Niall Ferguson

Historia

CIVILIZAȚIA

VESTUL ȘI RESTUL

POLIROM

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Niall Ferguson, unul dintre cei mai cunoscuți istorici britanici, profesor de istorie la Harvard University şi Harvard Business School, Senior Research Fellow la Jesus College (Oxford University), Senior Fellow la Hoover Institution (Stanford University) şi profesor de istorie şi relații internaționale la London School of Economics. Este autorul lucrărilor: *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897-1927* (1995); *The World's Banker: The History of the House of Rothschild* (1998); *The Pity of War* (1998); *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700-2000* (2001); *Empire: How Britain Made the Modern World* (2003); *Colossus: The Rise and Fall of the American Empire* (2004); *The War of the World: History's Age of Hatred* (2006); *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (2008). Publică regulat articole în ziare şi reviste din întreaga lume. A redactat şi prezentat cinci serii de documentare pentru televiziune, difuzate de Channel 4, care s-au bucurat de o remarcabilă audiență: *Empire* (2003), *American Colossus* (2004), *The War of the World* (2006), *The Ascent of Money* (2008) şi, recent, *Civilization: Is The West History?* (2011).

Niall Ferguson, *Civilization: The West and the Rest*

Copyright © 2011, Niall Ferguson
All rights reserved

© 2011 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

FERGUSON, NIALL

Civilizația. Vestul şi Restul / Niall Ferguson; trad. de Doris Mironescu şi Andreea Mironescu. – Iaşi: Polirom, 2011

ISBN 978-973-46-2015-9

I. Mironescu, Doris (trad.)
II. Mironescu, Andreea (trad.)

008(100)

Printed in ROMANIA

Niall Ferguson

CIVILIZAȚIA

VESTUL ȘI RESTUL

Traducere de Doris Mironescu şi Andreea Mironescu

POLIROM
2011

Pentru Ayaan

Cuprins

Lista ilustraţiilor 7
Lista hărţilor 9
Lista tabelelor şi graficelor 10
Prefaţă 11

Introducere. Întrebarea lui Rasselas 23

Capitolul 1. Competiţia 37
Două râuri 37
Eunucul şi unicornul 42
Cursa mirodeniilor 47
Regatul de Mijloc 54

Capitolul 2. Ştiinţa 59
Asediul 59
Micrografia 66
Osman şi Fritz 74
Cu *Tanzimat*-ul prin Europa 83
De la Istanbul la Ierusalim 86

Capitolul 3. Proprietatea 91
Lumi noi 91
Ţara celor liberi 103
Revoluţiile americane 111
Soarta gullahilor 122

Capitolul 4. Medicina 131
Profeţia lui Burke 131
Molohul războiului 142
Médecins sans Frontières 149
Craniile din Insula Rechinilor 154
Ruşinea neagră 160

Capitolul 5. Consumul 177
Naşterea societăţii de consum 177
Să ne occidentalizăm! 192

De la epoca jazzului la epoca bogăţiei 198
Spiritul jeanşilor 207
Pijamale şi eşarfe 215

Capitolul 6. Munca 219
Etica muncii şi etica cuvântului 219
Distraţi-vă! 225
Ierusalimul chinez 241
Tărâmuri ale necredinţei 248
Sfârşitul lumii? 251

Concluzie. Rivalii 255

Note 277
Bibliografie 295
Index 317

Lista ilustraţiilor

1. Scenă din Războiul de O Sută de Ani (*Corbis*)
2. *Cele patru boli ale societăţii : Sărăcia*, Jean Bourdichon, cca 1500 (*Bridgeman*)
3. *Triumful morţii*, Pieter Bruegel cel Bătrân, cca 1562 (*Getty*)
4. Împăratul Yongle (*Muzeul Palatului Naţional din Taiwan*)
5. Ceasul cu apă al lui Su Song (*Adrian Pennink*)
6. Un joc de golf chinezesc (*Muzeul Palatului, Oraşul Interzis*)
7. *Qilin* (*Templul Jinghai*)
8. Cultura conformismului : examenul pentru intrarea în serviciul civil chinezesc, extras dintr-o istorie a împăraţilor Chinei din secolul al XVII-lea (*Bridgeman*)
9. Mormântul lui Vasco da Gama, Mosteiro dos Jerónimos, Lisabona (*Dewald Aukema*)
10. Misiunea contelui Macartney la împăratul Xianlong, desen de James Gillray (*Getty*)
11. Soldaţii lui Jan Sobieski pun capăt asediului Vienei (*Muzeul din Viena*)
12. Sultanul Osman al III-lea (*Bridgeman*)
13. Intrarea în Berlin a lui Ahmed Resmî Effendi, 1763 (*Dewald Aukema*)
14. Lucrarea lui Friedrich cel Mare *Anti-Machiavelli*, cu adnotările lui Voltaire (*Dewald Aukema*)
15. Pagini din ediţia germană a cărţii lui Benjamin Robins *New Principles of Gunnery* (*Dewald Aukema*)
16. Machu Picchu, Peru (*Dewald Aukema*)
17. Boneyard Beach, Carolina de Sud (*Dewald Aukema*)
18. Contractul sinalagmatic al lui Millicent How (*Arhivele Naţionale din Kew*)
19. Contractul de proprietate al lui Abraham Smith (*Arhivele Naţionale din Kew*)
20. Harta oraşului Charleston (*The South Carolina Historical Society*)
21. Jerónimo de Aliaga (*Dewald Aukema*)
22. Portretul mural al lui Simón Bolívar în Caracasul de astăzi (*Dewald Aukema*)
23. Sclav cu cicatrice (*National Portrait Gallery, Washington, DC; copyright © Photo SCALA, Florenţa*)
24. Saint-Louis, Senegal (*Dewald Aukema*)
25. Blaise Diagne (*Getty*)
26. Louis Faidherbe (*Corbis*)
27. Tiraliori senegalezi (*Institut Pasteur*)
28. Medici francezi la Tropice (*Institut Pasteur*)
29. Trei fotografii ale unor femei „bastarde" (*Adrian Pennink*)

30. Un tiralior senegalez pe Frontul de Vest (*MoD francez; copyright © ECPAD*)
31. Lüderitz, Namibia (*Magic Touch Films; © Manfred Anderson*)
32. Tânără călare în Urga [Ulan Bator], Mongolia, 1913 (*Musée Kahn*)
33. Hirohito şi Edward (*Getty*)
34. *Urmărirea de către Majestatea Sa Imperială a manevrelor militare ale forţelor reunite ale Armatei şi Marinei*, Yōshū Chikanobu, 1890 (*Museum of Fine Arts, Boston*)
35. *Femei cosând*, Adachi Ginkō, 1887 (*Museum of Fine Arts, Boston*)
36. Afişul filmului *Uriaşul* (*Alamy*)
37. Magazinul londonez Levi's®, reprezentanţa oficială, Regent Street nr. 174-176 (*Levi Strauss & Co.*)
38. *Egon Bondy's Happy Hearts Club Banned*, The Plastic People of the Universe (*Jaroslav Riedel*)
39. Manechine cu baticuri în Istanbul (*Dewald Aukema*)
40. Max Weber în America (*Getty*)
41. Expoziţia Mondială de la St. Louis, 1904 (*Missouri History Museum, St. Louis*)
42. Studenţi participanţi la Misiunea Chinei Continentale, cca 1900 (*Special Collections, Yale Divinity School Library*)
43. Harta Chinei de Sud-Est realizată de un misionar american (*British Library*)
44. O imagine a morţii şi distrugerii din timpul răscoalei Taiping (*Getty*)
45. Amity Bible Printing Company din Nanjing (*Reuters/Sean Yong*)
46. China industrială (*Dewald Aukema*)
47. Barack Obama şi Wen Jiabao, noiembrie 2009 (*Corbis*)

Lista hărţilor

1. A şaptea călătorie a lui Zheng He şi prima călătorie a lui Vasco da Gama 44-45
2. Dezintegrarea Imperiului Otoman începând cu 1683 64
3. Expansiunea Prusiei începând cu 1668 65
4. Expansiunea Statelor Unite începând cu 1783 114
5. Dezintegrarea Columbiei Mari 120
6. Posesiunile imperiale franceze şi germane din Africa, 1914 133
7. Misionari protestanţi în China, 1902 244

Lista tabelelor şi graficelor

1. Viitoarele imperii occidentale la 1500 şi imperiile occidentale în 1913 27
2. Raportul între PIB pe cap de locuitor în Marea Britanie şi în China, din anul 1000 până în 2008 55
3. Nivelul de performanţă a activităţii militare în armata franceză 81
4. Structura rasială a Lumii Noi, 1570-1935 125
5. Speranţa de viaţă la naştere: Anglia, Statele Unite, India şi China, 1725-1990 ... 135
6. Cronologia şi ritmul îmbunătăţirii stării de sănătate în Imperiul Francez 165
7. Etica muncii: numărul de ore lucrate pe an în Vest şi în Est, 1950-2009 225
8. Credinţe şi practici religioase la începutul anilor 1980 şi la jumătatea anilor 2000 226
9. Patente acordate în funcţie de ţara de origine a solicitantului, 1995-2008 263
10. PIB-ul Chinei Mari ca procent din PIB-ul SUA, 1950-2009 271
11. Rezultatele medii la examenele de matematică ale elevilor de clasa a VIII-a (aprox. 14 ani), 2007 271
12. Procentul estimat din PIB-ul global pentru Europa, America, China şi India în ani selectaţi din intervalul cuprins între 1500 şi 2008 273

Prefaţă

Încerc să-mi dau seama când şi unde am avut această revelaţie. Să fi fost în timpul primei mele plimbări prin Bund, în Shanghai, în 2005? Sau să fi fost în smogul şi praful din Chongqing, în timp ce ascultam un oficial al Partidului Comunist local descriind acea grămadă de moloz drept viitorul centru financiar al Chinei de Sud-Vest? Aceasta se întâmpla în 2008, iar faptul m-a impresionat mai mult decât toate briz-brizurile sincronizate de la ceremonia de deschidere a Jocurilor Olimpice din Beijing. Sau poate revelaţia mea a avut loc în 2009, la Carnegie Hall, când stăteam vrăjit de muzica lui Angel Lam, uluitor de talentata compozitoare chineză care întruchipează orientalizarea muzicii clasice? Cred că abia atunci mi-am dat seama de semnificaţia primului deceniu din secolul XXI, chiar atunci când acesta se apropia de final: că, de fapt, asistăm la sfârşitul a 500 de ani de ascendenţă a Vestului.

Întrebarea principală la care această carte încearcă să răspundă este, după părerea mea, cea mai interesantă problemă a istoriografiei epocii moderne. Cum s-a întâmplat că, începând aproximativ cu anul 1500, o serie de state mici de la capătul vestic al continentului eurasiatic au ajuns să domine restul lumii, inclusiv ţările cu o populaţie mult mai mare şi, în anumite privinţe, mult mai sofisticate din Eurasia Estică? Întrebarea mea secundară este următoarea: dacă găsim o explicaţie pentru dominaţia Vestului din trecut, putem da o prognoză pentru viitorul acestuia? Trăim cu adevărat sfârşitul lumii occidentale şi începutul unei epoci noi, orientale? Cu alte cuvinte, suntem într-adevăr martori ai declinului unei epoci în care cea mai mare parte a umanităţii a fost mai mult sau mai puţin subordonată civilizaţiei afirmate în Europa Occidentală ca urmare a Renaşterii şi Reformei – civilizaţie care, propulsată de revoluţia ştiinţifică şi de Iluminism, s-a răspândit peste Atlantic, până la antipozi, atingându-şi apogeul în epoca revoluţiilor, industriei şi imperiilor?

Simplul fapt că aceste întrebări sunt formulate spune ceva despre primul deceniu al secolului XXI. Născut şi crescut în Scoţia, instruit la Glasgow Academy şi Oxford University, credeam, în primele două-trei decenii ale vieţii mele, că îmi voi petrece întreaga carieră academică fie la Oxford, fie la Cambridge. Am început să mă gândesc la o mutare în Statele Unite atunci când unul dintre marii binefăcători ai Stern School of Business de la New York University, veteranul Wall Street-ului Henry Kaufman, m-a întrebat de ce, dacă tot sunt interesat de istoria banilor şi a puterii, nu vin acolo unde se află banii şi puterea. Desigur, acestea erau în centrul Manhattan-ului. La începutul noului mileniu, Bursa de Mărfuri din New York era, bineînţeles, centrul unei reţele economice globale imense, americană prin concepţie şi, în mare măsură, şi prin numărul celor care o deţineau. E adevărat că bula domeniului informatic se dezumfla, iar o mică

recesiune îi făcea pe democraţi să piardă Casa Albă tocmai atunci când promisiunile lor de a plăti datoriile ţării începeau să pară aproape credibile. Dar, la numai opt luni după ce devenise preşedinte, George W. Bush s-a confruntat cu un eveniment care a subliniat în mod dramatic poziţia centrală a Manhattan-ului în lumea dominată de Occident. Prin distrugerea World Trade Center de către teroriştii al-Qaida, New York-ul primea un compliment oribil: era prima ţintă pentru toţi cei care îşi doreau să intre în competiţie cu dominaţia Vestului.

Evenimentele următoare au fost impetuoase şi sfidătoare. Răsturnarea talibanilor din Afganistan. Identificarea unei „axe a răului" numai bună pentru „schimbări de regim". Răsturnarea lui Saddam Hussein în Irak. Texanul Toxic creştea în sondaje, pregătindu-se să fie reales. Economia americană revenindu-şi brusc datorită reducerilor de impozite. „Vechea Europă" – ca să nu mai vorbim de liberalii americani – pufnea neputincioasă. Fascinat de acestea, am început să citesc şi să scriu tot mai mult despre imperii, în special despre lecţiile pe care imperiul american le putea învăţa de la cel britanic; rezultatul a fost *Empire: How Britain Made the Modern World* (2003). Pe când reflectam asupra ascensiunii, dominaţiei şi probabilei prăbuşiri a imperiului american, mi-a devenit clar că puterea Americii era grevată de trei deficite fatale: un deficit de forţă de muncă (insuficienţi soldaţi în Afganistan şi Irak), un deficit de atenţie (insuficient entuziasm public faţă de ocuparea pe termen lung a unor ţări învinse în luptă) şi, mai presus de toate, un deficit financiar (insuficiente economii în comparaţie cu volumul investiţiilor şi insuficiente taxe în comparaţie cu volumul cheltuielilor publice).

În următoarea mea carte, *Colossus: The Rise and Fall of America's Empire* (2004), am atras atenţia asupra faptului că Statele Unite ajunseseră fără să-şi dea seama să se bazeze pe capital din Asia de Est pentru finanţarea conturilor curente şi fiscale dezechilibrate. Declinul şi căderea imperiului neproclamat al Americii s-ar fi datorat, atunci, nu teroriştilor din afară şi nici regimurilor nefaste care îi finanţau, ci unei crize financiare aflate chiar în inima imperiului. Atunci când, la sfârşitul anului 2006, Moritz Schularick şi cu mine am inventat termenul „Chimerica" – un joc de cuvinte ce evocă o „himeră" – pentru a denumi relaţia periculoasă şi nesustenabilă dintre zgârcita Chină şi risipitoarea Americă, tocmai descoperisem una dintre explicaţiile crizei financiare globale ce avea să vină. Pentru că, dacă consumatorii americani n-ar fi avut la îndemână forţa de muncă ieftină chineză şi capitalul ieftin chinezesc, bula acumulată între anii 2002 şi 2007 nu ar fi fost atât de evidentă.

Iluzia „hiperputerii" Americii a fost zdruncinată de două ori în timpul preşedinţiei lui George W. Bush. Prima dată, nenorocirea a venit pe străduţele din Sadr City şi pe câmpiile din Helmand, arătând limitele puterii militare a americanilor şi, totodată, revelând cât de naivă fusese viziunea neoconservatorilor cu privire la apariţia unui val democratic în Orientul Mijlociu. A doua oară, nenorocirea a fost escaladarea crizei creditelor ipotecare din 2007 prin prăbuşirea creditării din 2008 şi, în cele din urmă, prin „marea recesiune" din 2009. După falimentul Lehman Brothers, minciunile „Consensului de la Washington" şi ale „Marii Moderări" – adică ale versiunii băncii centrale de „sfârşit al istoriei" – au fost date uitării. O a doua Mare Criză a părut, o vreme, înfiorător de aproape. Ce nu funcţionase cum trebuia? Într-o serie de articole şi prelegeri care au început la jumătatea anului 2006 şi care au dus la publicarea cărţii *The Ascent of Money* în noiembrie 2008 – când criza financiară ajunsese la culme – am susţinut că toate componentele importante ale sistemului financiar internaţional fuseseră minate în mod

dezastruos prin gradul excesiv de îndatorare pe termen scurt din bilanţurile băncilor, prin aprecierea greşită şi supraevaluarea valorilor mobiliare asigurate prin ipoteci şi alte produse financiare structurate, printr-o politică monetară excesiv de laxă a Rezervei Federale, printr-o bulă imobiliară dirijată de politicieni şi, în cele din urmă, prin vânzarea neîngrădită de poliţe de asigurare false (cunoscute drept derivate), care ofereau o ireală protecţie împotriva unor chestiuni imposibil de ştiut dinainte, neglijând riscurile cuantificabile. Globalizarea instituţiilor financiare de origine occidentală avusese scopul de a crea o eră nouă, cu o mai mică volatilitate economică. Era nevoie de cunoştinţe de istorie pentru a prevedea cum ar fi în stare o criză de lichidităţi demodată să distrugă întregul edificiu instabil al ingineriilor financiare cu riscuri multiple.

Pericolul unei a doua Mari Crize a scăzut după vara anului 2009, deşi nu a dispărut cu totul. Însă lumea nu mai era aceeaşi. Prăbuşirea fulgerătoare a comerţului global cauzată de criza financiară prin evaporarea creditelor necesare pentru finanţarea importurilor şi exporturilor era de presupus că avea să devasteze marile economii asiatice, despre care se credea că depind de exporturile lor către Vest. Însă datorită unui program guvernamental de o mare eficienţă bazat pe o expansiune masivă a creditelor, China nu a suferit decât o încetinire a creşterii economice. Această extraordinară întorsătură de situaţie nu fusese anticipată decât de câţiva experţi. Deşi se confruntă cu problema serioasă de a conduce o economie continentală de 1,3 miliarde de oameni ca şi cum ar fi un Singapore gigantic, la data scrierii acestor lucruri (decembrie 2010) probabilitatea este mai mare decât oricând ca China să-şi ducă mai departe revoluţia industrială şi, în cel mult un deceniu, să depăşească Statele Unite ca PIB, aşa cum, în 1963, Japonia a depăşit Marea Britanie.

Vestul a beneficiat de un avantaj real şi susţinut asupra restului lumii în cea mai mare parte a ultimilor 500 de ani. Diferenţa de venit între Occident şi China a început să crească pe la 1600 şi a continuat să se mărească până pe la sfârşitul anilor 1970, dacă nu chiar mai târziu. Dar după această dată ea s-a micşorat cu o viteză uimitoare. Criza financiară a dus la cristalizarea următoarei mele întrebări despre istorie. A dispărut acum avantajul Occidentului? Nu aş fi putut ajunge la un răspuns decât analizând care fusese acest avantaj până atunci.

Voi discuta acum câteva chestiuni de metodologie istorică; cititorii nerăbdători pot să sară aceste pagini şi să meargă direct la introducere. Am scris această carte deoarece mi-am format părerea că cei de astăzi nu sunt destul de atenţi la oamenii de odinioară. Urmărindu-i pe cei trei copii ai mei, am avut senzaţia neplăcută că ei învaţă mai puţină istorie decât învăţasem eu la vârsta lor, nu pentru că ar fi avut profesori răi, ci pentru că manualele lor de istorie erau rele, iar examenele şi mai rele. În timpul crizei financiare, mi-am dat seama că nu erau singurii în situaţia aceasta, deoarece părea că doar vreo câţiva oameni din băncile şi trezoreriile lumii occidentale mai ştiau câte ceva despre ultima Criză. De vreo treizeci de ani, tinerii din şcolile şi universităţile vestice au primit ideea unei educaţii liberale, fără temeiul cunoştinţelor istorice. Li s-au predat „module" izolate, şi nu naraţiuni, cu atât mai puţin cronologii. Au fost antrenaţi să analizeze formulele din extrase de documente, dar nu să citească mult şi repede. Au fost încurajaţi să simtă compasiune faţă de centurionii romani şi faţă de victimele Holocaustului, dar nu să scrie eseuri cu privire la motivele şi metodele care au dus la nefericirea acestora. În *The History Boys*, dramaturgul Alan Bennett propune o „trilemă": să predăm istoria ca pe o dezbatere argumentată a contrariilor, o comuniune cu Adevărul şi Frumuseţea din

trecut, sau pur şi simplu ca pe „o înşiruire de prostii"? Cu siguranţă, dramaturgul nu ştia că elevii de clasa a VI-a de astăzi nu primesc nici una din cele trei opţiuni – în cel mai bun caz, li se oferă câteva „prostii", fără o ordine anume.

Fostul preşedinte al universităţii la care predau mi-a spus odată că, pe când era student la Massachusetts Institute of Technology, mama sa l-a implorat să urmeze cel puţin un curs de istorie. Ca un strălucit economist ce era, tânărul i-a răspuns, mândru, că îl interesează mai mult viitorul decât trecutul. Acum ştie că acea preferinţă este una iluzorie. Nu există un singur viitor, ci doar viitoruri. Există mai multe interpretări ale istoriei, desigur, nici una definitivă – dar nu există decât un trecut. Şi deşi trecutul a rămas în urmă, el este indispensabil, pentru două motive, înţelegerii noastre cu privire la ceea ce trăim astăzi şi ce ne aşteaptă mâine şi mai departe. Mai întâi, un motiv este că populaţia de astăzi a lumii reprezintă cam 7% din numărul tuturor oamenilor care au trăit vreodată. Morţii sunt mult mai numeroşi decât cei vii, cam paisprezece la unu, iar dacă ignorăm experienţa acumulată a unei majorităţi atât de impresionante o facem pe riscul nostru. În al doilea rând, trecutul este cam singura noastră sursă de încredere pentru cunoaşterea prezentului instabil şi anticiparea multiplelor viitoruri posibile, dintre care doar unul va avea loc. Istoria nu este doar modul nostru de a studia trecutul; ea este şi modul în care ne raportăm la timp.

Să înregistrăm mai întâi limitele subiectului. Istoricii nu sunt oameni de ştiinţă. Ei nu pot (şi nici nu e bine să încerce) să fixeze legi universale ale unei „fizici" sociale sau politice cu forţă de predicţie rezonabilă. De ce? Pentru că experimentul unic şi multimilenar al trecutului nu se poate repeta. Istoria umană nu există decât într-un singur exemplar. În plus, „particulele" acestui unic şi vast experiment au o conştiinţă care este influenţată de tot felul de predilecţii cognitive. Asta înseamnă că comportamentul lor este încă şi mai greu de preconfigurat decât dacă particulele ar fi fost iraţionale, inconştiente şi fără direcţie. Printre multele particularităţi ale condiţiei umane se numără şi aceea că oamenii au ajuns să înveţe aproape instinctiv din experienţa lor trecută. Deci comportamentul lor se adaptează, se modifică cu timpul. Nu rătăcim fără sens, ci urmăm anumite direcţii, iar ceea ce am întâlnit pe drum determină calea pe care o alegem atunci când cărarea se bifurcă.

Dar ce pot face istoricii? Mai întâi, imitându-i pe sociologi şi bazându-se pe date cantitative, pot identifica „legi acoperitoare", cum spune Carl Hempel, adică afirmaţii cu caracter general despre trecut care acoperă majoritatea cazurilor (de exemplu, atunci când un dictator vine la putere într-o ţară în locul unui lider democrat, sunt şanse sporite ca ţara aceea să înceapă un război). Sau – deşi această abordare nu o exclude pe prima – istoricul poate intra în comuniune cu morţii, reconstruindu-le în imaginaţie experienţele în modul descris de către marele filozof oxfordian R.G. Collingwood, în a sa *Autobiography* din 1939. Cele două modalităţi de investigaţie istorică ne permit să ne prefacem relicvele care ne-au rămas din trecut în istorie, adică într-un corp de cunoştinţe şi interpretări care ordonează şi iluminează retrospectiv condiţia umană. Orice afirmaţie serioasă cu caracter predictiv faţă de viitorul posibil se bazează, implicit sau explicit, pe una sau ambele proceduri istoriografice descrise mai sus. Dacă nu porneşte de la ele, atunci se încadrează în aceeaşi categorie cu horoscoapele din ziarul citit la cafea.

Ambiţia lui Collingwood, venită din dezamăgirea sa faţă de ştiinţele naturale şi psihologice, în urma carnagiului Primului Război Mondial, a fost de a aduce istoria în epoca modernă, lăsând în urmă ceea ce el numea „istoria făcută cu foarfeca şi lipiciul",

în care autorii „nu fac decât să repete, aranjând şi decorând într-o manieră nouă, ceea ce au spus alţii înaintea lor". Raţionamentul lui merită să fie urmărit:

a) „Trecutul pe care îl studiază istoricul nu este unul mort, ci e un trecut care supravieţuieşte, într-un anumit fel, în timpul prezent" sub forma urmelor (documente şi artefacte) care ne-au rămas.
b) „Orice istorie este o istorie a gândirii", în sensul că o informaţie istorică de orice fel rămâne lipsită de sens dacă menirea sa iniţială nu poate fi dedusă.
c) Procesul deducţiei presupune un salt al imaginaţiei în timp: „Cunoaşterea istorică este reluarea în mintea istoricului a gândirii a cărei istorie este studiată".
d) Dar adevăratul sens al istoriei vine din juxtapunerea trecutului cu prezentul: „Cunoaşterea istorică este reconstituirea unei gândiri trecute, în contextul unor gândiri prezente care, contrazicând-o, o situează pe un alt plan de existenţă decât al lor".
e) Astfel, istoricul „se aseamănă cu cel lipsit de preocupări istorice aşa cum pădurarul se aseamănă cu un trecător oarecare. «Nu văd decât iarbă şi copaci», se gândeşte trecătorul şi merge mai departe. «Uite, spune pădurarul, e un tigru acolo, în iarbă»". Cu alte cuvinte, susţine Collingwood, istoria oferă şi „altceva decât reguli [ştiinţifice], şi anume intuiţie".
f) Funcţia reală a bunei cunoaşteri istorice este aceea de „a informa [oamenii] cu privire la prezent, deoarece trecutul, cu întreaga sa materie, [este] inclus în timpul prezent, [reprezintă] o parte a acestuia nu întotdeauna vizibilă de către cei nepregătiţi".
g) În ce priveşte alegerea materiei pentru investigaţie istorică, Collingwood lămureşte că nu e nimic în neregulă cu ceea ce contemporanul său de la Cambridge, Herbert Butterfield, condamna sub numele de „prezenteism": „Adevăratele probleme istorice apar ca urmare a unor probleme practice. Studiem istoria pentru a vedea mai limpede situaţia în care trebuie să acţionăm. De aceea, toate problemele survin, de fapt, pe planul vieţii «reale»: iar pentru soluţionarea lor este nevoie de istorie".

Collingwood era un polihistor la fel de versat în arheologie ca şi în filozofie, un adversar înverşunat al divertismentului şi un duşman declarat, încă de la primele apariţii, al ziarului *Daily Mail**. El a fost îndrumătorul meu timp de mulţi ani la rând, dar niciodată nu mi-a fost atât de necesar precum mi-a fost în scrierea acestei cărţi. Problema cauzelor căderii civilizaţiilor este prea importantă ca să fie lăsată pe seama istoricilor care lucrează „cu foarfeca şi lipiciul". Este o problemă reală a vremurilor noastre, pe care cartea vrea să o prezinte din perspectiva unui iniţiat, a unui „pădurar". Pentru că, trebuie s-o spun, în iarbă sunt ascunşi mai mulţi tigri.

Încercând să reconstitui mereu gândirea trecutului, am căutat întotdeauna să ţin minte ceva ce oamenii fără experienţă istoriografică nu îşi amintesc. Cei mai mulţi oameni din trecut mureau tineri sau se aşteptau să moară tineri, iar cei care trăiau mult timp îi pierdeau pe toţi cei dragi, care mureau tineri. Astfel, poetul meu preferat, maestrul din perioada regelui Jacob I, John Donne, a trăit până la cincizeci şi nouă de ani, murind la o vârstă cu treisprezece ani mai mare decât vârsta mea de acum. Era avocat, membru al

* Collingwood numea *Daily Mail* „primul ziar englezesc pentru care cuvântul «informaţie» şi-a pierdut vechiul înţeles, de fapte pe care un cititor e bine să le cunoască... şi a dobândit unul nou, de «lucru real sau inventat pe care l-ar amuza să-l citească»".

Parlamentului și, după ce a renunțat la credința catolică, a devenit pastor anglican. S-a căsătorit din dragoste, pierzându-și din această cauză slujba de secretar al unchiului soției sale, Sir Thomas Egerton, Lord Gardian al Sigiliului Secret*. În următorii șaisprezece ani de sărăcie, Anne Donne i-a născut soțului doisprezece copii. Trei dintre aceștia, Francis, Nicholas și Mary, au murit înainte de a împlini zece ani. Anne a murit după nașterea celui de-al doisprezecelea copil, care nu a supraviețuit nașterii. După moartea fiicei sale favorite, Lucy, și după ce el însuși fusese foarte aproape de a o urma în mormânt, Donne a scris *Devotions upon Emergent Occasions* (1624), care cuprinde cel mai frumos îndemn de comuniune cu morții din câte există: „*Moartea* oricărui om mă sărăcește pe *mine*, pentru că fac parte din *omenire*; de aceea, nu întreba niciodată pentru cine bat *clopotele*; pentru *tine* bat". Trei ani mai târziu, moartea unui prieten drag l-a inspirat să scrie „A Nocturnal upon St Lucy's Day, Being the Shortest Day":

Priviți-mă deci, voi care veți iubi
În lumea nouă, în primăvara viitoare;
Căci eu sunt un lucru mort,
În care Dragostea a insuflat o nouă alchimie.
Căci ea știe să scoată
Esența chiar și din nimic,
Din lipsuri grele, din pustietate lucie;
Ea m-a distrus, dar acum am renăscut
Din lipsă, din noapte, din moarte - din lucruri care nu există.

Aceste versuri ar trebui citite de către toți cei care vor să înțeleagă condiția umană în acele epoci când speranța de viață era de mai mult de două ori mai mică decât astăzi.

Puterea morții de a reteza viețile în floarea vârstei nu doar că făcea existența precară și plină de suferință. Mai însemna și că majoritatea celor care au înălțat civilizațiile trecutului erau tineri când și-au realizat opera. Marele filozof olandezo-evreu Baruch sau Benedict Spinoza, care a avansat ipoteza că nu există decât un univers material, al substanțelor și al cauzelor deterministe, și că „Dumnezeu" nu este decât numele acestei ordini universale naturale așa cum, vag, o înțelegem noi și nimic mai mult, a murit în 1677 la vârsta de patruzeci și doi de ani, probabil din cauza particulelor de sticlă pe care le inhala în timpul muncii sale zilnice de șlefuitor de lentile. Blaise Pascal, pionierul teoriei probabilității și al hidrodinamicii și autorul *Cugetărilor*, care constituie cea mai importantă apologie a credinței creștine, a trăit doar până la treizeci și nouă de ani; și ar fi trăit și mai puțin dacă accidentul de circulație care i-a redeșteptat credința ar fi fost mortal. Cine știe ce alte opere majore ar mai fi creat aceste genii, dacă li s-ar fi îngăduit durata de viață de care au avut parte, de exemplu, marii umaniști Erasmus (șaizeci și nouă de ani) și Montaigne (cincizeci și nouă)? Mozart, compozitorul celei mai desăvârșite opere din câte există, *Don Giovanni*, a murit la doar treizeci și cinci de ani. Franz Schubert, autorul sublimului Cvintet de coarde în Do major (D956), a decedat, probabil de sifilis, la doar treizeci și unu de ani. Dată fiind prolificitatea de care au dat dovadă,

* După ce a fost întemnițat, pentru scurt timp, pentru că îl sfidase pe tatăl miresei, aceasta a spus: „John Donne - Anne Donne - Un-done" [Joc de cuvinte în engleză: „Legătura dintre John și Anne Donne e desfăcută" - n.tr.]. Nu e de mirare că o iubea.

ce alte opere ar mai fi compus dacă ar fi avut parte de cei şaizeci şi trei de ani de viaţă de care s-a bucurat, spre exemplu, flegmaticul Johannes Brahms, sau de cei şaptezeci şi doi îngăduiţi greoiului Anton Bruckner? Poetul scoţian Robert Burns, care a scris cea mai bună apărare a egalitarismului, „A Man's a Man for A' That", avea treizeci şi şapte de ani la moarte, în 1796. O nedreptate a făcut ca poetul care a dispreţuit cel mai mult rangul moştenit („Rangul nu-i decât tipar pentru monedă/ Dar aurul dintr-însa-i omul") să trăiască mult mai puţin decât poetul care a ţinut cel mai mult la ranguri: Alfred, Lord Tennyson, a murit, acoperit de onoruri, la optzeci şi trei de ani. Antologia lui Palgrave, *Golden Treasury*, ar fi câştigat în valoare dacă ar fi conţinut mai mult Burns şi mai puţin Tennyson. Şi cum ar arăta astăzi galeriile de pictură ale lumii dacă laboriosul Jan Vermeer ar fi trăit nouăzeci şi unu de ani, iar mult prea prolificul Pablo Picasso ar fi murit la treizeci şi nouă, şi nu invers?

Şi politica este o artă şi face parte din civilizaţia noastră la fel de mult ca filozofia, muzica de operă, poezia sau pictura. Dar cel mai mare artist al politicii americane, Abraham Lincoln, nu a dus la capăt decât un singur mandat la Casa Albă, căzând victimă unui asasin mânat de resentimente mărunte la doar şase săptămâni după al doilea său discurs de început de mandat. Avea cincizeci şi şase de ani. Cum ar fi arătat oare epoca Reconstrucţiei dacă acest titan născut într-o cabană de lemn şi ridicat prin propriile puteri, autorul măreţului Discurs de la Gettysburg – care redefinea Statele Unite drept „o ţară creată în libertate şi dedicată ideii că toţi oamenii sunt născuţi egali", cu o „guvernare din popor, [realizată] de către popor, pentru popor" –, ar fi trăit la fel de mult ca jucătorul de polo, aristocratul lovit de poliomielită Franklin Delano Roosevelt, pe care ştiinţa medicală l-a ţinut în viaţă destul de mult ca să îndeplinească aproape patru mandate complete de preşedinte înainte de a muri, la şaizeci şi trei de ani?

Dacă vieţile noastre sunt astăzi atât de diferite faţă de vieţile celor mai mulţi dintre cei din trecut, nu doar în durata lor probabilă, ci şi în gradul de confort fizic, trebuie să ne punem bine la lucru imaginaţia pentru a-i înţelege pe bărbaţii şi femeile din trecut. În lucrarea sa *Theory of Moral Sentiments*, scrisă cu 150 de ani înainte de autobiografia lui Collingwood, marele economist şi sociolog Adam Smith arăta de ce societatea civilizată nu este pur şi simplu un război al tuturor împotriva tuturor – pentru că ea se bazează pe empatie:

> Dat fiind că nu avem cum să experimentăm ce simt ceilalţi, nu ne putem da seama de felul în care ei sunt afectaţi decât imaginându-ne cum ne-am simţi noi înşine într-o astfel de situaţie. Când fratele nostru e încolţit, simţurile noastre nu ne pot spune prin ce trece el, dacă noi suntem relaxaţi. Ele nu pot şi n-au putut niciodată să ne transporte dincolo de propria noastră persoană, şi doar cu ajutorul imaginaţiei ne putem forma o idee cu privire la senzaţiile celuilalt. Iar facultăţile noastre nu ne pot ajuta decât lăsându-ne să ne imaginăm cum ar sta lucrurile dacă am fi în locul lui. Imaginaţia noastră nu copiază decât impresiile simţurilor noastre, iar nu pe ale celuilalt. Prin închipuire, ne plasăm în situaţia lui.

Exact asta afirmă Colingwood că trebuie să facă istoricul şi asta îi propun şi eu cititorului, de fiecare dată când va întâlni în această carte gândirea reînviată a celor morţi. Ideea acestei cărţi este de a înţelege ce anume a făcut ca civilizaţia celor acum morţi să se extindă atât de spectaculos prin bogăţie, influenţă şi putere. Dar înţelegerea

nu poate avea loc dacă nu se bazează pe o empatie care ne aşază, printr-un act de imaginaţie, în situaţia lor. Faptul va fi cu atât mai greu când ne vom propune să reînviem gândurile celorlalte civilizaţii – cele pe care Vestul le-a subjugat sau, cel puţin, şi le-a subordonat. Căci ele fac parte la fel de mult din distribuţia acestei piese. Aceasta nu este o istorie a Occidentului, ci o istorie a lumii, în care fenomenul de explicat este dominaţia Vestului.

Într-o enciclopedie apărută în 1959, istoricul francez Fernand Braudel definea civilizaţia ca fiind

> ...în primul rând, un spaţiu, o „arie culturală", [...] un loc. În acel loc [...] trebuie să vă reprezentaţi o mare varietate de „bunuri", de caracteristici culturale, pornind de la forma caselor, materialul din care sunt făcute, tipul de acoperiş şi ajungând până la deprinderi precum confecţionarea de săgeţi cu pene, până la dialectul sau grupul de dialecte, până la preferinţele gastronomice, până la o anumită tehnologie, o structură de credinţe, un mod de a face dragoste şi chiar până la busolă, hârtie sau tiparniţă. Civilizaţia este modul în care aceste lucruri sunt grupate, frecvenţa cu care revin aceste particularităţi, ubicuitatea lor într-o anumită zonă [în combinaţie cu] o anumită formă de permanenţă temporală.

Însă Braudel se pricepea mai bine la delimitarea de structuri decât la explicarea schimbării. Astăzi, se spune că sarcina istoricilor este să spună poveşti; în consecinţă, această carte spune o mare poveste – o metanaraţiune despre felul în care o civilizaţie a depăşit constrângerile ce le afectaseră pe toate cele care au precedat-o – şi mai multe povestiri mai mici sau microistorii aflate în interiorul poveştii. Dar nu avem nevoie pentru asta doar de arta renăscută a povestirii. Pe lângă poveşti, trebuie să ne punem câteva întrebări. „De ce a ajuns Vestul să domine Restul?" e o întrebare care pretinde un răspuns mai complicat decât „de aia". Răspunsul trebuie să fie analitic, sprijinit de dovezi şi verificabil prin întrebarea contrafactuală: dacă inovaţiile cruciale identificate aici nu ar fi existat, ar mai fi guvernat Vestul asupra Restului din alte motive care mi-au scăpat sau pe care le-am socotit neglijabile? Sau lumea ar fi arătat cu totul altfel, având în frunte China sau vreo altă civilizaţie? Nu trebuie să ne închipuim că naraţiunile noastre istorice, aşa cum sunt ele construite de obicei, sunt altceva decât nişte „confecţii" retrospective. Pentru contemporani, aşa cum vom vedea, dominaţia Vestului nu era chiar cea mai probabilă versiune a viitorului pe care şi-l imaginau; scenariul unei înfrângeri dezastruoase părea adesea mult mai plauzibil pentru actorii istorici decât sfârşitul fericit pe care cititorul modern îl cunoaşte deja. Realitatea istoriei ca experienţă trăită arată că aceasta seamănă mai mult cu un joc de şah decât cu un roman şi mai mult cu un joc de fotbal decât cu o piesă de teatru.

Nu totul a ieşit bine. Nici un autor care se respectă nu ar putea susţine că domnia civilizaţiei occidentale a fost fără pată. Cu toate acestea, unii sunt în stare să susţină că ea n-ar fi avut nimic bun. Această idee este absurdă. Aşa cum se întâmplă cu toate marile civilizaţii, şi cea a Vestului a avut chip de Ianus: a fost capabilă de nobleţe, dar şi de turpitudini. Poate o mai bună analogie este aceea cu cei doi fraţi care se ceartă din cartea lui James Hogg *Private Memoirs and Confessions of a Justified Sinner* (1824) sau din cea a lui Robert Louis Stevenson *Master of Ballantrae* (1889). Competiţia şi monopolul; ştiinţa şi superstiţia; libertatea şi sclavia; vindecarea şi uciderea; munca intensă şi

lenea – în fiecare caz, Occidentul a generat şi binele, şi răul. Doar că, la fel ca în romanele lui Hogg şi Stevenson, cel mai bun dintre fraţi a ieşit, până la urmă, învingător. Trebuie să ne refuzăm tentaţia de a-i privi într-o lumină romantică pe perdanţii istoriei. Civilizaţiile învinse de către Vest sau transformate în mod paşnic de către acesta prin împrumuturi şi prin dictate nu erau lipsite de defectele lor, dintre care cel mai important era că nu reuşeau să le ofere locuitorilor lor o îmbunătăţire consistentă a calităţii materiale a vieţii. Una dintre dificultăţi este că nu putem reconstitui mereu gândirea trecută a acestor popoare ne-occidentale, căci nu toate aveau o civilizaţie dotată cu mijloace de înregistrare şi păstrare a ideilor. În cele din urmă, istoria este un studiu al civilizaţiilor, căci fără informaţii scrise istoricul recurge doar la vârfuri de suliţă şi cioburi de ulcele, din care se pot deduce doar puţine lucruri. Istoricul şi omul de stat francez François Guizot a spus că istoria civilizaţiei este „cea mai mare dintre toate; [...] ea le curpinde pe toate celelalte". Aceasta trebuie să transceandă multiplele graniţe ale disciplinelor ridicate de către universitarii obsedaţi de specialităţile lor, între istoria economică, socială, culturală, intelectuală, politică, militară şi internaţională. Ea trebuie să acopere un timp şi un spaţiu ample, pentru că civilizaţiile nu sunt mici şi nici efemere. Dar o astfel de carte nu poate fi o enciclopedie. Celor care se vor plânge că ceva a fost lăsat deoparte le voi răspunde citându-l pe atât de originalul pianist de jazz Thelonious Monk: „Nu cânta totul (sau de fiecare dată); lasă unele lucruri deoparte. [...] Ceea ce nu cânţi poate fi mai important decât ceea ce cânţi". Aşa cred şi eu. Din cele ce urmează, multe note şi acorduri au fost lăsate deoparte. Dar asta cu un scop. Reflectă selecţia făcută prejudecăţile unui scoţian între două vârste, beneficiar tipic al predominanţei occidentale? Foarte probabil. Dar am speranţa că această selecţie nu va fi dezaprobată de către cei mai pasionaţi şi mai elocvenţi susţinători ai valorilor vestice de astăzi, ale căror origini etnice sunt foarte diferite de a mea – de la Amartya Sen la Liu Xiaobo, de la Hernando de Soto la persoana căreia îi este dedicată cartea de faţă.

O carte care îşi propune să acopere 600 de ani de istorie mondială reprezintă, în mod firesc, o întreprindere colectivă, aşa că le datorez mulţumiri multor oameni. Sunt recunoscător personalului din următoarele arhive, biblioteci şi instituţii: AGI Archive, Musée Départemental Albert Kahn, Bridgeman Art Library, British Library, Charleston Library Society, Zhongguo guojia tushuguan (Biblioteca Naţională a Chinei) din Beijing, Corbis, Institut Pasteur din Dakar, Deutsches Historisches Museum din Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz din Berlin-Dahlem, Getty Images, Greenwich Observatory, Heeresgeschichtliches Museum din Viena, Irish National Library, Library of Congress, Missouri History Museum, Musée du Chemin des Dames, Museo de Oro din Lima, National Archives din Londra, National Maritime Museum, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (Arhivele Otomane) din Istanbul, PA Photos, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology de la Harvard, Archives Nationales du Sénégal din Dakar, South Carolina Historical Society, School of Oriental and African Studies, Sülemaniye Manuscript Library şi, desigur, incomparabila Widener Library de la Harvard. Ar fi o greşeală să nu scriu şi un rând de mulţumiri pentru Google, care este acum o resursă incomparabilă, ce accelerează mult cercetarea istoricului, ca şi pentru Questia şi Wikipedia, care uşurează, de asemenea, mult munca istoricului.

Am primit un mare ajutor în munca de cercetare din partea asistenţilor mei Sarah Wallington, Daniel Lansberg-Rodriguez, Manny Rincon-Cruz, Jason Rockett şi Jack Sun.

Ca şi până acum, această carte apare la Penguin, pe ambele maluri ale Atalnticului, editată cu priceperea şi energia obişnuite de către Simon Winder la Londra şi de Ann Godoff la New York. Inegalabilul Peter James a făcut mai mult decât să colaţioneze textul. Le datorez mulţumiri lui Richard Duguid, Rosie Glaisher, Stefan McGrath, John Makinson şi Pen Vogler, dar şi altora, prea numeroşi ca să îi pot menţiona pe toţi.

Ca şi alte patru din ultimele mele cinci cărţi, *Civilizaţie* a fost de la bun început atât un serial de televiziune, cât şi o carte. Ralph Lee de la Channel 4 m-a ajutat să nu devin prea obscur sau chiar incomprehensibil, asistat fiind de Simon Berthon. Nici serialul şi nici cartea nu ar fi fost făcute fără extraordinara echipă de la Chimerica Media: Dewald Aukema, un prinţ printre cineaşti, James Evans, asistentul de producţie pentru al doilea şi al cincilea film, Alison McAllan, cercetătorul nostru de arhivă, Susannah Price, producătoarea celui de al patrulea film, James Runcie, care a regizat al doilea şi al cincilea film, şi Charlotte Wilkins, asistentul de producţie pentru al treilea şi al patrulea film. Un rol important în faza de început a proiectului l-a avut Joanna Potts. Chris Openshaw, Max Hug Williams, Grant Lawson şi Harrik Maury au realizat cu repeziciune filmările în Anglia şi Franţa. Prin răbdarea şi generozitatea lor faţă de autor, colegii mei din Chimerica Melanie Fall şi Adrian Pennink au făcut ca trioul nostru să rămână o bună reclamă pentru triumvirat ca formă de guvernământ. Prietenul meu Chris Wilson a avut din nou grijă să nu pierd avionul.

Printre numeroşii oameni care ne-au ajutat cu filmarea serialului, unii au contribuit şi la cercetarea folosită în carte. Le mulţumesc lui Manfred Anderson, Khadidiatou Ba, Lillian Chen, Tereza Horska, Petr Janda, Wolfgang Knoepfler, Deborah McLauchlan, Matias de Sa Moreira, Daisy Newton-Dunn, José Couto Nogueira, Levent Öztekin şi Ernst Vogl.

Vreau să le mulţumesc şi celor pe care i-am intervievat în peregrinările mele în jurul lumii, în special lui Gonzalo de Aliaga, Nihal Bengisu Karaca, pastorului John Lindell, Mick Rawson, Ryan Squibb, Ivan Touška, Stefan Wolle, Hanping Zhang şi – ultimii, dar în nici un caz cei din urmă – elevilor de la Robert Clack School, Dagenham.

Sunt norocos să îl am pe Andrew Wylie, cel mai bun agent literar din lume, şi pe Sue Ayton, omoloaga acestuia în lumea televiziunii britanice. Le mulţumesc şi lui Scott Moyers, James Pullen şi celorlalţi membri ai echipei Wylie Agency de la birourile din Londra şi New York.

O serie de istorici eminenţi au avut bunătatea să citească manuscrisul întreg sau în parte, ca şi un număr de prieteni, dar şi foşti şi actuali studenţi: Rawi Abdelal, Ayaan Hirsi Ali, Bryan Averbuch, Pierpaolo Barbieri, Jeremy Catto, J.C.D. Clark, James Esdaile, Campbell Ferguson, Martin Jacques, Harold James, Maya Jasanoff, Joanna Lewis, Charles Maier, Hassan Malik, Noel Maurer, Ian Morris, Charles Murray, Aldo Musacchio, Glen O'Hara, Steven Pinker, Ken Rogoff, Emma Rothschild, Alex Watson, Arne Westad John Wong şi Jeremy Yellen. Le datorez mulţumiri şi lui Philip Hoffman, Andrew Roberts şi Robert Wilkinson. Toate erorile ce au rămas în text mi se datorează în întregime.

Aş vrea să le mulţumesc, de la Universitatea Oxford, directorului şi tuturor membrilor de la Jesus College, colegilor acestora de la Oriel College şi bibliotecarilor de la Bodleian. De la Hoover Institution, Stanford, le rămân dator directorului John Raisian şi remarcabilului său personal. Cartea de faţă a fost încheiată la centrul IDEAS al London School of Economics, unde am fost bine primit ca Profesor Philippe Roman în anul universitar 2010-2011. Dar cel mai îndatorat mă simt faţă de colegii mei de la Harvard.

Ar dura prea mult ca să-i mulţumesc în parte fiecărui membru al Departamentului de Istorie de la Harvard, aşa că mă voi mărgini să adresez nişte mulţumiri colective: această carte nu ar fi putut fi scrisă fără ajutorul vostru colegial, fără încurajările şi inspiraţia intelectuală venite din partea voastră. Acelaşi lucru este valabil şi pentru colegii mei de la Harvard Business School, în special pentru membrii colectivului de Business and Government din cadrul International Economy Unit, ca şi pentru profesorii şi personalul de la Centre of European Studies. Le datorez mulţumiri prietenilor de la Weatherhead Centre for International Affairs, Belfer Centre for Science and International Affairs, Workshop in Economic History şi de la Lowell House. Dar cel mai mult ţin să le mulţumesc tuturor studenţilor mei de pe ambele maluri ale râului Charles, mai ales acelora de la cursul meu de General Education, „Societies of the World 19". Această carte şi-a început existenţa în prezenţa lor, iar reacţiile de la cursuri şi lucrările scrise de ei mi-au fost de mare ajutor.

În fine, mulţumiri din suflet le adresez membrilor familiei mele, în special părinţilor şi copiilor mei adesea neglijaţi, Felix, Freya şi Lachlan, fără să o uit pe mama lor, Susan, şi pe celelalte rude ale noastre. Copii, această carte am scris-o, din multe puncte de vedere, cu gândul la voi.

Dar accastă carte este dedicată, totuşi, cuiva care înţelege mai bine decât toţi cei pe care îi cunosc ce înseamnă cu adevărat civilizaţia occidentală – şi ceea ce aceasta mai are încă de oferit lumii.

Londra
decembrie 2010

INTRODUCERE

Întrebarea lui Rasselas

El nu era de acord cu prezenţa cuvântului *civilizaţie* [în cea de-a patra ediţie a dicţionarului său], ci doar a cuvântului *civilitate*. Cu tot respectul datorat lui, m-am gândit că termenul care se opunea cel mai bine cuvântului *barbarie* nu era *civilitate*, ci *civilizaţie*, derivat de la verbul *a civiliza*.

James Boswell

Toate definiţiile civilizaţiei [...] ţin de o conjugare care sună astfel: „Eu sunt civilizat, tu aparţii unei culturi, el este un barbar".

Felipe Fernández-Armesto

Când Kenneth Clark definea termenul *civilizaţie* în serialul său de televiziune intitulat chiar *Civilizaţia*, el nu lăsa spectatorilor săi nici un dubiu că se referea la civilizaţia Vestului şi în primul rând la arta şi arhitectura Europei de Vest din Evul Mediu şi până în secolul al XIX-lea. Primul din cele treisprezece filme pe care le-a realizat pentru BBC respingea politicos, dar ferm Ravenna bizantină, Hebridele celtice, Norvegia vikingilor şi chiar Aachenul lui Carol cel Mare. Evul întunecat care se întindea între căderea Romei şi Renaşterea din secolul al XII-lea pur şi simplu nu era o civilizaţie, în accepţiunea lui Clark. Civilizaţia nu renăştea decât odată cu înălţarea catedralei din Chartres, sfinţită fără să fie încheiată, în 1260, şi începea să dea semne de oboseală odată cu zgârie-norii contemporani din Manhattan.

Serialul lui Clark a fost difuzat pentru prima dată în Marea Britanie pe când aveam 5 ani şi a avut un succes imens, definind sensul civilizaţiei pentru o întreagă generaţie în lumea anglofonă. Civilizaţia însemna castelele de pe Loara, palatele din Florenţa, Capela Sixtină, Versailles-ul. De la interioare sobre ale Olandei republicane şi până la faţadele exuberante ale barocului, Clark îşi desfăşura competenţa de istoric al artei în deplina ei strălucire. Muzica şi literatura îşi făceau apariţia; ocazional, politica şi chiar economia se mai puteau strecura. Dar esenţa civilizaţiei, după Clark, era Cultura Vizuală Înaltă. Eroii lui de căpetenie erau Michelangelo, da Vinci, Dürer, Constable, Turner, Delacroix[1].

Ca să fiu corect, serialul lui Clark se subintitula *O viziune personală*. Iar istoricul nu era conştient de sugestia involuntară – care era considerată una delicată chiar şi în 1969 – că „epoca precreştină şi Orientul" erau, într-un anumit sens, *ne*civilizate. Cu toate acestea, în ultimele patru decenii a devenit tot mai greu să subscriem la viziunea lui Clark, fie că era personală sau nu (ca să nu mai vorbim de atitudinea sa uşor condescendentă). În această carte, eu adopt o viziune mai largă, comparativă, şi intenţionez mai cu seamă

să fiu cât mai aplicat şi mai aproape de lucrurile despre care vorbesc, în loc să le privesc de pe o poziţie superioară. Civilizaţia, după mine, are la fel de mult de-a face cu ţevile sistemului de canalizare ca şi cu arcul butant gotic, dacă nu chiar mai mult cu primele, deoarece fără un sistem eficient de canalizare oraşele devin capcane mortale, ce adăpostesc în râurile şi puţurile lor bacteria *Vibrio cholerae*. Sunt la fel de interesat de preţul unei opere de artă ca şi de valoarea ei culturală şi nu mi-e ruşine s-o spun. După părerea mea, o civilizaţie înseamnă mai mult decât conţinutul câtorva galerii de artă de prima mână. Este o organizare omenească extrem de complexă. Tablourile, statuile şi clădirile sale sunt, poate, cele mai atrăgătoare realizări ale ei, dar acestea sunt neinteligibile fără un minim de înţelegere a instituţiilor economice, sociale şi politice care le-au făcut posibile, le-au plătit, le-au executat şi le-au păstrat, ca să le putem admira astăzi.

Civilisation este un cuvânt francez utilizat prima dată în 1752 de către economistul Anne-Robert-Jacques Turgot şi tipărit pentru prima dată patru ani mai târziu de către Victor Riqueti, marchiz de Mirabeau, tatăl marelui revoluţionar[2]. Samuel Johnson, cum arată primul motto la introducerea de faţă, nu accepta acest cuvânt, preferând în schimb *civilitate*. Pentru Johnson, antonimul barbariei era viaţa urbană, politicoasă (deşi uneori de-a dreptul lipsită de fineţe) pe care o ducea el în Londra. O civilizaţie, aşa cum sugerează etimologia cuvântului, gravitează în jurul oraşelor sale şi dintr-un anumit punct de vedere oraşele sunt şi subiectul acestei cărţi[3]. Dar legile (civile sau nu) ale unui oraş sunt la fel de importante ca şi zidurile sale; iar constituţia şi obiceiurile sale – manifestările (civilizate sau nu) ale locuitorilor – sunt la fel de importante ca şi palatele[4]. Civilizaţia este reprezentată atât de laboratoarele oamenilor de ştiinţă, cât şi de mansardele artiştilor. Ea priveşte şi formele de proprietate asupra pământurilor, dar şi peisajele. Împlinirea unei civilizaţii nu se măsoară doar prin realizările ei de ordin estetic, ci şi – ba chiar mai mult – prin durata sa şi prin calitatea vieţii cetăţenilor săi. Iar calitatea vieţii are mai multe dimensiuni, care nu pot fi toate cuantificate. Putem estima, desigur, venitul pe cap de locuitor al populaţiei din toate statele din secolul al XV-lea sau speranţa lor de viaţă. Dar ce putem spune despre confortul lor? Despre curăţenie? Despre fericire? Câte rânduri de haine deţineau? Câte ore erau obligaţi să lucreze pe zi? Ce mâncare îşi puteau cumpăra cu salariile câştigate? Operele de artă ne pot oferi unele indicii, dar nu pot răspunde la aceste întrebări.

Cu toate acestea, un oraş nu înseamnă civilizaţie. O civilizaţie este cea mai mare formă de organizare umană, mai înaltă, dar mai amorfă decât un imperiu. Parţial, civilizaţiile sunt forme de reacţie practică a populaţiilor umane la mediu – la necesitatea de a se hrăni, de a bea apă, de a-şi găsi adăpost şi de a se apăra –, dar ele au şi un caracter cultural; au un caracter religios (deşi nu obligatoriu); şi sunt comunităţi lingvistice (deşi nu întotdeauna)[5]. Sunt puţine, dar deloc răsfirate. Carroll Quigley a numărat douăzeci şi patru de civilizaţii în ultimele zece milenii[6]. În lumea premodernă, Adda Bozeman a observat doar cinci: Occidentul, India, China, Bizanţul şi Islamul[7]. Matthew Melko a numărat douăsprezece, dintre care şapte dispărute (mesopotamiană, egipteană, cretană, clasică, bizantină, a Americii Centrale, a Anzilor), iar şapte încă existente (chineză, japoneză, indiană, islamică, occidentală)[8]. Shmuel Eisenstadt a găsit şase, adăugând acestui club civilizaţia evreiască[9]. Interacţiunea acestor câteva civilizaţii între ele, precum şi cu mediul lor de existenţă a fost unul dintre cele mai importante motoare ale schimbării în istorie[10]. Cel mai izbitor lucru legat de interacţiunea lor este că civilizaţiile autentice par să rămână consecvente cu ele însele perioade îndelungate de timp, în ciuda influenţelor externe. Cum a spus Fernand Braudel: „Civilizaţia este cea

mai lungă poveste. [...] O civilizaţie [...] poate rezista mai multor transformări economice şi sociale"[11].

Dacă aţi fi călătorit în jurul globului în anul 1411, aţi fi fost probabil impresionaţi de calitatea vieţii în civilizaţiile orientale. Oraşul Interzis se afla în construcţie în Beijing, în perioada Ming, în timp ce Canal Grande era redeschis şi îmbunătăţit pentru navigaţie în Veneţia; în Orientul Apropiat, otomanii încercuiau Constantinopolul, pe care urmau să-l cucerească în 1453. Imperiul Bizantin îşi trăia ultimele clipe. În 1405, moartea războinicului Timur (Tamerlan) îndepărtase ameninţarea durabilă a hoardelor invadatoare ucigaşe din Asia Centrală – antiteza civilizaţiei. Dar pentru împăratul Chinei, Yongle, şi pentru sultanul otoman Murad al II-lea viitorul era luminos.

În schimb, Europa de Vest părea, în 1411, o provincie înapoiată şi mizeră, care încerca să-şi revină în urma ravagiilor făcute de Marea Ciumă – care îi redusese populaţia la jumătate între 1347 şi 1351 – şi era încă puternic lovită de igiena precară şi de războaiele nesfârşite. În Anglia, pe tron se afla regele lepros Henric al IV-lea, care reuşise să-l răstoarne şi să-l ucidă pe ghinionistul Richard al II-lea. Franţa era prinsă în războiul intern dintre adepţii ducelui de Burgundia şi cei ai ducelui de Orléans. Războiul de O Sută de Ani între francezi şi englezi tocmai se reaprinsese. Nici celelalte regate războinice din Europa Occidentală – Aragon, Castilia, Navarra, Portugalia şi Scoţia – nu o duceau mai bine. În Granada, conducătorii erau tot musulmani. Regele Scoţiei, James I, era ţinut prizonier în Anglia, după ce fusese capturat de piraţii englezi. Părţile cele mai prospere ale Europei erau oraşele-state din nordul Italiei: Florenţa, Genova, Pisa, Siena şi Veneţia. Cât despre America de Nord, aceasta era, în secolul al XV-lea, o sălbăticie anarhică în comparaţie cu tărâmurile aztecilor, populaţiei maya şi incaşilor din America Centrală şi de Sud, care deţineau temple monumentale şi şosele înalte. La capătul călătoriei dumneavoastră în jurul lumii, ideea că Vestul va ajunge să domine restul lumii timp de peste jumătate de mileniu vi s-ar fi părut o fantezie nebunească.

Şi totuşi, asta s-a întâmplat.

Din cine ştie ce motive, odată cu sfârşitul secolului al XV-lea, micile state ale Europei de Vest, cu limbile lor bastarde ale latinei (şi parţial ale limbii greceşti), cu religia lor derivată din învăţăturile unui evreu din Nazaret şi cu inteligenţa lor îndatorată matematicii, astronomiei şi tehnologiei orientale, au reuşit să creeze o civilizaţie capabilă nu doar să cucerească marile imperii orientale şi să subjuge Africa, Americile şi Australasia, dar şi să convertească popoarele din toată lumea la modul occidental de viaţă – o convertire realizată mai mult cu ajutorul cuvântului decât cu al sabiei.

Unii susţin că toate civilizaţiile sunt, într-un fel, egale şi că Vestul nu se poate pretinde superior, de exemplu, faţă de Estul Eurasiei[12]. Acest relativism este absurd. Nici o altă civilizaţie înaintea Occidentului nu a atins vreodată o asemenea putere de dominaţie[13]. În anul 1500, viitoarele imperii ale Europei stăpâneau 10% din suprafaţa Pământului şi cel mult 16% din populaţia acestuia. În 1913, unsprezece imperii occidentale* controlau aproape trei cincimi din tot teritoriul şi populaţia globului şi peste trei sferturi (79%) din producţia economică globală[14]. Speranţa de viaţă medie în Anglia

* Cele unsprezece imperii erau Austria, Belgia, Franţa, Germania, Italia, Ţările de Jos, Portugalia, Spania, Rusia, Marea Britanie şi Statele Unite. Dintre acestea, doar Franţa, Portugalia şi Spania aveau la 1500 o formă cât de cât asemănătoare celei de la începutul secolului XX. În ceea ce priveşte pretenţia Rusiei de a fi considerată o parte a Occidentului, vezi în continuare.

era de aproape două ori mai mare decât cea din India. Standardele superioare de viaţă din Vest se reflectau în dieta mai bună, inclusiv a muncitorilor agricoli, şi în statura mai înaltă, chiar a soldaţilor obişnuiţi sau a deţinuţilor[15]. Aşa cum am văzut, civilizaţia înseamnă oraşe. Şi din acest punct de vedere, Vestul a fost la înălţime. În 1500, din câte ştim acum, cel mai mare oraş din lume era Beijingul, cu o populaţie între 600.000 şi 700.000 de locuitori. Din cele zece oraşe mari ale lumii de pe atunci doar unul – Parisul – era european, iar populaţia sa era mai mică de 200.000 de locuitori. Londra avea, probabil, 50.000 de locuitori. Şi în Africa de Nord şi America de Sud, procentul urbanizării era mai mare decât în Europa. Însă până în 1900 avusese loc o răsturnare spectaculoasă de situaţie. Doar unul din cele mai mari zece oraşe ale lumii nu era european, şi acesta era Tokyo. Cu o populaţie de aproximativ 6,5 milioane, Londra era un megalopolis global[16]. Iar dominaţia Occidentului nu s-a încheiat odată cu declinul şi prăbuşirea imperiilor europene. Ascensiunea Statelor Unite a făcut ca discrepanţa dintre Vest şi Est să se adâncească şi mai mult. În 1990, americanul mediu era de şaptezeci şi trei de ori mai bogat decât chinezul de rând[17].

În plus, în a doua jumătate a secolului XX a devenit clar că singurul mod de a reduce distanţa tot mai mare faţă de veniturile europenilor era ca societăţile estice să urmeze exemplul Japoniei şi să adopte unele (deşi nu toate) din instituţiile şi modurile de lucru ale occidentalilor. Ca urmare, civilizaţia vestică a devenit un şablon după care tot restul lumii aspira să se organizeze. Înainte de 1945, fireşte, a existat o pluralitate de modele de dezvoltare – sau de sisteme de operare, ca să folosim o metaforă din domeniul computerelor – ce puteau fi adoptate de către societăţile ne-occidentale. Dar cele mai atrăgătoare erau de origine europeană: capitalismul liberal, naţional-socialismul, comunismul sovietic. Al doilea a fost ucis în al Doilea Război Mondial în Europa, deşi a supravieţuit, sub alte nume, în multe ţări aflate în curs de dezvoltare. Al treilea a murit ca urmare a prăbuşirii imperiului sovietic între 1989 şi 1991.

Fireşte, în urma crizei finaciare globale s-a vorbit mult de modelele economice alternative din Asia. Însă nici cel mai înfocat susţinător al relativismului cultural nu a recomandat o întoarcere la instituţiile dinastiei Ming sau la Moguli. Dezbaterea actuală dintre susţinătorii pieţei libere şi cei ai intervenţiei statului este, la bază, una dintre două şcoli occidentale: adepţii lui Adam Smith şi cei ai lui John Maynard Keynes şi, în plus, câţiva adepţi consecvenţi ai lui Karl Marx. Locurile de naştere ale acestora trei vorbesc de la sine: Kirkcaldy, Cambridge, Trier. Iar în practică, cea mai mare parte a lumii este astăzi integrată într-un sistem economic occidental în care, aşa cum recomanda Adam Smith, piaţa fixează majoritatea preţurilor şi hotărăşte cursul comerţului şi diviziunea muncii, în timp ce guvernul joacă un rol mai apropiat de cel indicat de Keynes, intervenind pentru a uşura circuitele de afaceri şi pentru a reduce inegalitatea veniturilor.

Cât despre instituţiile neeconomice, nu e nimic de dezbătut. În toată lumea, universităţile folosesc criterii occidentale. La fel stau lucrurile şi în modul de organizare a medicinei, de la cercetarea de vârf şi până la îngrijirea medicală din prima linie. Majoritatea oamenilor acceptă astăzi adevărurile ştiinţifice revelate de Newton, Darwin şi Einstein şi, chiar atunci când nu le acceptă, recurg cu grabă la produsele farmacologiei occidentale la primul semn de răceală sau bronşită. Doar câteva ţări se mai opun tiparelor predominante de marketing şi consum din Vest sau modului de viaţă occidental. Tot mai mulţi oameni mănâncă alimente occidentale, poartă haine vestice şi locuiesc în case construite după tipar occidental. Chiar şi modul de lucru specific Vestului – cinci sau

Viitoarele imperii occidentale la 1500

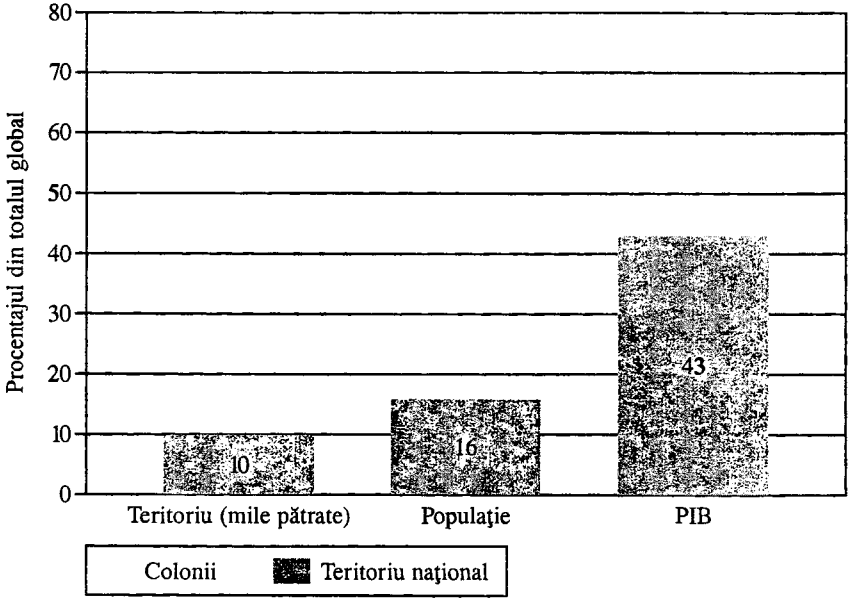

Imperii occidentale, 1913

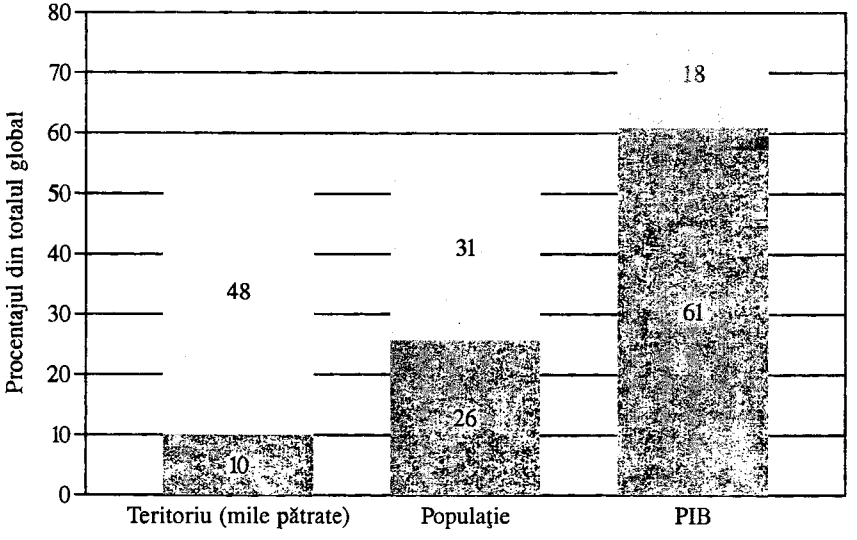

şase zile pe săptămână, de la 9 la 5, cu două-trei săptămâni de concediu pe an – devine un standard universal. Între timp, religia exportată de misionarii vestici în restul lumii a fost adoptată de o treime din omenire şi face un remarcabil prozelitism în cea mai populată ţară din lume. Chiar şi ateismul iniţiat în Occident îşi face un loc impresionant.

Cu fiecare an, tot mai mulţi oameni fac cumpărături, studiază, se însănătoşesc sau se îmbolnăvesc, se roagă sau nu se roagă deloc asemenea nouă. Burgerii, arzătorul Bunsen, pansamentele adezive Band-Aid, şepcile de baseball şi Bibliile se întâlnesc peste tot, oriunde ai fi. Doar în domeniul instituţiilor politice rămâne o importantă diversitate globală, căci un număr mare de guverne din toată lumea se opun ideii de stat de drept, care protejează drepturile individului, ca temelie a unui guvern cu adevărat reprezentativ. Islamismul militant nu este numai o religie, ci şi o ideologie politică atunci când încearcă să se împotrivească normelor occidentale de la sfârşitul secolului XX cu privire la egalitatea sexelor şi la libertatea sexuală[18].

Aşa că nu este o formă de „eurocentrism" sau de (anti-)„orientalism" să afirmăm că ascensiunea civilizaţiei occidentale este cel mai important fenomen istoric din a doua jumătate a mileniului al doilea după Hristos. Aceasta este evidenţa. Provocarea este să explici cum a avut loc fenomenul. Ce anume din civilizaţia Europei Occidentale de după secolul al XV-lea i-a permis acesteia să depăşească imperiile aparent superioare ei din Orient? Cu siguranţă, frumuseţea Capelei Sixtine nu este o explicaţie suficientă.

Răspunsul facil, dar şi întru câtva tautologic la această întrebare este că Vestul a dominat Restul prin imperialism[19]. Destui dintre contemporanii noştri mai sunt încă în stare să adopte o atitudine de indignare morală faţă de nelegiuirile săvârşite de imperiile europene. Aceste nelegiuiri s-au petrecut, într-adevăr, şi ele sunt menţionate şi în paginile acestei cărţi. De asemenea, diferitele forme de colonizare – de la întemeierea de colonii până la relocarea de populaţii – au avut un impact variabil pe termen lung[20]. Însă imperiile nu sunt o explicaţie istorică suficientă a dominaţiei Vestului. Imperii au existat cu mult înainte ca marxist-leniniştii să condamne imperialismul. Astfel, în secolul al XVI-lea, un număr de imperii asiatice şi-au sporit în mod considerabil puterea şi suprafaţa. Între timp, după eşecul proiectului lui Carol Quintul de a realiza un mare imperiu habsburgic întinzându-se din Spania, de-a lungul Ţărilor de Jos, până în Germania, Europa era mai fragmentată ca niciodată. Iar Reforma a dat naştere la peste un secol de războaie religioase în Europa.

Un călător din secolul al XVI-lea n-ar fi putut să nu observe contrastul. După ce cucerise Anatolia, Egiptul, Arabia, Mesopotamia şi Yemenul, Imperiul Otoman s-a extins sub Soliman Magnificul (1520-1566) în Balcani şi Ungaria, ameninţând porţile Vienei în 1529. Mai la est, Imperiul Safavid sub Abbas I (1587-1629) se întindea din Isfahan şi Tabriz până în Kandahar, în timp ce nordul Indiei, din Delhi şi până în Bengal, era condus de către puternicul împărat mogul Akbar (1556-1605). China epocii Ming părea şi ea senină şi protejată de Marele Zid. Puţini dintre vizitatorii europeni ai curţii împăratului Wanli (1572-1620) ar fi putut anticipa căderea dinastiei acestuia la mai puţin de trei decenii după moartea sa. Aflat la Istanbul în anii 1550, diplomatul flamand Ogier Ghiselin de Busbecq – omul care a transplantat laleaua din Turcia în Olanda – compara cu îngrijorare fragmentarea Europei cu „marea bogăţie" a Imperiului Otoman.

E adevărat că secolul al XVII-lea a fost unul de intensă activitate a europenilor în străinătate. Însă, pentru marile imperii orientale, navigatorii portughezi şi olandezi

păreau foarte departe de a fi nişte purtători de civilizaţie; mai degrabă, aceştia erau consideraţi drept ultima ameninţare barbară la adresa Regatului de Mijloc, mai detestabili – şi mult mai rău mirositori – decât piraţii japonezi. Iar europeni înşişi veneau în Asia atraşi chiar de calitatea superioară a ţesăturilor indiene şi a porţelanului chinezesc.

În anul 1683, armata otomană a ajuns până la porţile Vienei – capitala Imperiului Habsburgic – şi a cerut ca populaţia oraşului să se predea şi să se convertească la islamism. Abia după încetarea asediului, creştinătatea a început să împingă uşor puterea otomană dinspre Europa Centrală şi de Est, prin Balcani, către Bosfor şi după foarte multă vreme a apărut un imperiu european care să poată egala realizările imperialismului estic. În alte părţi, „marile diferenţe" dintre Vest şi Rest erau chiar mai mici. Diferenţa de natură materială dintre America de Nord şi cea de Sud nu s-a precizat clar decât mult după intrarea în secolul al XIX-lea, şi abia la începutul secolului XX a fost subjugată Africa de către europeni, dincolo de cele câteva fâşii de coastă deja cucerite.

Dacă ascendenţa Vestului nu poate fi explicată prin invocarea conceptului vechi şi uzat de imperialism, nu cumva aceasta a fost o simplă chestiune de noroc, aşa cum susţin unii cercetători? Nu cumva geografia sau clima capătului vestic al Eurasiei au creat aceste mari diferenţe? Au avut europenii pur şi simplu noroc să dea peste insulele din Marea Caraibelor, atât de potrivite pentru cultivarea zahărului bogat în calorii? A găsit Europa în Lumea Nouă acele „hectare-fantomă" pe care China nu le avea? Să fi fost doar noroc întâmplător că depozitele de cărbune ale Europei au fost mai uşor de exploatat şi transportat decât cele ale Chinei[21]? Sau a fost China victima propriului succes – prinsă în „capcana unui echilibru de nivel înalt", din cauza capacităţii agricultorilor săi de a furniza unei mari populaţii cantitatea de calorii necesară pentru a supravieţui[22]? E posibil ca Anglia să fi devenit prima ţară industrializată din cauză că instalaţiile sanitare şi bolile scurtau durata de viaţă a majorităţii populaţiei, ceea ce permitea unei minorităţi de întreprinzători bogaţi să-şi transmită mai uşor genele urmaşilor[23]?

Nemuritorul lexicograf englez Samuel Johnson respingea toate aceste explicaţii probabilistice pentru ascendenţa Occidentului. În cartea sa *The History of Rasselas: Prince of Abissinia*, publicată în 1759, personajul său Rasselas întreabă:

> Din ce motive [...] sunt europenii atât de puternici? Şi dacă ei pot vizita atât de uşor Asia şi Africa pentru a face comerţ sau cuceriri, de ce nu pot asiaticii şi africanii să le invadeze la rândul lor ţărmurile, să întemeieze colonii în porturile lor şi să le supună prin legi principii? Acelaşi vânt care îi poartă spre casă ne-ar duce şi pe noi într-acolo*.

La care filozoful Imlac răspunde:

> Sunt mai puternici decât noi, Sire, pentru că sunt mai înţelepţi; ştiinţa va câştiga veşnic în faţa ignoranţei, aşa cum omul guvernează peste celelalte animale. Însă nu ştiu din ce motiv ştiinţa lor este mai mare decât a noastră, decât pentru că voinţa de nepătruns a Fiinţei Supreme a hotărât asta[24].

---

* Într-adevăr, imperiile non-vestice îşi puneau adesea această întrebare în secolul al XVIII-lea. În 1731, scriitorul otoman Ibrahim Müteferrika se întreba: „De ce reuşesc ţările creştine, care erau în trecut mult mai slabe decât ţările musulmane, să domine astăzi atâtea ţinuturi, şi chiar să învingă armatele otomane care le-au învins odinioară?".

Într-adevăr, cunoaşterea înseamnă putere, dacă ea aduce moduri noi şi îmbunătăţite de a conduce corăbii, de a exploata minereuri, de a trage cu arma şi de a vindeca boli. Dar erau cu adevărat europenii mai bogaţi în cunoştinţe decât alte popoare? În 1759, poate că da; inovaţiile ştiinţifice au fost, după 1650, timp de vreo 250 de ani, aproape exclusiv de origine occidentală[25]. Dar în 1500? Aşa cum vom vedea, tehnologia chineză, matematica indiană şi astronomia arabă erau, atunci, mult mai avansate, şi aşa fuseseră timp de câteva sute de ani.

Şi atunci, au fost europenii ajutaţi de o diferenţă culturală nebuloasă pentru a-i depăşi pe competitorii lor orientali? Acest argument a fost propus de către sociologul german Max Weber. El suportă mai multe variante – individualismul englezilor din Evul Mediu, umanismul şi etica protestantă – şi a fost căutat cu încăpăţânare peste tot, în testamentele fermierilor englezi, în registrele contabile ale negustorilor mediteraneeni şi în codurile de etichetă ale curţilor regale. În cartea sa *The Wealth and Poverty of Nations*, David Landes susţine acest argument, arătând că Europa Occidentală se afla în avangarda mondială în cercetarea intelectuală autonomă, în metoda ştiinţifică a verificării şi în raţionalizarea cercetării şi difuzării rezultatelor ei. Dar tot el recunoştea că acest mod de a lucra mai avea nevoie de încă ceva: de intermediari financiari şi de o bună guvernare[26]. Este deci limpede că soluţia succesului sunt instituţiile.

Desigur, instituţiile sunt, într-un anumit sens, produsele unei culturi. Pentru că ele formalizează un set de norme, instituţiile ajută o cultură să rămână onestă, determinând dacă aceasta inspiră un comportament bun, mai degrabă decât unul rău. De exemplu, în secolul XX, au avut loc o serie de experimente care au produs instituţii foarte diferite, în rândul a două populaţii germane (în Vest şi în Est), două populaţii coreene (în Nord şi în Sud) şi două populaţii chineze (înăuntru şi în afara Republicii Populare). Rezultatele au fost izbitoare, iar lecţia lor a fost limpede. Dacă într-un popor cu aproximativ aceeaşi cultură sunt impuse instituţii comuniste într-o parte şi capitaliste în alta, comportamentul celor două părţi va începe să difere aproape imediat.

Mulţi istorici de astăzi consideră că erau puţine diferenţe profunde între popoarele din estul şi vestul Eurasiei de la 1500. Ambele regiuni adoptaseră de timpuriu agricultura, schimburile economice de piaţă şi structurile statale centrate în oraşe[27]. Exista însă o diferenţă instituţională esenţială: în China, imperiul monolitic fusese consolidat, în timp ce Europa rămânea fragmentată din punct de vedere politic. În cartea sa *Guns, Germs and Steel*, Jared Diamond a arătat de ce Eurasia depăşise restul lumii[28]. Şi tot el, în eseul său ulterior intitulat *How to Get Rich* (1929), a oferit un răspuns la întrebarea de ce unul dintre capetele Eurasiei l-a depăşit cu mult pe celălalt. Răspunsul era că în câmpiile Eurasiei estice, imperiile orientale monolitice au înăbuşit inovaţia, în timp ce în Eurasia occidentală, muntoasă şi străbătută de râuri, mai multe monarhii şi oraşe-state s-au angajat într-o competiţie creativă şi în comunicare[29].

Răspunsul e atrăgător. Însă nu poate fi şi suficient. Să privim doar cele două serii de gravuri intitulate *Neajunsurile războiului*, publicate în anii 1630 de către artistul Jacques Callot din Lorena, ca pentru a alerta restul lumii cu privire la pericolele conflictelor religioase. Competiţia dintre statele mici ale Europei şi dinăuntrul lor din prima jumătate a secolului al XVII-lea era dezastruoasă, ducând la depopularea unor mari părţi din Europa Centrală şi aruncând insulele britanice în lupte epuizante şi neîncetate pentru mai mult de 100 de ani. Fragmentarea politică duce adesea la astfel de rezultate. Dacă vă îndoiţi de acest lucru, întrebaţi-i pe locuitorii fostei Iugoslavii. Competiţia face într-adevăr

parte din istoria succesului Occidentului, aşa cum vom vedea în capitolul 1, dar e vorba doar de o singură parte din mai multe.

În această carte vreau să arăt că ceea ce a dus la desprinderea Vestului de Rest – sursele puterii globale – au fost un număr de şase noi şi distincte complexe de instituţii, precum şi de idei şi comportamente asociate acestora. Pentru uşurarea lecturii, le-am identificat sub şase titluri:

1. Competiţia
2. Ştiinţa
3. Dreptul la proprietate
4. Medicina
5. Societatea de consum
6. Etica muncii

Ca să folosesc limbajul lumii sincronizate şi computerizate de astăzi, aceste şase aplicaţii majore – *killer applications* – au permis unei minorităţi umane de la capătul vestic al Eurasiei să domine lumea timp de 500 de ani.

Înainte de a vă hotărî să-mi scrieţi pentru a-mi atrage atenţia că am uitat ceva esenţial în legătură cu ascendenţa Occidentului, precum capitalismul, libertatea sau democraţia (sau, să zicem, armele, microbii şi oţelul), vă rog să citiţi scurtele definiţii de mai jos:

1. Competiţie – o descentralizare a vieţii politice şi economice, care a creat terenul de lansare atât pentru statele-naţiuni, cât şi pentru capitalism.
2. Ştiinţă – un mod de a studia, înţelege şi, în cele din urmă, schimba lumea naturală, care a acordat Vestului (printre altele) un mare avantaj militar asupra Restului.
3. Drepturi de proprietate – domnia legii ca mijloc de a proteja proprietarii privaţi şi de a rezolva paşnic disputele dintre ei, care a format baza celei mai stabile forme de guvernare reprezentativă.
4. Medicină – ramura ştiinţei care a permis o mare îmbunătăţire a sănătăţii şi a speranţei de viaţă, mai întâi în ţările vestice, dar şi în coloniile acestora.
5. Societate de consum – un mod de existenţă materială în care producerea şi cumpărarea de îmbrăcăminte şi alte bunuri de consum joacă un rol economic central şi fără de care revoluţia industrială nu s-ar fi menţinut.
6. Etica muncii – un cadru moral şi un mod de a acţiona derivat din (printre alte surse) creştinismul protestant, prin care este adusă laolaltă societatea dinamică şi potenţial instabilă creată de aplicaţiile 1, 2, 3, 4 şi 5.

Vreau să subliniez că aceasta nu este o nouă variantă de glorificare a „triumfului Occidentului"[30]. Intenţionez să arăt că nu doar superioritatea Vestului a dus la cucerirea şi colonizarea unei părţi atât de mari din Restul lumii; un important motiv a fost dat de slăbiciunea fortuită a rivalilor Vestului. De exemplu, în anii 1640 a avut loc o combinaţie între o criză fiscală şi monetară, o schimbare de climă şi izbucnirea unor epidemii, în urma cărora revolta populaţiei a dus la criza finală a dinastiei Ming. Acest fapt nu a avut nimic de a face cu Occidentul. De asemenea, declinul politic şi militar al Imperiului Otoman a avut mai degrabă cauze interne decât a fost impus din exterior. Instituţiile

politice nord-americane au înflorit în acelaşi timp în care cele ale Americii de Sud se ofileau; dar nu din cauza unor *gringos* a eşuat intenţia lui Simón Bolívar de a crea o Uniune a Statelor Americii Latine.

Diferenţa esenţială dintre Vest şi Rest era una instituţională. Europa Occidentală a devansat China, în oarecare măsură, din cauză că în Vest competiţia era mai mare în sfera politică şi economică. Austria, Prusia şi, în cele din urmă, chiar Rusia au devenit mai eficiente din punct de vedere administrativ şi militar pentru că reţeaua care produsese revoluţia ştiinţifică apăruse în lumea creştină, şi nu în cea musulmană. Fostele colonii din America de Nord au avut mai mult succes decât cele din America de Sud deoarece coloniştii britanici întemeiaseră un sistem de drepturi de proprietate şi de reprezentare politică în Nord care era complet diferit de cel construit în Sud de spanioli şi portughezi. (Nordul avea o „ordine a liberului acces", şi nu una închisă, condusă pentru profitul unor elite exclusiviste, doritoare de rente[31].) Imperiile europene au reuşit să pătrundă în Africa nu numai pentru că aveau arme Maxim; au reuşit şi să producă vaccinuri împotriva bolilor tropicale la care africanii erau la fel de vulnerabili.

La fel, industrializarea timpurie a Vestului reflecta nişte avantaje instituţionale: posibilitatea unei societăţi a consumului de masă exista în insulele britanice cu mult înainte de apariţia şi răspândirea motorului cu aburi sau sistemului de fabrici. Chiar şi după ce tehnologia industrială devenise accesibilă aproape tuturor, diferenţa dintre Vest şi Rest a rămas aceeaşi; ba chiar a crescut mai mult. Posedând mecanisme complet standardizate de filare şi ţesere a bumbacului, muncitorul european sau nord-american era mai productiv, iar angajatorul său capitalist acumula avere mai repede decât concurentul său oriental[32]. Investiţiile în sistemele de sănătate şi de educaţie publică puteau produce dividende mari; acolo unde acest lucru nu era posibil, oamenii rămâneau săraci[33]. În această carte vorbesc despre diferenţe – de unde veneau ele şi de ce au contat atât de mult.

Până acum am folosit noţiunile de Occident şi occidental mai mult sau mai puţin liber. Dar ce înseamnă exact „civilizaţie occidentală"? Bărbaţii anglo-saxoni albi şi protestanţi de după război situau, instinctiv sau nu, Vestul (numit şi „lumea liberă") pe un coridor relativ îngust, întinzându-se (desigur) de la Londra până la Lexington, Massachusetts şi (probabil) de la Strasbourg la San Francisco. În 1945, la întoarcerea de pe front, prima limbă a Occidentului era engleza, urmată de limba franceză aflată în criză. Odată cu succesul integrării europene din anii 1950-1960, clubul occidental s-a lărgit. Puţini ar fi în stare să conteste astăzi că Olanda, Franţa, Germania, Italia, Portugalia, Scandinavia şi Spania aparţin Occidentului, în timp ce Grecia este un membru *ex officio*, în ciuda apartenenţei la creştinătatea ortodoxă, graţie datoriei noastre milenare faţă de filozofia antică grecească, dar şi datoriilor mai recente ale grecilor faţă de Uniunea Europeană.

Dar ce se întâmplă cu restul ţărilor mediteraneene din Sud şi din Est, cuprinzând nu doar nordul balcanic al Peninsulei Peloponez, dar şi Africa de Nord şi Anatolia? Cum rămâne cu Egiptul şi Mesopotamia, leagănul primelor civilizaţii din lume? Face parte din Occident America de Sud, dat fiind că a fost, ca şi America de Nord, colonizată de europeni şi că se situează geografic în aceeaşi emisferă? Şi cum rămâne cu Rusia? Să fie Rusia europeană cu adevărat occidentală, iar cea de dincolo de Urali o parte a Orientului? În timpul Războiului Rece, Uniunea Sovietică şi sateliţii săi erau numiţi „blocul estic". Însă sunt destule argumente pentru a considera Uniunea Sovietică un produs al civilizaţiei vestice în aceeaşi măsură ca şi Statele Unite. Ideologia sa de bază

are aceeaşi origine victoriană ca şi naţionalismul, mişcarea împotriva sclaviei şi cea pentru dreptul de vot al femeii – aceasta s-a născut şi a crescut în vechea Sală de Lectură circulară a British Library. Iar întinderea sa geografică a fost un produs al expansiunii şi colonizării europene, la fel de mult ca şi colonizarea celor două Americi. În Asia Centrală, ca şi în America de Sud, europenii îi guvernau pe non-europeni. Din acest punct de vedere, în 1991 s-a produs moartea ultimului imperiu european. Cu toate acestea, cea mai influentă definiţie recentă a civilizaţiei occidentale, cea a lui Samuel Huntington, exclude nu doar Rusia, ci toate ţările cu tradiţie religioasă ortodoxă. Occidentul lui Huntington constă doar din Europa de Vest şi Centrală (excluzând Estul ortodox), America de Nord (excluzând Mexicul) şi Asia Australă. Nu reuşesc să se califice Grecia, Israelul, România şi Ucraina; şi nici insulele caraibiene, deşi multe dintre acestea sunt la fel de occidentale ca şi Florida[34].

De aceea, „Vestul" este mai mult decât o expresie geografică. El reprezintă un set de norme, comportamente şi instituţii ale căror frontiere sunt estompate la maxim. Implicaţiile acestei concepţii sunt numeroase. Ar putea o ţară asiatică să devină occidentală dacă adoptă normele occidentale în vestimentaţie şi în modul de a face afaceri, aşa cum a făcut Japonia începând cu epoca Meiji şi aşa cum aproape întreaga Asie începe să facă astăzi? Odinioară, era la modă să susţii că „sistemul mondial capitalist" impunea o diviziune permanentă a muncii între nucleul vestic şi periferia Restului[35]. Dar ce ne facem dacă întreaga lume ajunge să se occidentalizeze cel puţin în aparenţă, la nivelul stilului de viaţă? Oare celelalte civilizaţii sunt, cum susţinea Huntington, mai capabile să îndure – în special civilizaţia „sinică", adică China mare* şi cea islamică, cu „graniţele şi măruntaiele sale însângerate"[36]? Să fie adoptarea modurilor occidentale de a opera o simplă modernizare superficială, lipsită de profunzime culturală? La aceste întrebări voi răspunde în continuare.

O enigmă a civilizaţiei occidentale este lipsa de unitate ce pare să o definească. La începutul anilor 2000, mulţi comentatori americani se plângeau de „lăţirea Atlanticului" – adică de dispariţia valorilor comune care legaseră Statele Unite de aliaţii lor vest-europeni în timpul Războiului Rece[37]. Dacă a fost oarecum lămurită problema pusă de Henry Kissinger pe când era secretar de stat, şi anume pe cine trebuie să sune un om de stat american atunci când vrea să vorbească cu Europa, a devenit tot mai greu să ştii cine răspunde la telefon când suni civilizaţia occidentală. Dar diviziunea actuală între America şi „vechea Europă" este una slabă şi amicală, dacă o comparăm cu marile schisme ale trecutului din domeniul religiei, ideologiei sau chiar din sfera semantică a înseşi ideii de civilizaţie. În timpul Primului Război Mondial, germanii susţineau că luptă pentru o *Kultur* superioară, împotriva unei *civilisation* anglo-franceze ieftine şi materialiste (distincţia a fost trasată, între alţii, de Thomas Mann şi Sigmund Freud). Dar această distincţie nu putea fi compatibilă cu incendierea Universităţii din Leuven şi cu execuţia sumară a civililor belgieni în prima fază a războiului. Propagandiştii britanici au răspuns numindu-i pe germani „huni" – barbari plasaţi în afara civilizaţiei –, iar pe medalia victoriei au numit războiul „Marele Război pentru Cauza Civilizaţiei"[38]. Are sens să vorbim astăzi despre „Occident" ca despre o civilizaţie unitară, dacă aşa stăteau lucrurile în 1918?

---

* Se pare că una dintre cele mai venerabile civilizaţii ale lumii trebuie să primească un nou nume de fiecare dată când un teoretician politic se ocupă de ea. În eseul său din 1993, Huntington folosea noţiunea de „China confucianistă".

În cele din urmă, trebuie să ne amintim că civilizaţia occidentală a mai avut o dată un declin şi o cădere. Ruinele romane răspândite în întreaga Europă, în Africa de Nord şi în Orientul Apropiat ne amintesc mereu acest lucru. Prima versiune a Occidentului – Civilizaţia Occidentală 1.0 – s-a născut în aşa-numita Semilună Fertilă care se întindea din Valea Nilului până la confluenţa Eufratului cu Tigrul şi a atins un dublu apogeu în democraţia ateniană şi în Imperiul Roman[39]. În Occidentul antic îşi află originea elemente-cheie ale civilizaţiei noastre de astăzi: nu doar democraţia, ci şi gimnastica, aritmetica, dreptul civil, geometria, stilul clasic în arhitectură şi o proporţie substanţială din cuvintele limbii engleze moderne. La apogeul său, Imperiul Roman era un sistem uimitor de sofisticat. Grânele, produsele manufacturate şi monedele circulau într-un sistem economic ce se întindea din nordul Angliei până pe cursul superior al Nilului, învăţătura prospera, existau dreptul, medicina şi chiar „mallurile" pentru cumpărături, precum Forul lui Traian din Roma. Însă această versiune a civilizaţiei vestice a intrat în declin şi apoi s-a prăbuşit foarte repede, în secolul al V-lea d.Hr., sub acţiunea invaziilor barbare şi a diviziunilor interne. Pe durata unei singure generaţii, marea metropolă imperială a Romei a devenit o ruină, apeductele s-au spart, iar splendidele pieţe au ajuns pustii. Ştiinţa Occidentului epocii clasice ar fi fost pierdută cu totul dacă n-ar fi existat bibliotecarii Bizanţului[40], călugării din Irlanda[41], papii şi preoţii Bisericii Romano-Catolice – şi, de asemenea, califii abbasizi[42]. Fără susţinerea acestora, civilizaţia Vestului nu ar fi putut reînflori aşa cum a făcut-o în Italia Renaşterii.

Să fie oare declinul şi prăbuşirea viitorul hărăzit Civilizaţiei Occidentale, versiunea 2.0? Sub raport demografic, populaţia ţărilor vestice reprezintă de mult o minoritate în populaţia lumii, dar astăzi ea pare infimă. Odinioară dominând lumea, economia Statelor Unite şi a Europei se confruntă acum cu posibilitatea reală de a fi devansată de China în 20 sau chiar 10 ani, iar Brazilia şi India nu sunt cu mult în urmă. Puterea Occidentului face faţă cu greu în Orientul Mijlociu lărgit din Irak până în Afganistan, iar „consensul de la Washington" cu privire la politica economică a pieţei libere se dezintegrează. Criza financiară care a început în 2007 pare să indice şi ea o eroare fundamentală la baza societăţii de consum care pune accentul pe terapia prin cumpărături stimulate de posibilitatea achiziţionării pe datorie. Etica protestantă a economisirii, care părea esenţială pentru proiectul occidental, aproape că a dispărut. Totodată, elitele occidentale sunt cuprinse de o spaimă aproape milenaristă în faţa viitoarei apocalipse ecologice.

În plus, civilizaţia occidentală pare să-şi fi pierdut încrederea în ea însăşi. Începând cu Universitatea Stanford în 1963, tot mai multe universităţi mari au renunţat la cursul lor clasic de istorie a civilizaţiei occidentale în cadrul studiilor de licenţă. Nici în şcoli marea naraţiune a ascensiunii Vestului nu mai e la modă. În urma entuziasmului unor pedagogi care înălţau „deprinderile istorice" mai presus de cunoaştere, în numele „noii istorii" – dar şi din cauza unor consecinţe neprevăzute ale procesului de reformă curriculară –, numeroşi elevi britanici termină liceul cunoscând doar câteva fragmente din istoria Occidentului, fără legătură între ele: Henric al VIII-lea şi Hitler, cu o mică doză de Martin Luther King Jr. Un chestionar aplicat studenţilor din anul I la Istorie din una dintre universităţile britanice majore a arătat că doar 34% dintre aceştia ştiau cine era monarh în Anglia în perioada Armadei, doar 31% cunoşteau unde avusese loc Războiul Burilor, 16% ştiau cine a comandat forţele britanice la Waterloo (de două ori mai mulţi au crezut că numele generalului era Nelson, şi nu Wellington), şi doar 11% au putut da un nume de prim-ministru britanic din secolul al XIX-lea[43]. Într-un sondaj similar,

efectuat asupra copiilor englezi cu vârste cuprinse între 11 şi 18 ani, 17% au crezut că Oliver Cromwell a luat parte la bătălia de la Hastings, iar 25% au greşit secolul în care a avut loc Primul Război Mondial[44]. Însă, în toate ţările vorbitoare de limba engleză, s-a impus ideea că ar trebui să studiem alte culturi, şi nu pe a noastră. Mostrele muzicale trimise în spaţiu cu racheta *Voyager* în 1977 însumau 27 de melodii, dintre care doar 10 aparţineau unor compozitori occidentali, printre care se găseau Bach, Mozart şi Beethoven, dar şi Louis Armstrong, Chuck Berry şi Blind Willie Johnson. În 2010, o istorie a lumii „în 100 de obiecte" publicată de directorul British Museum cuprindea doar 30 de produse ale civilizaţiei occidentale[45].

Orice istorie a civilizaţiilor lumii care nesocoteşte gradul lor diferit de subordonare faţă de Occident de după 1500 uită ceva esenţial – lucru care trebuie explicat în cea mai mare măsură. Ascensiunea Vestului este pur şi simplu cel mai important fenomen istoric din a doua jumătate a mileniului al II-lea d.Hr. Este povestea din inima istoriei moderne. Este probabil cea mai provocatoare enigmă de care trebuie să se ocupe istoricii. Şi nu trebuie rezolvată doar pentru a ne satisface curiozitatea, ci pentru că doar identificând adevăratele cauze ale ascensiunii Vestului putem încerca să estimăm cu oarecare acurateţe cât de inevitabile sunt declinul şi prăbuşirea noastră.

CAPITOLUL 1

Competiţia

China pare să fi fost mult timp staţionară, şi probabil că atinsese de mult acel stadiu al deplinătăţii bogăţiei care este caracteristic pentru tipurile sale de legi şi de instituţii. Dar acest stadiu este mult inferior celui care ar putea fi atins prin natura solului, climei şi localizării ţării, dacă aceasta ar avea parte de alte legi şi instituţii. O ţară care neglijează sau dispreţuieşte comerţul extern şi care nu permite intrarea vaselor străine decât în unul sau două dintre porturile sale nu poate tranzacţiona la fel de mult pe cât ar putea-o face dacă ar avea alte legi şi instituţii [...]. Un comerţ extern mai extins [...] nu ar putea decât să sporească cu mult manufacturile Chinei şi să ajute considerabil forţei de producţie din industria manufacturieră. Cu o navigaţie mai bună, chinezii ar învăţa în mod natural meşteşugul de a folosi şi de a construi ei înşişi toate acele maşini folosite în alte ţări, ca şi alte perfecţionări meşteşugăreşti şi industriale din diferitele părţi ale lumii.

Adam Smith

Cum de ei sunt puternici, deşi sunt mici? Cum de noi suntem slabi, deşi suntem mari? [...] Tot ce avem de învăţat de la barbari sunt [...] navele solide şi armele eficiente.

Feng Guifen

Două râuri

Oraşul Interzis (Zijin Cheng) a fost construit în centrul Beijingului de mai mult de un milion de lucrători, cu materiale aduse din întregul imperiu chinez. Cu cele aproape o mie de clădiri amplasate, construite şi decorate astfel încât să sugereze forţa dinastiei Ming, Oraşul Interzis nu este doar o relicvă a celei care a fost cea mai mare civilizaţie din lume, ci şi un memento al adevărului că nici o civilizaţie nu este veşnică. În 1776, Adam Smith se referea încă la China ca fiind „una dintre cele mai bogate, adică dintre cele mai fertile, mai bine cultivate, mai harnice şi mai populate ţări din lume [...], o ţară mult mai bogată decât oricare alta din Europa". Dar Smith constata că China este „de mult timp staţionară" sau „stă pe loc"[1]. Avea, desigur, dreptate. La mai puţin de un secol de la construcţia Oraşului Interzis, care avusese loc între 1406 şi 1420, se poate spune că declinul relativ al Estului începuse. Statele sărăcite, sfâşiate de conflicte meschine din Europa de Vest începuseră o expansiune aproape de neoprit timp de o jumătate de mileniu. În această perioadă, marile imperii ale Orientului au stagnat şi, mai apoi, au cedat dominaţiei Vestului.

De ce a regresat China, în timp ce Europa a mers înainte? Răspunsul lui Smith era că chinezii nu ştiuseră să „încurajeze comerţul extern" şi că astfel pierduseră beneficiile contactelor străine şi ale diviziunii internaţionale a muncii. Dar şi alte explicaţii erau posibile. Scriind în anii 1740, Charles de Secondat, baron de Montesquieu, acuza „aşezarea tiraniei" ale cărei cauze le găsea în numărul excepţional de mare al populaţiei Chinei, la rândul lui datorat climei din Asia de Est:

> Raţionamentul meu este acesta: Asia nu are nici o zonă propriu-zis temperată, căci locurile cu o climă foarte rece se învecinează cu cele excesiv de calde, precum Turcia, Persia, India, China, Coreea şi Japonia. În schimb, în Europa zona temperată este foarte întinsă [...]. De aici decurge că fiecare [ţară] se aseamănă cu ţara învecinată; şi că nu există nici o diferenţă extraordinară între ele [...]. Aşa se întâmplă că, în Asia, se găsesc ţări puternice şi ţări slabe; popoarele războinice, curajoase şi active se învecinează direct cu cele indolente, efeminate şi temătoare; aşa că primele trebuie să cucerească, iar celelalte să fie cucerite. În schimb, în Europa, există doar ţări puternice; iar cele care se învecinează sunt aproape la fel de viteze. Aceasta este cauza majoră a slăbiciunii Asiei şi a tăriei Europei; a libertăţii Europei şi a sclaviei Asiei: o cauză pe care nu îmi amintesc să o fi aflat expusă undeva[2].

Alţi autori europeni de mai târziu au considerat că avantajul Vestului faţă de Est a fost tehnologia, mai exact tehnologia care a dus la revoluţia industrială. În orice caz, aşa i s-a părut contelui Macartney în urma misunii sale eşuate pe lângă curtea imperială chineză din 1793 (vezi mai jos). O altă teză foarte populară în secolul XX a fost că filozofia confucianistă inhibă inovaţia. Însă aceste explicaţii contemporane ale nereuşitei orientalilor sunt greşite. Prima dintre cele şase *killer applications* care existau în Vest, dar nu şi în Est, nu era cea comercială, nici cea climatică, nici cea tehnologică, nici cea filozofică. Era vorba, aşa cum arătase Smith, de o problemă instituţională.

Dacă am fi făcut în anul 1420 o călătorie cu vasul de-a lungul râurilor Tamisa şi Yangtze, contrastele ar fi fost frapante.

Yangtze făcea parte dintr-un vast sistem de navigaţie care lega Nanjingul de Beijing, la 500 de mile distanţă spre nord, şi de Hangzhou, la sud. În centrul acestui sistem era Marele Canal, care avea peste 1.000 de mile lungime. El data din secolul al VII-lea î.Hr., cu împrejmuiri acvatice, introduse încă din secolul al X-lea d.Hr., şi cu rafinate poduri, precum Centura Preţioasă cu arcurile sale. Canalul a fost restaurat structural şi îmbunătăţit în timpul împăratului Yongle (1402-1424), din dinastia Ming. Când inginerul-şef Bai Ying a încheiat construcţia de diguri şi a abătut cursul Fluviului Galben, a devenit posibilă circulaţia a aproape 12.000 de barje cu grâne în susul şi în josul canalului, în fiecare an[3]. Aproape 50.000 de oameni erau angajaţi pentru întreţinerea canalului. În Occident, desigur, cel mai impunător mare canal rămâne cel din Veneţia. Însă atunci când aventurosul călător veneţian Marco Polo a vizitat China, în anii 1270, acesta a fost impresionat de amploarea circulaţiei pe Yangtze.

> Numărul de vase care circulă pe acest fluviu este atât de mare, încât nimeni care citeşte sau aude despre el nu poate să creadă că e adevărat. Cantitatea de mărfuri transportate în sus şi în jos depăşeşte orice închipuire. Este atât de mare, încât fluviul seamănă mai mult cu o mare.

Marele Canal chinezesc nu servea doar ca arteră principală a comerţului intern. El permitea guvernului imperial să ţină sub control preţul grânelor prin intermediul celor cinci grânare de stat, care cumpărau atunci când preţul era mic şi vindeau când preţul creştea[4].

Nanjing era probabil cel mai mare oraş din lume în 1420, cu o populaţie aflată între jumătate de milion şi un milion. Timp de secole, el fusese un centru prosper al industriei mătăsii şi bumbacului. În timpul împăratului Yongle, el a devenit şi un centru al învăţământului. Numele Yongle înseamnă „fericire perpetuă", însă probabil că o descriere mai bună ar fi fost „mişcare perpetuă". Cel mai mare dintre împăraţii Ming nu făcea nimic pe jumătate. Compendiul de învăţătură chinezească pe care l-a comandat el a necesitat munca a peste 2.000 de cărturari şi a umplut peste 11.000 de volume. Acesta a fost depăşit în postura de cea mai mare enciclopedie a lumii abia în 2007, după o suveranitate de aproape 600 de ani, de către Wikipedia.

Dar Yongle nu era mulţumit de Nanjing. La puţin timp după urcarea sa pe tron, el s-a hotărât să construiască o capitală nouă, mai spectaculoasă, în nord: Beijing. În 1420, când s-a încheiat construcţia Oraşului Interzis, China dinastiei Ming putea pretinde fără tăgadă că este cea mai avansată civilizaţie a lumii.

În comparaţie cu Yangtze, Tamisa de la jumătatea secolului al XV-lea arăta aproape ca braţul mort al unui râu. E adevărat că Londra era un port plin de activitate şi un centru al comerţului Angliei cu continentul. Cel mai vestit Lord Primar al oraşului, Richard Whittington, era un mare negustor de ţesături care a făcut avere din creşterea exporturilor de lână ale Angliei. Iar industria construcţiei de nave din capitala Angliei a fost stimulată de nevoia ţării de a transporta soldaţi şi mărfuri pentru desele sale campanii împotriva Franţei. În Shadwell şi Ratcliffe, navele puteau acosta în dane în vederea reechipării. Şi mai era, firește, şi Turnul Londrei, nu atât interzis, cât intimidant.

Însă asta nu ar fi impresionat un ipotetic vizitator din China. Chiar şi turnul părea o construcţie rudimentară în comparaţie cu sălile largi ale Oraşului Interzis. Prin comparaţie cu Centura Preţioasă, podul Londrei era un bazar pe stâlpi lipsit de graţie. Iar tehnicile primitive de navigaţie îi obligau pe marinarii englezi să se limiteze la circulaţia pe distanţe mici – Tamisa şi Marea Mânecii – pentru a rămâne în preajma ţărmurilor familiare. Era de neimaginat pentru englezi, ca şi pentru chinezi, ca o navă din Londra să poată urca pe Yangtze.

Prin comparaţie cu Nanjing, Londra în care se întorcea Henric al V-lea în 1421 după victoriile sale asupra francezilor, mai ales după marea victorie de la Agincourt, abia dacă putea fi considerată oraş. Zidurile sale vechi şi peticite se întindeau abia pe vreo trei mile – mai nimic faţă de dimensiunea celor din Nanjing. Pentru fondatorul dinastiei Ming, fusese nevoie de 20 de ani pentru înălţarea unui zid în jurul capitalei, iar acesta se întindea pe 20 de mile, cu porţi atât de mari, încât una singură putea cuprinde 3.000 de soldaţi. Iar construcţia era durabilă. Aceasta supravieţuieşte în mare parte şi astăzi, pe când din zidul Londrei medievale nu a mai rămas aproape nimic.

După standardele secolului al XV-lea, China dinastiei Ming era un loc confortabil. Ordinea feudală rigidă stabilită la începutul erei Ming se relaxa datorită comerţului intern înfloritor[5]. Dacă vizitezi astăzi Suzhou, poţi vedea rezultatele arhitecturale ale acelei prosperităţi pe canalele umbroase şi străzile elegante ale vechiului centru al

oraşului. În Anglia, viaţa urbană era altfel. Moartea Neagră – epidemia de ciumă bubonică provocată de bacteria *Yersinia pestis* adusă în Anglia prin intermediul puricilor în anul 1349 – scăzuse populaţia Londrei până la aproximativ 40.000 de locuitori, mai puţin de o zecime din populaţia Nanjingului. Pe lângă ciumă, mai făceau ravagii tifosul, dizenteria şi variola. Dar chiar şi în lipsa epidemiilor, igiena precară făcea din Londra o capcană a morţii. Fără nici un sistem de canalizare, străzile puteau până la ceruri, în timp ce în oraşele chineze excrementele umane erau colectate sistematic şi folosite pentru fertilizarea câmpurilor de orez. Pe vremea Lordului Primar Dick Whittington – timp de patru mandate, între 1397 şi până la moartea sa în 1423 – străzile Londrei erau pavate cu ceva mult mai puţin atrăgător decât aurul.

Copiii de şcoală erau pe atunci educaţi să-l considere pe Henric al V-lea unul dintre cele mai eroice personaje din istoria Angliei, în antiteză cu predecesorul său, degeneratul Richard al II-lea. Din păcate, regatul era departe de a fi „insula încoronată" din piesa lui Shakespeare *Richard al II-lea* şi semăna mai mult cu o insulă mirositoare. Dramaturgul o numea cu mândrie „Acest al doilea Eden, acest semiparadis,/ Această fortăreaţă ridicată de natură/ Pentru a se apăra de infecţii". Însă speranţa de viaţă la naştere în Anglia a fost, în medie, de 37 de ani în toată perioada dintre anii 1540 şi 1800; iar în Londra, sub 30 de ani. Aproximativ unul din cinci copii englezi murea în primul an de viaţă; în Londra, unul din trei. Însuşi Henric al V-lea a devenit rege la 26 de ani şi a murit de dizenterie la 35 – ceea ce ne reaminteşte că până relativ recent istoria era făcută de către oameni tineri, care trăiau puţin.

Violenţele erau foarte răspândite. Războiul cu Franţa era aproape permanent. Când nu se luptau cu francezii, englezii se băteau cu galezii, scoţienii şi irlandezii. Când nu se luptau cu celţii, se luptau unii cu alţii, într-o succesiune de războaie duse pentru coroană. Tatăl lui Henric al V-lea s-a urcat pe tron prin mijloace violente; fiul său Henric al VI-lea a pierdut tronul în acelaşi fel după izbucnirea Războiului Celor Două Roze, în urma căruia au fost schimbaţi 4 regi şi 40 de nobili majori au pierit în bătălie sau pe eşafod. Între 1330 şi 1479, un sfert dintre decesele din rândul aristocraţiei engleze erau violente. Iar omuciderile erau obişnuite. Cifrele din secolul al XIV-lea indică o rată a omuciderilor în Oxford de peste 100 la 100.000 de locuitori. Cele mai înalte rate ale criminalităţii din lumea contemporană se găsesc în Africa de Sud (69 la 100.000 de locuitori), Columbia (53) şi Jamaica (34). Chiar şi în perioada cea mai neagră din istoria Detroitului, cea din anii 1980, rata omuciderilor era de doar 45 la 100.000 de locuitori[6].

În această perioadă, viaţa englezilor era, aşa cum a observat mai târziu teoreticianul politic Thomas Hobbes (în legătură cu ceea ce el numea „starea naturală"), „solitară, săracă, urâtă, brutală şi scurtă". Chiar şi într-o familie prosperă din Norfolk cum era familia Paston exista prea puţină siguranţă. Margaret, soţia lui John Paston, a fost dată afară din casă când a reclamat dreptul familiei sale asupra proprietăţii Gresham, ocupată de moştenitorul fostului proprietar. Castelul Caister fusese lăsat moştenire familiei Paston de către Sir John Fastolf, dar fusese asediat de către ducele de Norfolk la puţin timp după moartea lui John Paston şi ocupat timp de 17 ani[7]. Iar Anglia era una dintre cele mai prospere şi mai puţin violente ţări din Europa. Viaţa era mai grea, mai violentă şi mai scurtă în Franţa şi situaţia se înrăutăţea tot mai mult pe măsură ce înaintai spre est în Europa. Chiar şi la începutul secolului al XVIII-lea, francezul de rând beneficia zilnic de un aport de 1.660 de calorii, cu puţin peste limita minimă necesară subzistenţei,

jumătate din media actuală în Occident. Francezul de rând din epoca prerevoluţionară avea doar 1,65 m înălţime[8]. În toate ţările de pe continent pentru care avem date pentru perioada medievală, rata crimelor era mai ridicată decât în Anglia, cea mai mare fiind în Italia, o ţară celebră nu numai pentru artiştii, ci şi pentru asasinii săi.

Se afirmă uneori că însăşi greutăţile vieţii din Occidentul european reprezentau, într-un fel, nişte avantaje ascunse. Dat fiind că rata ridicată a mortalităţii îi afecta mai ales pe săraci, poate că aceasta îi ajuta pe cei bogaţi să se îmbogăţească. Cu siguranţă, una dintre consecinţele Morţii Negre a fost creşterea venitului european pe cap de locuitor; supravieţuitorii epidemiei câştigau salarii mai mari pentru că lucrătorii erau puţini. La fel de adevărat este că în Anglia copiii celor bogaţi aveau mult mai multe şanse să treacă de majorat decât copiii săracilor[9]. Însă aceste particularităţi ale demografiei europene nu pot explica marea divergenţă între Vest şi Est. În lumea de astăzi există ţări în care viaţa e la fel de nenorocită ca în Anglia medievală, în care bolile, foamea, războaiele şi crimele coboară speranţa medie de viaţă întristător de mult şi unde doar bogaţii trăiesc mult. Dar Afganistanul, Haiti şi Somalia nu par deloc să beneficieze de pe urma acestor condiţii. Aşa cum vom vedea în continuare, Europa a progresat către prosperitate şi putere în ciuda morţii, şi nu datorită ei.

Trebuie să le amintim cercetătorilor şi cititorilor moderni cum arăta moartea odinioară. *Triumful morţii*, capodopera vizionară a artistului flamand Pieter Bruegel cel Bătrân (cca 1525-1569) nu este, desigur, o operă realistă. Dar Bruegel nu a trebuit să se bazeze în întregime pe imaginaţie pentru a înfăţişa o scenă impresionantă a morţii şi distrugerii. Pe un tărâm condus de o armată de schelete un rege zace muribund cu comoara sa inutilă alături, în timp ce un câine trage cu dinţii de un cadavru prin preajmă. În fundal se văd doi oameni spânzuraţi, patru traşi pe roată şi altul căruia urmează să i se taie capul. Se ciocnesc armate, ard case, navele se scufundă. În prim-plan, bărbaţi şi femei, tineri şi bătrâni, soldaţi şi civili sunt conduşi grămadă către un tunel îngust cu gura pătrată. Nimeni nu este scutit. Chiar şi trubadurul care îi cântă doamnei sale este condamnat. Artistul însuşi a murit la doar 40 şi ceva de ani, mai tânăr decât este autorul cărţii de faţă.

Un secol mai târziu, artistul italian Salvator Rosa a pictat probabil cel mai impresionant *memento mori* care există, intitulat simplu *L'umana fragilità* (*Fragilitatea omenească*). Lucrarea a fost inspirată de ciuma care a făcut ravagii în oraşul Napoli în 1665, luând viaţa copilului artistului, Rosalvo, dar şi pe a fratelui său, a surorii lui, a soţului acesteia şi a celor cinci copii ai lor. Cu un rânjet hidos, îngerul morţii se arată din întuneric în spatele soţiei lui Rosa, pentru a-l lua pe fiu, chiar în momentul în care acesta învaţă să scrie. Sentimentul de disperare al artistului este imortalizat în cele opt cuvinte latineşti înscrise pe pânză:

Conceptio culpa
Nasci pena
Labor vita
Necesse mori

„Concepţia este păcat, naşterea este durere, viaţa este muncă, moartea este inevitabilă." Ce descriere mai succintă ar putea cuprinde viaţa în Europa acelor vremuri?

Eunucul şi unicornul

Cum putem înţelege superioritatea Orientului? Pentru început, agricultura asiatică era cu mult mai productivă decât cea europeană. În Asia de Est, un acru de pământ era suficient pentru întreţinerea unei întregi familii, atât era de eficientă cultura orezului, în timp ce în Anglia erau necesari 20 de acri. Astfel se explică de ce Asia de Est era mai populată decât Europa de Vest. Sistemul oriental mai sofisticat de cultivare a orezului putea hrăni mult mai multe guri. Poetul Zhou Shixiu din perioada Ming privea peisajul rural prin lentile destul de roz; cu toate acestea, el oferă un tablou veridic al unei populaţii rurale mulţumite:

> Uşi sărăcăcioase străjuiesc poteca întunecată, un drumeag strâmb ne duce la căsuţă. De generaţii locuiesc alături zece familii în aceste locuri. Fumul căminelor se împleteşte oriunde îţi arunci privirea; tot astfel şi oamenii îndeplinesc împreună treburile lor zilnice. Fiul cuiva e stăpânul casei dinspre vest, iar fata altuia este nevastă în casa vecinului. Un vânt rece de toamnă bate pe altarul zeului pământurilor; se sacrifică purcei de lapte şi bere de orez întru cinstirea strămoşului câmpurilor, pentru care bătrânul şaman arde bani de hârtie, în timp ce băieţii bat în toba de bronz. Ceaţa învăluie în tăcere grădina de trestie-de-zahăr, iar ploaia cade pe câmpurile de taro, pe când oamenii se întorc acasă după săvârşirea riturilor, îşi întind saltelele şi stau de vorbă pe jumătate beţi[10].

Dar astfel de scene de linişte bucolică nu spun decât o parte a poveştii. Occidentalii de mai târziu vedeau în China imperială o societate statică, alergică la inovaţie. În *Confucianism şi taoism* (1915), sociologul german Max Weber definea raţionalismul confucianist drept „adaptare raţională la lume", prin opoziţie cu conceptul occidental de „stăpânire raţională a lumii". Această opinie a fost puternic susţinută de filozoful chinez Feng Youlan în a sa *Istorie a filozofiei chineze* (1934), precum şi de către profesorul Joseph Needham de la Cambridge în istoria sa în mai multe volume intitulată *Science and Civilization in China*. Astfel de explicaţii culturale – atrăgătoare mai ales pentru cei care, asemenea lui Feng şi Needham, au simpatizat cu regimul maoist după 1949 – sunt contrazise de dovezile ce arată că mult înainte de era Ming civilizaţia chineză a căutat mereu să stăpânească lumea prin inovaţii tehnologice.

Nu ştim cu siguranţă cine a inventat primul ceas cu apă. Poate egiptenii, poate babilonienii sau poate chinezii. Dar în 1086, Su Song a creat un dispozitiv datorită căruia a putut fi creat primul ceas mecanic din lume, o construcţie complexă, înaltă de 12 m, care nu arăta doar ora, ci descria şi mişcările soarelui, lunii şi planetelor. Marco Polo a văzut un turn cu un astfel de ceas când a vizitat Dadu, în nordul Chinei, nu cu mult după construcţia turnului în 1272. Nu exista nimic cât de cât apropiat ca precizie în Anglia, şi abia un secol mai târziu au apărut primele ceasuri astronomice în catedralele Norwich, St. Alban şi Salisbury.

Tiparniţa cu imprimare mobilă este de obicei atribuită Germaniei din secolul al XV-lea. În realitate, ea a fost inventată în China secolului al XI-lea. Şi hârtia a apărut în China cu mult înainte să fie folosită în Vest, la fel şi banii de hârtie, tapetul şi hârtia igienică[11].

Se spune adesea că agricultorul englez Jethro Tull a descoperit grapa în 1701. De fapt, aceasta fusese inventată în China cu 2.000 de ani înainte. Plugul Rotherham care, cu ajutorul dintelui său curb de fier, a jucat un rol esenţial în revoluţia agricolă engleză din secolul al XVIII-lea a fost şi el anticipat de către chinezi[12]. *Tratatul de agricultură*

al lui Wang Zhen din 1313 era plin de lucruri pe atunci necunoscute Vestului[13]. Revoluţia industrială a fost şi ea prefigurată de China. Primul furnal pentru topirea minereului de fier nu a fost construit la Coalbrookdale în 1709, ci în China, înainte de anul 200 î.Hr. Cel mai vechi pod suspendat de fier din lume nu este britanic, ci chinezesc ; el datează din anul 65 d.Hr., iar rămăşiţele sale pot fi încă văzute lângă Chingtung în provincia Yunnan[14]. Chiar şi în 1788, nivelul producţiei britanice de fier era mai mic decât acela al Chinei din 1078. Chinezii au revoluţionat pentru prima oară producţia de textile prin inovaţii precum roata de tors şi războiul de ţesut mătase, importate în Italia în secolul al XIII-lea[15]. Şi nu este deloc adevărat că singura utilitate dată de chinezi celei mai celebre invenţii a lor, praful de puşcă, ar fi fost focurile de artificii. În cartea lui Jiao Yu şi Yu Ji intitulată *Huolongjing*, publicată la sfârşitul secolul al XIV-lea, sunt descrise mine de teren şi subacvatice, rachete şi ghiulele de tun umplute cu explozibil.

Alte inovaţii chinezeşti sunt insecticidele chimice, mulineta pescărească, chibriturile, busola magnetică, cărţile de joc, periuţa de dinţi şi roaba. Toată lumea ştie că golful a fost inventat în Scoţia. Cu toate acestea, documentele Dongxuan din timpul dinastiei Song (960-1279) descriu un joc numit *chuiwan*. Acesta era jucat cu zece crose, printre care *cuanbang*, *pubang* şi *shaobang*, analoage în mare celor pe care noi le numim *driver*, *two-wood* şi *three-wood*. Crosele erau încrustate cu jad şi aur, ceea ce arată că golful a fost întotdeauna un joc pentru cei avuţi.

Şi asta nu e tot. La începutul noului secol, în 1400, China era pe puctul de a atinge o nouă treaptă tehnologică, una care l-ar fi făcut pe împăratul Yongle nu doar stăpânul Regatului de Mijloc, ci chiar al întregii lumi – literal, „a tot ce se află sub ceruri".

În Nanjing se poate admira astăzi o copie la scară naturală a vasului amirarului Zheng He, cel mai mare navigator din istoria Chinei. Aceasta are 122 m lungime – de aproape 5 ori mai mare decât *Santa Maria*, corabia cu care Cristofor Columb a traversat Atlanticul în 1492. Iar acest vas făcea parte dintr-o flotă de peste 300 de vapoare oceanice imense. Având mai multe catarge şi camere izolatoare care să împiedice scufundarea dacă corabia ar fi fost găurită sub nivelul apei, aceste vase erau cu mult mai mari decât oricare altele din Europa secolului al XV-lea. Flota lui Zheng He, având un echipaj însumat de 28.000 de oameni, era mai mare decât toate cele din Occident până la Primul Război Mondial.

Stăpânul şi comandantul acesteia era un om extraordinar. La vârsta de 11 ani fusese luat prizonier pe câmpul de luptă de către întemeietorul dinastiei Ming, Zhu Yuanzhang. După obicei, prizonierul a fost castrat. Apoi a fost repartizat în serviciul celui de-al patrulea fiu al împăratului, Zhu Di, omul care va urca pe tronul imperiului sub numele de Yongle. Ca răsplată pentru loialitatea lui Zheng He, Yongle i-a încredinţat sarcina de a explora oceanele lumii.

În cursul a şase călătorii epopeice întreprinse între 1405 şi 1424, flota lui Zheng He a ajuns uimitor de departe*. Amiralul a navigat în Thailanda, Sumatra, Java şi în pe atunci

---

* A avut loc şi o a şaptea călătorie, între anii 1430 şi 1433. Gavin Menzies a susţinut că navele chineze au înconjurat Capul Bunei Speranţe, au urcat de-a lungul coastei vestice a Africii până la insulele Capului Verde, au traversat Atlanticul şi au mers până în Ţara de Foc şi pe coasta Australiei ; ba chiar unul dintre amiralii lui Zheng He ar fi atins Groenlanda, întorcându-se în China de-a lungul coastei nordice a Siberiei şi prin strâmtoarea Bering. Însă dovezile în această privinţă sunt în cel mai bun caz indirecte, iar în cel mai rău caz inexistente.

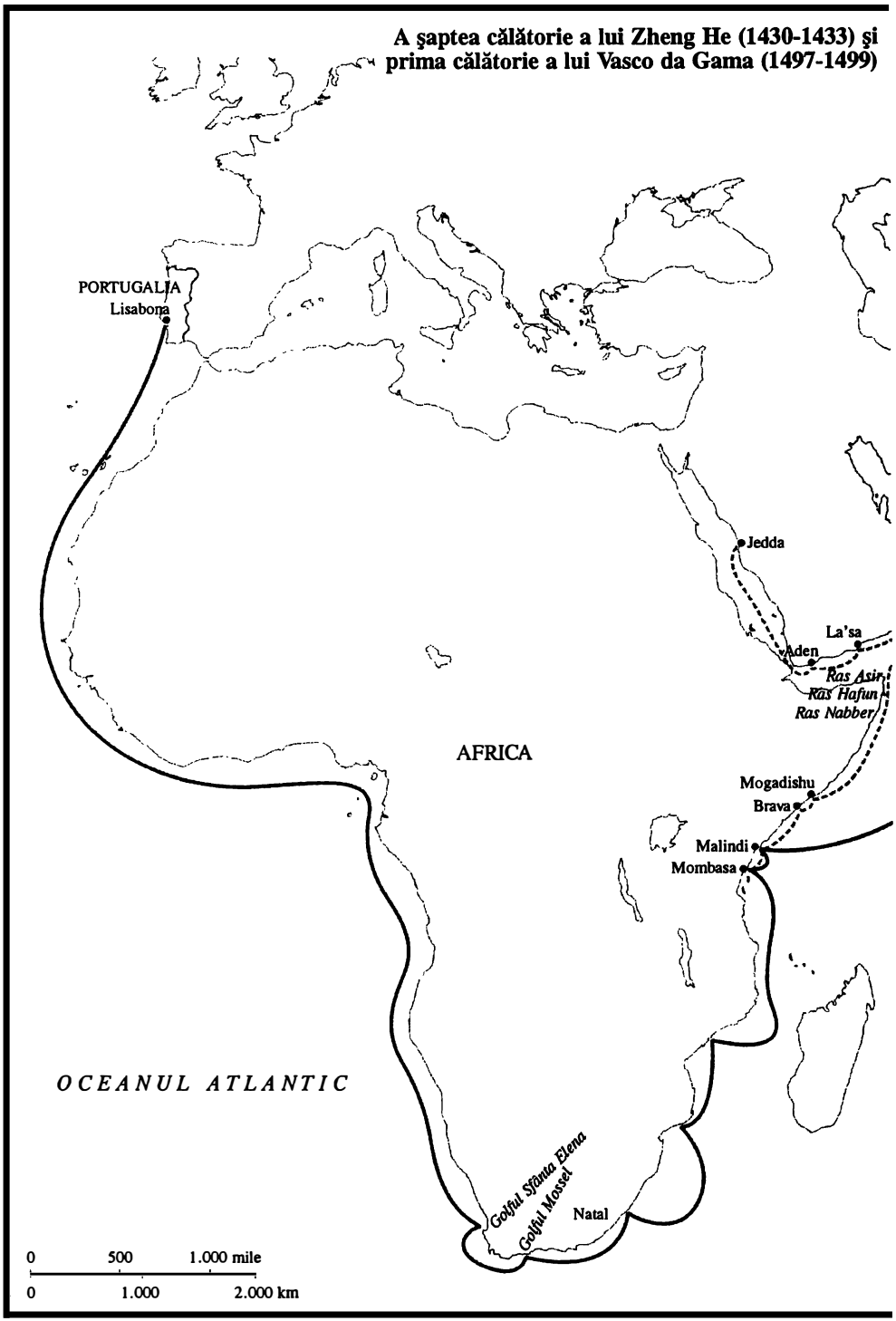
A şaptea călătorie a lui Zheng He (1430-1433) şi prima călătorie a lui Vasco da Gama (1497-1499)
PORTUGALIA
Lisabona
Jedda
La'sa
Aden
Ras Asir
Ras Hafun
Ras Nabber
AFRICA
Mogadishu
Brava
Malindi
Mombasa
OCEANUL ATLANTIC
Golful Sfânta Elena
Golful Mossel
Natal
0 500 1.000 mile
0 1.000 2.000 km

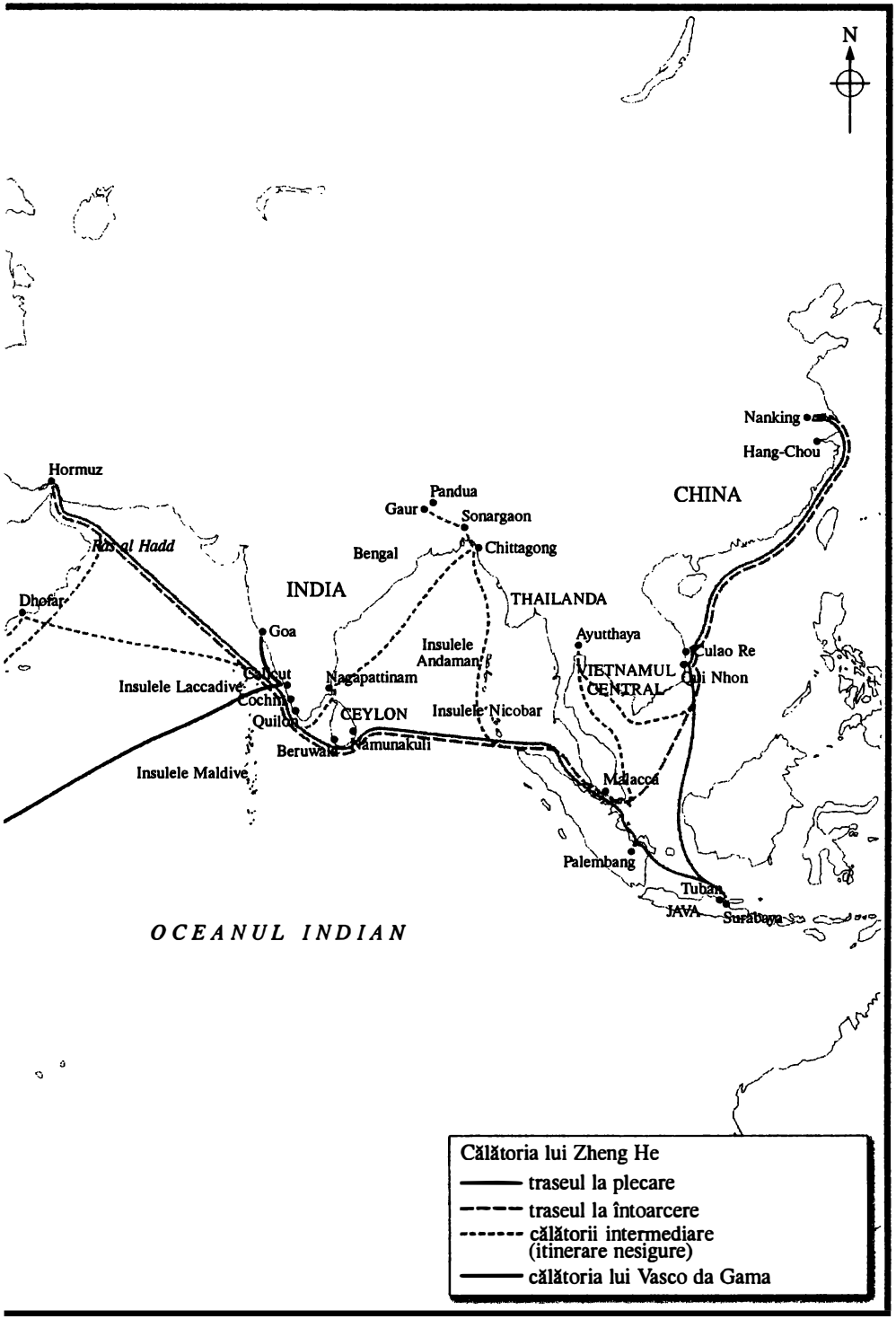
N
Nanking
Hang-Chou
CHINA
Hormuz
Pandua
Gaur
Sonargaon
Chittagong
Bengal
Ras al Hadd
INDIA
Dhofar
Goa
THAILANDA
Ayutthaya
Insulele Andaman
Culao Re
Qui Nhon
VIETNAMUL CENTRAL
Calicut
Cochin
Quilon
Nagapattinam
Insulele Laccadive
CEYLON
Insulele Nicobar
Beruwala
Namunakuli
Insulele Maldive
Malacca
Palembang
Tuban
JAVA
Surabaya
OCEANUL INDIAN
Călătoria lui Zheng He
traseul la plecare
traseul la întoarcere
călătorii intermediare (itinerare nesigure)
călătoria lui Vasco da Gama

marele port Calicut (actualul Kozhikode din Kerala); la Temasek (mai târziu Singapore), în Malacca şi Ceylon; la Cuttack, în Orissa; la Hormuz, Aden şi pe Marea Roşie, până la Jeddah[16]. Oficial, aceste călătorii erau făcute în căutarea predecesorului lui Yongle, care dispăruse în chip misterios cu tot cu sigiliul imperial. (Oare Yongle încerca astfel să compenseze faptul că ajunsese împărat prin asasinate, sau dorea să ascundă acest fapt prin călătoriile amiralului?) În orice caz, nu găsirea împăratului pierdut era motivul lor real.

Înaintea ultimei sale călătorii, lui Zheng He i s-a comandat „să plece sub poruncă imperială spre Hormuz şi spre alte ţări cu nave de diferite mărimi, în număr de 61, [transportând] mătăsuri colorate [şi] pentru a cumpăra pânzeturi de cânepă". Ofiţerii erau îndrumaţi să „cumpere porţelan, cazane de fier, daruri şi muniţie, hârtie, ulei, ceară etc."[17]. Scopul pare să fie unul comercial, şi într-adevăr bunurile chinezeşti erau râvnite de către negustorii din Oceanul Indian (porţelan, mătase şi mosc), după cum existau şi bunuri pe care le doreau chinezii (piper, perle, pietre preţioase, fildeş şi cornuri de rinocer folosite probabil în scopuri curative)[18]. În realitate, împăratul nu era interesat în principal de comerţ, aşa cum înţelegea Adam Smith comerţul. După cum arată o inscripţie contemporană, flota trebuia să „meargă în ţările [barbarilor] şi să le dea daruri, aşa încât să-i transforme prin prezentarea puterii noastre". În schimbul acestor „daruri", Yongle dorea ca suveranii străini să-i plătească tribut, aşa cum făceau vecinii săi direcţi din Asia şi, astfel, să-i accepte supremaţia. Şi cine putea refuza să se prosterneze în faţa unui împărat cu o flotă atât de puternică?[19]

În trei dintre călătorii, navele lui Zheng He au atins coasta de est a Africii. N-au rămas mult timp acolo. Trimişii a 30 de conducători africani au fost invitaţi la bord pentru a recunoaşte „ascendenţa cosmică" a împăratului Ming. Sultanul din Malindi (Kenya de astăzi) a trimis o delegaţie cu daruri exotice, printre care o girafă. Yongle a întâmpinat personal animalul la poarta palatului imperial din Nanjing. Girafa a fost primită precum miticul *qilin* (unicorn) – „simbol al virtuţii perfecte, al guvernării perfecte şi al armoniei perfecte în Imperiu şi în univers"[20].

Dar apoi, în 1424, armonia s-a spart. Yongle a murit, iar ambiţiile expansioniste ale Chinei au fost îngropate odată cu el. Călătoriile lui Zheng He au fost imediat suspendate, cu o ultimă expediţie scurtă în Oceanul Indian, între anii 1432 şi 1433. Decretul *haijin* a interzis definitiv călătoriile pe ocean. Începând cu 1500, dacă cineva era prins că încearcă să construiască în China o corabie cu mai mult de două catarge putea fi pedepsit cu moartea; în 1551 a devenit o crimă chiar şi a ieşi pe mare cu o astfel de navă[21]. Documentele călătoriilor lui Zheng He au fost distruse. Zheng He însuşi a murit şi trupul său a fost încredinţat aproape sigur mării.

Ce a provocat această impresionantă decizie? Să fi fost urmarea problemelor fiscale şi certurilor politice de la curtea imperială? Sau costurile războiului din Annam (Vietnamul de astăzi) se arătau neaşteptat de mari?[22] Sau poate cărturarii confucianişti se temeau de „ciudăţeniile" pe care le adusese Zheng He, nu în ultimul rând de girafă? Nu putem şti, dar consecinţele întoarcerii Chinei spre interior sunt limpezi.

Ca şi misiunile Apollo pe lună, călătoriile lui Zheng He fuseseră o demonstraţie formidabilă de bogăţie şi sofisticare tehnologică. Faptul că un eunuc chinez a ajuns pe coasta Africii de Est în 1416 era din multe puncte de vedere o realizare comparabilă cu transportarea unui astronaut american pe lună în 1969. Însă prin întreruperea bruscă a explorărilor oceanice succesorii lui Yongle au făcut ca beneficiile economice ale acestora să fie neînsemnate.

Dar nu putem spune acelaşi lucru despre călătoriile care tocmai aveau să fie întreprinse de către un marinar cu totul diferit dintr-un micuţ regat european de la celălalt capăt al Eurasiei.

Cursa mirodeniilor

În Castelo de São Jorge, pe dealurile de deasupra portului vântos al Lisabonei, nou-încoronatul rege al Portugaliei, Manuel, i-a acordat lui Vasco da Gama comanda a patru nave mici, dar cu o misiune majoră. Toate cele patru vase ar fi putut uşor încăpea înăuntrul navei-amiral a lui Zheng He. Echipajul lor luat laolaltă era de doar 170 de oameni, dar misiunea lor – „să facă descoperiri şi să caute mirodenii" – avea potenţialul să încline întreaga lume către Vest.

Mirodeniile în discuţie erau scorţişoară, cuişoare, nucşoară, pe care europenii nu le puteau cultiva, dar prin care doreau să îmbunătăţească gustul alimentelor lor. Timp de secole, drumul mirodeniilor fusese din Oceanul Indian prin Marea Roşie, şi apoi pe pământ, prin Arabia şi Anatolia. Pe la jumătatea secolului al XV-lea, ultima porţiune a acestui drum ce ducea în Europa era puternic controlată de către turci şi veneţieni. Portughezii şi-au dat seama că, dacă ar găsi un alt drum de-a lungul coastei vestice a Africii, înconjurând Capul Bunei Speranţe până în Oceanul Indian, ar putea câştiga ei afacerea. Un alt marinar portughez, Bartolomeu Dias, înconjurase capul în 1488, dar fusese obligat de echipaj să întoarcă. Nouă ani mai târziu, da Gama trebuia să facă drumul până la capăt.

Ordinul regelui Manuel ne arată în mod decisiv cum s-a extins peste mări civilizaţia occidentală. Aşa cum vom vedea, Vestul avea mai multe avantaje faţă de Rest. Dar ce a pus lucrurile în mişcare a fost competiţia dură din Perioada Marilor Descoperiri. Pentru europeni, navigarea în jurul Africii nu avea scopul de a obţine tributuri simbolice pentru vreun mare potentat de acasă. Ei trebuiau să-şi depăşească rivalii atât economic, cât şi politic. Dacă da Gama ar fi reuşit, atunci Lisabona ar fi depăşit Veneţia. Pe scurt, explorările maritime erau cursa spaţială a Europei secolului al XV-lea. Sau, altfel spus, cursa mirodeniilor.

Da Gama a pornit la drum pe 8 iulie 1497. Când a atins împreună cu marinarii săi portughezi Capul Bunei Speranţe din Sudul Africii patru luni mai târziu, ei nu se întrebau ce animale exotice să-i ducă regelui lor. Voiau să ştie dacă reuşiseră acolo unde alţii dăduseră greş – în găsirea unui nou drum al mirodeniilor. Ei căutau comerţ, şi nu tributuri.

În februarie 1498, la 82 de ani după Zheng He, da Gama a sosit în Malindi. Chinezii nu lăsaseră acolo decât nişte porţelan şi ADN – al celor 20 de marinari chinezi care naufragiaseră lângă insula Pate şi care se spune că înotaseră la mal, se căsătoriseră cu femei africane şi le arătaseră oamenilor locului cum împleteau chinezii coşuri şi cum obţineau mătase[23]. În schimb, portughezii au întrevăzut imediat potenţialul lui Malindi ca loc de negoţ. Da Gama s-a bucurat mai ales că a putut întâlni acolo negustori indieni, şi e aproape sigur că unul dintre ei l-a ajutat să se îndrepte, folosindu-se de musoni, către Calicut.

Dorinţa de a face comerţ nu era singura diferenţă dintre portughezi şi chinezi. Oamenii din Lisabona erau nemiloşi – chiar brutali –, aşa cum Zheng He nu se arăta decât rareori. Atunci când regele Calicutului s-a uitat strâmb la bunurile aduse de

portughezi din Lisabona, da Gama a luat ostateci 16 pescari. În a doua sa călătorie în India, în fruntea a 15 nave, el a bombardat Calicutul şi a mutilat groaznic echipajele navelor capturate. Altă dată, se spune că a blocat pe o navă nişte călători aflaţi în drum spre Mecca şi le-a dat foc.

Portughezii au făcut acte de violenţă memorabile pentru că ştiau că vor întâlni opoziţie în încercarea lor de a deschide un nou drum al mirodeniilor pe la Capul Bunei Speranţe. Ei credeau că trebuie să-şi afirme forţa primii. Afonso de Albuquerque, al doilea guvernator al Indiei portugheze, îi raporta mândru regelui său în anul 1513: „La zvonul venirii noastre, navele [localnicilor] au dispărut şi până şi păsările au încetat să mai zboare deasupra apei". Desigur, împotriva unora dintre duşmani tunurile şi săbiile erau inutile. Jumătate din echipajul primei expediţii a lui da Gama nu a supravieţuit călătoriei, asta şi datorită încercării căpitanului de a se întoarce în Africa cu musonul în faţă. Doar două dintre primele patru nave au reuşit să se întoarcă în Lisabona. Însuşi da Gama a murit de malarie în timpul celei de-a treia călătorii spre India, în 1524; rămăşiţele lui au fost aduse în Europa şi sunt acum depuse într-un frumos mormânt din Mosteiro dos Jerónimos din Lisabona. Însă alţi exploratori portughezi au continuat expediţiile dincolo de India, până în China. Altădată, chinezii putuseră să-i privească pe barbarii îndepărtaţi din Europa cu indiferenţă şi chiar cu dispreţ. Dar cursa mirodeniilor îi adusese pe barbari până la porţile Regatului de Mijloc. Şi deşi chinezii îşi doreau prea puţine bunuri portugheze, China avea totuşi mare nevoie de argintul portughez, deoarece tocmai făcea trecerea de la banii de hârtie la monede ca principalul mijloc de plată.

În 1557 portughezii au ajuns în Macau, o peninsulă din Delta Fluviului Perlelor. Printre primele lucruri pe care le-au făcut a fost să înalţe o poartă, Porta do Cerco, cu inscripţia: „Temeţi-vă de măreţia noastră şi respectaţi-ne virtutea". În 1586 Macau era un loc destul de important pentru comerţ încât să fie recunoscut de coroana portugheză ca oraş: Cidade de Nome de Deus (Oraşul Numelui lui Dumnezeu). Era prima dintre multele enclave comerciale europene din China. Luís de Camões, autorul *Lusiadelor* (epopeea expansiunii maritime portugheze), a trăit o vreme în Macau, după ce fusese exilat din Lisabona pentru rănirea unui nobil în duel. Cum se poate, s-a mirat el, ca un regat mic precum cel al Portugaliei, cu o populaţie mai mică de 1% din cea a Chinei, să domine comerţul mult mai marilor imperii asiatice? Şi cu toate acestea, compatrioţii săi navigau şi întemeiau o uimitoare reţea de porturi comerciale, ce se întindeau ca un colier, din Lisabona, pe coastele Africii, Arabiei şi Indiei, prin strâmtoarea Malacca, până la insulele pline de mirodenii şi chiar mai departe, dincolo chiar şi de Macau. „Dacă ar mai exista şi alte lumi nedescoperite", scria Camões despre compatrioţii săi, „ei le-ar descoperi şi pe acestea"[24].

Beneficiile expansiunii maritime nu erau necunoscute nici rivalilor europeni ai Portugaliei. Spania începuse şi ea cursa, luând iniţiativa în Lumea Nouă (vezi capitolul 3) şi stabilind un avanpost asiatic în Filipine, de unde spaniolii puteau expedia cantităţi imense de argint mexican către China[25]. După ce împărţiseră lumea între ele prin Tratatul de la Tordesillas (1494), cele două puteri iberice şi-au putut privi decenii întregi realizările imperiale cu maximă mulţumire. Însă supuşii olandezi ai spaniolilor, rebeli şi pricepuţi la negoţ, au ajuns şi ei să aprecieze potenţialul noului drum al mirodeniilor; iar pe la jumătatea primului deceniu din secolul al XVII-lea ei îi depăşiseră pe portughezi ca număr de nave şi ca tonaj al mărfurilor expediate în jurul Capului Bunei Speranţe. Francezii s-au înscris şi ei în cursă.

Ce să mai spunem de englezi, ale căror ambiţii teritoriale nu depăşeau până atunci Franţa şi a căror singură idee economică nouă din Evul Mediu fusese să le vândă lână flamanzilor? Cum puteau ei să rămână deoparte atunci când aflau că marii lor adversari, spaniolii şi francezii, câştigau averi peste oceane? Peste puţin timp, englezii au intrat şi ei în cursa pentru comerţ transoceanic. În 1496, John Cabot a încercat pentru prima dată să traverseze Atlanticul, pornind de la Bristol. În 1553, Hugh Willoughby şi Richard Chancellor au pornit din Deptford în căutarea unui „pasaj nord-estic" spre India. Willoughby a murit îngheţat în expediţie, dar Chancellor a reuşit să atingă Arhanghelsk şi apoi să ajungă, pe uscat, până la curtea din Moscova a lui Ivan cel Groaznic. La întoarcerea la Londra, Chancellor n-a pierdut vremea şi a întemeiat Compania Moscovei (numele complet era „Misterul şi Compania Negustorilor Aventuroşi pentru Descoperirea de Regiuni, Dominioane, Insule şi Locuri Necunoscute") pentru dezvoltarea comerţului cu Rusia. Proiectele de acest gen proliferau, cu sprijinul entuziast al regelui, nu doar peste Atlantic, ci şi pe drumul mirodeniilor. La jumătatea secolului al XVII-lea, comerţul englez prospera din Belfast la Boston şi din Bengal în Bahamas.

Într-o atmosferă de cruntă competiţie, lumea îşi căpăta forma. Dar întrebarea rămâne: de ce erau europenii atât de prinşi de fervoarea comercială, mult mai mult decât chinezii? De ce era Vasco da Gama atât de flămând după bani, încât era în stare să şi omoare?

Răspunsul poate fi găsit aruncându-ne ochii peste o hartă a Europei medievale, pe care apar realmente sute de state aflate în competiţie, de la regatele de pe ţărmul oceanic de vest la numeroasele oraşe-state dintre Marea Baltică şi Adriatica, de la Lübeck până la Veneţia. Erau aproximativ o mie de organizaţii politice în Europa secolului al XIV-lea; şi chiar şi 200 de ani mai târziu mai existau vreo 500 de unităţi mai mult sau mai puţin independente. Care era motivul? Cel mai simplu răspuns este geografia. China avea trei mari fluvii, Fluviul Galben, Yangtze şi Fluviul Perlelor, toate curgând de la vest la est[26]. Europa avea numeroase râuri, curgând în toate direcţiile, ca şi o mulţime de lanţuri muntoase, precum Alpii şi Pirineii, ca să nu mai pomenim de pădurile dese şi de mlaştinile din Germania şi Polonia. Era uşor pentru mongolii prădători să intre în China; dar Europa era mult mai greu de invadat în hoarde călări, şi de aceea continentul avea mai puţină nevoie de unitate. Nu putem şti sigur de ce ameninţarea Asiei Centrale asupra Europei a dispărut după Timur Lenk. Poate că apărarea rusească a devenit mai bună. Poate că, pe de altă parte, caii mongolilor preferau iarba de stepă.

Aşa cum am văzut, conflictele puteau fi devastatoare în Europa – să ne gândim doar la haosul provocat de Războiul de Treizeci de Ani din Germania de la jumătatea secolului al XVII-lea. Cei care locuiau la frontierele celor aproximativ douăsprezece state europene mai mari care între anii 1550 şi 1650 s-au aflat în război în medie mai mult de două treimi din această perioadă au avut o soartă grea. Între 1500 şi 1799, Spania s-a luptat cu ţările duşmane 81% din timp, Anglia – 53%, iar Franţa – 52%. Dar lupta aceasta continuă a avut trei beneficii neintenţionate. Mai întâi, a încurajat inovaţia în tehnologia militară. Pe uscat, fortificaţiile trebuiau să se întărească pe măsură ce proiectilele de tun deveneau tot mai puternice şi mai uşor de manevrat. Soarta castelului „baronului tâlhar" de la Tannenberg, mai sus de Seeheim, în sudul Germaniei, a fost un exemplu pentru toate celelalte: în 1399, acesta a fost prima fortificaţie europeană distrusă cu ajutorul explozibilului.

În acest timp, pe mare, vasele rămâneau mici, şi asta era foarte bine. În comparaţie cu galera mediteraneană, al cărei aspect se schimbase foarte puţin din vremea romanilor,

caravela portugheză de la sfârşitul secolului al XV-lea, cu velele sale pătrate şi cu două catarge, reprezenta un echilibru ideal între viteză şi forţă de tragere. Era mult mai uşor de manevrat şi mult mai greu de nimerit decât imensele jonci ale lui Zheng He. În 1501, ideea francezilor de a pune şiruri de tunuri în locuri speciale de-a lungul ambelor laturi ale navelor a transformat vasele europene de război în veritabile fortăreţe plutitoare[27]. Dacă ar fi avut loc vreodată o întâlnire pe mare între Zheng He şi Vasco da Gama, probabil că portughezii ar fi scufundat mastodonţii de lemn chinezi, aşa cum au făcut-o cu *dhow*-urile arabe, mai mici, dar mai agile, din Oceanul Indian – deşi, ce-i drept, în 1521, la Tamao, o flotă Ming a scufundat o caravelă portugheză.

Al doilea avantaj rezultat din starea aproape permanentă de război în care se afla Europa a fost că statele rivale au devenit tot mai bune la strângerea impozitelor necesare pentru plata campaniilor lor. Calculând în grame de argint pe cap de locuitor, conducătorii Angliei şi Franţei au reuşit să colecteze mult mai multe impozite decât omologii lor chinezi în perioada 1520-1630[28]. Începând cu Italia secolului al XIII-lea, europenii au început să facă experimente cu unele metode noi de împrumut guvernamental, începând astfel ceea ce avea să devină piaţa modernă de obligaţiuni. Datoria publică era o instituţie cu totul necunoscută Chinei din perioada dinastiei Ming şi a fost introdusă doar sub influenţa europenilor, la sfârşitul secolului al XIX-lea. O altă inovaţie fiscală care a schimbat lumea a fost ideea olandeză de a oferi drepturi de monopol comercial unor companii pe acţiuni, în schimbul unor părţi din profiturile lor şi ca urmare a înţelegerii ca respectivele companii să acţioneze ca subcontractanţi navali împotriva puterilor rivale. Compania Olandeză a Indiilor de Est, fondată în 1602, şi imitatoarea ei engleză cu acelaşi nume au fost primele corporaţii capitaliste adevărate, cu un capital propriu divizat în acţiuni comerciabile şi plătind dividende lichide directorilor. În Orient nu a apărut nimic care să semene cu aceste instituţii extrem de dinamice. Şi, deşi acestea au sporit veniturile regelui, au diminuat totodată prerogativele regale, dând naştere unor acţionari noi şi statornici în statele moderne: bancherii, deţinătorii de obligaţiuni şi directorii de companii.

Dar atât de îndelungatele conflicte intestatale au făcut mai ales ca nici un monarh european să nu fie vreodată destul de puternic încât să poată interzice cu totul explorările transoceanice. Chiar atunci când turcii au înaintat în Europa de Est, în secolele al XVI-XVII, nici un împărat pan-european nu a putut să le ordone portughezilor să-şi suspende explorările maritime şi să se concentreze asupra inamicului de la est[29]. Dimpotrivă, monarhii europeni au încurajat comerţul, cuceririle şi colonialismul, pentru că făceau parte din competiţia în care erau angajate.

Războaiele religioase au fost nenorocirea vieţii europene mai mult de un secol după ce Reforma luterană a cuprins Germania (vezi capitolul 2). Dar bătăliile sângeroase dintre protestanţi şi romano-catolici, ca şi persecuţiile locale periodice la adresa evreilor, au avut unele efecte secundare benefice. În 1492, evreii au fost expulzaţi din Castilia şi Aragon ca eretici religioşi. Iniţial, mulţi dintre ei au căutat refugiu în Imperiul Otoman, însă după 1509 o comunitate evreiască s-a stabilit la Veneţia. În 1566, odată cu revolta olandezilor împotriva guvernării spaniole şi după proclamarea Provinciilor Unite ca republică protestantă, Amsterdamul a devenit un alt loc de refugiu. În 1685, când hughenoţii protestanţi au fost expulzaţi din Franţa, ei s-au putut stabili în Anglia, Olanda sau Elveţia[30]. Şi desigur fervoarea religioasă a reprezentat un nou stimulent al expansiunii peste mări. Prinţul portughez Henrique Navigatorul şi-a încurajat marinarii să exploreze

coasta africană şi în speranţa că vor găsi regatul mitic al sfântului creştin pierdut Prester John, care le-ar putea da o mână de ajutor în lupta cu turcii. Cerând să fie scutit de taxe vamale în India, Vasco da Gama i-a cerut, cu cinism, regelui Calicutului să-i expulzeze pe toţi musulmanii din ţara sa şi a dus o campanie de piraterie împotriva vaselor musulmane ce se îndreptau spre Mecca.

Pe scurt, fragmentarea politică ce caracteriza Europa a împiedicat crearea unei entităţi asemănătoare Imperiului Chinez. Europenii au fost astfel stimulaţi să caute noi şanse – economice, geopolitice şi religioase – în ţări îndepărtate. S-ar putea spune că astfel se verifica vechea formulă „Dezbină şi stăpâneşte" – doar că, în mod paradoxal, tocmai faptul că erau divizaţi i-a făcut pe europeni să ajungă să domine lumea. În Europa, tot ce era mic era bun pentru că producea competiţie – şi nu doar competiţie între state, ci şi în interiorul lor.

Oficial, Henric al V-lea era rege al Angliei, Ţării Galilor şi al Franţei, despre care pretindea că îi aparţine. Dar în Anglia rurală, puterea reală era a marii nobilimi, descendenţii celor care îi impuseseră regelui John Magna Carta, ca şi a miilor de proprietari de pământ din mica nobilime şi a nenumăratelor corporaţii, laice sau clericale. Biserica nu a ajuns sub controlul regelui decât în timpul lui Henric al VIII-lea. Oraşele se autoguvernau adesea. Şi, mai mult, cel mai important centru comercial din ţară era aproape complet autonom. Europa nu era făcută doar din state, ci şi din stări : aristocraţii, clericii şi cetăţenii.

Corporaţia Oraşului Londra îşi trasează originea şi structura în secolul al XII-lea. Cu alte cuvinte, Lordul Primar, şerifii, consilierii, Consiliul Comunelor, meşteşugarii şi cetăţenii există de mai mult de 800 de ani. Corporaţia este unul dintre primele exemple de instituţie comercială autonomă – adică, dintr-un punct de vedere, premergătoare a corporaţiilor de astăzi, iar din alt punct de vedere, premergătoare democraţiei înseşi.

Încă din anii 1130, Henric I le-a dat londonezilor dreptul de a-şi alege drept şerif şi judecător „pe cine vor dintre ai lor" şi de a-şi administra afacerile judiciare şi comerciale fără amestecul Coroanei sau al altei autorităţi[31]. În 1191, pe când Richard I era plecat în cruciadă în Ţara Sfântă, ei au primit şi dreptul de a-şi alege un primar, drept confirmat în 1215 de către regele John[32]. Drept urmare, oraşul nu s-a temut niciodată de Coroană. Cu sprijinul cetăţenilor oraşului, primarul Thomas fitz Thomas a susţinut revolta lui Simon de Montfort împotriva lui Henric al III-lea din 1263-1265. În 1319, a venit rândul lui Edward al II-lea să ţină piept oraşului, atunci când negustorii de pânzeturi au dorit scăderea privilegiilor negustorilor străini. Când Coroana s-a opus, gloata londoneză a susţinut înlăturarea regelui de către Roger Mortimer. În timpul domniei lui Edward al III-lea oraşul a fost mai puţin norocos ; negustorii italieni şi ai Ligii Hanseatice s-au stabilit în Londra datorită acordării către Coroană de împrumuturi cu termene generoase, practică ce a continuat şi în timpul minoratului regelui Richard al II-lea[33]. Dar londonezii au continuat să se opună autorităţii regale, arătându-se lipsiţi de entuziasm faţă de aceasta în timpul Răscoalei Ţărăneşti (1381) sau a contestării lui Richard de către Lorzii Apelanţi. În 1392, regele a retras privilegiile şi libertăţile Londrei, însă acestea au fost restaurate 5 ani mai târziu, graţie unui „dar" generos de 10.000 de lire sterline negociat de primarul Whittington. Împrumuturile şi darurile făcute Coroanei au devenit cheia autonomiei urbane. Cu cât oraşul devenea mai bogat, cu atât avea mai multă autoritate. Whittington i-a împrumutat lui Henric al IV-lea cel puţin 24.000 de lire, iar fiului acestuia, Henric al V-lea, în jur de 7.500 de lire[34].

Oraşul nu se afla în competiţie pentru putere doar cu Coroana. Competiţia exista şi înăuntrul oraşului. Companiile meşteşugăreşti îşi află originea în perioada medievală: ţesătorii în 1130, brutarii în 1155, negustorii de peşte în 1272, aurarii, negustorii de ţesături şi de pielărie în 1327, postăvarii în 1364, negustorii de mărunţişuri în 1384 şi vânzătorii de legume în 1428. Aceste ghilde sau bresle aveau o putere considerabilă asupra sectoarelor respective din economie, dar deţineau şi putere politică. Edward al III-lea a recunoscut acest lucru atunci când s-a declarat „frate" al ghildei armurierilor-ţesători (mai târziu numiţi negustori de ţesături). În 1607, aceştia puteau număra printre membrii lor de onoare din trecut şi din prezent 7 regi şi o regină, 17 prinţi şi duci, 9 contese, ducese şi baronese, peste 200 de conţi, lorzi şi alţi gentilomi şi un arhiepiscop. Cele „douăsprezece mari" companii – în ordinea vechimii: negustorii de mărunţişuri, negustorii de legume, postăvarii, negustorii de peşte, aurarii, pielarii, negustorii de ţesături, ceaprazarii, sărarii, lucrătorii în fier, negustorii de vinuri şi lucrătorii de pânză – ne amintesc de puterea de care dispuneau odată meşteşugarii şi negustorii londonezi, chiar dacă astăzi rolul acestora este pur ceremonial. În epoca competiţiei lor, ghildele puteau la fel de bine să se lupte sau să cineze împreună[35].

Printre alte lucruri, această competiţie la mai multe nivele, între state şi în interiorul lor sau chiar înăuntrul oraşelor poate explica întinderea rapidă şi creşterea tehnologiei ceasurilor mecanice în Europa. În anii 1330, Richard of Wallingford a instalat în zidul transeptului sudic al abaţiei St. Albans un ceas mecanic remarcabil de sofisticat, care arăta mişcările lunii, ale mareelor şi ale anumitor corpuri cereşti. Cu clopotele lor caracteristice sunând din oră în oră (de unde şi numele: *clock*, *clokke*, *Glocke*, *cloche*), ceasul mecanic şi ceasul cu arc care i-a luat locul în secolul al XV-lea nu erau doar mai precise decât ceasurile cu apă chinezeşti. Intenţia era ca mecanismul lor să fie reprodus în loc să fie monopolizat de către astronomii împăratului. Astfel, dacă o catedrală de oraş îşi instala un ceas frumos şi nou în turn, cel mai apropiat rival se simţea obligat să facă acelaşi lucru. Dacă ceasornicarii protestanţi nu mai erau bineveniţi în Franţa după 1685, elveţienii i-au primit cu bucurie. Şi, asemenea tehnologiei militare, competiţia a dus la îmbunătăţiri, căci meşteşugarii s-au străduit să aducă schimbări mici, dar cumulate, în sensul acurateţei şi eleganţei produsului. Atunci când, la sfârşitul secolului al XVI-lea, misionarul iezuit Matteo Ricci a adus în China ceasuri europene, ele erau atât de mult superioare ceasurilor orientale, încât au fost privite cu spaimă[36]. În 1602, la cererea împăratului Wanli, Ricci a creat o frumoasă hartă a lumii pe hârtie de orez, în care China era reprezentată în centrul lumii. Dar el trebuie să fi ştiut că, în privinţa tehnologiei, China se îndrepta spre periferia globului.

Datorită creşterii preciziei măsurătorilor şi necesităţii coordonării acţiunilor, ascensiunea ceasului şi, mai târziu, a ceasurilor portabile a evoluat odată cu ascensiunea Europei şi răspândirea civilizaţiei occidentale. Cu fiecare produs de ceasornicărie, timpul se scurgea tot mai repede pentru era dominaţiei Orientului.

În comparaţie cu pătura multicoloră a Europei, Asia de Est era, cel puţin în termeni politici, o vastă întindere monocromă. Principalii competitori ai Regatului de Mijloc erau prădătorii mongoli de la nord şi piraţii japonezi de la est. Încă din vremea lui Qin Shihuangdi – adesea numit „Primul Împărat" al Chinei (221-210 î.Hr.) –, ameninţarea dinspre nord fusese mai mare, şi ea stimulase spectaculoasa investiţie pentru apărarea imperiului pe care o numim astăzi Marele Zid Chinezesc. Nimic cât de cât asemănător

nu s-a construit în Europa din epoca lui Hadrian până la Erich Honecker. Comparabilă ca mărime era reţeaua de canaluri şi şanţuri care iriga terenul arabil al Chinei, reţea pe care sinologul marxist Karl Wittfogel o considera cel mai important produs al unui despotism oriental „hidraulico-birocratic".

Oraşul Interzis din Beijing este un alt omagiu închinat puterii monolitice chineze. Pentru a-i înţelege mărimea imensă şi etosul caracteristic, vizitatorul trebuie să meargă de la Poarta Armoniei Supreme până la Sala Armoniei Supreme, unde se află însuşi Tronul Dragonului, apoi până la Sala Armoniei Centrale, camera personală a împăratului, şi apoi la Sala Păstrării Armoniei, locul unde se desfăşura ultima etapă a examinării în vederea admiterii în serviciul civil imperial (vezi mai jos). Este clar că armonia (和) era strâns legată de ideea autorităţii imperiale nedivizate[37].

Asemenea Marelui Zid, Oraşul Interzis nu are nici un corespondent în Occidentul secolului al XV-lea şi cu atât mai puţin în Londra, unde puterea era împărţită între Coroană, Lordul Temporal şi cel Spiritual şi Camera Comunelor, ca şi între Corporaţia Oraşului Londrei şi companiile de meşteşugari. Fiecare îşi avea propriile palate şi săli, dar acestea erau foarte mici, după standardele orientale. De asemenea, în timp ce regatele europene medievale erau conduse de o combinaţie de proprietari de pământuri ereditari şi clerici, aleşi (şi, adesea, înlăturaţi fără milă) prin favoarea regală, China era condusă de sus în jos de către o birocraţie confucianistă, recrutată în urma a ceea ce era probabil cel mai solicitant sistem de examinare din istorie. Cei care aspirau la o carieră în serviciul împăratului trebuiau să parcurgă trei serii de teste istovitoare, în interiorul unor centre de examinare special construite, precum cel care mai poate fi văzut astăzi în Nanjing – o mare clădire închisă, conţinând mii de celule cu puţin mai mari decât toaletele din trenuri:

> Aceste mici compartimente de cărămidă [scria un călător european] erau lungi de 1,1 m, largi de 1 m şi înalte de 1,7 m. Ele posedau două rafturi de piatră, unul funcţionând ca masă, iar celălalt ca scaun. În timpul celor două zile de examinare, candidaţii erau supravegheaţi de către soldaţi aşezaţi într-un turn de control [...]. Singura mişcare îngăduită era aceea a servitorilor care reîmprospătau rezervele de apă şi mâncare sau înlăturau rezidurile umane. Când un candidat obosea, îşi putea întinde rogojina pentru o odihnă incomodă. Dar lumina puternică din celula învecinată îl îndemna, probabil, să ia din nou pensula în mână [...]. Unii candidaţi înnebuneau cu totul din cauza presiunii[38].

Desigur că după trei zile şi două nopţi într-o cutie de pantofi, doar cei mai capabili şi cei mai motivaţi dintre candidaţi treceau examenul. Dar punând accentul atât de puternic pe cele Patru Cărţi şi pe cei Cinci Clasici ai confucianismului, cu numărul înspăimântător de 431.286 de ideograme de memorat şi cu eseul în opt părţi fixe care a fost introdus în 1487, acest examen favoriza conformismul şi precauţia[39]. El era fără îndoială foarte competitiv, dar nu era o competiţie care să promoveze inovaţia şi cu atât mai puţin apetitul pentru schimbare. Limba scrisă, aflată în centrul civilizaţiei chineze şti, avea menirea de a produce o elită conservatoare şi de a exclude masele de la activităţile ei. Această limbă era extrem de deosebită de limbile popoarelor aflate în competiţie în Europa – italiana, franceza şi castiliana, ca şi portugheza sau engleza – utilizate de literatura elitistă, dar accesibile şi unui public larg, a cărui educaţie putea fi predată şi evaluată relativ simplu[40].

Confucius însuşi a spus: „Un om de rând se minunează de lucrurile neobişnuite. Înţeleptul se minunează de lucrurile obişnuite". Însă erau prea multe lucruri obişnuite în sistemul de funcţionare al Chinei din perioada dinastiei Ming şi prea puţine lucruri erau noi.

Regatul de Mijloc

Civilizaţiile sunt lucruri complexe. Secole la rând ele pot înflori într-un avânt de putere şi prosperitate. Dar pe urmă, brusc, ele se pot împiedica, prăbuşindu-se în haos.

Dinastia Ming s-a născut în China în 1368, atunci când şeful războinic Yuanzhang şi-a luat numele de Hongwu, adică „mare forţă militară". Pentru următoarele trei secole, aşa cum am văzut, China dinastiei Ming a fost cea mai sofisticată civilizaţie a lumii, din aproape orice punct de vedere. Dar apoi, la jumătatea secolului al XVII-lea, roţile vehiculului au ieşit din ax. Nu trebuie să exagerăm stabilitatea anterioară. La urma urmei, Yongle îşi urmase la tron tatăl, pe Hongwu, dar numai în urma unui război civil soldat cu înlăturarea moştenitorului de drept, fiul fratelui său mai mare. Însă criza de la jumătatea secolului al XVII-lea a reprezentat o mult mai mare perturbare. Facţionismul politic a fost exacerbat de o criză fiscală, atunci când scăderea puterii de cumpărare a argintului a erodat valoarea reală a veniturilor din impozite[41]. Clima neprielnică, foametea şi epidemiile au deschis calea răscoalelor în interiorul ţării şi invaziilor din exterior[42]. În 1644, chiar Beijingul a căzut în mâinile liderului rebel Li Zicheng. Ultimul împărat Ming s-a spânzurat de ruşine. Această tranziţie dramatică de la echilibrul confucianist la anarhie a durat doar un deceniu şi ceva.

Efectele prăbuşirii dinastiei Ming au fost devastatoare. Între 1580 şi 1650, populaţia Chinei a scăzut cu 35-40% din cauza conflictelor şi epidemiilor. Care fusese cauza iniţială? Adevărul e că închiderea în sine a fost fatală în cazul Chinei, mai ales pentru că era o ţară complexă şi dens populată. Sistemul Ming crease un echilibru la nivel înalt, impresionant pentru cei din afară, dar fragil în interior. Pământul putea întreţine un număr extrem de mare de oameni, dar numai pe baza unei ordini sociale esenţial statice, care pur şi simplu nu permitea inovaţia. Era, într-un fel, o capcană. Iar atunci când un singur lucru mărunt nu a mai funcţionat, capcana s-a închis. Ţara nu avea resurse externe pe care să le exploateze. E adevărat că epoca dinastiei Ming a fost reprezentată într-un impresionant volum de cronici ca o societate prosperă, cu un comerţ intern dezvoltat şi o piaţă amplă pentru bunuri de lux[43]. Cele mai recente cercetări chinezeşti arată însă că venitul pe cap de locuitor a stagnat în epoca Ming, iar volumul capitalului chiar s-a micşorat[44].

În schimb, în momentul creşterii accelerate a populaţiei Angliei la sfârşitul secolului al XVII-lea, expansiunea maritimă a jucat un rol vital în scoaterea acestei ţări din capcana malthusiană. Comerţul transatlantic a adus un aflux de noi alimente hrănitoare, precum cartofii şi zahărul – un acru de trestie-de-zahăr producea aceeaşi cantitate de energie ca 12 acri de grâu[45] –, dar şi foarte mult cod şi hering. Colonizarea a permis emigrarea surplusului de populaţie. În timp, efectul a fost creşterea productivităţii, a venitului, a nutriţiei şi chiar a înălţimii populaţiei.

Să ne gândim la soarta unui alt popor insular, situat şi el, ca şi englezii, într-un arhipelag de lângă coasta eurasiatică. Atunci când englezii porneau agresiv în afară,

Raportul între PIB pe cap de locuitor în Marea Britanie/China, 1000-2008

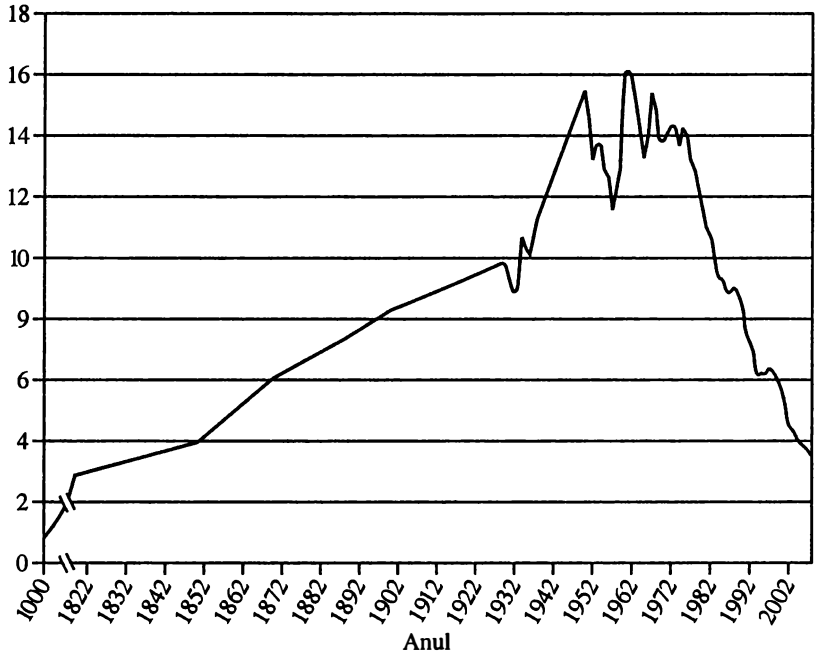

punând temelia a ceea ce s-ar putea numi „anglobalizare", japonezii au urmat calea opusă, prin politica shogunatului Tokugawa a izolării stricte (*sakoku*) după 1640. Orice contact cu lumea din afară era interzis. Ca urmare a acestui lucru, Japonia a pierdut toate beneficiile legate de creşterea rapidă a nivelului comerţului şi migraţiei globale. Rezultatele au fost izbitoare. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, mai mult de 28% din regimul alimentar al fermierilor englezi consta din produse animale; fermierii japonezi trăiau pe baza unei alimentaţii monotone, constând în proporţie de 95% din cereale, mai ales orez. Această deosebire în nutriţie explică diferenţa clară în statura oamenilor dezvoltată după 1600. Înălţimea medie a condamnaţilor englezi din secolul al XVIII-lea era de 1,70 m. Înălţimea medie a soldaţilor japonezi din aceeaşi perioadă era de doar 1,57 m[46]. Când Estul s-a întâlnit cu Vestul, ei nu se mai puteau privi unul pe altul drept în ochi.

Cu alte cuvinte, mult înainte de revoluţia industrială micuţa Anglie depăşea marile civilizaţii ale Orientului graţie avantajelor materiale ale comerţului şi colonizării. Opţiunea chinezilor şi a japonezilor de a evita comerţul exterior şi de a intensifica cultivarea orezului a dus la creşterea populaţiei, dar la scăderea veniturilor, a nutriţiei, a înălţimii şi a productivităţii. Atunci când recolta era proastă sau apăreau întreruperi în culturi, rezultatele erau catastrofale. Englezii au fost mai norocoşi şi în privinţa drogurilor: de mult învăţaţi cu alcoolul, ei au fost scoşi din beţie în secolul al XVII-lea de către tutunul american, cafeaua arabică şi ceaiul chinezesc. În timp, s-au deprins cu plăcerea frecventării cafenelei, care era parţial un loc de băut cafeaua, dar şi o bursă de mărfuri şi un loc de discuţii[47]; chinezii au rămas prinşi în letargia opiului, cu pipele umplute de însăşi Compania Britanică a Indiilor de Est[48].

Nu toţi comentatorii europeni îşi dădeau seama, precum Adam Smith, de „starea staţionară" a Chinei. În 1697, filozoful şi matematicianul german Leibniz declara: „Am să-mi pun pe uşă o tăbliţă: Birou de Informaţii pentru Cunoştinţe Chinezeşti". În cartea sa *Ultimele ştiri din China*, el afirma: „Misionarii chinezi trebuie să vină se ne înveţe scopul şi practica teologiei naturale, aşa cum noi trimitem acolo misionari care să le arate religia revelată". „Nu trebuie să fim obsedaţi de meritele chinezilor", declara filozoful francez Voltaire în 1764, „ca să ne dăm seama [...] că imperiul lor este cel mai bun care a existat vreodată". Doi ani mai târziu, fiziocratul François Quesnay a publicat *Despotismul Chinei*, în care era lăudat primatul agriculturii în politica economică chineză.

Însă, de cealaltă parte a Canalului Mânecii, cei care se preocupau mai mult de comerţ şi industrie şi care erau mai puţin înclinaţi spre idealizarea Chinei pentru a-şi critica astfel indirect propriul guvern erau în stare să observe stagnarea Chinei. În 1793, primul conte Macartney a condus o expediţie la împăratul Qianlong, într-un efort inutil de a-i convinge pe chinezi să se redeschidă pentru comerţ. Deşi Macartney a refuzat să se prosterneze umil în faţa împăratului, el i-a adus acestuia un tribut bogat: un planetariu de fabricaţie germană, „cea mai mare şi mai perfectă lentilă de sticlă ce a fost fabricată vreodată", dar şi telescoape, teodoliţi, pompe de aer, maşini electrice şi „un vast laborator pentru explicarea şi ilustrarea principiilor ştiinţei". Dar bătrânul împărat (avea peste 80 de ani) şi slujitorii săi nu au fost impresionaţi de aceste minuni ale civilizaţiei occidentale:

> Am descoperit că gustul [pentru ştiinţe], dacă a existat vreodată, a dispărut acum complet. [Toate] au fost [...] irosite pe chinezii ignoranţi [...], care, imediat după plecarea ambasadorului, le-au aruncat, se spune, în camerele de vechituri din Yuen-min-yuen [vechiul Palat de Vară]. La fel de puţin succes au avut şi diferitele probe de eleganţă şi artă arătate în selecţia de produse ale manufacturilor britanice. Singura impresie pe care a făcut-o contemplarea acestor obiecte asupra curtenilor pare să fi fost aceea de invidie [...]. O asemenea purtare se datorează probabil unei anumite politici de stat care descurajează introducerea noutăţilor.

După aceea, împăratul i-a adresat regelui George al III-lea un mesaj dispreţuitor: „Nu ne lipseşte nimic", a declarat el. „N-am preţuit niciodată prea mult obiectele stranii sau ingenioase şi nu avem nevoie de alte produse ale ţării voastre."[49]

Eşecul misiunii lui Macartney în China simboliza perfect schimbul de putere globală dinspre Est spre Vest ce avusese loc după 1500. Regatul de Mijloc, odinioară originea tuturor invenţiilor, era acum un regat mediocru, ostil inovaţiilor altor popoare. Ceasul, ingenioasa creaţie chinezească, se întorsese acasă, însă într-o nouă formă europeană, modificat şi îmbunătăţit, cu mecanisme mai precise, pline de arcuri şi zimţi. Există astăzi în Oraşul Interzis o cameră în care se găseşte vasta colecţie imperială de maşinării pentru măsurat timpul. Spre deosebire de superficialul împărat Qianlong, predecesorii săi colecţionaseră obsesiv ceasuri. Aproape toate erau făcute în Europa sau de către meşteşugari europeni veniţi în China.

Preeminenţa Vestului a fost confirmată în iunie 1842, când navele de război ale Flotei Regale Britanice au urcat pe Yangtze, până pe Marele Canal, ca răzbunare pentru distrugerea unor depozite de opiu de către un oficial chinez plin de zel. China a trebuit să plătească despăgubiri în valoare de 21 milioane de dolari de argint, să deschidă cinci

porturi pentru comerţul britanic şi să cedeze insula Hong Kong. Este ironic, dar sugestiv faptul că primul dintre aceste aşa-numite „Tratate Injuste" a fost semnat la Nanjing, în Templul Jinghai, construit în onoarea amiralului Zheng He şi a lui Tianfei, Zeiţa Mării, care îl ocrotise pe el şi flota sa cu patru secole înainte.

Astăzi se construiesc din nou vase în China – nave mari, capabile să navigheze în jurul lumii, având la plecare containerele pline cu produse chinezeşti, iar la întoarcere cu materii prime necesare alimentării economiei industriale a ţării, mereu înfometată. Când, în iunie 2010, am vizitat cel mai mare şantier naval din Shanghai, am fost uluit de mărimea vaselor aflate în construcţie. Imaginea făcea ca docurile din Glasgow pe care le văzusem în copilărie să pară neînsemnate. În fabricile din Wenzhou, muncitorii scot costume de haine cu sutele de mii şi stilouri de plastic cu milioanele. Şi apele fluviului Yangtze sunt mereu străbătute de nenumărate barje pline ochi cu cărbune, ciment şi minereuri. Competiţia, companiile, pieţele, comerţul au revenit în ţara care odată le alungase. Astăzi, amiralul Zheng He, personificarea expansionismului chinezesc de mult uitat, este un erou al ţării. Aşa cum spunea cel mai mare reformator economic din epoca postmaoistă, Deng Xiaoping:

> Nici o ţară care vrea să se dezvolte nu poate urma astăzi o politică a uşilor închise. Am traversat această experienţă tristă, ca şi strămoşii noştri. La începutul dinastiei Ming, sub domnia lui Yongle, când Zheng He naviga pe Oceanul de Vest, ţara noastră era deschisă. După moartea lui Yongle, dinastia a intrat în declin. China a fost invadată. De la mijlocul dinastiei Ming şi până la Războaiele opiului, în 300 de ani de izolare, China a sărăcit, a devenit înapoiată, s-a cufundat în întuneric şi ignoranţă. A ţine porţile închise nu este o soluţie.

Este o lectură plauzibilă a istoriei, remarcabil de asemănătoare cu aceea a lui Adam Smith.

Dacă în urmă cu 30 de ani ai fi prezis că peste jumătate de secol China va avea cea mai mare economie din lume, ai fi fost considerat un fantezist. Dar dacă în 1420 ai fi prezis că Europa Occidentală va avea într-o zi o producţie mai mare decât cea a întregii Asii şi că în 500 de ani britanicul mediu va fi de 9 ori mai bogat decât chinezul mediu, ai fi fost considerat la fel de nerealist. Acesta a fost efectul dinamic al competiţiei din Europa Occidentală, dar şi efectul inhibitor asupra dezvoltării al monopolului politic din Asia de Est.

CAPITOLUL 2

Ştiinţa

Am mimat un puternic interes faţă de ştiinţă şi, datorită acestui lucru, am devenit curând cu adevărat ataşat de ea. Am renunţat să mai fiu om de afaceri [...]. Mi-am părăsit ţara natală cu scuza plauzibilă a retragerii de la curte. L-am servit pe rege; mi-am subliniat marea dorinţă de a mă familiariza cu ştiinţele din Occident şi chiar am făcut aluzie la faptul că, prin călătoriile mele, i-aş putea face lui un serviciu.

Montesquieu

Ar fi poate folositor să explicăm cum a ajuns pământul nisipos din Brandenburg să deţină atâta putere încât asupra lui au pornit forţe mai mari decât cele coalizate împotriva lui Ludovic al XIV-lea.

Voltaire

Asediul

De la erupţia islamului în deşerturile arabe în secolul al VII-lea, au avut loc numeroase ciocniri între Vest şi Est. Adepţii lui Mohamed au pornit jihadul împotriva adepţilor lui Iisus Hristos, iar creştinii le-au întors gestul prin cruciadele lor în Ţara Sfântă – în număr de 9 între anii 1095 şi 1272 – şi prin recucerirea Spaniei şi Portugaliei. Pentru cea mai mare parte din ultimii 300 de ani, cu mici excepţii, Occidentul a câştigat această ciocnire de civilizaţii. Unul dintre principalele sale avantaje a fost superioritatea ştiinţei occidentale. Dar această superioritate nu a existat întotdeauna[1].

Nu numai fervoarea religioasă i-a făcut pe continuatorii profetului Mohamed să întemeieze un califat care, până la jumătatea secolului al VIII-lea, se întindea din Spania în Africa de Nord, în zona arabă, la nord în Siria şi în Caucaz, apoi la est, prin Persia, până în Afganistan, adică de la Toledo până la Kabul. Califatul abbasid se afla în prima linie a ştiinţei. În Bayt al-Hikma (Casa Înţelepciunii) întemeiată în Bagdadul secolului al IX-lea de către califul Harun al-Rashid, textele greceşti ale lui Aristotel şi ale altor autori erau traduse în arabă. În califat au apărut şi ceea ce putem numi primele spitale adevărate, precum *bimaristan*-ul, întemeiat la Damasc de către califul al-Waleed bin Abdel Malek în 707, care avea scopul de a vindeca şi nu doar de a adăposti bolnavii. Tot aici a apărut şi ceea ce se poate numi prima instituţie veritabilă de învăţământ superior, Universitatea Al-Karaouine, întemeiată la Fez în anul 859. Pe temeliile greceşti şi mai

ales indiene, matematicienii musulmani au creat algebra (din arabul *al-jabr*, care înseamnă „restaurare"), ca o disciplină distinctă de aritmetică şi geografie. Primul manual de algebră a fost *Compendiul asupra calculării prin completare şi balansare* (*Hisab al-Jabr W'al-Musqabalah*), scris în arabă de către cărturarul persan Muhammad ibn Mūsā al-Khwārizmī, pe la anul 820. Primul om de ştiinţă care a lucrat prin metoda experimentală a fost un musulman: Abū 'Alī al-Hasan ibn al-Hasan ibn al-Haytham (960-cca 1039), a cărui *Carte despre optică* în 7 volume a răsturnat o serie de concepţii antice greşite, printre care ideea că putem vedea obiectele deoarece ochii noştri emit lumină. Tot Ibn al-Haytham a înţeles pentru prima dată de ce un proiectil are mai mari şanse să spargă un zid dacă îl loveşte în unghi drept şi a construit prima cameră obscură – camera stenoscopică folosită şi astăzi pentru a le prezenta ştiinţa opticii copiilor la şcoală. Cercetările lui au fost continuate de către persanul Kamal al-Din al-Farisi care, la sfârşitul secolului al XIII-lea, a studiat curcubeele[2]. Occidentul are o mare datorie faţă de lumea musulmană medievală, atât pentru păstrarea înţelepciunii antice, cât şi pentru descoperirea de noi cunoştinţe în cartografie, medicină şi filozofie, ca şi în matematică şi optică. Gânditorul englez Roger Bacon a recunoscut acest lucru: „Filozofia vine de la musulmani"[3].

Şi atunci, cum de a rămas lumea musulmană în urma Occidentului pe tărâmul ştiinţei? Şi cum a ajutat revoluţia ştiinţifică civilizaţia occidentală în cucerirea lumii, atât militar, cât şi intelectual? Pentru a răspunde la aceste întrebări, trebuie să ne întoarcem în timp cu mai mult de trei secole, la ultima dată când un imperiu islamic a pus serios în primejdie siguranţa Vestului.

În anul 1683, o armată otomană se afla la porţile Vienei, a doua oară după momentul 1529. Căpetenia sa era Kara Mustafa Köprülü, mare vizir al sultanului Mehmed al IV-lea.

Otomanii, o dinastie anatoliană care se înstăpânise peste ruinele Imperiului Bizantin, fuseseră purtătorii de stindard ai islamului, începând cu cucerirea Constantinopolului în anul 1453. Imperiul acestora nu se întindea spre est la fel de mult precum califatul Abbasid*, dar reuşise să răspândească islamul într-un teritoriu până atunci creştin – nu doar în vechile ţinuturi bizantine de pe ambele părţi ale strâmtorilor Mării Negre, ci şi în Bulgaria, Serbia şi Ungaria. Belgradul căzuse în mâinile otomanilor în 1521, iar Buda în 1541. Flota otomană cucerise Rodosul în 1522. Viena ar fi putut rezista (ca şi Malta), dar extinzând stăpânirea otomană de la Bagdad la Basra, de la Van, în Caucaz, la Aden, la gurile Mării Roşii, şi de-a lungul coastei Barbariei, de la Alger la Tripoli, Soliman Magnificul (1520-1566) putea afirma în mod legitim: „Sunt Sultanul Sultanilor, Suveranul Suveranilor, eu le acord coroane monarhilor lumii, sunt umbra lui Dumnezeu pe Pământ"**.

---

* Pretenţia otomanilor de a stăpâni califatul a fost respinsă în mod decisiv de către musulmanii şiiţi din Persia, ca şi de către mogulii mai puţin doctrinari din India.

** Titlul întreg al lui Soliman era: „Majestatea Sa Imperială Sultanul Süleyman I din Casa Imperială Osman, Sultan al Sultanilor, Han al Hanilor, Conducător al Credincioşilor şi Succesor al Profetului Stăpânului Universului, Protector al Oraşelor Sfinte Mecca, Medina şi Ierusalim, Împărat al Celor Trei Oraşe, Constantinopol, Adrianopol şi Bursa, şi al Oraşelor Damasc şi Cairo, al întregii Armenii, al Magrilor, al Barkăi, al Kairuan, Alep, al Irakului arab şi al Ajimului, al Basrei, al El Hassa, al Dilen, Raka, Mosul, al Partiei, al Diyarbakirului, al Ciliciei, al Vilaietelor Erzurum, Sivas, Adana, Karaman, Van, Barbaria, Abisinia, Tunisia, Tripoli, Damasc, Cipru, Rodos, Kandia, al Vilaietului Morea, al Mării Marmara, al Mării Negre şi al coastelor lor, al

Moscheea din Istanbul care îi poartă numele îi satisface deplin dorinţa de măreţie. Mai puţin cunoscut este faptul că tot Soliman a construit şi o şcoală de medicină (Dâruttib sau Süleymaniye Tip Medresesi)[4]. Soliman era un legiuitor şi un poet talentat, combinând puterea religioasă, cea politică şi cea economică (inclusiv prin fixarea de preţuri). În ochii săi, marele împărat al Sfântului Imperiu Roman Carol Quintul nu era decât „regele Vienei"[5], iar aventuroşii negustori portughezi nu erau altceva decât nişte piraţi. Cu Soliman pe tron, era de aşteptat că otomanii se vor opune încercării portughezilor de a cuceri Oceanul Indian şi că îi vor înfrânge[6].

La sfârşitul secolului al XVI-lea, ambasadorul Ogier Ghiselin de Busbecq constata extrem de alarmat contrastele dintre Imperiul Habsburg şi cel Otoman:

> Mă îngrozesc când mă gândesc cum s-ar putea încheia un eventual conflict între aceste două sisteme diferite; unul dintre ele trebuie să învingă şi celălalt să fie distrus; în orice caz, ele nu pot coexista în linişte şi siguranţă. De partea lor se găseşte vasta bogăţie a imperiului lor, resursele nelimitate, expertiza şi practica armelor, experienţa militară, şirul lor neîntrerupt de victorii, capacitatea lor de a îndura greutăţi, unitatea, ordinea, disciplina, capacitatea de dezvoltare şi precauţia. De partea noastră sunt vistieria goală, locuinţele luxoase, resurse epuizate, spiritul defetist, o armată tânără şi neexperimentată, certurile pentru avere; nimeni nu respectă disciplina, revoltele sunt curente, oamenii sunt beţivi şi desfrânaţi, iar cel mai rău lucru e că, dacă inamicii noştri sunt obişnuiţi să câştige, noi suntem obişnuiţi cu înfrângerea. Mai putem să credem că rezultatul va fi altul decât cel evident?[7]

În secolul al XVII-lea, otomanii au obţinut noi izbânzi: în 1669 au cucerit Creta. Posesiunile Sultanului se extindeau până în vestul Ucrainei. Otomanii reprezentau şi o mare putere navală[8]. De aceea, Vestul se temea de evenimentele din 1683. Împăratul Leopold I* al Sfântului Imperiu Roman se agăţa în van de tratatul de pace semnat la Vasvár în 1664[9]. În van încerca el să se convingă că marea ameninţare era Ludovic al XIV-lea.

Anatoliei, al Rumeliei, al Bagdadului, al Kurdistanului, al Greciei, al Turkestanului, al Tatariei, al Circasiei, al celor două regiuni din Kabarda, al Georgiei, al câmpiei Kypshak, al întregii Ţări a Tătarilor, al Kefei şi al tuturor ţărilor învecinate, al Bosniei şi tuturor provinciilor supuse acesteia, al Oraşului şi Fortului Belgradului, al Vilaietului Serbiei, cu toate castelele, forturile şi oraşele sale, al întregii Albanii, al întregului Iflak şi al Bogdaniei...".

* Leopold întruchipa deopotrivă capacitatea familiei sale de a acumula teritorii mai mult prin căsătorii decât prin luptă, ca şi problemele tot mai mari venite din consangvinizare. Fusese botezat Leopold Ignaz Joseph Balthasar Felician von Habsburg, iar titlul său complet la urcarea pe tronul imperiului fusese „Leopold I, prin mila Domnului ales Împărat al Sfântului Imperiu Roman, pentru totdeauna August, Rege al Germaniei, Rege al Ungariei, Rege al Boemiei, Dalmaţiei, Croaţiei, Ramei, Serbiei, Galiţiei, Lodomeriei, Cumaniei, Bulgariei, Arhiduce al Austriei, Duce al Burgundiei, Brabantului, Stiriei, Carinthiei, Carniolei, Margrav al Moraviei, Duce al Luxemburgului, al Sileziei Superioare şi Inferioare, al Württembergului şi Teckului, Prinţ al Suabiei, Conte de Habsburg, Tirol, Kyburg şi Gorizia, Landgrav al Alsaciei, Marchiz al Sfântului Imperiu Roman, al Burgoviei, al Ennilor, al Lusaciei Superioare şi Inferioare, Lord al Marchizatului Slavoniei, al Portului Naon şi al Salinelor". Poseda un maxilar inferior neobişnuit de proeminent (celebra „buză habsburgică") şi s-a căsătorit de trei ori: prima dată cu spaniola Margarita Teresa, care îi era în acelaşi timp nepoată şi verişoară primară, apoi cu arhiducesa tiroleză Claudia Felicitas şi în cele din urmă cu prinţesa Eleonora de Neuburg. A avut în total şaisprezece copii, din care doar patru i-au supravieţuit.

În vara anului 1682 sultanul a făcut prima mutare, recunoscându-l pe rebelul maghiar Imre Thököly drept rege al Ungariei, în schimbul recunoaşterii de către acesta a suzeranităţii otomane. În iarna care a urmat, la Adrianopole a fost adunată o armată imensă, care apoi a fost trimisă la Belgrad. În iunie 1683, turcii au intrat pe teritoriul habsburgic. La începutul lui iulie au cucerit oraşul Györ. În acest timp, la Viena, Leopold tremura. Mijloacele de apărare ale Vienei erau jalnic de insuficiente, iar garda oraşului fusese decimată de o izbucnire recentă a ciumei. Forţele ruginite ale Habsburgilor, conduse de Charles de Lorena, păreau incapabile să stăvilească înaintarea otomanilor. Ambasadorul lui Leopold la Istanbul îi dădea acestuia speranţe false, asigurându-l că forţele turcilor erau „mediocre"[10].

Pe 13 iulie 1683, această forţă presupus mediocră – o armată otomană de 60.000 de ieniceri şi spahii călare, sprijiniţi de o forţă balcanică auxiliară de 80.000 de oameni şi de una de tătari înspăimântători – a ajuns la porţile Vienei. Comanda supremă îi aparţinea marelui vizir Kara Mustafa Köprülü, a cărui poreclă, „Kara" („cel negru") se referea în egală măsură la tenul, doar şi la caracterul său. Acest om fusese în stare, după cucerirea în luptă a unui oraş polonez, în 1674, să-i jupoaie de vii pe prizonieri. După ce şi-a aşezat tabăra la 342 de metri de zidurile oraşului, Kara Mustafa le-a dat locuitorilor de ales :

> Acceptaţi Islamul, şi veţi trăi în pace, sub oblăduirea Sultanului ! Sau predaţi cetatea, şi trăiţi în pace sub comanda Sultanului ca creştini ; iar cei care vor, să plece liniştiţi şi să-şi ia bunurile cu ei ! Dar dacă continuaţi [să vă împotriviţi], atunci moartea, jaful şi sclavia vă aşteaptă pe toţi ! [11]

În timp ce cuceritorii musulmani ai Bizanţului se înfruntau cu moştenitorii creştini ai Romei, în toată Europa Centrală sunau clopotele, chemându-i pe credincioşi să se roage pentru o intervenţie divină. Pe zidurile Catedralei Sfântul Ştefan din Viena, inscripţiile transmiteau sentimentul general : „Mahomed, câine ce eşti, pleacă acasă la tine ! ". Dar curajul lui Leopold se oprea aici. Deşi ideea fugii îi afecta „sentimentul de demnitate", a fost convins să se retragă într-un loc mai sigur.

Tabăra otomană era ea însăşi o declaraţie de încredere în propria putere. Kara Mustafa a pus să-i fie plantată o grădină de flori în faţa cortului său nobiliar[12]. Mesajul era limpede : turcii aveau destul timp ca să îi facă pe vienezi să se predea de foame, dacă era nevoie. O muzică ciudată şi ameninţătoare se revărsa din tabără peste zidurile oraşului, când otomanii loveau în imensele lor tobe *kös*. Sunetul trebuia de asemenea să acopere zgomotul lopeţilor cu care turcii săpau tuneluri şi tranşee acoperite. Detonarea unei mari mine explozive pe 25 iulie a realizat o spărtură în palisadele oraşului, care reprezentau prima linie de apărare. O altă mare explozie a degajat calea către ravelinul fortificat al austriecilor, reduta triunghiulară situată în avanposturi. Pe 4 septembrie, turcii aproape că i-au înfrânt pe apărătorii fortificaţiei principale.

Dar apoi, Kara Mustafa a avut o ezitare fatală. Se apropia toamna. Liniile sale de comunicare cu teritoriul otoman erau mult prea lungi. Armata sa începea să nu mai aibă resurse. Şi nu ştia ce să facă dacă chiar ar fi reuşit să cucerească Viena. Ezitarea turcilor i-a dat lui Leopold destul timp să-şi constituie o armată de sprijin. Înainte de invazia otomană, el semnase un tratat de apărare reciprocă cu Regatul Poloniei, aşa încât nou-alesul rege al Poloniei, Jan al III-lea Sobieski, a condus armata polono-germană de

60.000 de soldaţi spre Viena. Sobieski nu mai era tânăr, dar îşi dorea glorie. El conducea o armată destul de pestriţă: cuprindea polonezi, bavarezi, franconi şi saxoni, ca şi soldaţi habsburgici. Se mişcau destul de încet spre Viena, nu în ultimul rând din cauză că regele avea cunoştinţe de geografie a Austriei destul de precare. Dar în cele din urmă, la începutul zilei de 12 septembrie 1683, contraatacul a început cu o explozie de rachete. Forţele otomane au fost împărţite, unele încercând cu frenezie să pătrundă în oraş, altele luptând în ariergardă cu cavaleria poloneză ce ataca. Kara Mustafa nu reuşise să protejeze căile de apropiere de oraş. La ora 5 după-amiază, regele Sobieski şi-a lansat cavaleria într-un atac masiv, cu toată puterea, dinspre Kahlenberg, dealul ce domină Viena, în direcţia taberei otomane. Un martor ocular turc declara că husarii polonezi semănau cu „un fluviu de smoală neagră ce se revărsa pe munte, distrugând tot ce întâlnea în cale". Ultima fază a bătăliei a fost cruntă, dar soarta ei s-a hotărât repede. Sobieski a intrat în cortul lui Kara Mustafa, pe care l-a găsit gol. Asediul Vienei se încheiase.

Salutat de către vienezii asediaţi ca mântuitor, Sobieski exulta, schimbând cuvintele lui Cezar: „Am venit, am văzut, Dumnezeu a învins". Tunurile otomane capturate au fost topite pentru a turna din ele un clopot nou pentru Catedrala Sfântul Ştefan, decorat cu şase gravuri reprezentând capete de turci. Kara Mustafa a plătit preţul suprem pentru înfrângerea sa. La Esztergom, turcii au suferit o înfrângere atât de ruşinoasă, încât sultanul a ordonat executarea lui imediată. A fost strangulat în vechiul stil otoman, cu o sfoară de mătase.

După eliberarea Vienei au apărut o mulţime de legende: că semiluna de pe steagurile turceşti a inspirat crearea croasantului*, că folosind cafeaua abandonată de otomani s-a deschis prima cafenea vieneză şi s-a făcut primul capucino, că instrumentele de percuţie turceşti capturate (cimbal, trianglu şi tobă) au fost adoptate de fanfarele regimentelor austriece. Adevărata semnificaţie istorică a evenimentului era mult mai mare: pentru Imperiul Otoman, cel de-al doilea eşec de a captura Viena însemna începutul sfârşitului – un moment de extindere imperială necugetată, cu consecinţe dezastruoase pe termen lung. În noi bătălii, culminând cu zdrobitoarea victorie a prinţului Eugeniu de Savoia de la Zenta, în 1697, otomanii au fost izgoniţi din aproape toate ţinuturile europene cucerite de Soliman Magnificul. Tratatul de la Karlowitz, prin care sultanul renunţa la orice pretenţie asupra Ungariei şi Transilvaniei, a reprezentat o umilinţă[13].

Ridicarea asediului Vienei nu a fost doar un punct de întorsătură în lupta seculară dintre creştinătate şi islam. A fost şi un moment esenţial în ascensiunea Vestului. Pe câmpul de bătălie, în 1683, lucrurile păreau destul de echilibrate. De fapt, din multe puncte de vedere, cele două părţi nu lăsau prea mult loc de ales. Tătarii luptau pentru ambele părţi. Soldaţii creştini din Moldova şi Valahia controlate de turci erau obligaţi să-i sprijine pe otomani. Multele picturi şi gravuri pe tema campaniei arată că diferenţele dintre cele două armate erau mai mult vestimentare decât tactice sau de tehnologie. Dar momentul asediului era important. Căci sfârşitul secolului al XVII-lea a fost o epocă de schimbări accelerate în Europa în două domenii cruciale: filozofia naturală (cum i se

* S-ar putea ca istoria să fi fost spusă prima oară de Alfred Gottschalk, autorul primei ediţii din *Larousse Gastronomique* (1938). Acesta a atribuit mai întâi naşterea croasantului asaltului asupra Budapestei din 1686, când un brutar ar fi alertat autorităţile auzind zgomotele făcute de turci când săpau tuneluri. Într-o ediţie ulterioară, Gottschalk a schimbat locul, aducându-l la Viena, în 1683.

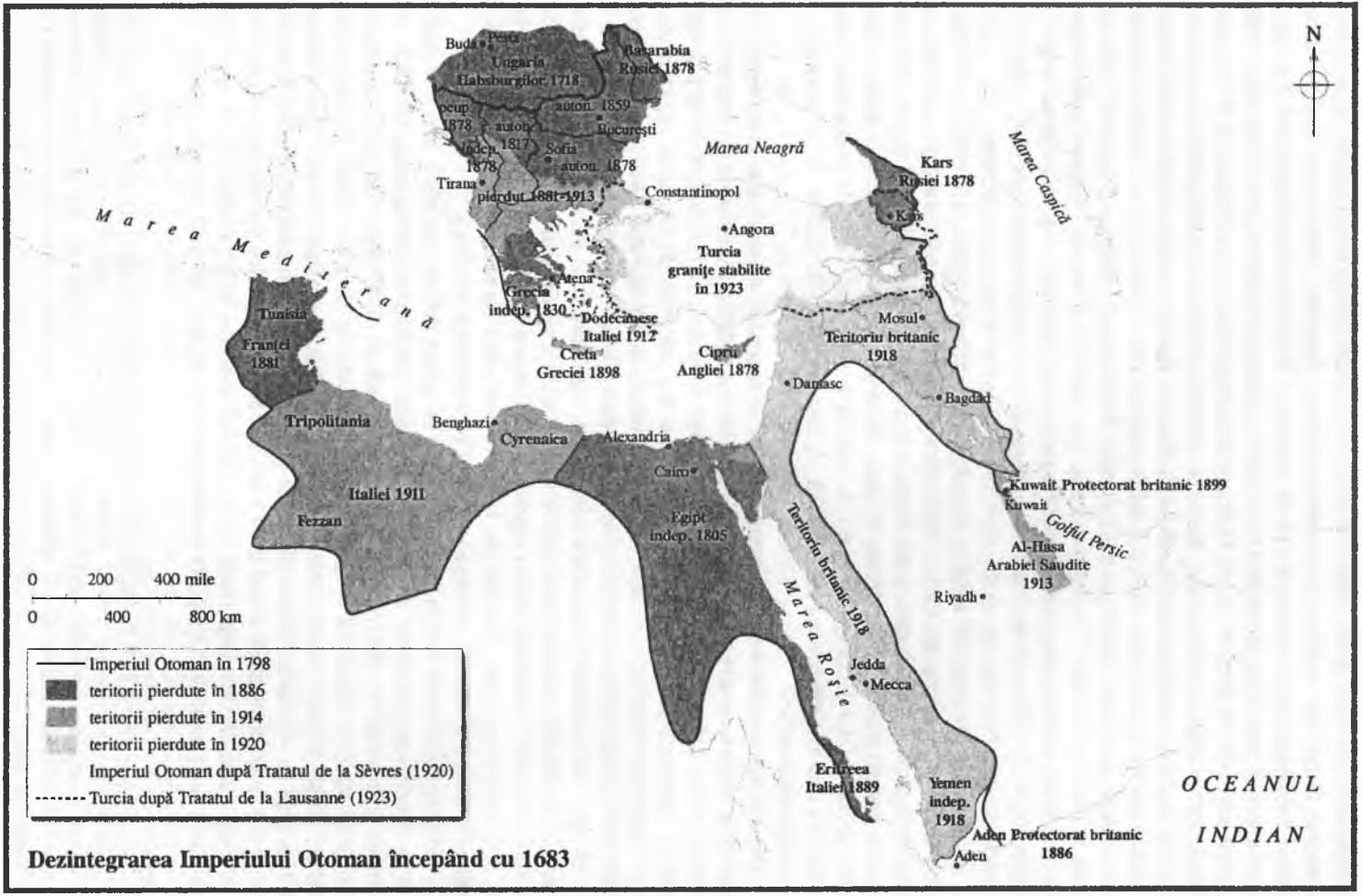

Dezintegrarea Imperiului Otoman începând cu 1683

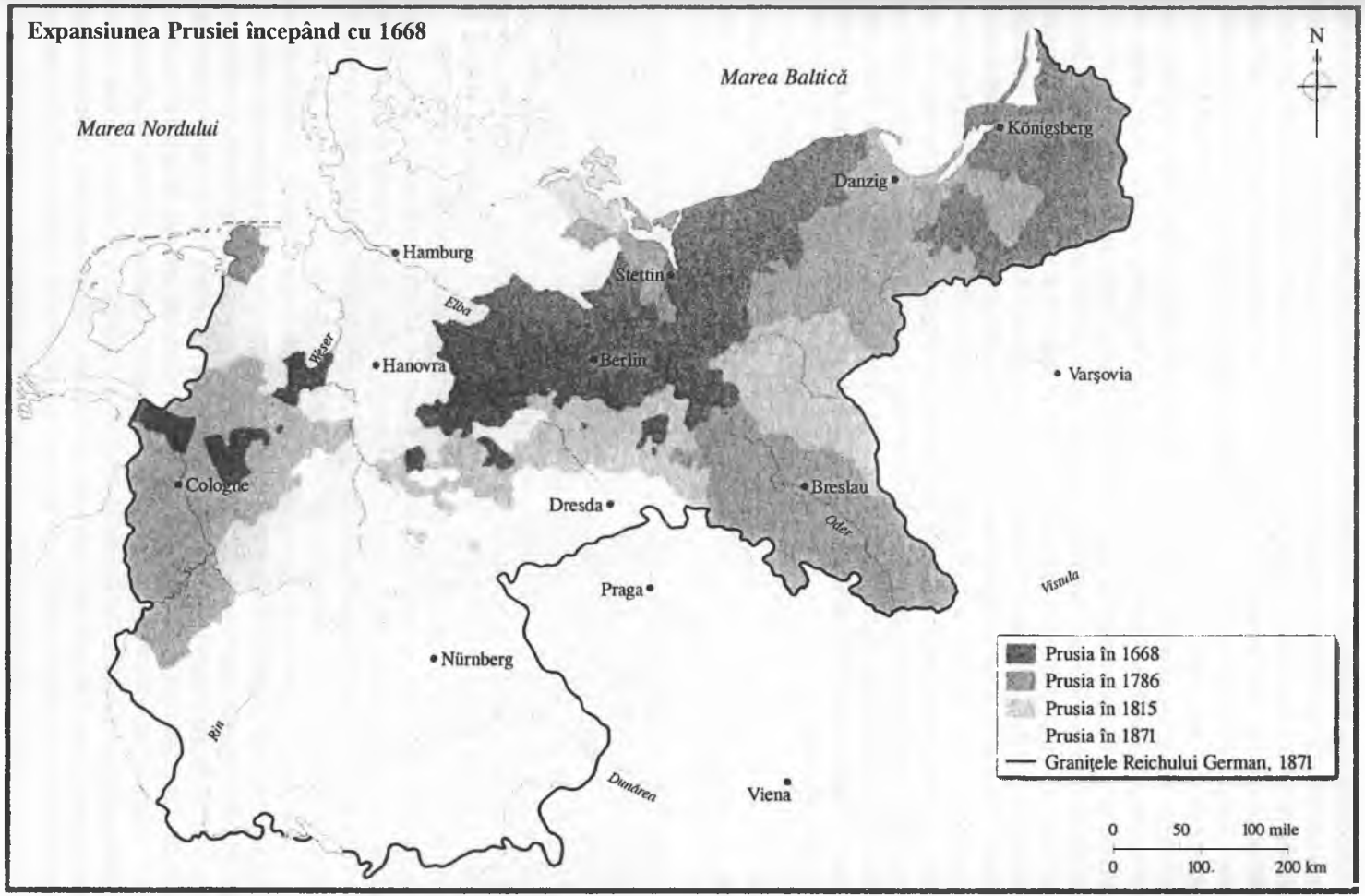
Expansiunea Prusiei începând cu 1668
Marea Baltică
Marea Nordului
N
Königsberg
Danzig
Hamburg
Stettin
Elba
Weser
Hanovra
Berlin
Varşovia
Cologne
Dresda
Breslau
Oder
Praga
Vistula
Nürnberg
Rin
Dunărea
Viena
Prusia în 1668
Prusia în 1786
Prusia în 1815
Prusia în 1871
Graniţele Reichului German, 1871
0 50 100 mile
0 100 200 km

spunea pe atunci ştiinţei) şi teoria politică. În anii de după 1683 au avut loc schimbări profunde în felul în care mintea occidentală vedea natura şi guvernarea. În 1687, Isaac Newton a publicat ale sale *Principia*. Trei ani mai târziu, prietenul său John Locke a publicat *Al doilea tratat despre cârmuire*. Vestul se deosebea de Est în primul rând prin acest lucru esenţial: prin diferenţa uriaşă între modurile în care aceste noi şi profunde cunoştinţe erau analizate şi aplicate sistematic.

Marea retragere otomană de după 1683 nu a fost determinată economic. Istanbulul nu era un oraş mai sărac decât vecinii săi apropiaţi din Europa Centrală, şi nici Imperiul Otoman nu avea reţineri în a adopta comerţul global şi, mai târziu, industrializarea[14]. Explicaţia propusă în capitolul anterior pentru declinul Chinei imperiale nu se aplică aici; în ţinuturile otomane nu lipseau competiţia economică şi nici entităţile corporatiste autonome, de felul ghildelor[15]. Totodată, exista o puternică competiţie între otomani, safavizi şi moguli. Declinul otoman nu trebuie explicat nici ca o simplă consecinţă a superiorităţii militare crescânde a vesticilor[16]. La o privire mai atentă, se observă că superioritatea se baza pe ameliorarea aplicabilităţii ştiinţelor la tehnicile de luptă şi pe raţionalitatea guvernării. Aşa cum am văzut mai devreme, în secolul al XV-lea competiţia politică şi economică a oferit Vestului un avantaj esenţial asupra Chinei. În secolul al XVIII-lea, avantajul său asupra Orientului ţinea la fel de mult de puterea intelectuală, dar şi de puterea militară.

Micrografia

Drumul Europei către revoluţia ştiinţifică şi Iluminism nu a fost deloc scurt şi drept; dimpotrivă, putem spune că a fost lung şi chinuitor. Originea sa era în principiul fundamental creştin că Statul şi Biserica trebuie separate. „Daţi aşadar Cezarului cele ale Cezarului, iar lui Dumnezeu cele ale lui Dumnezeu" (*Matei* 22.21) este un îndemn fundamental diferit de cel din Coran, care insistă pe indivizibilitatea legii divine, aşa cum a fost ea revelată Profetului, şi pe unitatea oricărei structuri de putere bazate pe Islam. Datorită distincţiei lui Hristos între cele temporale şi cele spirituale, reluată în secolul al V-lea de Sf. Augustin în *Cetatea lui Dumnezeu* (diferită de „Cetatea omului" din Imperiul Roman), conducătorii de stat europeni au putut să reziste de-a lungul timpului pretenţiilor politice ale papei de la Roma; de fapt, până la începutul reafirmării puterii papale prin investirea lui Grigore al VII-lea (1073-1085), mai curând autorităţile laice ameninţau să-l transforme pe papă într-o marionetă.

Înainte de 1500, Europa era o vale a plângerii, dar nu şi a ignoranţei. Multe învăţături antice au fost redescoperite în Renaştere, adesea graţie contactului cu lumea musulmană. Au avut loc inovaţii importante. În secolul al XII-lea s-a născut polifonia, o adevărată revoluţie în istoria muzicii occidentale. În secolul al XIII-lea a fost afirmată importanţa metodei experimentale de către Robert Grosseteste, urmată apoi de Roger Bacon. Pe la 1413, Filippo Brunelleschi a inventat perspectiva liniară în pictură. Primul roman autentic a fost anonimul *La vida de Lazarillo de Tormes* (1500). Dar un eveniment şi mai revoluţionar decât Renaşterea a fost apariţia Reformei şi fragmentarea subsecventă a creştinătăţii occidentale după 1517. Faptul s-a datorat în mare măsură apariţiei tiparului, cea mai importantă inovaţie tehnologică a epocii dinaintea revoluţiei industriale. Aşa

cum am văzut, chinezii pot spune că ei au inventat tiparul (vezi capitolul 1). Dar sistemul lui Gutenberg de a tipări cu o presă de metal mobilă era mai flexibil şi mai ofertant decât tot ceea ce se realizase în China. Cum el însuşi spunea, „echilibrul, proporţia şi armonia minunate dintre ştanţe şi literele mobile" permitea producerea foarte rapidă de broşuri şi cărţi. Era o tehnologie mult prea puternică pentru a putea fi monopolizată (aşa cum spera Gutenberg că va fi). În doar câţiva ani de la prima imprimare la Mainz, o serie de imitatori (între care mai ales englezul William Caxton) puseseră în funcţiune alte tiparniţe în Köln (1464), Basel (1466), Roma (1467), Veneţia (1469), Nürnberg, Utrecht, Paris (1470), Florenţa, Milano, Napoli (1471), Augsburg (1472), Budapesta, Lyon, Valencia (1473), Cracovia, Bruges (1474), Lübeck, Breslau (1475), Westminster, Rostock (1476), Geneva, Palermo, Messina (1478), Londra (1480), Antwerp, Leipzig (1481), Odense (1482) şi Stockholm (1483)[17]. Deja la 1500 se găseau peste 200 de tiparniţe numai în Germania. În 1518 erau publicate în limba germană 150 de cărţi, număr care a crescut la 260 în 1519, la 570 în 1520 şi la 990 până în 1524.

Nici un scriitor nu a întrevăzut mai bine potenţialul avantajos al tiparului decât Martin Luther, şi nu în ultimul rând pentru că el înţelegea avantajul de a scrie în limba poporului, şi nu în latină. A început modest, cu o ediţie din *Theologia Deutsch* şi cu cei Şapte Psalmi ai Penitenţei, dar apoi, cu ajutorul tipografului Johann Grunenberg din Wittenberg, a inundat piaţa germană cu broşuri religioase care criticau practicile Bisericii Romano-Catolice. Cea mai celebră scriere a lui Luther, Cele 95 de teze îndreptate împotriva vânzării de indulgenţe de către Biserică (ca o formă de penitenţă pentru păcate), nu a fost iniţial publicată, ci bătută în cuie pe uşa bisericii Castelului din Wittenberg. Dar la puţin timp după aceea, au apărut numeroase copii tipărite ale Tezelor[18]. Mesajul lui Luther era că „doar credinţa, fără alte munci, răscumpără, eliberează şi mântuie" şi că toţi oamenii erau „preoţi pentru totdeauna... demni să apară în faţa lui Dumnezeu, să se roage pentru ceilalţi şi să se înveţe unii pe alţii toate cele ale Domnului"[19]. Ideea unei preoţii autodidacte „pentru toţi credincioşii" reprezenta o ruptură. Dar ea a devenit viabilă doar datorită tiparului, aşa cum nu se întâmplase cu revolta lui Jan Hus împotriva puterii papale, zdrobită fără milă ca orice altă erezie medievală. În doar câţiva ani, broşurile lui Luther circulau în toată Germania, în ciuda Edictului de la Worms din 1521, care ordona arderea lor. Cele treizeci de predici şi alte scrieri ale lui Luther din perioada cuprinsă între luna martie a anului 1517 şi vara lui 1520 au apărut în vreo 370 de ediţii. Dacă o ediţie număra în medie o mie de exemplare, atunci la acea dată circulau o treime de milion de exemplare din scrierile lui. Între anii 1521 şi 1545, lui Luther i se datorau jumătate din toate publicaţiile pro-Reformă[20].

Prin accentul pus pe citirea individuală a Scripturilor şi pe „învăţătura reciprocă", noul mediu reprezenta cu adevărat mesajul Reformei. Dar, ca şi în cazul altor aspecte ale ascendenţei Vestului, şi aici competiţia comercială a jucat un rol. Chiar şi Luther se plângea că editorii săi erau nişte „mercenari sordizi" cărora le păsa mai mult „de profitul lor decât de public"[21]. De fapt, beneficiile economice ale tiparniţei erau transmise societăţii. De-a lungul secolului al XVI-lea, oraşele cu tiparniţă s-au dezvoltat mai repede decât cele care nu aveau tiparniţe[22]

Foarte important a fost că tipaniţele nu au răspândit doar învăţăturile lui Luther. Noul Testament a fost publicat în 1526 în traducerea engleză a lui Matthew Tyndale, permiţându-le laicilor educaţi să citească ei înşişi Scriptura. Conservatorii religioşi denunţau „acea ticăloasă maşinărie", tiparniţa, privind nostalgic la „vremea fericită când învăţătura

întreagă era în manuscris... iar un slujbaş mărunt păstra cheile bibliotecii"[23]. Acea vreme trecuse pentru totdeauna. Cum a înţeles repede Thomas Morus, ministrul lui Henric al VIII-lea, chiar şi cei ce se opunea Reformei trebuiau să se angajeze în bătălie pe terenul tiparului. Singurul mod în care regele James al VI-lea a putut să oprească răspândirea Bibliei calvine de la Geneva (1560) în Anglia şi Scoţia a fost să comande realizarea unei versiuni „autorizate" alternative, a treia şi cea mai reuşită încercare de a produce o traducere engleză oficială*. Tot tiparul a scos din nou la lumină şi a răspândit operele filozofilor antici, în special Aristotel, al cărui tratat *De anima* a fost publicat în traducere modernă în 1509, dar a popularizat şi scrierile umaniştilor dinaintea Reformei, precum Nicolaus Marschalk şi George Sibutus. Pe la 1500, peste 1.000 de lucrări ştiinţifice şi matematice fuseseră deja tipărite, printre care *De natura rerum* a lui Lucretius, care fusese redescoperită în 1417, *De re medica* a lui Celsus, o compilaţie romană de cunoştinţe medicale greceşti, ca şi versiunile în latină ale scrierilor lui Arhimede[24]. Tipografii italieni au jucat un rol deosebit de important în răspândirea de tehnici aritmetice şi contabile profitabile comercial, prin scrieri precum *Aritmetica Treviso* (1478) şi *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita* (1494) a lui Luca Pacioli.

Şi mai interesant este că, într-o vreme când scrierile antiturceşti erau aproape la fel de populare precum broşurile antipapale în Germania[25], Coranul a fost tradus în latină şi a apărut la Basel, tipărit de Johannes Oporinus. Când consiliul orăşenesc din Basel a interzis, în 1542, traducerea şi a confiscat exemplarele disponibile, Luther însuşi s-a pronunţat în favoarea lui Oporinus:

> Impresia mea este că nimic nu poate dăuna mai mult lui Mahomed sau turcilor (mai mult decât orice tip de armă) decât aducerea la lumină a Coranului pentru creştini, astfel încât ei să poată vedea ce carte în întregime blestemată, abominabilă şi jalnică este aceasta, plină de minciuni, invenţii şi orori, pe care turcii le ascund şi le îndulcesc [...]. Ca să îl cinstim pe Hristos, ca să ajutăm creştinătatea, ca să îi lovim pe turci, ca să îl supărăm pe diavol, eliberaţi această carte şi nu o ascundeţi [...]. Trebuie să deschidem rănile şi plăgile ca să le putem vindeca[26].

În 1543 au fost publicate trei ediţii ale Coranului, iar şapte ani mai târziu a urmat o a patra. Nimic nu poate demonstra mai bine deschiderea gândirii europene ca urmare a Reformei.

Desigur, nu tot ceea ce se publică contribuie la cunoaşterea omenească. Mare parte din producţia tiparniţelor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea era chiar extrem de destructivă, ca, de pildă, cele 29 ediţii din *Malleus maleficarum* apărute între 1487 şi 1669, legitimând vânătoarea de vrăjitoare, o manie paneuropeană care a ucis între 12.000 şi 45.000 de oameni, majoritatea femei[27]. Pentru publicul care urmărea *Doctor Faustus* de Christopher Marlowe, pus în scenă pentru prima oară în 1592, ideea că un

---

* Versiunea Autorizată (aşa cum a ajuns să fie numită Biblia Regelui James din 1611) stă alături de piesele lui William Shakespeare printre cele mai mari opere ale literaturii engleze. Grupul celor patruzeci şi şapte de cărturari care au realizat-o nu a fost trădat de tipografii regali decât o dată. În ediţia din 1631 – numită şi „Biblia Vicioasă" – lipsea cuvântul „nu" din porunca „Să nu fii desfrânat".

cărturar german şi-ar putea vinde sufletul Satanei în schimbul a 24 de ani de putere şi plăcere nelimitate era perfect credibilă:

Prin el voi deveni mare împărat al lumii,
Şi voi înălţa un pod prin aerul fluid,
Ca să trec oceanul cu o întreagă trupă;
Voi ajunge la dealurile ce mărginesc ţărmul african
Şi voi aduce acea ţară sub puterea Spaniei,
Iar ambele îmi vor plăti tribut:
Împăratul nu va trăi decât cu voia mea...

Cu toate acestea, după doar 70 de ani, Thomas Hooke îşi publica lucrarea sa *Micrographia* (1665), o celebrare triumfală a empirismului ştiinţific:

Datorită *Telescoapelor*, nimic nu mai este foarte *departe*, ci poate apărea vederii noastre; iar cu ajutorul *Microscoapelor*, nimic nu e prea *mic* ca să scape curiozităţii noastre; o nouă Lume vizibilă este descoperită înţelegerii. Astfel, Cerurile se deschid şi un mare număr de noi Stele, de noi Mişcări şi de noi Apariţii se ivesc, cu totul străine vechilor Astronomi. Prin aceasta, Pământul însuşi, care ne e atât de aproape, sub propriile noastre picioare, ne arată o mulţime de lucruri noi [...]. Poate că nu vom reuşi să descoperim toate lucrările secrete ale Naturii. La ce putem să ne aşteptăm de la ea, dacă o vom analiza cu conştiinciozitate? *Discuţiile* şi *Argumentaţiile contrarii* se vor transforma curând în *meserii*; toate *visele* frumoase şi *naturile metafizice universale* pe care le-au imaginat Creierele subtile şi bogate vor dispărea cu grăbire şi vor lăsa în loc *Istorii* solide, *Experimente* şi *Opere*. Şi aşa cum, la începuturi, omenirea *a căzut* din cauză că *a gustat* din Copacul Interzis al Cunoaşterii, şi noi, Posteritatea, am putea să fim în parte *mântuiţi* în acelaşi fel, nu doar *privind* şi *contemplând*, ci şi *gustând* acele fructe ale cunoaşterii naturale care nu ne-au fost niciodată interzise. De acum înainte, Lumea poate spori cu o *varietate* de Invenţii, materie *nouă* pentru Ştiinţe poate fi *găsită*, cele vechi *îmbunătăţite*, iar *rugina* lor ştearsă pentru totdeauna.

Termenul „celulă" prin care Hooke desemna o unitate microscopică de materie organică, era unul dintre numeroasele concepte revoluţionare descoperite într-o porţiune de timp şi de spaţiu uimitor de îngustă, care reformulau radical cunoaşterea lumii naturale de către umanitate.

Revoluţia ştiinţifică poate fi descrisă ca începând prin descoperiri aproape simultane în domeniul mişcărilor planetare şi al circulaţiei sângelui. Dar microscopul lui Hooke a adus ştiinţa într-un nou teritoriu, revelând ceea ce fusese până atunci invizibil pentru ochiul uman. *Micrographia* era un manifest al noului empirism, într-o altă lume faţă de vrăjitoria lui Faust. Însă noua ştiinţă nu însemna doar observaţie precisă. Începând cu Galilei, ea presupunea experimentul sistematic şi identificarea de relaţii matematice. Posibilităţile matematicii au fost apoi extinse, când Isaac Newton şi Gottfried Leibniz au descoperit calculul infinitezimal, respectiv cel diferenţial. În cele din urmă, revoluţia ştiinţifică a avut loc şi în filozofie, când René Descartes şi Baruch Spinoza au răsturnat teoriile tradiţionale cu privire la percepţie şi raţiune. Fără exagerare, se poate spune că această jerbă de inovaţii intelectuale a dat naştere anatomiei moderne, astronomiei, biologiei, chimiei, geologiei, geometriei, matematicii, mecanicii şi fizicii. Ea poate fi

cel mai bine ilustrată printr-o listă conţinând doar cele mai importante 29 de descoperiri ale perioadei cuprinse între anii 1530 şi 1789*.

1530 Paracelsus aplică pentru prima dată chimia în fiziologie şi patologie

1543 Nicolaus Copernicus formulează în *De revolutionibus orbium cœlestium* teoria heliocentrică a sistemului solar
Andreas Vesalius – lucrarea lui *De humani corporis fabrica* înlocuieşte manualul de anatomie al lui Galen

1546 Agricola, în *De natura fossilium*, clasifică mineralele şi introduce termenul „fosilă"

1572 Tycho Brahe înregistrează prima observaţie a unei supernove în Europa

1589 Galileo testează căderea corpurilor (rezultatele sunt publicate în lucrarea *De motu*), revoluţionând metoda experimentală

1600 William Gilbert, în *De magnete, magnetisque corporibus*, descrie proprietăţile magnetice ale Pământului şi electricitatea

1604 Galilei descoperă relaţia dintre distanţă şi timp pentru un corp aflat în cădere liberă

1608 Hans Lippershey şi Zacharias Jansen inventează, separat, telescopul

1609 Galilei observă pentru prima dată cerul nocturn prin telescop

1610 Galilei descoperă patru dintre sateliţii lui Jupiter şi deduce că Pământul nu se află în centrul universului

1614 John Napier prezintă logaritmii în *Mirifici logarithmorum canonis descriptio*

1628 William Harvey scrie *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*, descriind cu acurateţe circulaţia sângelui

1637 René Descartes întemeiază geometria analitică, în „La Géométrie", un apendice la lucrarea sa *Discours de la méthode*

1638 Galilei întemeiază mecanica modernă prin lucrarea sa *Discorsi e dimonstrazioni matematiche*

1640 Pierre de Fermat fondează teoria numerelor

1654 Fermat şi Blaise Pascal fondează teoria probabilităţilor

1661 Robert Boyle, în lucrarea sa *Skeptical Chymist*, defineşte elementele şi analiza chimică

1662 Boyle formulează Legea lui Boyle, după care volumul ocupat de o masă fixă de gaz dintr-un recipient este invers proporţional cu presiunea exercitată de acesta

1669 Isaac Newton, în lucrarea *De analysi per aequationes numero terminorum infinitas*, realizează prima descriere sistematică a calculului diferenţial şi integral, realizată independent şi de Gottfried Leibniz

---

* Dintre cele mai importante descoperiri ştiinţifice din lume – cele 369 de evenimente menţionate în practic toate lucrările de referinţă despre istoria ştiinţei –, un număr uimitor de mare (38% din total) au avut loc între momentul de început al Reformei şi momentul de început al Revoluţiei Franceze. În teoria împlinirii umane, remarcabilă, dar neglijată, a lui Charles Murray, rolul libertăţii de gândire, atât religioase, cât şi politice, este o variabilă esenţială. Murray mai evocă şi contribuţia pozitivă a urbanizării şi, poate paradoxal, a conflictului militar. Aşa cum vom vedea, relaţia dintre război şi progresul ştiinţific a fost, într-adevăr, una foarte strânsă.

1676 Antoni van Leeuwenhoek descoperă microorganismele
1687 Newton formulează legea gravitaţiei universale şi legile mişcării în *Philosophiae naturalis principia mathematica*
1735 Carolus Linnaeus, în *Systema naturae*, realizează clasificarea sistematică a genurilor şi speciilor de organisme
1738 Daniel Bernoulli, în lucrarea *Hydrodynamica*, formulează principiul lui Bernoulli şi întemeiază studiul matematic al curgerii fluidelor şi teoria cinetică a gazelor
1746 Jean-Étienne Guettard realizează primele hărţi geologice veritabile
1755 Joseph Black identifică dioxidul de carbon
1775 Antoine Lavoisier descrie cu acurateţe combustia
1785 James Hutton, în lucrarea *Concerning the System of the Earth*, afirmă teoria asupra dezvoltării uniforme a Pământului
1798 În *Traité élémentaire de chimie*, Lavoisier formulează legea conservării materiei

Pe la jumătatea primului deceniu al secolului al XVII-lea, acest tip de cunoştinţe ştiinţifice se răspândea la fel de repede ca doctrina reformatorilor protestanţi cu un secol mai devreme. Tiparul şi serviciile poştale tot mai sigure au dus la crearea unei reţele extraordinare, mică după standardele de astăzi, dar mai puternică decât orice realizaseră mai înainte comunităţile de cărturari. A existat, desigur, şi împotrivire din partea unor intelectuali, aşa cum se întâmplă întotdeauna atunci când paradigma – cadrul de referinţă conceptual – se schimbă[28]. O parte din împotriviri veneau chiar dinăuntrul comunităţii. Newton însuşi se ocupa de alchimie. Hooke aproape că s-a omorât luând medicamente improvizate pentru indigestie. Nu era deloc uşor pentru astfel de oameni să reconcilieze noua ştiinţă cu doctrina creştină, la care puţini erau gata să renunţe[29]. Dar este indiscutabil că revoluţia intelectuală era mai puternică decât cea religioasă care o precedase şi care, în mod neintenţionat, o generase. Au fost fixate regulile de bază ale cercetării ştiinţifice, printre care se aflau diseminarea rezultatelor şi recunoaşterea meritului primului care le publica. „Prima ta scriere m-a botezat în religia newtoniană", scria tânărul filozof şi om de spirit francez François-Marie Arouet (cunoscut mai bine sub pseudonimul Voltaire) adresându-se lui Pierre-Louis Moreau de Maupertuis, în urma publicării de către acesta a *Discursului asupra diferitelor chipuri ale planetelor* în 1732, „iar a doua mi-a dat confirmarea. Îţi mulţumesc pentru aceste iniţieri"[30]. Era o ironie; dar ea sublinia natura revelatorie a noii ştiinţe.

Cei care deplâng „eurocentrismul" ca şi cum ar fi o prejudecată de gust au o problemă: revoluţia ştiinţifică a fost, după toate măsurătorile ştiinţifice, în întregime eurocentrică. O proporţie neobişnuit de mare de figuri centrale ale acesteia, în jur de 80%, s-au născut într-un hexagon mărginit de Glasgow, Copenhaga, Cracovia, Napoli, Marsilia şi Plymouth, şi aproape toţi ceilalţi s-au născut la nu mai mult de 100 de mile de această zonă[31]. În schimb, în aceeaşi perioadă, progresul ştiinţific otoman nu exista. Cea mai bună explicaţie pentru această deosebire este suveranitatea nelimitată a religiei în lumea musulmană. Spre sfârşitul secolului al XI-lea, clericii islamici influenţi au început să susţină că studiul filozofiei greceşti era incompatibil cu învăţăturile Coranului[32]. Era o blasfemie să spui că omul ar putea înţelege modul de lucru al divinităţii, pe care Dumnezeu ar putea oricum să-l modifice după dorinţă. După cum spunea Abu Hamid al-Ghazali, autorul lucrării *Incoerenţa filozofilor*: „Rareori cel care e absorbit de această ştiinţă [străină] nu renunţă la religie şi nu lasă din mână hăţurile pietăţii interioare"[33].

Sub influenţa religiei, studiul filozofiei antice a fost îngrădit, cărţile au fost arse şi aşa-numiţii liber-cugetători au fost persecutaţi; *madras*-urile s-au concentrat exclusiv pe teologie, în timp ce universităţile europene îşi lărgeau orizontul cercetărilor[34]. Şi tiparul a găsit împotrivire în lumea musulmană. Pentru otomani, scrisul era sacru: exista un respect religios faţă de peniţă, o preferinţă pentru arta caligrafiei şi o dezavuare a afacerii tiparului. „Cerneala cărturarului", se spunea, „este mai sfântă decât sângele martirului"[35]. În 1515, un decret al sultanului Selim I ameninţa cu moartea pe oricine ar fi folosit o tiparniţă[36]. Eşecul de a reconcilia islamul cu progresul ştiinţific avea să fie dezastruos. După ce odinioară le transmiseseră idei şi inspiraţie cărturarilor europeni, oamenii de ştiinţă musulmani erau acum separaţi de ultimele cercetări. Dacă revoluţia ştiinţifică a fost generată de o reţea, atunci Imperiul Otoman era practic *offline*. Singura lucrare occidentală tradusă într-o limbă din Orientul Mijlociu până la sfârşitul secolului al XVIII-lea a fost o carte de medicină despre tratamentul sifilisului[37].

Nimic nu ilustrează mai bine această divergenţă decât soarta observatorului construit la Istanbul în anii 1570, pentru renumitul polimat Takiyüddīn al-Rāsid (Taqi al-Din). Născut în Siria în 1521 şi educat la Damasc şi Cairo, acesta era un om de ştiinţă talentat, autorul a numeroase tratate de astronomie, matematică şi optică. Şi-a conceput singur ceasuri astronomice foarte fiabile şi a făcut chiar experimente cu puterea aburului. La jumătatea anilor 1570, în calitatea sa de astronom-şef al sultanului, a solicitat construcţia unui observator. După toate rapoartele, Darü'r-Rasadü'l-Cedid (Casa Noilor Observaţii) era o construcţie sofisticată, echivalentul Uraniborg-ului, faimosul observator astronomic al danezului Tycho Brahe. Dar reperarea unei comete deasupra Istanbulului la 11 septembrie 1577 a necesitat o interpretare astrologică. Lipsit de prevedere, spun unele relatări ale epocii, Takiyüddīn a interpretat-o ca vestind o victorie militară otomană în viitor. Dar Sheikh ul-Islam Kadizade, cel mai vârstnic cleric al vremii, l-a convins pe sultan că amestecul lui Takiyüddīn în secretele cerurilor era o blasfemie, aşa cum fuseseră şi tabelele planetare ale astronomului Ulugh Beg din Samarkand, care fusese decapitat pentru o acţiune asemănătoare. În ianuarie 1580, la doar 5 ani după construirea sa, sultanul a ordonat demolarea observatorului[38]. Până în 1688 nu avea să mai apară un alt observator astronomic în Istanbul. Cu astfel de metode, clericii musulmani au distrus şansa avantajului ştiinţific otoman, chiar în momentul în care bisericile creştine ale Europei începeau să accepte libertatea intelectuală. Descoperirile europene erau respinse la Istanbul ca simple „deşertăciuni"[39]. Moştenirea vestitei Case a Înţelepciunii islamice se risipise într-un nor de pioşenie. Chiar şi la începutul secolului al XIX-lea, Hüseyin Rīfkī Tamani, profesorul principal de la Mühendishane-i Cedide, le explica încă studenţilor săi: „Universul seamănă cu o sferă, iar centrul său este Pământul [...]. Soarele şi Luna se rotesc în jurul Globului şi trec pe lângă semnele zodiacului"[40].

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în timp ce moştenitorii lui Osman dormitau în letargie, conducătorii din toată Europa promovau ştiinţa, în general fără opoziţie din partea Bisericii. În iulie 1662, la 2 ani după fondarea sa la Gresham College, The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge îşi primea carta regală din partea regelui Charles al II-lea. Scopul acesteia era fondarea unei instituţii „pentru promovarea învăţăturii fizico-matematice experimentale". E important să ştim că, aşa cum arată primul istoric al societăţii, fondatorii

admitcau de bunăvoie oameni de diferite religii, din diferite ţări şi cu diferite convingeri despre viaţă. Ei erau obligaţi să facă aceasta pentru că altfel nu ar fi respectat generozitatea propriilor declaraţii. Căci ei afirmau deschis că nu pun bazele unei filozofii engleze, scoţiene, irlandeze, papistaşe sau protestante; ci ale unei filozofii a omenirii [...]. Prin acceptarea originilor diverse ale bărbaţilor din toate ţările, ei deschideau poarta numeroaselor avantaje ale viitorului. Deoarece astfel ei puteau să întemeieze o inteligenţă constantă în toate ţările civilizate şi să facă din Societatea Regală o bancă generală şi un port liber al întregii lumi[41].

Patru ani mai târziu, la Paris era întemeiată Académie Royale des Sciences, iniţial ca un centru de inovaţie în cartografie[42]. Acestea au devenit modele pentru alte instituţii asemănătoare din întreaga Europă. Printre fondatorii Societăţii Regale se găsea şi Christopher Wren – arhitect, matematician, om de ştiinţă şi astronom. În 1675, Charles al II-lea l-a delegat pe Wren să construiască Observatorul Regal din Greenwich, iar el cu siguranţă nu se aştepta ca acesta să-i prezică rezultatul luptelor viitoare. Regele înţelegea că adevărata ştiinţă ţinea de interesul naţional.

Societatea Regală era importantă nu datorită patronajului regal, ci pentru că făcea parte dintr-un nouă categorie de comunitate ştiinţifică, una care îngăduia ca ideile să fie împărtăşite şi problemele să fie rezolvate în mod colectiv, printr-un proces de competiţie deschisă. Un exemplu clasic este legea gravitaţiei, pe care Newton nu ar fi putut-o formula în absenţa eforturilor anterioare ale lui Hooke. Societatea – unde Newton a devenit preşedinte în 1703 – era un punct nodal în noua reţea ştiinţifică. Asta nu înseamnă că ştiinţa modernă era sau este în întregime cooperativă. Şi atunci, ca şi acum, oamenii de ştiinţă erau motivaţi de ambiţie la fel de mult ca şi de altruism. Dar datorită imperativului de a publica noile descoperiri, cunoştinţele ştiinţifice se puteau dezvolta cumulat – deşi uneori nu într-o atmosferă foarte prietenoasă. Newton şi Hooke s-au certat, fiecare pretinzând că el descoperise primul legea inversării pătratului gravitaţiei sau adevărata natură a luminii[43]. Newton a avut o dispută la fel de tăioasă cu Leibniz, care a respins gravitaţia pentru că avea, spunea el, „ceva ocult"[44]. Exista o importantă graniţă intelectuală între gândirea metafizică de pe continent şi practica empirică din Insulele Britanice. Era mai probabil ca a doua, care avea o cultură a experimentului minuţios şi a observaţiei răbdătoare, să ajungă la progresele tehnologice fără de care revoluţia industrială nu ar fi avut loc (vezi capitolul 5)[45]. Firul care a dus de la legile lui Newton la motorul cu abur al lui Thomas Newcomen – folosit mai întâi în 1715 pentru drenarea minelor de cărbuni din Whitehaven – a fost uimitor de scurt şi de întins, cu toate că Newcomen nu era decât un simplu negustor de fierărie din Dartmouth[46]. Nu întâmplător trei din cele mai importante inovaţii tehnologice din lume – motorul cu abur îmbunătăţit de James Watt (1764), cronometrul marin al lui John Harrison (1761) şi maşina de filat hidraulică a lui Richard Arkwright (1769) – au fost inventate în aceeaşi ţară şi în acelaşi deceniu.

În martie 1727, la moartea lui Newton, corpul său a fost depus timp de patru zile la Westminster Abbey; apoi a urmat un serviciu funerar la care sicriul său a fost purtat de către doi duci, trei conţi şi Lordul Cancelar însuşi. Slujba a fost urmărită de către Voltaire, uluit de veneraţia acordată unui om de ştiinţă născut într-o familie fără titluri nobiliare. „Am văzut", scria faimosul *philosophe* la întoarcerea sa în Franţa, „un profesor de matematică înmormântat asemenea unui rege iubit de supuşii săi, şi asta doar

pentru că fusese măreţ în urmărirea propriei vocaţii". În Occident, ştiinţa şi guvernarea intraseră într-un parteneriat. Şi nici un monarh nu avea să exemplifice mai bine beneficiile acestei cooperări decât prietenul lui Voltaire, Friedrich cel Mare al Prusiei.

Osman şi Fritz

La şaptezeci de ani după asediul Vienei, doi bărbaţi întruchipau diferenţele tot mai mari dintre civilizaţia vestică şi rivalul său musulman din Orientul Apropiat. La Istanbul, sultanul Osman al III-lea conducea cu indolenţă un Imperiu Otoman decadent, în timp ce la Potsdam, Friedrich cel Mare punea în practică în regatul Prusiei o serie de reforme care vizau eficienţa militară şi raţionalitatea administrativă.

Văzut de departe, Imperiul Otoman părea în continuare o autocraţie impresionantă, ca pe vremea lui Soliman Magnificul. În realitate, începând cu jumătatea secolului al XVII-lea, imperiul era afectat de grave probleme structurale. O criză fiscală severă se datora creşterii cheltuielilor ce depăşeau veniturile obţinute din impozite, iar o criză monetară, inflaţia care fusese importată din Lumea Nouă şi se agravase prin devalorizarea monedei, făcuse preţurile să urce (ceea ce se întâmplase şi în Europa)[47]. În timpul viziratului lui Mehmed Köprülü, al fiului acestuia Ahmed şi al fiului vitreg Kara Mustafa, ce va avea o soartă tristă, marile dificultăţi au fost susţinerea bugetului costisitor al curţii sultanului, potolirea ienicerilor, vechea infanterie otomană ce practica odată celibatul şi devenise acum o castă în sine, cu legi proprii, după cum la fel de grea s-a dovedit şi controlarea provinciilor îndepărtate. Corupţia înflorea. Forţele centrifuge se întăreau. Puterea clasei proprietarilor de pământ, a spahiilor, era în declin. Împotriva autorităţii se ridicau insurgenţi, precum *celali*, în Anatolia. Exista şi un conflict religios – între clericii conservatori, precum Kadizâde Mehmed, care considera că toate neajunsurile otomane se datorau abaterilor de la cuvântul Profetului[48], şi misticii sufiţi, precum Sivasi Efendi[49]. Funcţionarii din birocraţia otomană fuseseră sclavi (în cadrul sistemului *devşirme*), adesea luaţi prizonieri din rândul comunităţilor creştine din Balcani. Dar acum selecţia şi promovarea lor părea să depindă mai mult de mită şi favoritism decât de merit; rata impozitării devenise extrem de mare, iar oamenii dădeau mită pentru a obţine în schimb avantajele slujbei[50]. Deteriorarea standardelor administrative poate fi urmărită astăzi în datele guvernării otomane. Recensământul din 1458, de exemplu, este un document foarte meticulos. În 1694, documentele de acest tip deveniseră extrem de neglijente şi erau pline de abrevieri şi corecturi vizibile[51]. Oficialii otomani cunoşteau această stare de fapt, dar nu întrevedeau altă soluţie decât întoarcerea la fericitele vremuri ale lui Soliman Magnificul[52].

Dar poate cea mai gravă problemă era scăderea calităţii umane a sultanilor înşişi. Schimbările erau dese; între anul 1566, când a murit Soliman, şi 1648, când a ajuns la putere Mehmed al IV-lea, pe tron s-au aflat nouă sultani. Dintre aceştia, cinci au fost alungaţi şi doi asasinaţi. Datorită poligamiei, sultanii otomani nu se confruntau cu problema monarhilor creştini, precum Henric al VIII-lea, care s-a străduit să obţină un urmaş de parte bărbătească de la un număr de şase soţii, dintre care pe două le-a executat, iar de altele două a divorţat. În schimb, la Istanbul era periculos să fii unul dintre de obicei numeroşii fii ai sultanului. Doar unul dintre ei îi putea urma la tron tatălui şi, până la 1607, ceilalţi erau sugrumaţi invariabil, ca o asigurare împotriva unor

eventuale pretenţii la tron. Era greu în aceste condiţii să vorbeşti de dragoste filială. Soarta talentatului fiu mai mare al lui Soliman, Mustafa, nu a fost una neobişnuită. A fost ucis în cortul tatălui său ca urmare a intrigilor celei de-a doua soţii a sultanului, mama sa vitregă, în beneficiul celor doi fii ai ei. Un alt fiu, Baiazid, a fost şi el strangulat. La urcarea pe torn a lui Mehmed al III-lea, în 1597, au fost ucişi nouăsprezece fraţi ai săi. După 1607, această practică a fost abandonată ca urmare a adoptării dreptului primului născut. Începând cu acest moment, fiii mai tineri erau pur şi simplu închişi în harem – în traducere literală, „locul interzis", unde locuiau soţiile, concubinele şi odraslele sultanului[53].

Ar fi un eufemism să descriem atmosfera din harem drept nesănătoasă. Osman al III-lea a devenit sultan la 57 de ani, după ce petrecuse 51 de ani ca prizonier în harem. Când a ieşit de acolo, fără să cunoască aproape nimic din ţara pe care trebuia să o conducă, ura atât de mult femeile, încât poruncise să i se facă nişte încălţări cu talpă de fier. Când îi auzeau paşii, femeile din harem trebuiau să se facă nevăzute imediat. După jumătate de secol în care fusese ascuns printre concubine, nu s-ar putea spune că pregătirea sa pentru putere era foarte adecvată. Dar viaţa regală era diferită în ţările aflate la nord de Balcani.

„Conducătorul este prima persoană din stat", scria Friedrich cel Mare în 1752, în primul dintre cele două *Testamente politice* scrise pentru posteritate. „El este bine plătit pentru a putea păstra demnitatea funcţiei. Dar în schimb i se cere să lucreze eficient pentru binele statului."[54] O viziune asemănătoare exprimase, cu un secol mai devreme, străbunicul său, electorul Friedrich Wilhelm, care a reuşit să transforme Marca Brandenburgică dintr-un tărâm pustiu, răvăşit de războaie în nucleul celui mai bine condus stat din Europa Centrală, cu finanţe obţinute din administrarea eficientă a marilor domenii regale, cu ordinea socială bazată pe o clasă loială a proprietarilor de pământ care îşi îndeplineau slujba pe cai sau în spatele birourilor şi cu apărarea asigurată de o armată bine antrenată, formată din ţărani. În anul 1701, când fiul său a fost proclamat „Rege al Prusiei", regatul lui Friedrich Wilhelm era cea mai bună aproximare a monarhiei absolute ideale, recomandată de teoreticianul englez al politicii Thomas Hobbes ca antidot pentru anarhie. Era un Leviatan tânăr şi suplu.

Contrastul faţă de sistemul otoman este bine ilustrat şi de reşedinţa regală preferată a lui Friedrich cel Mare, de la Potsdam. Concepută chiar de rege, ea era mai mult o vilă decât un palat – şi deşi era numită Sanssouci („Fără griji"), stăpânul său nu era deloc lipsit de griji şi preocupări. „Nu am nici un interes", spunea el, „care să nu fie în mod egal şi cel al poporului meu. Dacă cele două sunt incompatibile, trebuie preferate bunăstarea şi avantajul ţării".

Planul simplu al construcţiei de la Sanssouci a servit ca exemplu pentru întreaga birocraţie prusacă. Cuvintele de ordine erau autodisciplină strictă, rutină de fier şi incoruptibilitate totală. Friedrich păstra un personal foarte restrâns la Sanssouci: şase servitori pentru diverse servicii ce implicau deplasarea, cinci servitori obişnuiţi şi doi paji, dar nici un valet, deoarece garderoba era foarte simplă: invariabil, o uniformă militară roasă, cu pete de tutun. După părerea lui Friedrich, veşmintele regale nu aveau nici un rost, iar coroana nu era decât „o pălărie prin care te plouă"[55]. În comparaţie cu omologul său din Palatul Topkapî, el trăia ca un călugăr. În loc de harem avea o soţie, Elisabeth Christine von Braunschweig, pe care o detesta. „Doamna s-a îngrăşat", i-a spus el o dată, întâmpinând-o după una dintre numeroasele şi lungile lor despărţiri[56].

Diferenţa este consemnată şi în scris. Procesele-verbale ale Cabinetului Regal prusac – pagini întregi de decizii regale consemnate atent – sunt exact opusul documentelor otomane din secolul al XVIII-lea.

Odată, Lord Byron i-a scris unui prieten: „În Anglia, viciile la modă sunt preacurvia şi băutura, în Turcia – sodomia şi fumatul; nouă ne plac fetele şi sticla, lor, pipa şi băieţii". Ironia e că Friedrich cel Mare, pionierul absolutismului luminat, ar fi fost poate mai fericit, în tinereţe, la curtea otomană. Ca intelectual foarte sensibil şi probabil homosexual, el a trebuit să suporte o educaţie austeră şi uneori sadică din partea tatălui său, Friedrich Wilhelm, mare amator de parade militare.

Dacă Friedrich Wilhelm se relaxa bând vârtos cu tovarăşii la „Ministerul Tutunului", fiul său căuta alinare în muzică, istorie şi filozofie. Pentru militărosul său tată, el era „un băiat efeminat, care nu posedă nici o singură înclinaţie bărbătească, nu călăreşte şi nu vânează, ba mai mult, se poartă murdar, nu se tunde niciodată şi îşi buclează părul ca un idiot"[57]. Când Friedrich a încercat să fugă din Prusia şi a fost prins, tatăl său l-a închis în castelul Küstrin şi l-a obligat să privească decapitarea prietenului care îl ajutase să plănuiască fuga, Hans Hermann von Katte. Corpul şi capul prietenului au fost lăsate pe terenul de sub fereastra celulei prinţului[58]. Acesta a stat închis la Küstrin doi ani.

Dar Friedrich nu îşi permitea să respingă pasiunea tatălui său pentru armata prusacă. În calitate de colonel al Regimentului Goltz (după eliberarea din închisoare), a căutat să-şi dezvolte abilităţile militare. Acest fapt avea să se dovedească inestimabil, compensând dezavantajele poziţiei geografice vulnerabile a Prusiei, plasată în diagonala Europei Centrale. În timpul domniei sale, Friedrich a sporit efectivul armatei de la 80.000 la 195.000 de oameni, făcând-o a treia ca mărime din Europa vremii. Având un soldat la 29 de locuitori, Prusia era, în termeni relativi, cea mai militarizată ţară din lume la moartea lui Friedrich, în 1786[59]. Şi, spre deosebire de tatăl său, Friedrich nu se temea să-şi trimită armatele şi dincolo de arena de paradă, pentru a cuceri noi teritorii. La câteva luni după urcarea sa pe tron, în 1740, a uimit continentul cu invazia şi ocuparea bogatei provincii austriece Silezia. Estetul sensibil care se străduia odată să nu cadă din şa şi care prefera sunetul de flaut celui al călcâielor izbite devenise un artist deplin în exerciţiul puterii: *der alte Fritz*.

Cum se poate explica această transformare? Un indiciu se găseşte în *Anti-Machiavelli*, lucrarea timpurie de filozofie politică a lui Friedrich cel Mare, făcând parte dintr-o serie întreagă de respingeri ale ideilor cuprinse în faimosul îndreptar cinic de guvernare pentru cei ce conduc al florentinului Niccolò Machiavelli, *Principele*. În scrierea sa, Fredrich apăra dreptul monarhului de a porni un război preventiv „atunci când măreţia excesivă a marilor puteri din Europa pare pe cale să se reverse şi să înece lumea" – cu alte cuvinte, pentru a menţine echilibrul puterilor, „acel echilibru înţelept prin care forţa superioară a unor suverani este contrabalansată de forţele reunite ale altor puteri", „este [...] mai bine să te angajezi într-un război ofensiv când ţi se dă posibilitatea de a opta între creanga de măslin şi cununa de lauri decât să aştepţi timpurile nefericite când o declaraţie de război nu poate decât să amâne sclavia şi ruina"[60]. Mai târziu, Friedrich a descris Polonia învecinată ca pe „o anghinare gata să fie înghiţită frunză cu frunză" – şi ea a fost, într-adevăr, înghiţită ulterior, după împărţirea ei între Austria, Prusia şi Rusia[61]. Aşa că ocuparea Sileziei nu a fost un capriciu spontan al lui Friedrich. Expansiunea Prusiei reprezenta reflexia inversată a contracţiei Imperiului Otoman: obţinerea unui nou tip de putere bazat pe raţionalism nemilos.

Friedrich Wilhelm I adunase bani, strângând şi ultimul bănuţ de pe întinsele sale domenii, şi îi lăsase moştenitorului său un cufăr cu 8 milioane de taleri. Fiul său era hotărât să-şi folosească averea nu doar pentru mărirea proprietăţilor sale, ci şi pentru a-şi înzestra regatul cu o capitală de prim rang. Unul dintre primele mari edificii prin care încerca să construiască un forum splendid în inima Berlinului a fost Opera de Stat. Alături de ea a construit catedrala magnifică a Sfintei Hedwig. Pentru apaticul turist modern, ele nu sunt cu nimic diferite de alte catedrale şi teatre de operă din capitalele europene. Dar aici se cere o privire mai atentă. Spre deosebire de alte ţări din nordul Europei, Opera de Stat din Berlin nu a fost niciodată legată de un palat regal. Ea nu a apărut pentru plăcerea personală a monarhului, ci pentru delectarea unui public mai larg. Şi catedrala lui Friedrich era neobişnuită, deoarece era o catedrală catolică într-un oraş luteran, construită de un rege agnostic, şi nu izolată cu duşmănie la margini, ci ridicată în centrul celei mai mari pieţe a oraşului. Porticul catedralei este o imitaţie conştiincioasă a Panteonului - templul tuturor zeilor - din Roma antică[62]. Ea rămâne un monument simbol al toleranţei religioase a lui Friedrich cel Mare.

Chiar şi astăzi uimeşte liberalismul decretelor emise la urcarea pe tron a lui Friedrich: nu doar toleranţă religioasă completă, ci şi libertate totală a presei şi deschidere faţă de imigranţi. La 1700, aproape unul din cinci berlinezi era, de fapt, hughenot francez, trăind într-o „colonie" franceză. Alţii erau protestanţi din Salzburg, valdensi, mennoniţi, prezbiterieni scoţieni, evrei, catolici şi sceptici declaraţi. „Oricine poate căuta aici mântuirea îi felul care i se pare potrivit", declara Friedrich, incluzându-i chiar şi pe musulmani[63]. E adevărat că evreii şi creştinii erau toleraţi în Imperiul Otoman, în sensul că puteau trăi acolo. Dar statutul lor era apropiat de cel al evreilor în Europa medievală - nu puteau trăi decât în anumite zone şi puteau avea doar unele ocupaţii, iar impozitele lor erau mai mari[64].

Revigorată de afluxul de imigranţi şi de libertate, Prusia a traversat o perioadă de înflorire culturală marcată de întemeierea unor noi societăţi de lectură, grupuri de discuţii, librării, jurnale şi societăţi ştiinţifice. Deşi declara că dispreţuieşte limba, preferând să se adreseze în franceză şi să vorbească în germană doar propriului cal, Friedrich a încurajat, indirect, apariţia unui mare număr de publicaţii în limba germană. În timpul domniei sale s-a afirmat Immanuel Kant drept cel mai mare filozof al secolului al XVIII-lea, explorând în *Critica raţiunii pure* (1781) natura şi limitele raţionalităţii umane. Trăind şi lucrând întreaga viaţă la Universitatea Albertina din Königsberg, Kant era o figură încă şi mai austeră decât regele său, şi îşi făcea plimbările zilnice atât de punctual, încât localnicii îşi fixau ceasurile după el. Lui Friedrich nu-i păsa deloc că marele gânditor era nepotul unui meşter de şei scoţian. Ceea ce conta era calitatea intelectuală, şi nu descendenţa militară. La fel, nu conta că unul dintre intelectualii aproape egali ca valoare cu Kant, Moses Mendelssohn, era evreu. „Creştinismul", observa sardonic regele, era „plin de miracole, contradicţii şi absurdităţi, se născuse din imaginaţia înfierbântată a orientalilor şi apoi se răspândise la noi, în Europa, unde câţiva fanatici îl adoptaseră, câţiva intriganţi pretinseseră că sunt convinşi şi câţiva imbecili chiar crezuseră în el"[65].

Aici se găsea esenţa mişcării pe care o numim Iluminism, şi care era în multe privinţe - deşi nu în toate - o extindere a revoluţiei ştiinţifice. Existau două diferenţe. În primul rând, cercul de *philosophes* era mai larg. Ceea ce se întâmpla în Prusia se întâmpla şi în restul Europei: editorii de cărţi, reviste şi ziare se adresau unei pieţe lărgite, graţie unei

mari creşteri a ratei alfabetizării. În Franţa, procentul de oameni capabili să-şi scrie singuri numele – un indiciu destul de bun al alfabetizării – a crescut de la 29% în anii 1680 la 47% în anii 1780, deşi acelaşi procent în cazul femeilor (de la 14% la 27%) rămânea destul de scăzut. În Paris, în 1789, procentul de alfabetizaţi era în jur de 90% în rândul bărbaţilor şi de 80% în rândul femeilor. Competiţia între instituţiile protestante şi cele catolice, ca şi îmbunătăţirea implicării statului, creşterea urbanizării şi îmbunătăţirea transportului – toate acestea i-au ajutat pe europeni să citească mai bine. Dar Iluminismul nu s-a transmis doar prin lectură. Sfera publică a secolului al XVIII-lea consta şi în concertele cu subscripţie (precum cele date de Wolfgang Amadeus Mozart la Viena în 1784), în noile teatre publice şi expoziţiile artistice, ca să nu mai vorbim de reţeaua complexă a societăţilor şi frăţiilor culturale de felul lojelor francmasonice care au proliferat atunci. „Scriu ca un cetăţean al lumii", proclama poetul şi dramaturgul german Friedrich Schiller în 1784 :

> Publicul este acum totul pentru mine – preocuparea mea, suveranul şi prietenul meu. De aceea îi aparţin doar lui. Mă supun doar tribunalului său. Doar de el mă tem şi pe el îl respect. Încerc o senzaţie de măreţie când mă gândesc că singura mea îngrădire este verdictul lumii – şi că singurul tron la care mă voi prosterna este sufletul omenesc[66].

În al doilea rând, principala preocupare a gânditorilor iluminişti nu erau ştiinţele naturale, ci cele sociale, ceea ce filozoful scoţian David Hume numea „ştiinţa omului". E discutabil cât de ştiinţific a fost Iluminismul. Mai ales în Franţa nu se punea mare preţ pe empirism. Oamenii de ştiinţă ai secolului al XVII-lea fuseseră interesaţi să afle cum era cu adevărat lumea naturii. În secolul al XVIII-lea, *les philosophes* se preocupau mai mult de întrebarea cum ar putea sau cum ar trebui să arate societatea umană. Am văzut deja cum Montesquieu afirma influenţa climei asupra culturii politice a Chinei, cum Quesnay admira primatul culturii în politica economică chineză şi cum Smith atribuia stagnarea Chinei unui deficit de comerţ extern. Nici unul dintre ei nu fusese vreodată în China. John Locke şi Claude Adrien Helvétius credeau că mintea omenească seamănă cu o tablă curată ce trebuie completată prin educaţie şi experienţă. Dar nici unul nu poseda date experimentale în sprijinul acestei idei. Aceasta, ca şi altele, erau rezultatul reflecţiei şi al unui volum mare de lecturi.

Iluminismul a reprezentat o evoluţie incontestabilă în critica raţională adusă superstiţiilor asociate cu metafizica sau cu credinţa religioasă. Aruncându-şi dispreţul asupra creştinismului, Friedrich cel Mare nu făcea decât să reformuleze în mod brutal sugestiile subtile din scrierile filozofice sau istorice ale lui Voltaire, David Hume, Edward Gibbon şi ale altora. Iluminismul şi-a atins cel mai mare grad de eficienţă atunci când a fost ironic – în fulminantul capitol despre creştinismul timpuriu al lui Gibbon (*Decline and Fall of the Roman Empire*, volumul I, capitolul 15) sau în *Candide*, satira devastatoare a lui Voltaire adresată afirmaţiei lui Leibniz că „totul e bine în cea mai bună din lumile posibile"*.

Dar poate cea mai mare realizare a epocii este analiza realizată de către Smith asupra interrelaţionării instituţiilor societăţii civile (*The Theory of Moral Sentiments*) şi a

---

* În călătoriile lor, Candide, Cunégonde, doctorul leibnizian Pangloss şi Cacambo suferă sau observă biciuiri, războaie, sifilis, naufragii, spânzurări, un cutremur, sclavie, bestialitate, boală şi moartea în faţa plutonului de execuţie.

economiei de piaţă (*The Wealth of Nations*). Spre deosebire de multe dintre scrierile de atunci, cele două erau ferm ancorate în observaţia lumii burgheze scoţiene în care Smith locuise toată viaţa. Dar dacă „mâna invizibilă" a pieţei din scrierile lui Smith trebuia în mod clar plasată într-o reţea de practici ce ţin de cutume şi de încrederea reciprocă, *les philosophes* din Franţa, mai radicali, doreau să conteste nu doar instituţiile religioase tradiţionale, ci şi instituţiile politice existente. În *Contractul social* (1762), elveţianul Jean-Jacques Rousseau arunca îndoiala asupra legitimităţii oricărui sistem politic ce nu era bazat pe „voinţa generală". Nicolas de Caritat, marchiz de Condorcet, punea sub semnul întrebării legitimitatea muncii forţate în ale sale *Reflecţii asupra sclaviei negrilor* (1781). Iar dacă un rege prusac îşi bătea joc de credinţa creştină, ce putea să-i oprească pe mahalagiii parizieni să-şi huiduiască propriul monarh şi pe regina lui? Iluminismul era un animal cu coada foarte lungă, întinzându-se din înălţimile rarefiate ale Königsbergului lui Kant până în măruntaiele insalubre ale străzilor pariziene, de unde îşi făceau apariţia aşa-numitele *libelles*, printre care *Le Gazetier Cuirassé*, editat de Charles Théveneau de Morande. Chiar şi Voltaire era oripilat de atacurile imunde la adresa guvernului apărute în *Gazetier*, numindu-l „una din acele lucrări satanice unde oricine, de la monarh până la ultimul cetăţean, este insultat furibund"[67].

Ironia face că deznodământul revoluţionar intenţionat doar pe jumătate al Iluminismului a fost el însuşi o afacere foarte aristocratică. Printre luminile lui călăuzitoare se găseau baronul de Montesquieu, marchizul de Mirabeau, marchizul de Condorcet şi ultra-ateul baron d'Holbach. Alţi *philosophes* cu origine mai puţin nobilă depindeau mai mult sau mai puţin de patronajul regilor şi al aristocraţilor: Voltaire de marchiza de Châtelet, Smith de ducele de Buccleuch, Friedrich Schiller de ducele de Württemberg, Denis Diderot de Ecaterina cea Mare.

Ca şi alţi monarhi europeni, Friedrich cel Mare nu s-a mărginit să le ofere intelectualilor eliberarea de constrângerile religioase sau de alt fel. Patronajul său nu însemna doar adăpostirea lui Voltaire la Sanssouci. În iunie 1740 – impresionat fiind de Maupertuis, care combătuse ipoteza lui Newton conform căreia Pământul era o sferă comprimată la poli – Friedrich l-a invitat pe francez la Berlin ca să-l ajute la întemeierea unui echivalent prusac pentru Royal Society. Proiectul a fost amânat atunci când Maupertuis a fost întemniţat în mod injust de către austrieci în timpul primului război al Sileziei, dar proiectul a supravieţuit[68]. În ianuarie 1744, Friedrich a fondat Academia Prusacă de Ştiinţe şi Litere, adunând laolaltă preexistenta Academie Regală de Ştiinţe şi Societatea Literară nonguvernamentală întemeiată cu un an mai înainte, convingându-l pe Maupertuis să revină la Berlin ca preşedinte al acestei academii – „cea mai bună cucerire pe care am făcut-o în viaţa mea", cum i-a declarat regele lui Voltaire[69].

Fără îndoială, Friedrich era şi el un gânditor veritabil. Lucrarea sa *Anti-Machiavelli*, cu insistenţa sa asupra calităţii de slujbaş public a monarhului, este un document revoluţionar:

> Adevărata înţelepciune a suveranilor este să facă binele în manieră performantă în propriile ţări [...] Nu este destul să realizeze acţiuni strălucite care să le satisfacă ambiţia şi dorinţa de glorie, ci [...] ei trebuie să dorească fericirea rasei umane [...] Marii principi au uitat de sine şi au preferat binele public [...] Un suveran pe care ambiţia înfocată îl împinge spre război trebuie să înţeleagă consecinţele dureroase pe care le va avea asupra supuşilor săi – impozitele care zdrobesc o ţară, recrutările care îi îndepărtează tinerii, bolile

contagioase ce duc la o moarte mizerabilă atâţia soldaţi, asediile criminale, bătăliile încă şi mai crude, mutilaţii lipsiţi de mijloace de subzistenţă şi orfanii cărora li s-au luat cei apropiaţi [...] Ei sacrifică pasiunilor lor nestăvilite bunăstarea a nenumăraţi oameni pe care sunt obligaţi să-i ocrotească [...] Suveranii care îşi privesc supuşii ca pe nişte sclavi le riscă acestora vieţile fără nici o milă şi îi văd murind fără regrete, dar principii care îi consideră pe ceilalţi oameni egalii lor şi în anumite privinţe chiar stăpânii lor [*comme leurs egaux et à quelques egards... comme leurs maîtres*] sunt economi cu sângele şi zgârciţi cu vieţile acestora[70].

Şi compoziţiile muzicale ale lui Friedrich sunt meritorii – în special senina *Sonată pentru flaut în Do major*, care e mai mult decât o simplă pastişă după Johann Sebastian Bach. Nici celelalte lucrări politice ale sale nu sunt simple opere de diletant. Însă între Iluminism, aşa cum îl înţelegea el, şi revoluţia ştiinţifică anterioară era o diferenţă importantă. Royal Society fusese nucleul unei reţele de intelectuali remarcabil de deschise. Dimpotrivă, Academia Prusacă urma să aibă o ierarhie de sus în jos, modelată după monarhia absolutistă. „Aşa cum lui Newton i-ar fi fost imposibil să-şi traseze sistemul atracţiei universale dacă ar fi colaborat cu Leibniz sau Descartes", scria Friedrich în *Testamentul politic* (1752), „şi sistemul politic este imposibil de realizat şi susţinut dacă nu se naşte într-un singur cap"[71]. Iar un spirit liber ca Voltaire nu putea accepta acest tip de gândire. Atunci când Maupertuis a abuzat de autoritatea sa cvasiregală pentru a-şi promova propriul principiu al minimei acţiuni, Voltaire a scris cruda satiră *Diatribe du Docteur Akakia, médecin du Pape*. Iar comportamentul insubordonat nu era agreat de Friedrich. El a poruncit să fie distruse exemplarele din *Diatribe* şi a anunţat că Voltaire nu mai era binevenit la Berlin[72].

Alţii erau mai dispuşi să se supună. Kant a ajuns în atenţia publicului pentru prima oară în 1754, pe când era încă astronom şi nu filozof, când a câştigat un premiu al Academiei Prusiei pentru lucrarea sa asupra efectului fricţiunii suprafeţei în încetinirea rotaţiei pământului. Filozoful şi-a arătat gratitudinea într-un pasaj remarcabil al importantului său eseu „Ce este Iluminismul?", care le propunea tuturor oamenilor „Să îndrăznească să cunoască!" (*Sapere aude!*), dar să nu se revolte împotriva regilor lor:

Doar cel care este el însuşi luminat [...] şi are o armată numeroasă şi disciplinată cu care asigură pacea publică poate spune: „Discutaţi cât vreţi şi ce vreţi, însă supuneţi-vă!". O republică nu îndrăzneşte să spună aşa ceva [...] Un grad mai mare de libertate civică pare avantajos pentru public, însă îi impune acestuia limitări inevitabile. Un grad mai mic de libertate civică, pe de altă parte, îi oferă minţii fiecăruia suficient spaţiu ca să se dezvolte la capacitatea maximă[73].

Pe scurt, Iluminismul Prusiei însemna libertate de gândire, dar nu libertate de acţiune. Iar libertatea de gândire avea scopul principal de a spori puterea statului. Imigranţii contribuiau la economia prusacă, deoarece sporeau venitul de stat provenit din impozite, ceea ce permitea întreţinerea unei armate mai mari care putea cuceri un teritoriu mai mare; în acelaşi sens, cercetarea academică reprezenta o contribuţie strategică. Deoarece noua cunoaştere putea face mai mult decât să investigheze lumea naturii, spulberând misterul mişcărilor corpurilor cereşti. Ea putea, în acelaşi timp, să determine creşterea sau căderea puterilor pământene.

Nivelul de performaţă a activităţii militare în armata franceză:
Procentul de ţinte nimerite pe infanterist, 1600-1750

Data aproximativă	Procentul de ţinte nimerite la arme de mână (focuri pe minut)	Arme de mână pe infanterist	Procentul de ţinte nimerite pe infanterist (focuri pe minut)	Supoziţii
1600 (1620 pentru o armă de mână la un infanterist)	0,50	0,40	0,20	1 foc pe minut la muscheta cu piedică; procentul ratărilor – 0,50
1700	0,67	1,00	0,67	1 foc pe minut la flinta cu piedică; procentul ratărilor – 0,33: baionetele au dus la dispariţia lăncierilor
1750	2,00	1,00	2,00	3 focuri pe minut la flinta cu piedică, vergea şi cartuşieră de hârtie; procentul ratărilor – 0,33

Astăzi, Potsdam nu e decât o suburbie cenuşie a Berlinului, plină de praf vara, apăsătoare iarna, cu orizontul pătat de blocuri urâte, ce poartă amprenta „socialismului real" est-german. Însă pe vremea lui Friedrich cel Mare, majoritatea locuitorului Potsdamului erau soldaţi şi aproape toate clădirile din oraş aveau fie legătură cu armata, fie o destinaţie militară. Muzeul Filmului de astăzi a fost construit iniţial pentru a găzdui o seră de portocali, iar apoi a fost transformat într-un grajd pentru cavalerie. Într-o simplă plimbare prin centrul oraşului poţi trece pe lângă Orfelinatul Militar, Terenul de Paradă şi fosta Şcoală de Călărie. La intersecţia dintre Lindenstrasse şi Charlottenstrasse se află fosta Casă a Gărzii, plină de ornamente militare. Chiar şi casele erau construite cu un etaj în plus, pentru a-i putea adăposti pe soldaţi.

Potsdamul era o caricatură, dar şi o replică în miniatură a Prusiei. Aghiotantul lui Friedrich, Georg Heinrich von Berenhorst a observat odată, glumind doar pe jumătate: „Monarhia prusacă nu e o ţară care are o armată, ci o armată într-o ţară unde e doar temporar staţionată"[74]. Armata încetase să fie un simplu instrument al puterii dinastice; devenise o parte integrantă a societăţii prusace. Proprietarii de pământ trebuiau să primească funcţii de ofiţeri de armată, iar ţăranii în putere au luat locul mercenarilor străini, ca soldaţi. Prusia era armata şi armata era Prusia. La sfârşitul domniei lui Friedrich, peste 3% din populaţia Prusiei făcea parte din armată, adică de 2 ori mai mult decât în Franţa sau Austria.

Cheia succesului militar prusac era considerată preocuparea pentru exerciţiu şi disciplină. Din acest punct de vedere, Friedrich era demnul urmaş al lui Maurice de Nassau şi al regelui suedez Gustavus Adolphus, marii războinici al secolului al XVII-lea. Infanteria prusacă îmbrăcată în albastru mărşăluia cu o precizie de mecanism, într-un ritm de 90 de paşi pe minut, redus la 70 de paşi atunci când se apropiau de inamic[75]. În decembrie 1757 a avut loc bătălia de la Leuthen, când însăşi existenţa Prusiei era ameninţată de alianţa a trei mari puteri: Franţa, Austria şi Rusia. Consecventă, infanteria

prusacă a surprins rândurile desfăşurate ale austriecilor, atacându-i dinspre sud şi respingându-i. Dar când austriecii au încercat să se regrupeze, ei au întâlnit ceva mai periculos decât un duşman rapid, şi anume artileria. Căci precizia artileriei prusace a contat tot atât de mult în victoriile Prusiei cât şi legendara obedienţă totală a infanteriei[76].

În tinereţea sa, Frederic considera artileria „o prăpastie pentru buget"[77]. Dar în timp a ajuns să-i aprecieze importanţa. „Acum ne luptăm cu ceva mai puternic decât forţa omenească", spunea el. „Trebuie să înţelegem că de acum înainte va trebui să purtăm războaie care vor fi decise de duelurile artileriei"[78]. La Leuthen, prusacii aveau 63 de tunuri şi 8 mortiere, precum şi alte 10 tunuri de 12 pfunzi, poreclite *Brummer* – „mârâitoarele" – datorită sunetelor reverberante pe care le scoteau. Bateriile de artilerie mobile, trase de cai, pe care le concepuse Friedrich au devenit repede un standard pentru europeni[79]. Mobilitatea lor mare şi concentrarea lor la o scară nemaivăzută urmau să fie cheia victoriilor de mai târziu ale lui Napoleon Bonaparte.

Aceste arme reprezentau aplicarea cunoştinţelor ştiinţifice în domeniul puterii militare. Era un proces de competiţie, inovaţie şi progres, care a creat o distanţă tot mai mare între Vest şi Rest. Dar eroii săi nu sunt glorificaţi prin imnuri.

Singura avere a lui Benjamin Robins era creierul. Fără posibilitatea de a merge la universitate, el a învăţat singur matematicile şi şi-a câştigat pâinea ca profesor particular. Ales membru al Royal Society la 21 de ani, a fost angajat de Compania Indiilor de Est ca ofiţer de artilerie şi inginer militar. La începutul anilor 1740, Robins a aplicat fizica newtoniană pentru a rezolva problemele artileriei, folosind ecuaţii diferenţiale pentru a formula prima descriere corectă a impactului rezistenţei aerului asupra traiectoriei proiectilelor de mare viteză (problemă pe care Galilei nu putuse să o rezolve). În cartea sa *New Principles of Gunnery*, publicată în Anglia în 1742, Robins a folosit o combinaţie de observaţii proprii adăugate legii lui Boyle şi celei de-a 39-a propoziţii din cartea I din *Principia* de Newton (care analizează mişcarea corpurilor aflate sub influenţa forţelor centripete) pentru a calcula viteza unui proiectil la ieşirea din ţeava tunului. Apoi, folosind propriul pendul balistic, a demonstrat efectul rezistenţei aerului, care putea fi de 120 de ori mai mare decât greutatea proiectilului însuşi, ceea ce schimba radical traiectoria parabolică propusă de Galilei. Robins a fost, de asemenea, primul om de ştiinţă care a demonstrat că rotaţia unui glonte de muschetă în zbor îl face să se abată de la direcţia intenţionată a tragerii. Lucrarea sa „Of the Nature and Advantage of a Rifled Barrel Piece", pe care a prezentat-o în faţa Royal Society în 1747 – anul în care a primit Medalia Copley a Societăţii –, recomanda ca gloanţele să fie ovoidale, iar ţevile armelor să fie ghintuite. În încheierea lucrării, constatăm că Robins înţelegea importanţa atât ştiinţifică, cât şi strategică a lucrării sale:

> Dacă statele vor înţelege bine natura şi avantajele armelor cu ţeavă ghintuită, le vor facilita construcţia şi le vor adopta în armatele lor spre a fi folosite cu dexteritate, acele state vor dobândi astfel o superioritate ce va egala aproape orice performanţă realizată până acum de vreun tip de armă[80].

Cu cât artileria devenea mai precisă şi mai eficientă, cu atât fortificaţiile sofisticate erau mai puţin valoroase; şi chiar şi cel mai bine antrenate regimente de infanterie erau mai puţin periculoase.

În numai trei ani, Friedrich cel Mare a obţinut o traducere în germană a lucrării lui Robins *New Principles of Gunnery*. Traducătorul, Leonard Euler, el însuşi un mare matematician, a îmbunătăţit originalul, adăugându-i un apendice amplu de tabele ce calculau viteza, raza, altitudinea maximă şi timpul necesare avansării unui proiectil tras cu o anumită viteză la gura armei şi cu un anumit unghi de înălţare[81]. În 1751 a urmat o traducere în franceză. În aceeaşi epocă au mai existat şi alţi inovatori în domeniul militar – printre care prinţul Joseph Wenzel von Liechtenstein din Austria şi generalul Gribeauval din Franţa –, însă revoluţia balistică din secolul al XVIII-lea i se datorează lui Robins. Prin această *killer application* a ştiinţei, Vestul obţinuse prima sa armă cu adevărat letală: artileria precisă. E o realizare surprinzătoare, venind din partea unui *quaker* cum era Robins.

Revoluţia robinsiană în balistică nu i-a inclus, desigur, pe otomani, care nu avuseseră acces nici la legile generale ale mişcării newtoniene. În secolul al XVI-lea, armamentul otoman din Arsenalul Imperial de Stat depăşea cu mult artileria europeană[82]. În secolul al XVII-lea, lucrurile au început să se schimbe. Încă din 1664, Raimondo Montecuccoli, şeful strategiei habsburgilor, care a înfrânt armata otomană la St. Gotthard, nota: „Această enormă artilerie [a turcilor] face mari pagube atunci când nimereşte ţinta, dar se mişcă greu şi îi ia foarte mult să reîncarce şi să ţintească [...]. Artileria noastră este mai mobilă şi mai eficientă, şi acestea sunt avantajele noastre asupra artileriei turceşti"[83]. În următoarele două secole, diferenţele s-au accentuat, iar puterile vestice şi-au adâncit cunoştinţele şi şi-au îmbunătăţit armamentul în instituţii precum Academia Woolwich de Inginerie şi Artilerie, fondată în anul 1741. În 1807, când escadronul condus de Sir John Duckworth a atacat Dardanelele, turcii foloseau încă tunuri vechi, care aruncau cu ghiulele imense de piatră în direcţia navelor de asalt.

Cu *Tanzimat*-ul prin Europa

Romanul epistolar *Scrisorile persane* al lui Montesquieu vorbea despre doi musulmani ce făceau o călătorie de explorare a Franţei prin Turcia: „Am observat cu uimire slăbiciunea imperiului otomanilor", scrie Usbek, în călătoria sa spre Vest. „Aceşti barbari au abandonat toate artele, chiar şi pe cea a războiului. În timp ce ţările Europei se rafinează pe zi ce trece, aceşti oameni rămân într-o stare de ignoranţă primitivă; şi nu se gândesc să adopte noile descoperiri războinice decât după ce le-au suportat pe pielea lor de 1.000 de ori"[84].

În realitate, astfel de expediţii cu scopul de a afla motivele superiorităţii militare tot mai mari a Vestului chiar au avut loc. În 1721, când Yirmisekiz Çelebi Mehmed a fost trimis la Paris, i s-a spus „să viziteze fortăreţele, fabricile şi, în general, lucrările civilizaţiei franceze, şi să facă un raport despre cele pe care le-ar considera aplicabile la noi", iar acesta a răspuns elogiind şcolile militare şi taberele de antrenament ale francezilor.

Acum, otomanii ştiau că trebuie să înveţe de la occidentali. În 1732, Ibrahim Müteferrika, un funcţionar otoman născut creştin, în Transilvania, i-a oferit sultanului Mahmud I lucrarea sa *Bazele raţionale ale politicii naţiunilor*, în care apărea o întrebare ce avea să-i obsedeze de atunci încoace pe toţi musulmanii: „Cum se întâmplă că ţările creştine, care în trecut erau atât de slabe în comparaţie cu cele musulmane, încep în epoca modernă să domine atâtea teritorii şi chiar să înfrângă armatele otomane, altădată victorioase?". Răspunsul lui Müteferrika era complex. El vorbea despre sistemul parlamentar

din Anglia şi Olanda, despre expansiunea creştinilor în America şi în Orientul Îndepărtat şi amintea chiar că, în timp ce Imperiul Otoman se supunea legii sharia (*sheriat*), europenii aveau „legi şi reguli inventate de raţiune". Dar mai presus de toate exista o diferenţă de forţă militară ce trebuia depăşită:

> Musulmanii trebuie să fie prevăzători şi să înceapă să cunoască foarte bine noile metode europene de organizare, strategie, tactică şi luptă [...]. Toţi înţelepţii lumii ştiu că poporul Turciei depăşeşte toate celelalte popoare prin capacitatea de a accepta regulile şi ordinea. Dacă el va învăţa noile ştiinţe militare şi va putea să le aplice, nici un inamic nu va putea să îi facă faţă[85].

Mesajul era limpede: Imperiul Otoman trebuia să îmbrăţişeze revoluţia ştiinţifică şi Iluminismul dacă voia să fie luat în serios ca mare putere. Nu e o coincidenţă că tocmai Müteferrika a adus, în sfârşit, tiparul în Imperiul Otoman, în anul 1727, iar un an mai târziu a publicat prima carte ce folosea tiparniţa mobilă în arabă, dicţionarul Van Kulu. În 1732, el a publicat o compilaţie din mai multe lucrări englezeşti şi latineşti, sub titlul *Fuiuzat-i miknatisiye* (*Iluminismul magnetismului*)[86].

Pe 2 decembrie 1757, funcţionarul şi diplomatul otoman Ahmed Resmî Efendi a plecat de la Istanbul la Viena pentru a anunţa urcarea pe tron a unui nou sultan: Mustafa al III-lea. Expediţia era foarte diferită de aceea condusă de Kara Mustafa în 1683. Resmî era însoţit nu de o armată, ci de peste 100 de oficiali militari şi civili; misiunea lui nu era să asedieze capitala habsburgică, ci să înveţe de la ea. După o şedere de 153 de zile, el a scris un raport detaliat şi entuziast, de peste 245 de pagini în manuscris[87]. În 1763, a fost trimis într-o nouă misiune diplomatică, la Berlin. Prusia l-a impresionat chiar mai mult decât Austria. Deşi uşor deranjat de costumul lui Friedrich („prăfuit de purtarea zilnică"), el a elogiat dedicarea regelui către afacerile guvernării, lipsa lui de prejudecăţi religioase şi dovezile abundente ale dezvoltării economice prusace[88].

Relatările europene ale trimişilor otomani anteriori erau pline de dispreţ. Complexul cronic de superioritate fusese şi el un obstacol în calea reformei otomanilor. Rapoartele entuziaste ale lui Resmî arată o schimbare dramatică şi dureroasă de perspectivă. Însă nu toţi cei din Istanbul împărtăşeau această viziune. Criticile implicite şi explicite ale lui Resmî la adresa sistemului otoman în serviciul civil şi cel militar au fost, probabil, motivul pentru care acest talentat funcţionar nu a devenit niciodată mare vizir. Una era să descrii superioritatea guvernelor europene şi alta era să implementezi reforme în sistemul otoman.

Unii experţi occidentali au fost invitaţi la Istanbul ca să-l consilieze pe sultan. Claude Alexandre, conte de Bonneval, a supervizat reforma Corpului Otoman de Minerit şi Transport de Artilerie, ca şi pe cea a Corpului Bombardierilor. Un ofiţer francez de origine maghiară, baronul François de Tott, a fost chemat să supravegheze construcţia unui nou şi eficient sistem de apărare a capitalei otomane. Navigând pe Bosfor, de Tott a observat cu uimire că multe dintre fortificaţii nu erau doar depăşite, ci şi greşit dispuse, astfel că vasele duşmane se aflau cu totul în afara bătăii armelor celor mai moderne. În memoriile sale, le numea „mai asemănătoare cu ruinele unui asediu decât cu şantierul unui sistem de apărare". El a înălţat Sür'at Topçulari Ocaği, care imita Corpul Diligenţilor din Franţa, şi Hendesehane (Academia Militară), unde un scoţian, Campbell Mustafa, le preda cadeţilor matematică. De Tott a construit şi o nouă turnătorie pentru fabricarea de tunuri şi a încurajat crearea unităţilor mobile de artilerie[89].

Din când în când însă, încercările de schimbare cădeau victime opoziţiei politice, între care aceea a ienicerilor, care au reuşit în 1807 să desfiinţeze cu totul Armata Noii Ordini (Nizam-i Cedid), instituită sub conducerea unui alt expert francez, generalul Albert Dubayet. Armata otomană părea să fie condusă doar în scopul îmbogăţirii şi după bunul-plac al propriilor ofiţeri. Fiind tot mai puţin performantă în bătălii, ea nu mai era eficientă nici măcar în suprimarea revoltelor interne[90]. Abia în perioada Tanzimat (Reorganizarea) – în timpul domniei sultanilor reformatori Mahmud al II-lea şi Abdülmecid I – sultanii au fost gata să reziste acestei forţe de opoziţie.

Pe 11 iunie 1826, pe marele teren de paradă de lângă principala baracă a ienicerilor, 200 de soldaţi au mărşăluit purtând noi uniforme în stil european. Două zile mai târziu, în jur de 20.000 de ieniceri s-au adunat să protesteze, strigând: „Nu vrem exerciţiile militare ale păgânilor!". Ei şi-au răsturnat în mod simbolic ceaunele de pilaf şi au ameninţat să atace Palatul Topkapî. Mahmud al II-lea s-a folosit de ocazie. Fie vor fi masacraţi ienicerii, a spus el, fie numai pisicile vor rămâne printre ruinele Istanbulului. Se pregătise din timp, asigurându-şi loialitatea unor unităţi-cheie din armată, precum corpul de artilerie. Atunci când tunurile au fost aţintite spre barăcile ienicerilor, forţele reacţionare au intrat în panică şi şi-au pierdut organizarea. Sute de oameni au fost ucişi. Pe 17 iunie, corpul ienicerilor a fost desfiinţat[91].

Nu doar uniformele soldaţilor se europenizau. Şi soldaţii trebuiau să mărşăluiască după o muzică nouă, ca urmare a numirii în postul de instructor general al compozitorilor Imperiului Otoman a lui Giuseppe Donizetti, fratele mai celebrului Gaetano Donizetti, compozitorul operei *Lucia di Lammermoor.* Donizetti a scris două imnuri naţionale clar italienizante pentru angajatorul său şi a supervizat înfiinţarea unei fanfare militare în stil european, pe care a învăţat-o să cânte uverturi de Rossini. De mult trecuse vremea tobelor de război care semănaseră teama de Allah în sufletele apărătorilor Vienei. În decembrie 1836, ziarul francez *Le Ménestrel* scria:

> In Istanbul, vechea muzică turcească a murit în agonie. Sultanul Mahmud adoră muzica italiană şi a impus-o şi armatei sale [...]. În special îi place pianul, aşa încât a comandat numeroase astfel de instrumente de la Viena pentru soţiile sale. Nu ştiu cum vor învăţa să cânte, deoarece nimeni nu a avut voie până acum să se apropie de doamne[92].

Cel mai durabil simbol al erei reformelor a fost înălţat de sultanul Abdülmecid I. Palatul Dolmabahçe, construit între anii 1843 şi 1856, are nu mai puţin de 285 de camere, 44 de saloane, 68 de toalete şi 6 hamamuri (băi turceşti). 14 tone de foiţă de aur au fost folosite pentru acoperirea tavanelor palatului, de care sunt prinse 36 de candelabre. Aflat la capătul uimitoarei Scări de Cristal, cea mai mare sală a palatului, Sala Muayede (Ceremonial), posedă un imens covor dintr-o singură bucată, măsurând 396,24 m^2, şi un candelabru de peste 4 tone greutate. Arată ca o îmbinare între Grand Central Station şi un decor scenic de la Opéra din Paris.

Nu mai rămânea decât implementarea revoluţiei ştiinţifice, după o întârziere de aproape 200 de ani. Un raport guvernamental publicat în 1838 confirmă importanţa dobândită de ştiinţa occidentală: „cunoştinţele religioase ne mântuiesc pentru lumea care vine, dar ştiinţele îl ajută pe om să se perfecţioneze în această lume". Însă abia în 1851 a fost întemeiată o „Adunare a Cunoaşterii" (Encümen-i Daniş), după modelul Academiei Franceze (membrii săi trebuiau să fie „experţi în învăţătură şi ştiinţe, cu o cunoaştere perfectă a unei limbi europene"), iar 10 ani mai târziu a fost întemeiată o

Societate Ştiinţifică Otomană (Cemiyet-i Ilmiye-i Osmaniye)[93]. Totodată, prin crearea unei zone industriale la vest de Istanbul, se desfăşura un efort concentrat de a construi fabrici pentru producerea de uniforme şi armament modern. Părea că otomanii se deschid în sfârşit către Vest[94]. Orientalistul James Redhouse, angajat iniţial ca profesor la Şcoala Otomană de Inginerie Navală, după ce călătorise clandestin cu un vapor la vârsta de 17 ani, a trudit decenii întregi la traducerea scrierilor englezeşti în turceşte şi la compilarea de dicţionare, gramatici şi antologii care să facă ştiinţa europeană mai accesibilă cititorilor otomani şi să-i ajute pe vestici să-i înţeleagă mai bine pe detestaţii turci. În 1878, Ahmed Midhat a întemeiat ziarul *Interpretul adevărului*, în care a publicat în foileton multe dintre scrierile proprii, printre care *Avrupa'da Bir Cevelan* (*Un tur al Europei*, 1889), care înfăţişa experienţele sale de la Expoziţia Universală din Paris, şi în special impresiile de la Palatul Maşinilor[95].

Însă, în ciuda eforturilor sincere ale unor mari viziri precum Reshid Paşa, Fuad şi Ali Paşa şi Midhad Paşa, nici una dintre aceste schimbări nu a fost însoţită de o reformă a sistemului otoman de administraţie, care ar fi reprezentat temelia solidă pentru a susţine această frumoasă faţadă[96]. Noile armate, noile uniforme, noile imnuri şi noile palate erau, fiecare în parte, lucruri foarte bune. Dar fără un sistem eficient de impozitare care să le finanţeze, creşterea costurilor nu putea fi acoperită decât prin împrumuturi de la Paris şi de la Londra. Iar dacă veniturile trebuiau cheltuite tot mai mult pe plata dobânzilor către deţinătorii de obligaţiuni europeni, tot mai puţini bani se găseau pentru finanţarea apărării imperiului aflat în destrămare. Alungat din Grecia în anii 1820 şi pierzând mari părţi din teritoriul balcanic în 1878, Imperiul Otoman părea să fie într-o fază terminală a declinului său : moneda se devalorizase din cauza tipăririi unor bancnote prost executate (şi uşor de falsificat), numite *kaime*[97], o mare parte din venituri era folosită ca plată a dobânzilor pentru creditorii europeni[98], iar periferia imperiului era ameninţată de o combinaţie de naţionalism slav şi maşinaţii ale marilor puteri. Tentativa de a promulga o constituţie care să limiteze puterile sultanului l-a dus pe Midhad Paşa în exil, iar sultanul Abdul Hamid al II-lea a reimpus domnia absolută.

Într-unul din colţurile numeroaselor saloane imense din Palatul Dolmabahçe se găseşte un ceas extraordinar, care e în acelaşi timp termometru, barometru şi calendar. Acesta era un dar pentru sultan de la cadiul Egiptului. Pe ceas era gravată o inscripţie în arabă : „Fie ca minutele tale să valoreze cât o oră, şi fiecare oră a ta să valoreze cât 100 de ani". Pare o capodoperă a tehnologiei orientale, cu o singură excepţie : a fost realizat în Austria, de către Wilhelm Kirsch. Aşa cum arată foarte bine ceasul lui Kirsch, doar importul de tehnologie occidentală nu putea să înlocuiască modernizarea otomană autohtonă. Turcii nu aveau nevoie doar de un palat nou, ci şi de o nouă constituţie, de un nou alfabet – de fapt, chiar de un nou stat. Au obţinut, în cele din urmă, toate acestea datorită eforturilor unui singur om. Numele său era Kemal Atatürk. Ambiţia lui era să fie un Friedrich cel Mare al Turciei.

De la Istanbul la Ierusalim

Am motive să cred că planeta de unde a venit micul prinţ este asteroidul B-612. Acest asteroid nu a fost decât o singură dată văzut prin telescop. Un astronom turc l-a observat, în 1909. Apoi, astronomul şi-a prezentat descoperirea la Congresul Internaţional de Astronomie în cadrul unei mari demonstraţii. Dar era îmbrăcat în costum turcesc, aşa că

nimeni n-a luat în serios ce spunea [...] Din fericire pentru faima asteroidului B-612, un dictator turc a dat o lege ca toţi supuşii săi, sub ameninţarea pedepsei cu moartea, să îmbrace costume europene. Aşa că în 1920, astronomul şi-a mai făcut o dată demonstraţia, de astă dată îmbrăcat elegant şi stilat. Iar acum toată lumea i-a acceptat raportul.

În povestea lui Antoine de Saint-Exupéry, *Micul Prinţ*, modernizarea Turciei este blând ironizată. E adevărat că turcii şi-au schimbat modul de a se îmbrăca după Primul Război Mondial, conformându-se normelor europene aşa cum făcuseră şi japonezii după Restauraţia Meiji (vezi capitolul 5). Dar cât de profundă era schimbarea? Era noua Turcie cu adevărat capabilă să intre, ca nivel al cercetării ştiinţifice, în rândul puterilor occidentale?

Mustafa Kemal nu se născuse într-o familie puternică, precum Friedrich cel Mare al Prusiei. Kemal era un băutor şi un afemeiat care a beneficiat de pe urma reformării armatei otomane la sfârşitul secolului al XIX-lea sub supravegherea lui Colmar Freiherr von der Goltz (Goltz Paşa) din anii 1880 şi la începutul anilor 1890. Goltz era întruchiparea spiritului Prusiei create de Friedrich cel Mare: născut în Prusia de Est, fiu al unui soldat şi fermier mediocru, el a avansat până la gradul de amiral graţie unei combinaţii de bravură şi inteligenţă. Kemal a învăţat modul german de a lupta şi a aplicat teoria învăţată la Gallipoli, în 1915, unde a jucat un rol crucial în respingerea de către turci a invaziei forţelor britanice. După război, când Imperiul Otoman se dezintegra, iar armata greacă mărşăluia prin Anatolia, Kemal a reuşit să organizeze contraatacul decisiv şi s-a proclamat părinte – Atatürk – al noii republici turce. Deşi a mutat capitala din Istanbul la Ankara, în inima Anatoliei, în mintea lui nu era nici o îndoială cu privire la necesitatea orientării spre vest a statului. De secole, spunea el, turcii „mărşăluiseră dinspre Est în direcţia Vestului"[99]. „Puteţi numi o singură ţară", l-a întrebat el pe scriitorul francez Maurice Pernot, „care nu s-a întors spre Vest în căutarea civilizaţiei?"[100].

O parte esenţială a reorientării Turciei realizate de Atatürk a fost reforma alfabetului, pe care a introdus-o personal. Scrierea arabă nu era doar un simbol al dominaţiei Islamului; ea nu se potrivea bine sunetelor limbii turce, de aceea era dificil pentru majoritatea populaţiei să înveţe să scrie şi să citească. Atatürk şi-a început reforma în Parcul Gülhane, fostă grădină a Palatului Topkapî, într-o seară de august a anului 1928. Adresându-se unei mari adunări de invitaţi, el a cerut cuiva care ştia să citească în turcă să recite ceea ce era scris pe hârtia pe care o ţinea în mână. Când voluntarul a reacţionat cu uimire la scrisul de pe hârtie, Atatürk le-a spus celorlalţi: „Acest tânăr e mirat pentru că nu cunoaşte adevăratul alfabet turcesc". Apoi a înmânat hârtia unui coleg care a citit cu glas tare:

> Limba noastră bogată şi armonioasă va putea să se arate de acum înainte în noi litere turceşti. Trebuie să ne eliberăm de semnele incomprehensibile care ne-au ţinut timp de secole minţile într-o menghină de fier [...] Trebuie să învăţaţi noile litere turceşti repede [...] Consideraţi acest lucru ca o îndatorire naţională şi patriotică [...] Este o ruşine ca un popor să fie compus din zece sau douăzeci la sută de persoane alfabetizate şi optzeci sau nouăzeci la sută analfabete [...] Vom repara aceste lipsuri [...] Poporul nostru va arăta, prin scrisul său şi cu mintea lui, că aparţine lumii civilizate[101].

Occidentalizarea alfabetului a fost doar o parte dintr-o mai amplă revoluţie culturală prin care Atatürk intenţiona să propulseze Turcia în secolul XX. Costumele, atât cele

bărbăteşti, cât şi cele femeieşti, au fost occidentalizate ; fesul şi turbanul au fost înlocuite cu pălăria occidentală, iar purtarea vălului a fost descurajată. A fost adoptat calendarul occidental, ca şi numărătoarea creştină a anilor. Însă cel mai important lucru a fost întemeierea noii Turcii ca stat laic, separat de orice autoritate religioasă. Califatul a fost abolit în martie 1924 ; o lună mai târziu, tribunalele religioase au fost închise şi legea *sharia* a fost înlocuită cu un cod civil inspirat de cel al Elveţiei. După părerea lui Atatürk, nimic nu întârziase mai mult progresul Imperiului Otoman decât interferenţa religiei în domeniul ştiinţei. În 1932, după ce s-a consultat cu Albert Malche de la Universitatea din Geneva, el a înlocuit vechea Darülfünun (Casa Ştiinţelor), care se aflase sub controlul strict al imamilor, cu Universitatea din Istanbul, una de tip occidental, care şi-a deschis apoi porţile pentru aproximativ o sută de profesori universitari germani ce fugeau de regimul naţional-socialist pentru că erau evrei sau aveau o orientare politică dc stânga. „Pentru tot ce este în lume – pentru civilizaţie, pentru viaţă, pentru succes", a declarat el prin cuvintele înscrise pe clădirea principală a Universităţii din Ankara, „cea mai bună călăuză sunt cunoaşterea şi ştiinţa. A căuta o altă călăuză în afară de cunoaştere şi ştiinţă este [un semn de] nepăsare, ignoranţă şi eroare"[102].

Prin dizolvarea Imperiului Otoman şi propulsarea pe calea laicităţii a nucleului său turc, Primul Război Mondial a câştigat o bătălie – deşi una neintenţionată – în favoarea valorilor revoluţiei ştiinţifice şi ale Iluminismului. Dar pentru a obţine victoria în război, britanicii au căutat să-i mobilizeze pe duşmanii interni ai imperiului împotriva sultanului, printre care arabii şi evreii. Arabilor, britanicii le-au promis regate independente. Evreilor le-au promis o nouă „casă pentru poporul evreu" în Palestina. Cum se ştie, aceste promisiuni s-au dovedit ulterior incompatibile.

Deşi este sacru pentru toate cele trei religii monoteiste, Ierusalimul de astăzi pare echivalentul modern al Vienei de la 1683 – un oraş fortificat de la graniţa civilizaţiei occidentale. Întemeiat în mai 1948 ca stat evreu, de către evrei, dar nu neapărat doar pentru evrei, statul Israel se consideră astăzi un avanpost al Vestului. Dar este un avanpost asediat. Israelul, care îşi revendică drept capitală Ierusalimul*, este ameninţat

* Ierusalimul a fost ocupat temporar de forţele arabe în 1948, după o luptă acerbă care a dus la expulzarea comunităţii evreieşti şi distrugerea vechilor sinagogi ale oraşului. Însă la armistiţiul din ianuarie 1949 Israelul şi-a afirmat pretenţiile asupra oraşului nou (Ierusalimul de Vest) şi a vechiului cartier evreiesc. Iordania a cerut Ierusalimul de Est, ca şi teritoriul Cisiordaniei. Timp de aproape două decenii, oraşul a fost împărţit în două, aşa cum a fost şi Berlinul între anii 1961 şi 1989, dar fără o recunoaştere internaţională a acestui aranjament. Însă în timpul Războiului de Şase Zile din 1967 Ierusalimul de Est a fost „eliberat" de către Forţele de Apărare Israeliene, din nou în dezacord cu ONU. Sub mandatul primarului Teddy Kollek, mari părţi din Ierusalimul arab au fost distruse, inclusiv Cartierul Maghrebian. Politica de construire a unor colonii evreieşti în Ierusalimul de Est avea acelaşi scop, de a permanentiza controlul israelian asupra teritoriului. Izbucnirile recurente de violenţă, mai ales *intifadele* tinerilor arabi, au părut să restabilească împărţirea oraşului, convingându-i pe mulţi israeliţi că pentru un acord de pace durabil trebuie să aibă loc o întoarcere la graniţele de dinainte de 1967. Cu toate acestea, legea israeliană stipulează încă faptul că „Ierusalimul, întreg şi unificat, este capitala Israelului". Începând cu anul 1988, şi palestinienii au pretins oraşul (pe care ei îl numesc al-Quds al-Sharif) drept capitala lor. Acum când scriu acestea rânduri, orice compromis este greu de imaginat.

din toate părţile de forţe musulmane care îi ameninţă existenţa: Hamas în teritoriile ocupate din Gaza (pe care o controlează acum) şi Cisiordania, Hezbollah în Libanul vecin, Iranul la est, ca să nu mai spunem de Arabia Saudită. În Egipt şi Siria, israeliţii văd cum islamiştii fac progrese în detrimentul guvernelor laice. Chiar şi Turcia, prin tradiţie prietenă a Israelului, se deplasează acum în direcţia islamismului şi antisionismului, urmărind o politică externă neo-otomană. De aceea, locuitorii Israelului se simt la fel de ameninţaţi precum vienezii anului 1683. Întrebarea este cât timp va mai reuşi ştiinţa să fie acea *killer application* datorită căreia o ţară occidentalizată precum Israelul va avea un avantaj asupra inamicilor săi.

Israelul se află în avangarda inovaţiei ştiinţifice şi tehnologice, lucru remarcabil pentru o ţară atât de mică. Între anii 1980 şi 2000, în Israel s-a înregistrat un număr de 7.652 de patente, în timp ce în toate ţările arabe luate laolaltă s-au înregistrat doar 367. Numai în anul 2008, inventatorii israelieni au solicitat înregistrarea a 9.591 de patente. Cifra echivalentă pentru Iran a fost de 50, iar pentru toate ţările majoritar musulmane din lume, 5.657[103]. În Israel, numărul de oameni de ştiinţă şi ingineri pe cap de locuitor este mai mare decât în orice altă ţară, iar lucrările ştiinţifice produse aici sunt, procentual, mai numeroase decât oriunde. Procentul din produsul intern brut dedicat cercetărilor şi dezvoltării civile este mai ridicat decât oriunde în lume[104]. Bancherul germano-evreu Siegmund Warburg nu s-a înşelat când, în timpul Războiului de Şase Zile, a comparat Israelul cu Prusia secolului al XVIII-lea. (Warburg a fost impresionat în primul rând de Institutul de Ştiinţe Weizmann din Rehovoth, un institut de cercetare întemeiat în 1933 de Chaim Weizmann, distinsul chimist care a devenit ulterior primul preşedinte al Israelului[105].) Fiind un ţinut nisipos înconjurat de inamici, ţara are nevoie de ştiinţă pentru a-şi asigura supravieţuirea strategică. Nimic nu ilustrează astăzi mai bine legătura dintre ştiinţe şi securitate decât sistemul video de supraveghere poliţistă din inima Ierusalimului. Practic, fiecare stradă aglomerată din oraşul vechi are propriul circuit închis de camere video care îi permite poliţiei să monitorizeze, să înregistreze şi, acolo unde e necesar, să împiedice acţiunile indivizilor suspectaţi de terorism.

Însă astăzi diferenţa creată de ştiinţe pare să scadă semnificativ. Deşi este o republică islamică, Iranul găzduieşte două festivaluri ştiinţifice anuale – Festivalul Internaţional Kharazmi de Ştiinţe de Bază şi Festivalul Anual Razi de Cercetări Ştiinţifice Medicale – destinate să încurajeze cercetarea la nivel înalt atât în domeniul teoretic, cât şi în cel practic. Guvernul iranian a hotărât recent construirea unui nou observator astronomic, proiect a cărui dezvoltare necesită 150 miliarde de riali (aproximativ 17,5 milioane de dolari americani), ca parte a unei mari investiţii în astronomie şi astrofizică. În mod surprinzător, dată fiind stricteţea cu care regimul aplică legea *sharia*, în jur de 70% dintre studenţii la ştiinţe şi inginerie sunt astăzi femei. De la Teheran până la Riyadh şi până la şcoala privată de fete musulmane finanţată de saudiţi pe care am vizitat-o anul trecut în vestul Londrei, interdicţia educaţiei pentru femei slăbeşte tot mai mult. Situaţia este, în sine, benefică. Mai puţin benefică este destinaţia pe care o dă Iranul noii sale instruiri ştiinţifice.

Pe 11 aprilie 2006, preşedintele iranian Mahmud Ahmadinejad a anunţat că Iranul a reuşit să obţină uraniu îmbogăţit. De atunci, în ciuda ameninţării cu sancţiuni economice, Iranul s-a apropiat tot mai mult de visul mult dorit de a deveni o putere nucleară. La nivelul declaraţiilor, programul are menirea să producă energie nucleară. În realitate, toată lumea ştie că Mahmud Ahmadinejad intenţionează să deţină o armă nucleară. Însă

asta nu va face din Iran prima putere nucleară islamică. Datorită muncii de pionierat a cinicului dr. A.Q. Khan, Pakistanul este de câţiva ani motorul principal al proliferării armelor nucleare. În momentul scrierii acestei cărţi, nu este deloc sigur că Israelul are o soluţie militară viabilă la ameninţarea unui Iran înarmat nuclear.

De aceea astăzi, la mai mult de trei secole după asediul Vienei, întrebarea esenţială este cât timp va mai reuşi Vestul să-şi menţină avantajul ştiinţific pe care, alături de altele, s-a bazat superioritatea sa militară atâta timp. Sau poate că ar trebui să punem altfel întrebarea. Ar putea o putere non-occidentală să beneficieze cu adevărat din adoptarea cunoştinţelor ştiinţifice vestice, dacă continuă să respingă cealaltă parte esenţială a formulei câştigătoare a Vestului: a treia inovaţie instituţională, cea privind dreptul la proprietate privată, domnia legii şi guvernul cu adevărat reprezentativ?

CAPITOLUL 3

Proprietatea

Libertatea este [...] o posibilitate de a dispune şi ordona aşa cum doreşti propria persoană, acţiunile, obiectele posedate şi întreaga proprietate în spaţiul permis de legea sub guvernarea căreia te afli; fără să fii supus voinţei arbitrare a altcuiva [...]. Marele şi principalul scop care îi uneşte pe oameni în comunităţi este, de aceea, [...] *prezervarea proprietăţii lor.*

John Locke

Suntem urmaşii netrebnici ai jefuitorilor spanioli care au venit în America să o secătuiască de sânge şi să se împerecheze cu victimele lor. Odraslele nelegitime ale acestor împerecheri s-au alăturat mai târziu urmaşilor sclavilor aduşi din Africa. Cu un asemenea amestec rasial şi un astfel de trecut etic, ne putem noi permite să punem legea mai presus de conducători şi principiile mai presus de oameni?

Simón Bolívar

Lumi noi

Era cu adevărat o lume nouă. Dar ea avea să aparţină Vestului. Deoarece europenii au traversat Oceanul Atlantic pentru a lua în posesie marele continent care, înainte de 1507, anul apariţiei lucrării lui Martin Waldseemüller *Universalis cosmographia*, pur şi simplu nu apărea pe hărţi: America, numit după exploratorul Amerigo Vespucci*. Monarhiile Europei – în primul rând Spania şi Anglia – au fost cele care, luptându-se pentru suflete, aur şi pământ, au fost gata să traverseze oceane şi să cucerească continente întregi. Pentru mulţi istorici, descoperirea Americilor (numite astfel pentru a include şi Caraibele) reprezintă motivul esenţial al ascensiunii Vestului. S-a spus că, fără Lumea Nouă, „Europa Occidentală ar fi rămas o provincie mică şi înapoiată a Eurasiei, depinzând de Orient pentru importul de tehnologie, pentru transmiterea culturii şi pentru transferul de bogăţie"[1]. Fără „acrii-fantomă" americani şi fără sclavii africani care îi lucrau nu ar fi putut exista un „miracol european" şi nici o „revoluţie industrială"[2]. Aceste afirmaţii par exagerate dacă luăm în calcul progresele atât economice, cât şi ştiinţifice realizate de Europa de Vest înainte de dezvoltarea pe scară largă a Lumii Noi. Adevărata semnificaţie

* Continentul ar fi putut să fie la fel de bine denumit Columbia, dar cartea lui Vespucci din 1504, *Mundus novus* (*Lumea Nouă*), ştirbise din gloria lui Columb.

a cuceririi şi colonizării Americii este cea a unuia dintre cele mai mari experimente naturale din istorie: se iau două culturi occidentale, se exportă şi se impun unui mare număr de popoare şi ţinuturi – cea britanică în nord, cea spaniolă şi portugheză în sud. Apoi se urmăreşte care dintre acestea se descurcă mai bine.

Nu a fost un concurs. Privind lumea de astăzi, după patru secole, nimeni nu se îndoieşte că forţa dominantă a civilizaţiei vestice sunt Statele Unite ale Americii. Până de curând, America Latină se afla mult în urma Anglo-Americii. Cum şi de ce s-a întâmplat asta? S-ar putea crede că motivul a fost fertilitatea mai mare a solului nordic, sau zăcămintele mai bogate de aur şi petrol de sub el, sau vremea mai bună, sau faptul că râurile erau poziţionate mai avantajos – sau pur şi simplu pentru că Europa era mai apropiată geografic de nord. Dar nu acestea au fost motivele succesului nord-american. Şi nu se poate susţine nici că imperiul spaniol sau cel portughez ar fi fost afectate de defectele marilor imperii orientale. Spre deosebire de chinezi, spaniolii au avut încă de la început un rol activ în intensificarea comerţului global de după 1500. Spre deosebire de otomani, ei au participat de timpuriu la revoluţia ştiinţifică[3]. În schimb, o anumită idee a reprezentat diferenţa crucială dintre America britanică şi cea iberică, o idee legată de felul în care oamenii ar trebui să se guverneze. Unii au făcut greşeala de a numi această idee „democraţie" şi de a crede că orice ţară poate să o adopte pur şi simplu, prin organizarea de alegeri. În realitate, democraţia era cheia de boltă a unui edificiu care avea la temelie domnia legii – mai exact, sanctitatea libertăţii individuale şi securitatea drepturilor de proprietate private, asigurate de un guvern reprezentativ constituţional.

„Puţine cuvinte sunt folosite în lume cu mai mare uşurinţă decât «civilizaţie»", spunea cel mai mare dintre toţi anglo-americanii, într-un moment în care civilizaţia, aşa cum o înţelegea el, se afla în pericol de moarte. „Ce înseamnă acest cuvânt?" Răspunsul său este o definiţie perfectă a diferenţei politice dintre Vest şi Rest:

> El desemnează o societate bazată pe opinia civililor. Înseamnă că violenţa, domnia războinicilor şi a şefilor despotici, lagărele şi războaiele, revoltele şi tirania sunt înlocuite de parlamente în care se fac legi şi de curţi de justiţie independente în care acele legi sunt menţinute pentru perioade lungi. Aceasta este Civilizaţia – iar pe solul său cresc mereu libertatea, siguranţa şi cultura. Când într-o ţară domneşte Civilizaţia, masele populare pot duce o viaţă mai bună şi mai liniştită. Tradiţiile trecutului sunt preţuite, iar moştenirea lăsată nouă de oamenii înţelepţi sau curajoşi de pe vremuri devine o proprietate bogată, de care ne putem bucura cu toţii.
> Principiul central al Civilizaţiei este subordonarea clasei conducătoare faţă de obiceiurile încetăţenite ale poporului şi faţă de voinţa sa, aşa cum este exprimată în Constituţie[4].

Aşa vorbea Winston Churchill, fiul unui aristocrat englez şi al unei moştenitoare americane, în 1938. Dar de unde apăruse această definiţie tipic anglo-americană a civilizaţiei – a libertăţii şi a păcii bazate pe domnia legii şi pe guvernarea constituţională? Şi de ce nu a reuşit aceasta să se înrădăcineze în America, la sud de Rio Grande?

Istoria noastră începe cu două corăbii. Pe una, care a ancorat în nordul Ecuadorului în 1532, se aflau mai puţin de 200 de spanioli, însoţind un om care pretindea deja titlul de „guvernator al Peru-ului". Dorinţa lor era să cucerească Imperiul Incas pentru regele Spaniei şi să-şi însuşească o mare parte din vestitele sale bogăţii în metale preţioase.

1. Mici regate războinice: Anglia şi Franţa se ciocnesc din nou în Războiul de O Sută de Ani

2. *Cele patru boli ale societăţii: Sărăcia*, Jean Bourdichon, cca 1500

3. *Triumful morţii* de Pieter Bruegel cel Bătrân, cca 1562

4. Împăratul Yongle

5. Ceasul cu apă al lui Su Song din Oraşul Interzis, Beijing

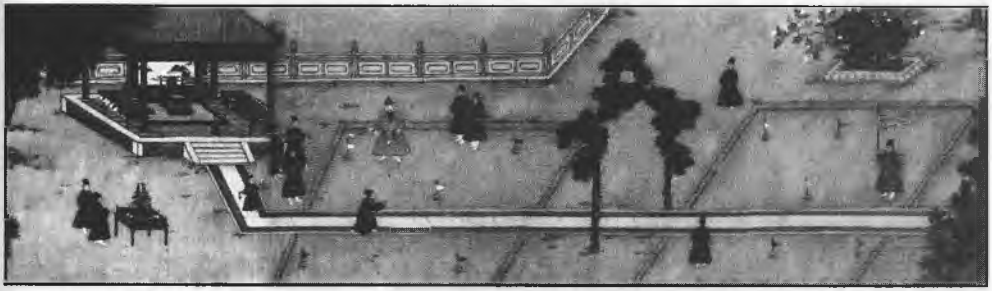

6. Un joc de golf chinezesc (*chuiwan*)

7. *Qilin*: tributul sultanului din Malindi pentru Regatul de Mijloc

8. Cultura conformismului: examenul pentru intrarea în serviciul civil chinez în timpul domniei împăratului Jen Tsung

9. Câştigătorul cursei mirodeniilor : mormântul lui Vasco da Gama, Mosteiro dos Jerónimos, Lisabona

10. Contele Macartney încearcă în zadar să trezească interesul împăratului Xianlong faţă de civilizaţia occidentală – desen de James Gillray

11. Soldaţii lui Jan Sobieski pun capăt asediului otoman asupra Vienei

12. Prizonierul haremului: sultanul Osman al III-lea

13. Intrarea în Berlin a ambasadorului otoman Ahmed Resmî Effendi, 1763

14. Manuscrisul original al lucrării lui Friedrich cel Mare *Anti-Machiavelli*, cu adnotările lui Voltaire

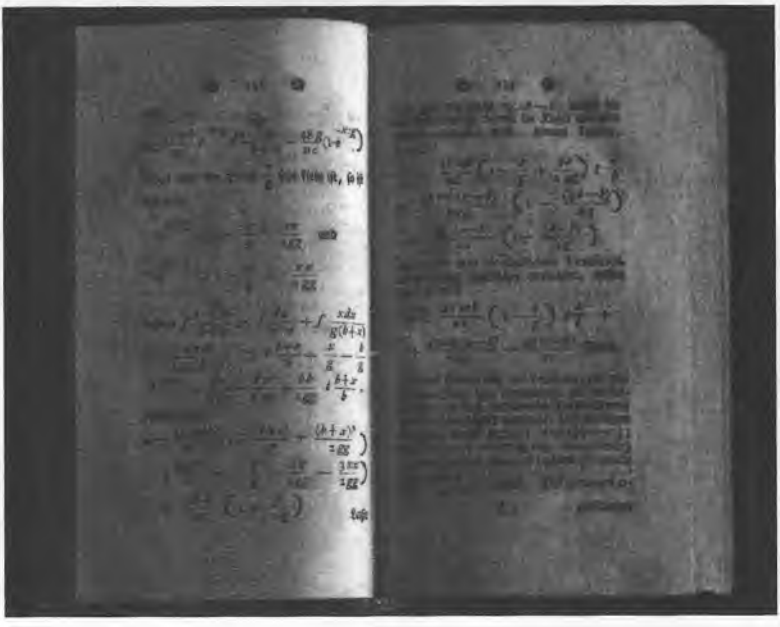

15. Pagini din ediţia germană a lucrării *New Principles of Gunnery* de Benjamin Robins

Cealaltă corabie, *Carolina*, a ajuns în Lumea Nouă 138 de ani mai târziu, în 1670, pe o insulă de lângă coasta a ceea ce avea să devină statul Carolina de Sud. Printre cei aflaţi la bord se aflau servitori, a căror modestă dorinţă era să găsească o viaţă mai bună decât sărăcia lucie pe care o lăsaseră în Anglia.

Cele două corăbii simbolizează povestea celor două Americi. Pe una se găseau conchistadori, pe cealaltă – servitori fără leafă. Unii visau la expediţii de jaf asupra munţilor de aur ai populaţiei maya, numai buni să fie cuceriţi. Ceilalţi ştiau că îi aşteaptă ani întregi de muncă grea, dar totodată şi că vor fi răsplătiţi cu unul dintre cele mai atrăgătoare bunuri din lume – pământ nord-american de cea mai bună calitate – şi că vor participa la procesul legislativ. Proprietatea plus reprezentarea : acesta era visul nord-american.

Cu toate acestea, la început nu imigranţii englezi săraci din Nord, ci conchistadorii din Sud păreau avantajaţi. La urma urmei, spaniolii ajunseseră acolo primii. În secolul al XVI-lea, procesul de colonizare a Americilor fusese lăsat aproape în întregime pe seama ibericilor. În timp ce englezii încă mai visau să cucerească Calais-ul, marile imperii ale populaţiei americane indigene erau subjugate de către aventurierii spanioli. În Mexic, aztecii însetaţi de sânge fuseseră îngenuncheaţi de Hernán Cortés, între anii 1519 şi 1521. Iar în Peru, peste doar un deceniu şi ceva, bogatul imperiu andin al incaşilor a fost doborât de Francisco Pizarro.

Pizarro nu avea nici o iluzie cu privire la relaţia dintre riscurile şi răsplata cuceritorului. A avut nevoie de două expediţii în anii 1524 şi 1526 numai ca să localizeze Imperiul Incas. În timpul celei de-a doua expediţii, când unii dintre camarazii săi lipsiţi de tenacitate şovăiau, Pizarro a explicat situaţia trăgând o linie pe nisip :

> Camarazi şi prieteni, *acolo* sunt moartea, greutăţile, foamea, goliciunea, ploile şi abandonul ; partea de aici reprezintă siguranţa. Aici vă puteţi întoarce în Panama şi să rămâneţi săraci ; acolo puteţi merge în Peru pentru a deveni bogaţi. Alegeţi singuri partea care vi se potriveşte, ca buni spanioli[5].

În a treia expediţie, care a plecat din Panama în 1530, Pizarro a luat 180 de bărbaţi, printre care un grup de fraţi şi prieteni intimi din oraşul său natal, Trujillo. Când au atins Podişurile Peruviene, Pizarro nu mai comanda decât 60 de călăreţi şi 90 de pedestraşi. Curajul lor rămâne uimitor, chiar şi după jumătate de mileniu. Populaţia imperiului pe care doreau să-l subjuge era între 5 şi 10 milioane de oameni.

Însă conchistadorii aveau de partea lor un aliat invizibil : bolile europene, faţă de care sud-americanii nu aveau imunitate – variola, gripa, pojarul şi tifosul. Totdată, caii, armele şi arbaletele spaniolilor erau avantaje mult superioare întregului arsenal incas ; ele le dădeau invadatorilor un aspect înspăimântător, extraterestru. Iar incaşii erau divizaţi. După moartea lui Huayna Capac, fii săi Atahualpa şi Huascar se luptaseră pentru succesiunea la tron, iar triburile supuse se folosiseră de posibilitatea de a scăpa de jugul incas. De aceea, bătălia de la Cajamarca (14 noiembrie 1532) nu a fost o luptă în adevăratul sens al cuvântului. Aşa cum povesteşte Hernando, fratele lui Pizarro, Atahualpa a căzut în capcană atunci când a acceptat invitaţia la cină a spaniolilor :

> Când Atahualpa a ajuns în centrul taberei, s-a oprit, iar un călugăr dominican care îl consilia pe guvernator [Pizarro] a înaintat şi i-a spus guvernatorului că acesta îl aşteaptă în locuinţa sa şi că l-a trimis pe el să-i vorbească. Călugărul i-a spus apoi lui Atahualpa

că este preot şi că a fost trimis să-i înveţe tainele credinţei, dacă doresc să se creştineze. I-a arătat lui Atahualpa o carte pe care o ţinea în mâini [Biblia] şi i-a spus că în acea carte se găseau lucrurile lui Dumnezeu. Atahualpa a cerut cartea şi aruncat-o la pământ, spunând: „Nu plec de aici până nu daţi înapoi tot ceea ce aţi luat de pe pământurile noastre. Ştiu bine cine sunteţi şi de ce aţi venit". Apoi s-a ridicat în litieră şi s-a adresat oamenilor lui, care au început să murmure şi să-i cheme pe tovarăşii lor înarmaţi. Călugărul a mers la guvernator şi i-a raportat ce se întâmpla, spunându-i că nu era timp de pierdut. Guvernatorul m-a trimis pe mine; iar eu m-am înţeles cu căpitanul artileriei ca, la semnul meu, să tragă cu armele, şi ca la auzul acestora toţi soldaţii să avanseze imediat. Am făcut acestea, şi pentru că indienii erau neînarmaţi, i-am înfrânt fără ca vreun creştin să fie în pericol[6].

Cum spunea cronicarul andin din secolul al XVI-lea Waman Poma, spaniolii i-au ucis pe indienii îngroziţi „ca pe furnici"[7].

Peru nu a fost cucerit într-o singură bătălie. În 1535 au avut loc revolte ale incaşilor, conduşi de Manco Cápac şi, din nou, între 1536 şi 1539. Nici indienii nu au amânat prea mult adoptarea modului european de a lupta în războaie. Ei s-au dovedit nişte perseverenţi luptători de gherilă. În acelaşi timp, spaniolii se certau între ei, punându-şi în pericol dominaţia – astfel încât certurile între fraţi au dus chiar la moartea lui Pizarro, în 1541. Abia după execuţia lui Túpac Amaru, mai bine de treizeci de ani mai târziu, în septembrie 1572, a fost înfrântă cu totul rezistenţa incasă.

Printre spanioli se găsea un tânăr căpitan din Segovia, pe nume Jerónimo de Aliaga. Pentru de Aliaga, Peru era şi ciudat, dar şi minunat. El era uimit de măreţia şi sofisticarea arhitecturii incase, mai ales de imensul zid nordic al fortăreţei Sacsayhuamán, din capitala Cuzco, construit din stânci de 200 de tone. Multe dintre construcţiile ulterioare are spaniolilor în Cuzco au fost înălţate deasupra zidurilor şi temeliilor incase, ale căror extraordinare calităţi antiseismice erau astfel recunoscute[8]. O şi mai bună imagine a grandorii realizărilor incaşilor înainte de cucerire o putem avea astăzi în Machu Picchu – legendarul „oraş pierdut" al incaşilor, care pare să plutească printre norii Anzilor, oraş pe care spaniolii nu l-au găsit şi, prin urmare, nu l-au jefuit sau reconstruit. Ridicat pe râul Urubamba, Machu Picchu a fost construit probabil pe la jumătatea secolului al XV-lea. Deşi pare situat într-un loc neprielnic, deasupra unor versanţi abrupţi, la aproximativ 2.438 m deasupra nivelului mării, el era cu siguranţă o aşezare autonomă, cu izvoare de apă proaspătă şi terase unde se cultivau grâne şi unde păşteau turmele. Complet necunoscut pentru lumea occidentală până în 1911, când a fost descoperit de către universitarul şi exploratorul american Hiram Bingham[9], oraşul este un semn că nici o civilizaţie, oricât de puternică s-ar considera, nu este indestructibilă. Încă nu ştim ce scop avea acest oraş. Nu ştim nici când şi de ce l-au abandonat incaşii. Există posibilitatea ca populaţia să fi fost ucisă de epidemiile aduse din Hispaniola (insula împărţită astăzi de Republica Dominicană şi Haiti) înainte de venirea conchistadorilor, astfel încât Machu Picchu a devenit un oraş-fantomă.

Pretextul atacului spaniolilor asupra Cajamarcăi a fost refuzul incaşilor de a se converti la creştinism. Pe Pizarro nu îl interesa însă Dumnezeu, ci aurul. Atahualpa a încercat în van să-şi recapete libertatea, umplându-şi celula o dată cu aur şi de două ori cu argint, căci asta nu a făcut decât să sporească pofta de metale preţioase a conchistadorilor.

Cele 6.088 kg de aur de 22 carate şi cele 11.794 kg de argint pur aduse de incaşi i-au îmbogăţit fulgerător pe toţi membrii expediţiei. Însă resursele erau mai multe, mult mai multe[10]. Spaniolii descoperiseră aur şi în Hispaniola şi mari rezerve de argint la Zacatecas, în centrul Mexicului. Apoi au descoperit la Potosí *cerro rico* („muntele bogat"), o mină de argint fără asemănare în lume. Oriunde priveau spaniolii în Peru, banii curgeau. În calitatea sa de contabil-şef al lui Pizarro, Jerónimo de Aliaga putea înţelege amploarea acestei bogăţii nou-găsite. Înainte de anul 1550, din Peru s-a adus aur în valoare de 10 milioane de pesos, din care jumătate fusese luat prin jaf, iar restul scos din mine[11]. În timp, producţia minelor de argint a crescut constant, de la aproximativ 50 de tone pe an la începutul anilor 1500 până la peste 900 de tone prin anul 1780[12]. În total, între 1500 şi 1800, din Lumea Nouă în Europa sau prin Pacific în Asia s-au expediat metale preţioase în valoare de aproximativ 109 miliarde de lire sterline la cursul actual, mare parte din ele scose din minele din Peru. Oameni ca de Aliaga s-au îmbogăţit foarte mult. El şi-a construit o vilă magnifică în noua capitală peruviană Lima, cu o curte interioară plasată pe situl unui vechi templu incas. De atunci, casa a fost locuită de urmaşii săi; locatarul de astăzi, Gonzalo de Aliaga, este mândru de strămoşul său conchistador fără nici o rezervă.

Spaniolii păreau să pună temelia unei civilizaţii cu totul noi şi spectaculoase, ce urma să fie condusă, din câteva oraşe splendide, de către o elită restrânsă şi bogată, de origine spaniolă. Oraşele au crescut într-adevăr foarte repede. În 1692, México avea 100.000 de locuitori, în timp de Bostonul avea abia 6.000. Au fost întemeiate 25 de universităţi hispano-americane, precum cea de la Santo Domingo, care precede Harvardul cu aproape un secol[13]. Ştiinţele cartografiei şi metalurgiei au înflorit[14]. Spaniolii au început să aprecieze cel puţin câteva dintre reperele bucătăriei mezo-americane: chili, alunele, cartofii şi curcanii (toate adoptate mai târziu de către nord-americani)[15]. Au fost construite sute de biserici luxos împodobite, printre care unele dintre cele mai impunătoare catedrale din lume, precum cea magnifică proiectată la Cuzco de arhitectul Francisco Becerra şi a cărei construcţie a fost încheiată în 1669 de iezuitul flamand Juan Bautista Egidiano. Franciscanii, ca şi iezuiţii, au migrat cu miile către America de Sud, pentru a converti ceea ce mai rămăsese din populaţia indigenă. Însă, cu toate că Biserica era influentă, puterea supremă aparţinea Coroanei spaniole. Şi cel mai important aspect: Coroana deţinea tot pământul. Povestea proprietăţii în America de Nord avea să fie cu totul alta.

Ţara celor liberi

În 1670, un tânăr cuplu englez fără nici un ban a coborât de pe prima corabie ce ajunsese la ţărmul Carolinei de Sud după o epuizantă călătorie transatlantică. Ca şi tovarăşul său de călătorie Abraham Smith, Millicent How fusese angajată printr-o declaraţie standard de acceptare a unei slujbe neplătite în septembrie 1669:

> Să ştie toată lumea că eu, Millicent How din Londra, nemăritată în prezenta zi, prin aceasta mă oblig să fiu credincioasă şi supusă servitoare în toate privinţele, să servesc şi să locuiesc la Cpt. Joseph West, negustor din oraşul Londra, pe plantaţia sau provincia Carolina[16].

Între 65 şi 80% dintre toţi britanicii care au venit la Chesapeake în secolul al XVII-lea au făcut acest angajament[17]. Nu era ceva ieşit din comun. Trei sferturi dintre toţi imigranţii europeni în America britanică din întreaga perioadă colonialistă au ajuns acolo ca servitori fără plată[18].

Era o migraţie foarte diferită de aceea încercată de Jerónimo de Aliaga. Spaniolii găsiseră practic munţi de argint în Mexic şi Peru. Tot ce se găsea în schimb pe ţărmul Carolinei era o plajă pustie cu trunchiuri de copaci înălbite de soare. Aici nu era El Dorado. De aceea, coloniştii din America de Nord au trebuit să planteze porumb pentru hrană şi tutun pentru vânzare[19]. Timp de mulţi ani, coloniile americane ale Marii Britanii au fost un mozaic de ferme şi sate cu doar câteva orăşele şi practic fără nici un oraş veritabil. Iar indigenii, deşi mai puţin numeroşi, nu erau atât de uşor de supus. Pe la 1670, oamenii era predispuşi să creadă că America lui Jerónimo de Aliaga era ţara viitorului, în timp ce America lui Millicent How era destinată să rămână o Ruritanie obscură.

Dar dacă s-ar fi întâmplat invers? Dacă de Aliaga ar fi sfârşit într-o Carolină spaniolă, iar How şi Smith ar fi ajuns într-un Peru britanic? „Dacă Henric al VII-lea [al Angliei] ar fi fost dispus să sponsorizeze prima călătorie a lui Columb", reflecta pe jumătate în glumă istoricul J.H. Elliott,

> şi dacă o forţă expediţionară [engleză] ar fi cucerit Mexicul pentru Henric al VIII-lea, ne-am putea imagina că [...] averea Coroanei engleze ar fi crescut masiv datorită marilor cantităţi de argint american; poate că ar fi fost dezvoltată o strategie imperială coerentă de exploatare a resurselor Lumii Noi; ar fi fost creată o birocraţie imperială pentru dirijarea societăţilor coloniştilor şi a populaţiilor subjugate; ar fi scăzut poate influenţa parlamentului în viaţa ţării, iar monarhia engleză ar fi devenit absolutistă, datorită finanţării cu argintul din America[20].

Cu alte cuvinte, nu e deloc sigur că coloniile britanice s-ar fi dezvoltat aşa cum ştim dacă ele ar fi fost întemeiate în Sud, şi nu în America de Nord.

Dar dacă Noua Anglie ar fi fost în Mexic, iar Noua Spanie în Massachusetts? Am putea să ne imaginăm Anglia, şi nu Castilia, sedusă de absolutism datorită argintului din minele peruviene; oare am putea să ne imaginăm Castilia, şi nu Anglia, plantând seminţele virtuţii republicane la o latitudine mai mare? Ar fi putut *cortesul* – instituţia care s-a apropiat cel mai mult de modelul unui parlament pe care a avut-o Spania primei modernităţi – să adune destulă putere pentru a întemeia prima monarhie constituţională din Europa de Vest? Şi ar fi apărut oare nişte Estados Unidos din criza autorităţii imperiale hispanice, şi nu britanice, vorbind încă de la început în spaniolă? O astfel de inversare de roluri este plauzibilă. La urma urmei, Provinciile Unite s-au născut din revolta olandezilor împotriva guvernării spaniole. Poate că doar întâmplarea – absenţa sau prezenţa de aur şi argint din Lumea Nouă – a făcut ca Anglia să ia drumul greu al parlamentarismului, iar Spania să meargă pe cărarea cu flori în direcţia absolutismului. Dacă ar fi avut şi o altă sursă de venit lipsită de controlul parlamentului, poate că Charles I şi-ar fi menţinut „conducerea personală" şi ar fi evitat confruntările tragice care au dus la Războiul Civil Britanic. Opozanţii săi puritani din Camera Comunelor ajunseseră bătrâni în anul 1640. În doar câţiva ani, autoritatea lor ar fi slăbit[21]. Şi nu ar fi fost deloc sigur că Marea Britanie ar fi fost a doua oară salvată de absolutism prin invazia olandeză

şi lovitura de stat care l-a adus pe tron pe Wilhelm de Orania[22]. Înlănţuirea evenimentelor care au condus de la dificultăţile financiare ale lui James I la detronarea lui James al II-lea ar fi putut fi perturbată de mai multe ori. Interpretarea de tip Whig a istoriei Angliei, care afirmă că Glorioasa Revoluţie din 1688 a fost un compromis preordonat de divinitate între monarh şi corpul legislativ, este o variantă extrem de tendenţioasă a naraţiunii. Chiar şi după 1688, dominaţia aristocraţilor Whig, adevăraţii beneficiari ai îndepărtării de la tron a dinastiei Stuarţilor, era periodic pusă în pericol de eventualele contralovituri iacobite, sprijinite consistent de celţii de la periferia ţării.

Esenţa problemei este importanţa relativă în procesul istoric, pe de o parte, a resurselor iniţiale ale teritoriilor colonizate din Lumea Nouă şi, pe de altă parte, a moştenirii instituţionale pe care coloniştii o aduceau cu ei din Europa. Dacă hotărâtoare au fost condiţiile iniţiale, atunci nu conta prea mult dacă în Peru ajungeau englezi sau spanioli. Rezultatul ar fi fost aproximativ acelaşi, pentru că englezii ar fi fost la fel de tentaţi să-i jefuiască pe incaşi şi să cedeze „cursei resurselor" după aur şi argint ieftin[23]. Probabil că şi coloniştii spanioli ar fi fost mai plini de iniţiativă dacă s-ar fi trezit fără aur în Golful Chesapeake. Dar, dacă considerăm că variabila esenţială erau instituţiile pe care coloniştii le-au adus cu ei, atunci alternativele ni se prezintă altfel.

Colonizarea britanică a dus, în general, la rezultate economice mai bune decât cele ale spaniolilor sau portughezilor peste tot unde a fost pusă în practică. Afirmaţia nu poate fi perfect verificată, deoarece n-au existat două colonii absolut identice, dar Arizona este mai bogată decât Mexicul, iar Hong Kong e mai bogat decât Manila. Aşa că probabil colonizarea britanică din Mexic şi Peru ar fi dus poate la rezultate mai bune pe termen lung decât cea spaniolă, ajungându-se în final la un fel de State Unite ale Americii Centrale şi de Sud. Şi poate că colonizarea de către spanioli a Americii de Nord ar fi făcut ca această regiune să fie relativ săracă şi împărţită în republici conflictuale: ar fi fost poate mai multe state-naţiuni precum Columbia, şi nu un singur sediu al guvernului federal în Districtul Columbia, şi ar fi existat poate o duşmănie nesfârşită între Wisconsin şi Minnesota, mai degrabă decât între Columbia şi Venezuela.

În 1670, Anglia era deja foarte diferită de Spania, înainte de începerea industrializării. Rata criminalităţii, deci violenţa, scăzuse constant începând cu 1300. Odată cu Glorioasa Revoluţie din 1688 se sfârşise o eră de războaie civile intermitente, deşi bătălii grele mai trebuiau duse pentru a instaura ordinea la periferia celtică, în special în nordul Scoţiei şi sudul Irlandei. Începând de prin anul 1640, numărul naşterilor în Anglia crescuse constant, de la 26 la mia de locuitori până la maxim 40 la mia de locuitori, la începutul secolului al XIX-lea. Însă capcana malthusiană era încă ameninţătoare, precum fusese în trecut sau continua să fie în alte locuri. Salariile reale creşteau. Chiriile scădeau. Iar populaţia alfabetizată sporea semnificativ[24]. O schimbare crucială a fost apariţia unei soluţii de plecare din ţară pentru toţi cei dispuşi să traverseze Atlanticul. Încă din anii 1640, cifra emigraţiei depăşea 100.000 de persoane, situându-se între 30.000 şi 70.000 în fiecare deceniu până în anii 1790[25]. Cei care se temeau că aceşti aventurieri erau pierduţi pentru ţara unde se născuseră nu înţelegeau beneficiile reciproce ale migraţiei transatlantice: comerţul între coloniile americane şi Europa înflorea. Forţa de muncă exportată era pur şi simplu mai productivă în America, ţara cu mult pământ şi puţini muncitori. Plecarea imigranţilor îi ajuta indirect şi pe compatrioţii mai puţin amatori de risc ai acestora, ducând la creşterea uşoară a valorii muncii lor.

Cei care au părăsit Anglia pentru America după 1670, precum Millicent How şi Abraham Smith, nu luau multe cu ei. Chiar şi preţul călătoriei era plătit de fapt printr-o ipotecare a muncii lor viitoare. Dar în minţile lor se găseau nişte idei cu importante consecinţe pentru viitorul Americii. Prima dintre acestea era cea a drepturilor de proprietate*, aşa cum se precizase aceasta în tribunalele regionale (şi în Tribunalul Cancelariei) încă din secolul al XII-lea[26]. A doua idee era aceea a protestantismului militant (deşi trebuie ştiut că şi quakerii, catolicii şi evreii au jucat un rol în colonizarea Coastei de Est)[27]. A treia idee a fost că impozitarea era legitimă doar dacă era aprobată de parlament; Coroana avea dreptul la „cote" în schimbul acordului dat pentru rezolvarea plângerilor în formularea legislaţiei. Acestea fuseseră chestiunile care au stat la baza Războiului Civil Britanic.

Adversitatea faţă de uniformitatea religiei anglicane dorită de arhiepiscopul William Laud, ca şi ostilitatea faţă de inovaţiile fiscale ale lui Charles I dăduseră crizei de la jumătatea secolului al XVII-lea un caracter distinct în Insulele Britanice. Încă din 1628, în Petiţia Dreptului, criticii din parlament ai regelui ceruseră ca „nimeni să nu mai fie constrâns să facă sau să cedeze un dar, împrumut, donaţie, impozit sau vreo altă astfel de sarcină fără un consimţământ ratificat de parlament". Când încercarea eşuată de a impune Cartea de Rugăciune a lui Laud în Scoţia prezbiteriană a dus la un război, Charles a trebuit să ajungă din nou în faţa parlamentului cu pălăria în mână. Dar în loc să accepte încălcarea prerogativelor sale regale de către Parlamentul ce Lung, Charles a ridicat standardele în august 1642, aruncând ţara în război. A pierdut şi a plătit cu capul pe 30 ianuarie 1649. Regicidul a fost urmat de Republică (Commonwealth), care, la rândul ei, a fost urmată – aşa cum se prevedea în teoria politică clasică – de tiranie, cu Oliver Cromwell ca lord protector. După moartea lui Cromwell monarhia a fost restaurată, iar vechile probleme au ieşit curând la iveală. Charles al II-lea şi fratele său au fost suspectaţi pe drept cuvânt de înclinaţii romano-catolice şi de dorinţa de a reduce puterea parlamentului. Înlăturarea lui James al II-lea în 1688 a fost o lovitură de stat a olandezilor, făcută la iniţiativa parlamentului; iar Declaraţia Drepturilor a pus capăt în mod elocvent disputei despre puterea fiscală: „Oferirea de bani pentru sau în folosul Coroanei ca urmare a cererii sau a exercitării prerogativelor acesteia pentru un timp mai lung, fără acordul parlamentului, într-o altă manieră decât cea aprobată este ilegală". Punând capăt ameninţării reprezentate de impozitarea arbitrară şi plasând veniturile, cheltuielile şi împrumuturile guvernului sub supervizarea unui corp în care proprietarii erau reprezentaţi în mod disproporţionat, Glorioasa Revoluţie a construit o temelie solidă pentru dezvoltarea a ceea ce am putea numi „complexul maritimo-fiscal" britanic[28]. Chiar dacă dinastia Stuart ar fi fost readusă la putere în 1714 sau 1745, e greu de crezut că ar mai fi putut întoarce lucrurile la starea din trecut.

Dar schimbarea şi mai profundă care s-a produs în Anglia secolului al XVII-lea este cea legată de natura politicii înseşi. Disputa se desfăşura între doi oxfordieni – unul care învăţase la Magdalen Hall şi celălalt la Christ Church –, ambii beneficiind de patronajul

---

* Era vorba despre dreptul prezumat al urmaşului de parte bărbătească de a moşteni pământul tatălui său, distincţia privind dreptul de înstrăinare dintre proprietatea simplă şi proprietatea inalienabilă, distincţia privind siguranţa deţinerii între moşia proprie şi moşia luată în arendă, încălcarea proprietăţii şi evacuarea de pe proprietate pentru a determina titlul şi legitimitatea „uzului" şi „încredinţarea" ca formă de ocolire a datoriilor feudale sau a altor impozite.

unui aristocrat - primul de ajutorul contelui de Devonshire, al doilea de cel al contelui de Shaftesbury - şi ambii inspirându-se din călătoriile lor - făcute în Franţa, respectiv Olanda. Pentru Thomas Hobbes, în *Leviathan* (1651), lecţia primei jumătăţi a secolului al XVII-lea era limpede: „Cât timp oamenii trăiesc fără să respecte o singură putere, ei sunt [...] într-un război [...] al fiecăruia împotriva tuturor"[29]. Hobbes susţinea că oamenii nu îşi fac datoria decât de „frică", şi că de aceea puterea trebuie să fie delegată unui suveran autoritar, responsabil cu apărarea, educaţia, legislaţia şi justiţia. Convingerea esenţială a lui Hobbes era că suveranul trebuie să fie protejat de orice atac venind dinspre subordonaţii săi. El nu putea fi limitat de nici o „adunare" (constituţie), nu era „divizibil" şi nu putea fi „ucis cu îndreptăţire"[30]. Nu era vorba (aşa cum se poate crede) de o justificare a absolutismului regal ; dimpotrivă, având o viziune întunecată a imperfecţiunii umane şi aducând argumente pragmatice în favoarea unui suveran puternic, *Leviathanul* reteza legăturile dintre Hobbes şi Stuarţii aflaţi pe atunci în exil. Pentru că Hobbes afirma că suveranul aşa cum îl concepea el putea fi ori un monarh, ori un parlament („un om sau o adunare de oameni")[31]. Viziunea sa era, astfel, foarte îndepărtată de absolutismul de drept divin al celor loiali familiei regale Stuart, precum Sir Robert Filmer, autorul lucrării *Patriarcha.*

Primul tratat despre cârmuire (1690) al lui John Locke era o critică adusă lui Filmer, dar *Al doilea tratat* oferea o replică originală şi analitică lui Hobbes. Locke susţinea că soluţia pentru a contracara starea naturală de război nu era un suveran puternic, pentru că adevărata stare a naturii este armonioasă; de fapt, tocmai caracterul veleitar al absolutismului, în încercarea sa de a „răpi *Libertatea*", se află în război cu societatea[32]. Oamenii nu aleg să fie guvernaţi doar din cauza fricii. Fiind „o societate de creaturi raţionale", ei intră într-o „comunitate pentru binele lor reciproc". Într-o comunitate astfel constituită, afirma Locke, puterea este doar delegată de către Societatea Civilă unui „Legislativ" ale cărui decizii luate de majoritate sunt fundamentate pe consensul implicit al tuturor cetăţenilor. Opunându-se credinţei lui Hobbes că suveranitatea trebuie să fie unitară şi indivizibilă, Locke favoriza explicit separarea ramurilor „executivă" şi a aceleia pe care o numea „federativă" faţă de legislativ, deşi considera că legislativul este instituţia dominantă, având responsabilitatea de a numi judecători şi de a emite legi. Şi mai izbitoare este diferenţa dintre teoria libertăţii la Hobbes şi la Locke. După părerea primului, „libertatea unui subiect stă [...] doar în acele lucruri pe care [...] suveranul le-a prenumit [adică le-a concedat în mod explicit]" - iar în cazul unei „tăceri a legii", trebuie decis în favoarea suveranului. Locke vedea altfel lucrurile:

> *Unde nu este lege, nu este libertate [...]. Legislativul [...]* este *obligat să facă dreptate [...] promulgând legi şi prin judecătorii autorizaţi [...]* având ca unic scop *binele poporului*[33].

În opinia lui Locke, libertatea era ceva foarte diferit. Ea era „o posibilitate de a dispune şi ordona aşa cum doreşti propria persoană, acţiunile, obiectele posedate şi întreaga proprietate, în spaţiul permis de legea sub guvernarea căreia te afli ; fără să fii supus voinţei arbitrare a altcuiva"[34]. Aceasta era cheia problemei: „Marele şi *principalul scop* care îi uneşte pe oameni în comunităţi este, de aceea [...] *prezervarea proprietăţii lor*"[35]. Iar Legislativul nu putea „lua de la nici un om o parte a *proprietăţii* acestuia fără consimţământul său", ceea ce însemna că impozitarea se stabilea prin consimţământul unei

majorităţi a reprezentanţilor. Implicaţiile acestui fapt erau revoluţionare, iar Locke ştia acest lucru, de vreme ce scria la puţin timp după evenimentele din 1688 :

> Legislativul este doar o putere fiduciară, care acţionează pentru anumite scopuri, de aceea *poporul* deţine *Puterea Supremă* de a îndepărta sau *schimba Legislativul*, atunci când descoperă că Legislativul acţionează contrar încrederii investite în el[36].

Deşi înainte de 1776 nu a apărut decât o singură ediţie americană a celor două *Tratate* – şi aceea imperfectă –, ideile lui Locke au avut o influenţă esenţială asupra dezvoltării societăţii şi politicii în America de Nord. În schimb, politica Americii Latine de după obţinerea independenţei va fi o oscilare între starea anarhică a naturii din viziunea lui Hobbes şi caricatura grosolană a suveranului său autoritar.

Lumea Nouă a reprezentat un vast aport teritorial pentru monarhiile vest-europene. O mare problemă cu care s-au confruntat coloniştii din America – spanioli în Sud, britanici în Nord – a fost cum să împartă tot acest pământ. Soluţiile la această problemă au determinat în cele din urmă supremaţia civilizaţiei vestice. Ele au fost cum nu se poate mai diferite.

Când căpitanul primului vas ajuns în Carolina a păşit pe ţărm, a adus cu el o proiecţie instituţională a Lumii Noi – una construită în jurul problemei pământului. „Constituţiile Fundamentale ale Carolinei" au fost întocmite în martie 1669 de nimeni altul decât Locke, în calitatea sa de secretar al unuia dintre cei opt „lorzi proprietari", contele de Shaftesbury. Documentul este remarcabil atât prin ceea ce coloniştii au adoptat, cât şi prin ceea ce nu au adoptat din el. Supus patronului său aristocrat, care se temea să „întemeieze o democraţie numeroasă", Locke a trasat o schemă care ar fi produs o aristocraţie ereditară şi o societate ierarhică în Americi, în care figurau un lord palatin suprem, landgrafi, baroni şi tot felul de ciudăţenii, precum *caziques* sau oameni de curte, impunându-se totodată limitări stricte asupra înstrăinării sau împărţirii de pământuri de pe moşiile mari. De asemenea, el dorea să ostracizeze avocaţii de profesie, susţinând că „este un lucru josnic şi ticălos să pledezi pentru bani sau altă răsplată". Şi, în ciuda voinţei sale, a fost obligat de nobilul său patron să includă un articol (al 96-lea) prin care numea Biserica Anglicană drept biserica oficială din Carolina[37]. Coloniştii au fost înţelepţi şi au ignorat mare parte dintre aceste lucruri, însă au păstrat una dintre precizările esenţiale ale lui Locke – că între reprezentarea politică şi proprietate trebuie să existe o legătură. Articolul 4 preciza că trei cincimi din pământ trebuie împărţite „între oameni". Articolele 71 şi 72 declarau că va exista un parlament care se va întruni bianual şi că :

> Nimeni nu poate fi ales membru al parlamentului dacă are mai puţin de 500 de acri de pământ în circumscripţia în care este ales ; iar acel membru al parlamentului nu poate fi votat decât de cei care au peste 50 de acri de pământ în aceeaşi circumscripţie.

Aşa că multe depindeau de felul în care avea să fie împărţit pământul din Carolina. O vreme, s-a crezut că primele corăbii cu colonişti plecaţi spre Carolina se pierduseră pe mare. Când s-a aflat că ele ajunseseră în siguranţă, a fost emisă Proclamaţia din Barbados, care reglementa distribuţia pământului. Lucru important, ea prevedea un minim garantat : „Fiecărui om liber care ajunge acolo cu scopul de a cultiva pământul şi

de a locui înainte de 25 martie 1672 îi sunt daţi 100 de acri de pământ, lui şi urmaşilor lui, pentru totdeauna". Dar dacă nu ar fi fost destui oameni liberi care să profite de această ofertă? Răspunsul evident era că, după ce muncitorii fără plată îşi vor fi îndeplinit termenul stabilit prin contract – de obicei, 5 sau 6 ani –, şi aceştia aveau să primească pământ.

Viaţa în Anglia fusese grea pentru Millicent How şi Abraham Smith. Traversarea Atlanticului fusese plină de pericole şi se ştia că mulţi dintre imigranţii în coloniile nord-americane nu supravieţuiseră primilor 2 ani de „acomodare". Dar acum exista un stimulent pentru a înfrunta acele riscuri. Anglia proteja dreptul la proprietate, însă aceasta era deţinută de doar câţiva. (În 1436, între 6.000 şi 10.000 de familii de nobili sau aparţinând micii nobilimi deţineau aproximativ 45% din pământ; Biserica avea 20%, iar Coroana 5%.) Dar în America, chiar şi cei mai săraci oameni aveau o şansă să urce primele trepte ale scării proprietăţii. Aceasta era esenţa sistemului de capitaţie, introdus şi în Virginia, Maryland, New Jersey şi Pennsylvania. Era un sistem perfect logic pentru situaţia coloniilor, unde pământul se găsea din plin, iar forţa de muncă nu[38]. Aşa cum nota Locke în ale sale „Consideraţii asupra consecinţelor scăderii taxelor": „Majoritatea ţărilor din lumea civilizată sunt mai bogate sau mai sărace proporţional cu sărăcia sau îndestularea locuitorilor lor, şi nu cu sterilitatea sau rodnicia pământului". Imperiile rivale – precum cel spaniol sau olandez – nu au adus „nici o îmbunătăţire prin cultivarea pământului; căci în Indiile de Est nu fac decât războaie, comerţ şi construiesc oraşe şi castele fortificate pe ţărm, pentru a asigura comercializarea doar în locurile şi la popoarele pe care le cuceresc, iar nu prin pregătirea, împărţirea şi cultivarea pământului, cum au făcut englezii"[39]. Cultivarea activă a pământului era o formă superioară de imperialism, dar era şi mai mult decât atât. Ea dădea legitimitate exproprierii pământurilor de la vânătorii-culegători indigeni. Cum spunea Locke: „Proprietatea unui om este porţiunea de pământ pe care o poate lucra, planta, ameliora, cultiva şi folosi. Prin munca sa, el o desprinde din pământul comun"[40]. Terenurile de vânătoare indiene erau, prin această definiţie a proprietăţii private, *terra nullius* – pământ fără proprietar, gata pentru prelucrare. Era, de fapt, o cartă a exproprierii.

Toate tranzacţiile de pământ de la sosirea primilor colonişti sunt arhivate la Biroul de Înregistrare din North Charleston, unde sunt trecute şi toate micile loturi de teren acordate bărbaţilor şi femeilor care îşi încheiaseră perioada stipulată în contractul de muncă neplătită. Lui Millicent How şi lui Abraham Smith li s-au dat 100 de acri, respectiv 270 de acri, pentru a-i păstra sau vinde. Ei progresaseră – nu doar economic, ci şi politic. Căci aşa cum Locke arătase în „Constituţiile Fundamentale", în Carolina proprietarii de pământ deţineau puterea politică. Un bărbat ca Abraham Smith – dar nu şi o femeie ca Millicent How – care deţinea cel puţin 50 de acri de pământ avea drept de vot şi dreptul de a fi jurat. Cu 500 de acri, el putea deveni un membru al Adunării Carolinei sau judecător. Dar, lucru extrem de important, ca votant, jurat sau membru al parlamentului, el nu avea decât un singur vot, indiferent dacă deţinea numărul minim de acri sau de 100 de ori mai mult.

Această democraţie a proprietarilor a început simplu. Primii reprezentanţi aleşi ai Carolinei se adunau iniţial la etajul unei case modeste din Charleston, pe Church Street, la nr. 13. Dar din astfel de instituţii avea să pornească o revoluţie în guvernare. Coroana engleză pusese bazele imperiului său american acordând pur şi simplu drepturi unor companii comerciale. Deşi regele numea guvernatorii, era limpede că dreptul de a avea

propriile adunări reprezentative trebuia acordat coloniştilor, lucru care decurgea logic din originea acestor instituţii ca societăţi contractuale. Şi într-adevăr, astfel de corpuri au apărut foarte repede. Adunarea Virginiei s-a întâlnit prima dată în anul 1619. În 1640, în coloniile britanice existau 8 astfel de adunări, printre care Massachusetts Bay, Maryland, Connecticut, Plymouth, New Haven şi Barbados[41]. În America Latină nu a existat nici o astfel de instituţie.

Pe scurt, soluţia a fost mobilitatea socială – faptul că un bărbat ca Abraham Smith putea ajunge în sălbăticie neavând absolut nimic şi totuşi în câţiva ani putea deveni proprietar şi alegător. În 7 din cele 13 viitoare state americane, înainte de Revoluţia Americană, dreptul de vot ţinea de proprietatea pământului sau de plata unei taxe pe proprietate – iar aceste reguli au rămas în vigoare în unele cazuri până după anul 1850.

În coloniile spaniole din Sud, pământul fusese repartizat într-un mod foarte diferit. Într-o *cedula* (decret) din 11 august 1534, Francisco Pizarro le-a acordat lui Jerónimo de Aliaga şi altui conchistador pe nume Sebastián de Torres un domeniu vast – o *encomienda* – numită Ruringuaylas, în frumoasa vale Callejón de Huaylas, în Anzii peruvieni. Valea era fertilă, iar munţii plini de minereuri preţioase. Pentru de Aliaga problema era cum să exploateze aceste resurse. Soluţia a fost cu totul alta decât aceea concepută de John Locke pentru America de Nord.

Mai întâi, de Aliaga şi Torres nu primeau în mod concret pământ; teoretic era vorba doar de forţa de muncă a aproximativ 6.000 de indieni care locuiau acolo. Spre deosebire de coloniile britanice, precum Carolina, unde acrii erau distribuiţi, în America spaniolă o mică elită primea dreptul de a-i exploata pe indigeni. Anterior, aceştia lucraseră pentru împăratul incas în cadrul sistemului *mita*. Acum ei trebuiau să lucreze pentru spanioli. În esenţă, era vorba de un sistem tributar – iar tributul consta în muncă. Indienii puteau fi folosiţi de către de Aliaga după cum dorea el, fie pentru aratul pământului, fie la extragerea aurului şi argintului din munţi. Sistemul s-a schimbat puţin odată cu introducerea, în anul 1542, a *repartimiento de labor*, prin care controlul regelui era impus asupra repartizării forţei indigene de muncă, deoarece *encomenderos* raportaseră abuzuri. (De fapt, Torres a fost chiar ucis de către muncitorii săi indieni pentru cruzimea sa.) *Encomiendas* nu erau dăruite pentru totdeauna unui om şi urmaşilor săi; în legea castiliană, pământul pe care aceştia locuiau rămânea în proprietatea Coroanei; nici chiar împrejmuirea acestor domenii nu era permisă. Doar cu timpul, ele au devenit *haciende* ereditare[42]. Rezultatul a fost transformarea clasei conchistadorilor în cea a aristocraţiei leneşe a Americii. Majoritatea oamenilor nu aveau decât mici loturi de pământ. Chiar şi printre imigranţii spanioli, *encomenderos* reprezentau o minoritate, probabil doar aproximativ 5% din populaţia hispanică din Peru[43]. Spaniolii nu simţeau nevoia să importe forţă de muncă fără plată din Europa pe scară largă, pentru că forţa de muncă indigenă era relativ abundentă, în ciuda apariţiei bolilor – densitatea populaţiei în anul 1700 în cele trei colonii spaniole principale era de şapte ori mai mare decât aceea din coloniile britanice de pe continent. Chiar de la începutul secolului al XVII-lea guvernul spaniol s-a străduit din răsputeri să restricţioneze emigraţia în coloniile sale americane[44]. Ca urmare, sub conducerea spaniolilor nu a existat mobilitatea socială ascendentă din America britanică.

Guvernarea spaniolă însemna şi romano-catolicism, ceea ce nu a fost deloc un lucru rău – deoarece misionarul dominican Fray Pedro de Córdoba a dat în vileag abuzurile îngrozitoare asupra indigenilor din cadrul sistemului *encomienda* –, însă era vorba,

totuşi, de un monopol. Pe de altă parte, în America de Nord s-au stabilit numeroase secte protestante; disidenţa şi diversitatea erau principiile organizatoare ale coloniilor britanice. Faptul avea şi partea sa negativă (ne amintim imediat de procesele de vrăjitorie din Salem), dar avantajul clar a fost crearea unei societăţi de negustori şi fermieri dedicaţi atât libertăţii religioase, cât şi celei politice. În articolul 97 din „Constituţiile Fundamentale ale Carolinei", John Locke arăta cât de devotaţi erau britanicii ideii de toleranţă religioasă:

> De vreme ce indigenii din acel loc, care vor fi implicaţi în cultivarea pământurilor noastre, sunt străini de creştinism, idolatria, ignoranţa şi greşeala lor nu ne dau nouă dreptul să-i alungăm sau să le facem rău; iar cei care vin acolo din alte părţi ca să cultive pământul vor avea inevitabil păreri diferite în chestiuni de religie, se vor aştepta să le permitem aceeaşi libertate şi nu va fi cinstit din partea noastră să îi excludem; pentru ca pacea civilă să fie păstrată în mijlocul unei diversităţi de opinii şi pentru ca acordul nostru cu toţi oamenii să poată fi respectat în mod cinstit; încălcarea acordului în orice fel va însemna un mare păcat în faţa Dumnezeului Atotputernic şi va dăuna religiei pe care o practicăm; iar evreii, păgânii şi alţi necunoscători ai purităţii religiei creştine nu trebuie speriaţi şi îndepărtaţi, ci trebuie să li se dea posibilitatea să cunoască adevărul şi justeţea credinţei, dar şi blândeţea şi toleranţa mărturisitorilor ei, astfel încât, prin bună purtare şi persuasiune, prin metodele bunătăţii şi umilinţei, în acord cu regulile şi concepţia Bibliei, aceştia vor putea fi aduşi să îmbrăţişeze şi să primească în mod sincer adevărul; din toate aceste motive, *oricare şapte sau mai multe persoane care cad de acord în privinţa oricărei religii vor putea constitui o biserică* sau o credinţă, căreia îi vor da un nume pentru a o distinge de celelalte [s.n.].

A fost nevoie de o viziune plină de încredere şi siguranţă de sine pentru ca după atâţia ani de conflicte religioase grave în Europa să poată fi construită o societate în care şapte oameni erau de ajuns pentru a întemeia în mod legitim o nouă religie. Aceste diferenţe profunde dintre societăţile civile din America colonială de Nord şi de Sud vor avea consecinţe considerabile în momentul în care va veni vremea să-şi dobândească independenţa.

Revoluţiile americane

În 1775, în ciuda tuturor diferenţelor economice şi sociale profunde care se accentuaseră între cele două jumătăţi ale continentului, atât America de Nord, cât şi cea de Sud erau încă formate din colonii guvernate de regi îndepărtaţi. Însă acest lucru avea să se schimbe.

Pe 2 iulie 1776, pe treptele vechii burse comerciale din Charleston s-a adunat o mare mulţime pentru a asculta declaraţia de independenţă a guvernului Carolinei de Sud faţă de Marea Britanie. Acolo a avut loc prima astfel de proclamaţie. Peste aproximativ patru decenii, conducerea spaniolă a Americii Latine se încheia. Dar dacă una dintre revoluţii a cimentat drepturile democratice ale proprietarilor şi a produs o republică federală care după un secol a ajuns cea mai bogată ţară din lume, revoluţiile sud-americane au condamnat toată America la sud de Rio Grande la două secole de divizare, instabilitate şi subdezvoltare. De ce s-a întâmplat astfel?

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, atât Imperiul Spaniol, cât şi cel Britanic au traversat crize. Reglementările sporite ale comerţului transatlantic şi costurile Războiului de Şapte Ani (1756-1763) au pregătit revoltele coloniale. Revoltele izbucnite în coloniile americane ale Marii Britanii în anii 1770 se oglindeau şi în coloniile spaniole: Revolta Andină a lui Túpac Amaru al II-lea dintre anii 1780 şi 1783 şi Revolta Comunero din Noua Granadă (Columbia de astăzi) în 1781. Independenţa celor treisprezece colonii britanice nord-americane era o reacţie a unei societăţi libertariene conştiente de sine, formată din negustori şi fermieri, împotriva a ceea ce aceştia considerau un abuz de autoritate imperială. Nu doar vechea chestiune a impozitării şi a reprezentării a dus la evenimentele ce pot fi considerate o urmare a Războiului Civil Britanic din anii 1640[45]. Pământul a jucat un rol vital în Revoluţia Americană. Tentativa guvernului britanic de a limita colonizările la vest de Munţii Appalaşi ataca viziunea expansionistă a coloniştilor chiar în nucleul său[46], o viziune explicită de jaf, în special proprie celor ce făceau speculă cu proprietăţi precum George Washington*. Când guvernul de la Londra a încheiat înţelegeri cu triburile indiene în timpul Războiului de Şapte Ani, Washington a presupus că acestea erau doar soluţii de urgenţă pe timp de război. Atunci când drepturile indienilor asupra pământului au fost confirmate de proclamaţia regală din 1763, Washington a fost oripilat:

> Nu pot privi acea Proclamaţie altfel decât (dar asta o spun doar între noi) ca pe un expedient temporar pentru a linişti minţile indienilor [îi scria el viitorului partener William Crawford în 1767]. Desigur, în câţiva ani ea trebuie să cadă, când indienii vor consimţi să le ocupăm pământurile. Orice om [...] care neglijează oportunitatea actuală de a captura pământuri bune şi de a le însemna sau arăta ca ale noastre ca să nu fie colonizate de alţii nu va mai beneficia de ea altă dată. Dacă îţi asumi tu sarcina de a căuta pământurile, eu mă angajez să le asigur de cum va exista posibilitatea şi îmi asum şi costurile şi cheltuielile măsurării şi certificării lor [...]. Poţi să-ţi dai seama de acum că planul meu este să obţin mult pământ. Şi ţie îţi va reveni o cantitate satisfăcător de mare [...]. [Dar] păstrează totul secret, sau încrede-te doar în aceia [...] care te pot ajuta descoperind pământuri[47].

În 1768, Washington a achiziţionat 45.000 de acri în ţinuturile Mason, Putnam şi Kanawha din Virginia de Vest de astăzi; a fost şi beneficiar direct al evacuării forţate a triburilor Delaware, Shawnee şi Mingo de pe pământurile de la sud de râul Ohio. Din punctul lui de vedere, Legea Québecului din 1774 înrăutăţea situaţia, pentru că extindea Canada Franceză pe teritoriile statelor de astăzi Illinois, Indiana, Michigan, Ohio, Wisconsin şi, parţial, Minnesota, şi în plus pentru că garanta libertatea confesională pentru catolicii francofoni. Nu e de mirare că rebelii din New England au repudiat-o, alături de cele patru măsuri punitive luate în urma Partidei de Ceai din Boston, drept una dintre „Legile Inacceptabile".

---

* La vârsta de şaptesprezece ani, Washington a fost numit supraveghetor al noului ţinut de frontieră Culpeper. Calităţile sale l-au ajutat pe când era ofiţer în „războiul franco-indian", cum au numit coloniştii Războiul de Şapte Ani. În 1752, Washington şi-a început cariera de speculant de pământuri când a cumpărat 1.459 de acri la Bullskin Creek, în Frederick County, Virginia. După ce a obţinut victoria în Războiul de Independenţă, el şi camarazii săi veterani au intrat pe pământurile de la vest de râul Ohio, privindu-le ca pe nişte cuvenite prăzi de război.

Dacă Londra ar fi făcut la timp nişte concesii în privinţa unor chestiuni capitale ale impozitării şi reprezentării, războiul ar fi putut fi evitat. Iar cursul evenimentelor ar fi putut fi altul dacă generalii britanici Howe şi Burgoyne şi-ar fi făcut treaba mai bine. Poate că o diplomaţie mai abilă ar fi împiedicat izolarea Marii Britanii care a culminat prin victoria franceză – pentru că acesta a fost deznodământul – de la Yorktown din 1781. Am putea chiar să ne imaginăm că cele treisprezece colonii s-ar fi despărţit, în loc să se unească. Problemele economice din timpul războiului şi de după aceea au fost grave: inflaţie de aproape 400% pe an la apogeul ei din 1779, apoi un declin care a înjumătăţit venitul pe cap de locuitor între anii 1774 şi 1790, un munte de datorii egal cu 62% din produsul intern brut în 1790, statele impunându-şi tarife unele altora şi – cel mai rău lucru – fermierii din Massachusetts, precum Daniel Shays, au fost împinşi la revoltă manifestă atunci când proprietăţile le-au fost confiscate în schimbul impozitelor restante şi datoriilor private. Dacă revoluţia nu ar fi progresat dincolo de Articolele Confederaţiei, atunci poate că soarta Americii de Nord ar fi fost asemănătoare celei a Americii de Sud – o istorie a fragmentării şi nu una a unificării. Datorită Constituţiei din 1787, cea mai impresionantă lucrare de creaţie a unei instituţii politice din istorie, a fost articulată o structură federală viabilă pentru noua republică, nu doar graţie unui cvartet de puteri aşa cum îl imagina Locke – o putere executivă, una legislativă bicamerală şi o curte supremă –, ci şi datorită unei pieţe unice, unei politici comerciale unice, unei singure armate şi (foarte important) unei singure legi a falimentului pentru oamenii ale căror datorii depăşeau valoarea proprietăţilor lor – fără a uita un amendament, al Patrulea, care proteja individul împotriva „anchetelor şi arestărilor nerezonabile".

Iniţial, doar proprietatea era în discuţie. Şi în ce privea proprietatea, Washington era unul dintre acei oameni duri care s-au descurcat bine şi după Războiul de Independenţă. Testamentul său, executat în 1800, pomeneşte terenuri însumând 52.194 de acri în Virginia, Pennsylvania, Maryland, New York, Kentucky şi valea râului Ohio, ca şi alte loturi în oraşele Alexandria, Winchester, Bath (astăzi Berkeley Spring, în Virginia de Vest) şi în oraşul nou-întemeiat care îi purta numele, toate din statul Virginia. Nimic nu ilustrează mai bine legătura strânsă dintre pământ şi libertate în istoria timpurie a Statelor Unite. În America de Sud, indienii munceau pământul. În America de Nord, ei îl pierdeau.

Un Washington al Americii de Sud ar fi trebuit să fie Simón Bolívar. Şi el a învins un imperiu, cel al Spaniei. Dar nu a reuşit să creeze nişte State Unite ale Americii de Sud. Revoluţia Americană a dus fostele colonii britanice la unificare (deşi coloniile din Canada şi din Caraibe au rămas fidele imperiului, ca şi mulţii loialişti americani ce au ales să părăsească republica)[48]. Dar independenţa a pus Statele Unite şi pe drumul prosperităţii şi al puterii nedepăşite. În schimb, independenţa a lăsat Americii de Sud o moştenire grea a conflictelor, sărăciei şi inegalităţii. De ce nu au înflorit capitalismul şi democraţia în America Latină? De ce a ezitat un coleg al meu de la Harvard atunci când l-am întrebat dacă America Latină aparţine Vestului? Pe scurt, de ce nu a fost Bolívar un Washington latin?

Născut în iulie 1783, fiul unui bogat cultivator venezuelean de cacao, orfan la 10 ani şi soldat la paisprezece, Bolívar a studiat în Spania şi Franţa, locuind în Paris în anul 1804, când toţi străinii, inclusiv creolii latino-americani, fuseseră trimişi din Madrid ca urmare a unei penurii de alimente. S-a întors în Venezuela în 1807, inspirat de faza

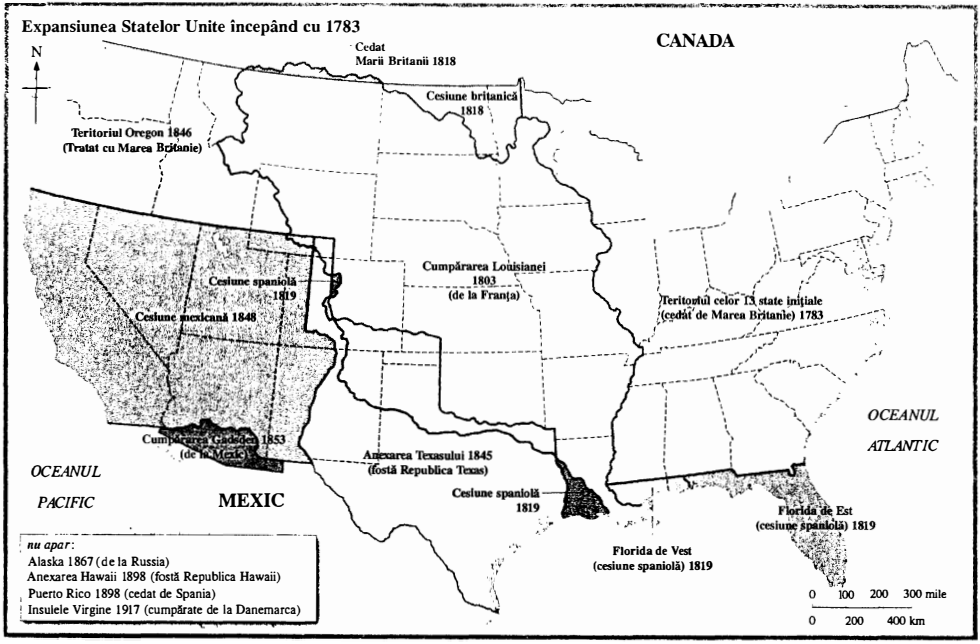
Expansiunea Statelor Unite începând cu 1783
N
CANADA
Cedat
Marii Britanii 1818
Cesiune britanică
1818
Teritoriul Oregon 1846
(Tratat cu Marea Britanie)
Cumpărarea Louisianei
1803
(de la Franța)
Cesiune spaniolă
1819
Cesiune mexicană 1848
Teritoriul celor 13 state inițiale
(cedat de Marea Britanie) 1783
OCEANUL
ATLANTIC
Cumpărarea Gadsden 1853
(de la Mexic)
Anexarea Texasului 1845
(fostă Republica Texas)
OCEANUL
PACIFIC
MEXIC
Cesiune spaniolă
1819
Florida de Est
(cesiune spaniolă) 1819
Florida de Vest
(cesiune spaniolă) 1819
nu apar:
Alaska 1867 (de la Russia)
Anexarea Hawaii 1898 (fostă Republica Hawaii)
Puerto Rico 1898 (cedat de Spania)
Insulele Virgine 1917 (cumpărate de la Danemarca)
0 100 200 300 mile
0 200 400 km

napoleoniană a Revoluţiei Franceze (vezi capitolul 4), deoarece era dezgustat de guvernarea spaniolă. Bolívar visa la schimbări asemănătoare în ţara sa natală. Dar când revoluţia a ajuns în America de Sud, nu a urmat un plan premeditat, ci a fost o reacţie haotică la vidul de putere ce a urmat atacării Spaniei de către Napoleon, în 1808. Doi ani mai târziu, Bolívar a fost trimis la Londra pentru a obţine sprijinul britanicilor în eventualitatea unui atac francez asupra coloniilor spaniole din America. Nu l-a obţinut, dar s-a întâlnit şi s-a împrietenit cu Francisco Miranda, luptător veteran pentru independenţa Venezuelei. Când s-au întors acasă, în iulie 1811, aceştia au proclamat Prima Republică a Venezuelei.

Republica a fost un eşec. Constituţia din 1811 limita explicit dreptul de vot la proprietarii de pământ, dar, aşa cum vom vedea, acest fapt excludea un număr mult mai mare de locuitori decât legile echivalente din America de Nord. Rezultatul a fost că cei fără proprietate, printre care un mare număr de slavi eliberaţi (*pardos*), s-au raliat cauzei monarhiste[49]. După ce monarhiştii au capturat Puerto Cabello, Bolívar a fost dezamăgit de Miranda şi l-a trădat spaniolilor. Fugind în Noua Granadă, el a încercat să-i adune pe creoli pentru a doua proclamare a independenţei.

După ce a proclamat A Doua Republică s-a plasat în poziţia de dictator, Bolívar a dus aşa-numita *campaña admirable* care i-a alungat pe regalişti din Mérida, Bogotá, Caracas şi Trujillo şi i-a adus epitetul de *el Libertador*. Decretul de Război până la Moarte emis de acesta în 1813 arată cât de grav devenea conflictul: „Orice spaniol care nu luptă prin orice mijloace active şi eficiente împotriva tiraniei şi de partea cauzei drepte va fi considerat un duşman şi va fi pedepsit; ca trădător al naţiunii, el va fi împuşcat de un pluton de execuţie"[50]. Prizonierii erau de regulă ucişi – odată, au fost executaţi 800 în acelaşi timp. Bolívar a pus capăt acestor atrocităţi doar atunci când unul dintre confederaţi, poreclit *el Diablo*, i-a trimis capul unui spaniol în vârstă. Dar în ciuda recursului la teroare, locuitorii care nu erau albi continuau să fugă în tabăra regalistă. Un cutremur devastator a lovit Caracasul în martie 1812, ucigând aproximativ 10.000 de oameni, părând să justifice condamnarea de către Biserică a mişcării de independenţă*. Precum îi stătea în fire, Bolívar a reacţionat sfidător, declarând: „Dacă natura ni se opune, vom lupta împotriva ei şi o vom obliga să ni se supună"[51]. Însă marea sa problemă nu era natura, ci José Tomás Boves, un spaniol insurgent a cărui oaste amestecată formată din *llaneros* – indieni, sclavi fugari şi dezertori, interesaţi mai mult de jaf decât de libertate – se dovedea imposibil de supus[52]. O serie de succese militare ale acestora l-au obligat pe Bolívar să fugă din nou, de astă dată în Jamaica. Un scurt sejur în Haiti i-a sporit convingerea că eliberarea sclavilor din Venezuela trebuia să devină o parte a strategiei sale. Nu putea spera să reuşească decât dacă făcea ca atât negrii, cât şi albii creoli să fie atraşi de cauza independenţei[53]. Acum şi-a îndreptat apelurile către toţi sud-americanii, inclusiv *gente de color* („oamenii de culoare")[54].

De astă dată a funcţionat – cel puţin o vreme. Stimulaţi de oferta reprezentării politice, mulţi *pardos* s-au înrolat în armata lui Bolívar. Simbolul aspiraţiilor lor a fost Manuel Carlos Piar, fiul unui negustor spaniol şi al unei mulatre jumătate olandeză, jumătate africană din Curaçao. Faptul că un *casta* (persoană de rasă mixtă) precum Piar

---

* Totuşi, o parte a clerului a susţinut independenţa, mai ales în Noua Granadă, unde Biserica sud-americană era nemulţumită de taxele impuse de către Spania. Împotriva acestor preoţi disidenţi, monarhiştii au dezlănţuit Inchiziţia din Cartagena.

atinsese rangul de general comandant în armata lui Bolívar arăta că dorinţa acestuia de a fi un eliberator al tuturor sud-americanilor, indiferent de culoarea pielii, era sinceră. Sprijinul spaniolilor pentru reafirmarea autorităţii regale scădea în tot acest timp. În 1820, la Cádiz a avut loc o mare răscoală în rândul celor 14.000 de oameni ce urmau să fie trimişi peste Atlantic pentru a „recoloniza America"[55]. A fost o lovitură grea pentru Pablo Morillo, comandantul forţelor monarhiste, a cărui sarcină ingrată era să împiedice năruirea imperiului spaniol.

Situaţia se schimba în favoarea lui Bolívar. Dar multe bătălii mai trebuiau încă duse. Pentru a-şi spori forţele aflate la dispoziţia sa, Bolívar a căutat sprijin în afară[56]. Deşi nu se aştepta, l-a găsit în Marea Britanie.

Nu ne-am aştepta să găsim nişte nume ca Brown, MacGregor sau chiar Ferguson – dar şi O'Connor, O'Leary sau Robertson – gravate la loc de cinste pe monumentul grandios al părinţilor fondatori ai Venezuelei, în inima Caracasului. Dar aceştia sunt doar câţiva dintre soldaţii britanici şi irlandezi care au luptat şi în multe cazuri au murit pentru cauza libertăţii Americii Latine între 1810 şi 1825.

Un număr de aproximativ 7.000 de voluntari britanici şi irlandezi s-au înrolat în ajutorul eliberării Americii Latine de sub conducerea Spaniei. Unii erau veterani ai războaielor napoleoniene care nu se simţeau bine în vremurile de pace de după Waterloo. Dar majoritatea (două treimi din total) erau novici în armată. Câţiva erau, cu siguranţă, inspiraţi de cauza nobilă întruchipată de Bolívar: o Americă de Sud liberă şi unită. Independenţa plutea în aerul epocii după 1815 şi destui idealişti, printre care Byron, plecaseră să-i ajute pe greci să-şi obţină prin luptă independenţa faţă de otomani. Dar majoritatea celor care au navigat către Venezuela erau atraşi, ca şi primii emigranţi britanici în America de Nord, de promisiunea de a primi pământ – acele *haberes militares* promise ca răsplată pentru serviciul militar. Printre ei se găsea un tânăr căpitan din Manchester pe nume Thomas Ferrier, care a devenit repede comandantul Legiunii Britanice a lui Bolívar.

Prima imagine a noii Americi a lui Bolívar a fost pentru Ferrier aceea a orăşelului Angostura (localitatea de origine a celebrului bitter*) de pe malurile neospitaliere ale fluviului Orinoco, unde Bolívar îşi stabilise tabăra. Timp de patru ani, el şi oamenii săi duseseră o serie de bătălii de la coasta atlantică până la Pacific. În august 1819, după Bătălia de la Boyacá, ei au ajutat la cucerirea oraşelor Tunja şi Bogotá, unde Bolívar a proclamat Republica Columbia[57]. Apoi s-au îndreptat spre nord, către Venezuela. Pe 24 iunie 1821 au ajuns la Carabobo, la sud de Puerto Cabello. Aici urma să aibă loc bătălia decisivă a campaniei venezuelene a lui Bolívar. În jur de 6.500 de republicani s-au înfruntat cu 5.000 de monarhişti loiali Spaniei. Dacă trupele lui Bolívar aveau să câştige, drumul spre est, către Caracas, avea să le fie deschis.

Bolívar a comandat celor 600 de oameni de sub comanda lui Ferrier să-i depăşească pe flanc pe spanioli, care erau masaţi pe un deal ce domina câmpul de bătălie. Ei au reuşit să se apropie nedepistaţi de-a lungul unui şanţ camuflat. Dar de cum au fost detectaţi, spaniolii au deschis focul asupra lor cu cel puţin două tunuri şi 3.000 de muschete. În căldura înăbuşitoare, Ferrier a aşteptat în van ca Bolívar să-i trimită

* Bitterul de Angostura a fost inventat de către un german aflat în slujba lui Bolívar, dr. Johann Gottlieb Benjamin Siegert, care a produs concentratul alcoolic în 1824, după o reţetă secretă şi astăzi. Un cocteil „Pisco Sour" fără câteva picături din licoarea lui Siegert nu îşi merită numele.

ajutoare. În fine, a dat ordinul de avansare. Atacul la baionetă a fost una dintre cele mai iscusite manevre militare reuşite vreodată pe câmpurile de luptă ale Americii Latine. Într-o relatare, se spune că „acest atac a fost condus cu un curaj eroic, cu rezistenţă herculeană şi cu o hotărâre de buldog de a continua lupta până la ultima picătură de viaţă şi de energie". Când poziţia inamicilor a fost cucerită, Ferrier zăcea rănit mortal. Entuziasmat, Bolívar i-a proclamat pe soldaţii britanici „Salvadores de mi patria!" – „Salvatori ai ţării mele!".

Bolívar stăpânea acum o regiune pe care o numea „Gran Colombia", ce cuprindea Noua Granadă, Venezuela şi Quito (Ecuadorul de astăzi). José de San Martín, care eliberase Argentina şi Chile, îi cedase lui conducerea politică. În aprilie 1825, oamenii lui alungaseră din Peru ultimele forţe spaniole; Peru-ul superior a fost numit „Bolivia" în cinstea sa. Următorul pas a fost crearea unei Confederaţii a Anzilor, formată din Gran Colombia, Peru şi Bolivia.

De ce nu a reuşit Gran Colombia lui Bolívar să devină nucleul unor State Unite ale Americii Latine? Răspunsul imediat este hotărârea lui de a centraliza puterea şi rezistenţa acelor *caudillos* (lideri militari) regionali care au apărut în vidul lăsat de prăbuşirea spaniolilor[58]. Dar astfel ratăm trei chestiuni dificile ce merită o explicaţie[59].

Prima este că sud-americanii nu aveau practic nici o experienţă în luarea de decizii democratice de felul acelora care constituiseră încă de la început norma în adunările coloniale nord-americane. Pentru că puterea fusese concentrată atât de mult în mâinile celor născuţi în Spania, *peninsulares*, creolii nu aveau experienţă în privinţa responsabilităţilor administrative. Cum a spus Bolívar în 1815:

> Nu suntem [...] nici indieni, nici europeni, ci o specie intermediară între proprietarii de drept ai acestei ţări şi uzurpatorii spanioli [...]. Am fost strămutaţi şi scoşi din lumea ştiinţei guvernării şi administrării statului. Nu am fost niciodată viceregi sau guvernatori, cu prea puţine excepţii; rareori am fost arhiepiscopi sau episcopi; niciodată diplomaţi; ca militari am fost doar subalterni; ca nobili nu am avut privilegii regale. Pe scurt, nu am fost nici magistraţi, nici finanţişti şi rareori am fost negustori[60].

El a fost dezamăgit de conflictele facţioniste apărute în adunările creole ale Noii Granade[61]. În Manifestul din Cartagena din 1812, el condamna „fatalul [...] sistem al toleranţei [...], un sistem acuzat de mult timp ca fiind slab şi inadecvat de către orice individ cu raţiune", ca şi „clemenţa criminală" a „vizionarilor binevoitori care, după ce au creat republici fantastice în imaginaţia lor, au căutat să atingă perfecţiunea politică, crezând în perfectibilitatea rasei umane". El a criticat şi experimentul federativ al Primei Republici Venezuelene, care, „permiţând autoguvernarea, distruge contractele sociale şi aruncă naţiunile în anarhie"[62]. În timpul celui de-al doilea exil al său în Jamaica devenise convins că „instituţiile în întregime reprezentative nu sunt potrivite caracterului nostru, obiceiurilor şi cunoştinţelor noastre actuale"[63]. Cu doi ani înainte de Bătălia de la Carabobo, el s-a adresat într-o manieră similară Congresului nou-format din Angostura:

> Deşi acea naţiune s-a născut în libertate, a crescut cu libertatea şi s-a păstrat doar prin libertate [...], e o minune [...] că un tip de guvernare atât de slab şi de complicat precum cel federal a reuşit să guverneze în circumstanţele dificile şi solicitante din trecut.

După părerea sa, constituţia Statelor Unite nu ar fi putut funcţiona decât într-o „republică de sfinţi"[64]. Un astfel de sistem nu avea cum să meargă în America de Sud:

> Indiferent cât de eficientă este această formă de guvernământ în America de Nord, trebuie să spun că nu m-am gândit nici o clipă să compar poziţiile şi situaţiile unor state atât de diferite precum cel englez american şi cel spaniol american.

Astfel, visul lui Bolívar era nu democraţia, ci dictatura, nu federalismul, ci centralizarea autorităţii, „deoarece", cum afirmase în Manifestul din Cartagena, „concetăţenii noştri nu sunt încă în stare să-şi exercite ei înşişi drepturile pe deplin, din cauză că le lipsesc virtuţile care îi caracterizează pe adevăraţii republicani"[65]. În constituţia elaborată de el – care, printre alte particularităţi, stipula un legislativ tricameral – Bolívar urma să fie dictator pe viaţă, cu dreptul de a-şi numi succesorul. „Sunt convins până în măduva oaselor", a declarat el, „că America nu poate fi condusă decât printr-un despotism luminat. [Nu ne putem] permite să aşezăm legea mai presus de conducători şi principiile mai presus de oameni"[66]. Decretul Organic al Dictaturii emis de el în 1828 a lămurit că în America de Sud, sub conducerea lui Simón Bolívar, nu avea să existe o democraţie a proprietarilor sau o domnie a legii.

A doua problemă era legată de însăşi distribuţia inegală a proprietăţii. Familia lui Bolívar deţinea cinci mari moşii, însumând peste 120.000 de acri. În Venezuela, după independenţă, aproape tot pământul era deţinut de o elită creolă de doar 10.000 de persoane, adică 1,1% din populaţie. Din acest punct de vedere, contrastul faţă de Statele Unite este izbitor. După Revoluţia nord-americană, a devenit şi mai uşor pentru colonişti să dobândească pământ, fie ca urmare a creditelor guvernamentale (prin diferite acte emise între anii 1787 şi 1804), fie datorită unor legi precum Legea Generală de Preempţiune din 1841, care le acorda drepturi legale coloniştilor fără acte, ori Legea de împroprietărire a coloniştilor din 1861, prin care deveneau gratuite loturile de pământ mici din zonele de frontieră. Nimic de acest tip nu s-a întâmplat în America Latină din cauza opoziţiei grupurilor care aveau interes să păstreze moşiile mari în zonele rurale şi forţa de muncă ieftină în oraşele aglomerate de pe coastă. De exemplu, în Mexic, între anii 1878 şi 1908, peste o zecime din întregul teritoriu al ţării a fost transferat în largi loturi către companiile de dezvoltare a terenurilor. În 1910, în ajunul Revoluţiei Mexicane, doar 2,4% din capii de familie din zonele rurale deţineau pământ. Procentul de proprietari era mai mare în Argentina – ajungând de la 10% în provincia La Pampa până la 35% în Chubut – dar nicăieri nu era apropiat de cel din America de Nord. Procentul de proprietari rurali din Statele Unite era în 1900 de aproape 75%[67].

Ar trebui să subliniem că acest fenomen nu era limitat doar la Statele Unite. Procentul proprietarilor rurali era şi mai mare în Canada – de 87% –, iar cifre similare se înregistrau în Australia, Noua Zeelandă şi chiar în unele regiuni din Africa britanică, ceea ce confirmă că ideea dispersării largi a proprietăţii pământului (către albi) era mai degrabă britanică decât americană. Până în prezent, aceasta rămâne marea diferenţă între America de Nord şi cea de Sud. În Peru, chiar şi în 1958, doar 2% dintre proprietarii de pământ deţineau 69% din tot terenul arabil; 83% deţineau abia 6%, constând din loturi de câte 12 acri sau chiar mai puţin. Astfel că voluntarii britanici care au venit să lupte pentru Bolívar în speranţa de a căpăta o parte din *haberes militares* au fost dezamăgiţi. Din cei 7.000 de oameni veniţi în Venezuela, doar 500 au rămas acolo. Trei mii dintre ei au murit în lupte sau din cauza bolilor, iar restul s-au întors acasă[68].

A treia problemă, foarte strâns legată de precedenta, era gradul de eterogenitate şi de diviziune rasială, mult mai mare în America de Sud. Creolii ca Bolívar îi urau din suflet pe *peninsulares*, mult mai mult decât „patrioţii" din Massachusetts pe „roşcovanii" britanici. Dar nici sentimentele sclavilor sau ale *pardos* faţă de creoli nu erau cu mult mai prietenoase. Cererea de ajutor adresată de Bolívar negrilor nu venea din convingerea intimă în egalitatea raselor, ci era un expedient politic. Când l-a suspectat pe Piar că plănuieşte să-şi adune *castas* împotriva albilor, l-a arestat, l-a judecat pentru dezertare, nesupunere şi conspiraţie împotriva guvernului. Pe 15 octombrie 1817, Piar a fost executat de un pluton de execuţie lângă zidul catedralei din Angostura, iar împuşcăturile au putut fi auzite din biroul învecinat al lui Bolívar[69]. Acesta nu era interesat nici pe departe de acordarea de drepturi politice populaţiei indigene. Condiţia constituţională care cerea ca toţi alegătorii să fie alfabetizaţi îi excludea efectiv pe toţi indigenii din corpul politic al naţiunii.

Pentru a înţelege de ce diviziunile sociale erau mai complexe în America de Sud decât în America de Nord, este important să înţelegem diferenţele profunde produse până în epoca lui Bolívar. În anul 1650, indienii americani reprezentau aproximativ 80% din populaţie, atât în America de Nord, cât şi în America de Sud, inclusiv în Brazilia. Însă în 1825 procentul era cu totul altul. În America spaniolă, indigenii reprezentau încă 59% din totalul populaţiei. Însă în Brazilia cifra scăzuse la 21%, în timp ce în America de Nord era mai mică de 4%. În Statele Unite şi Canada, migraţia masivă din Europa se producea deja, iar exproprierea indienilor şi deplasarea lor în „rezervaţii" din zone marginale era obţinută relativ uşor, cu ajutorul armatei. În America spaniolă, indienii nu doar că erau mai numeroşi, dar reprezentau, în absenţa unei imigraţii similare, forţa de muncă indispensabilă în sistemul *encomienda*. Mai mult, aşa cum vom vedea, instituţia sclaviei africane avea un impact demografic cu totul diferit în cele două regiuni colonizate de europeni[70].

În cele din urmă, viziunea unităţii sud-americane a lui Bolívar a fost imposibil de materializat. După revoltele din Noua Granadă, Venezuela şi Ecuador, Confederaţia Andină propusă a fost respinsă şi Gran Colombia însăşi s-a dezintegrat atunci când Venezuela şi Quito s-au retras din federaţie. Câştigătorul a fost vechiul coleg de confederaţie al lui Bolívar, *caudillo*-ul José Antonio Páez, care a ieşit în prim-plan propunând un stat-naţiune venezuelean[71]. Cu o lună înainte de a muri de tuberculoză în decembrie 1830, după ce demisionase din funcţia de preşedinte şi căpitan-general, Bolívar a scris o ultimă scrisoare din care transpare disperarea:

> ...Am condus timp de douăzeci de ani şi am extras din asta doar câteva certitudini: (1) America [de Sud] este neguvernabilă de către noi; (2) Cei care servesc o revoluţie ară cu plugul în mare; (3) Singurul lucru pe care îl poţi face în America e să emigrezi; (4) Această ţară va cădea inevitabil în mâinile maselor incontrolabile şi apoi va trece pe nesimţite în mâinile micilor tirani de toate culorile şi de toate rasele; (5) După ce vom cădea pradă tuturor crimelor şi vom fi ucişi din pur sadism, europenii nu ne vor mai considera nici măcar demni de cucerit; (6) Dacă vreo parte a lumii ar putea să se întoarcă în haosul primordial, aceasta va fi America, în ultimul său ceas[72].

Era o premoniţie dureros de exactă a următorului secol şi jumătate de istorie latino-americană. Noile state independente şi-au început viaţa fără să aibă o tradiţie a

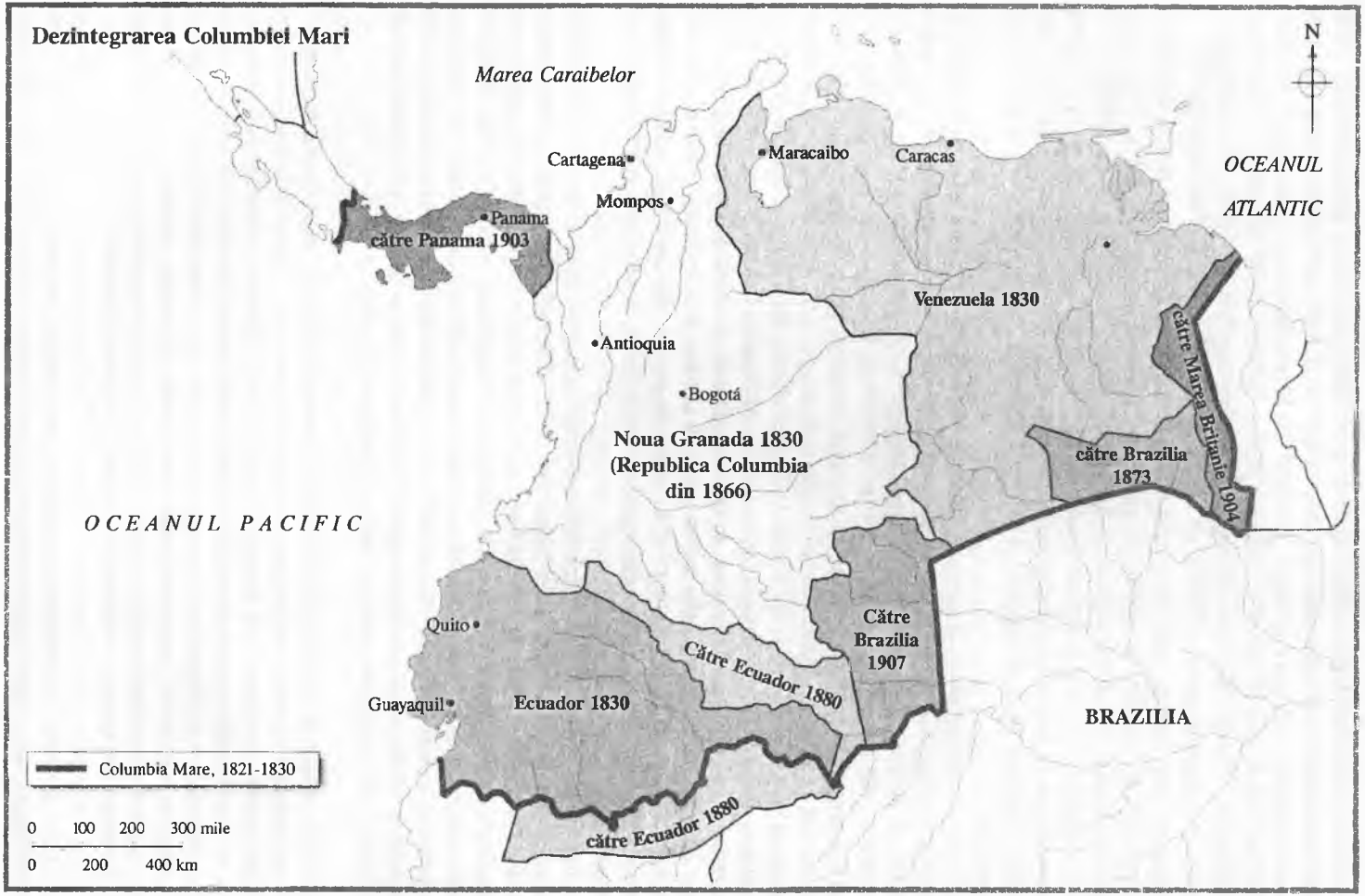
Dezintegrarea Columbiei Mari
Marea Caraibelor
N
Cartagena
Maracaibo
Caracas
OCEANUL ATLANTIC
Mompos
Panama
către Panama 1903
Venezuela 1830
Antioquia
Bogotá
către Marea Britanie 1904
Noua Granada 1830
(Republica Columbia
din 1866)
către Brazilia
1873
OCEANUL PACIFIC
Către
Brazilia
1907
Quito
Către Ecuador 1880
Guayaquil
Ecuador 1830
BRAZILIA
Columbia Mare, 1821-1830
0 100 200 300 mile
0 200 400 km
către Ecuador 1880

guvernării reprezentative, cu o distribuţie a pământului profund inegală şi cu sciziuni rasiale aproape la fel de mari precum cele economice. Rezultatul a fost un ciclu de revoluţii şi contrarevoluţii, lovituri şi contralovituri de stat, în timp ce săracii se luptau pentru câţiva acri în plus, iar elitele creole se încăpăţânau să-şi păstreze *haciendas*. De mai multe ori, experimentele democratice au eşuat deoarece, la primul semn că ar putea fi expropriate, elitele bogate apelau la *caudillos* în uniformă pentru a păstra acel *statu-quo* prin violenţă. Desigur, aceasta nu era o bună reţetă pentru creşterea economică rapidă.

Nu e lipsit de importanţă faptul că preşedintele actual al Venezuelei, „El Comandante" Hugo Chávez, obişnuieşte să se prezinte ca un Bolívar modern, venerându-l atât de mult pe Eliberator încât în 2010 i-a deschis mormântul ca să intre în comuniune cu spiritul său (sub reflectoarele televiziunilor). Chávez este un fost soldat îndrăgostit de scena politică ce vorbeşte cu plăcere despre propria sa „revoluţie bolivariană". În Caracasul de astăzi se văd peste tot postere sau desene pe ziduri reprezentând figura alungită, cu favoriţi eleganţi, a lui Bolívar, adesea alături de trăsăturile rubiconde, mai puţin rafinate, ale lui Chávez. Realitatea este însă că regimul lui Chávez este o mascaradă de democraţie, în care poliţia şi mass-media sunt folosite ca arme împotriva adversarilor politici, iar veniturile obţinute din exploatarea bogatelor câmpuri petrolifere ale ţării sunt folosite pentru a cumpăra sprijinul populaţiei prin intermediul preţurilor subvenţionate la importuri, gratuităţilor şi mitei. Drepturile la proprietate privată, esenţiale pentru ordinea politică şi juridică a Statelor Unite, sunt adesea încălcate. Chávez naţionalizează întreprinderile după bunul-plac, de la fabricile de ciment până la posturile de televiziune şi bănci. Şi, ca mulţi alţi dictatori de carton din istoria Americii Latine, el întreţine un simulacru al domniei legii, schimbând constituţia după cum îi convine – mai întâi în 1999, la puţin timp după victoria sa în alegeri; şi mai recent în 2009, când a abolit limitarea mandatului pentru a-şi asigura realegerea pe termen nedefinit.

Nimic nu ilustrează mai bine contrastul dintre cele două revoluţii americane decât următorul lucru: constituţia unică a Statelor Unite, amendabilă, dar inviolabilă, şi cele douăzeci şi şase de constituţii ale Venezuelei, toate mai mult sau mai puţin dispensabile. Doar Republica Dominicană a avut mai multe constituţii de la obţinerea independenţei (treizeci şi două); Haiti şi Ecuador sunt pe locurile trei, respectiv patru, cu douăzeci şi patru, respectiv douăzeci de constituţii[73]. Spre deosebire de Statele Unite, unde constituţia are scopul să susţină „o guvernare a legilor, şi nu a oamenilor", în America Latină constituţiile sunt folosite ca instrumente pentru a submina însăşi domnia legii.

Dar înainte de a aplauda succesul pe termen lung al modelului colonialist britanic în America de Nord, trebuie să spunem că în cel puţin o privinţă acesta nu a fost cu nimic mai bun decât cel din America Latină. Mai ales după Revoluţia Americană, diviziunea rasială dintre albi şi negri s-a adâncit. Constituţia Statelor Unite, de exemplu, cu toate virtuţile sale numeroase, instituţionaliza diviziunea, acceptând legitimitatea sclaviei – păcatul originar al noii republici. Pe treptele Vechii Burse din Charleston, unde a fost citită Declaraţia de Independenţă, s-au vândut sclavi până în anul 1808, graţie articolului 1, alineatul 9 din constituţie, care a permis continuarea comerţului cu sclavi timp de încă 20 de ani. Iar reprezentarea Carolinei de Sud în Congres a fost calculată după regula că un sclav – „alte persoane", cum se spunea în constituţie – este egal cu trei cincimi dintr-un om liber.

Şi atunci cum putem rezolva acest paradox din inima civilizaţiei occidentale – acela că cea mai glorioasă revoluţie înfăptuită vreodată în numele libertăţii a fost una realizată în mare parte de proprietarii de sclavi, într-un moment în care mişcarea pentru abolirea sclaviei progresase deja mult pe ambele maluri ale Atlanticului?

Soarta gullahilor

Iată o altă poveste despre două corăbii care au adus nişte imigranţi foarte diferiţi în Americi. Ambele au plecat de pe mica insulă Gorée, lângă coasta Senegalului. Una se îndrepta spre Bahia, în nordul Braziliei, cealaltă spre Charleston, Carolina de Sud. Ambele duceau sclavi africani – doar o parte infimă din cele 8 milioane care au traversat Atlanticul între anii 1450 şi 1820. Aproape două treimi dintre imigranţii din America între anii 1500 şi 1760 au fost sclavi, în proporţie crescândă, de la o cincime înainte de 1580 până la trei sferturi între anii 1700 şi 1760[74].

La o primă vedere, sclavia era una dintre puţinele instituţii pe care America de Nord şi cea de Sud le aveau în comun. Fermele sudiste de tutun şi *engenho* braziliene se bazau pe sclavi africani importaţi, atunci când şi-au dat seama că aceştia erau mai ieftini şi putea fi exploataţi mai mult decât muncitorii europeni fără salariu din Nord sau indigenii americani din Sud. Vânzătorii de sclavi africani nu făceau vreo diferenţă între regele din Dahomey şi supuşii acestuia; ei îi serveau cu egală plăcere pe cumpărătorii de sclavi britanici ca şi pe cei portughezi sau pe arabi, clienţii lor obişnuiţi. Comerţul transsaharian cu sclavi data din secolul al II-lea d.Hr. Când au sosit în Benin, în 1500, portughezii au găsit acolo pieţe de sclavi perfect funcţionale[75]. Pentru prizonierii africani închişi în casa sclavilor din Gorée nu părea să conteze dacă erau expediaţi pe o corabie spre America de Nord sau de Sud. Probabilitatea morţii în timpul traversării (de aproximativ unu la şase, deoarece ştim că 16% nu au supravieţuit încercării) era cam aceeaşi indiferent de destinaţie.

Cu toate acestea, între formele de sclavie din Lumea Nouă au apărut diferenţe importante. Sclavia făcuse parte integrantă din economia mediteraneană încă din Antichitate şi fusese resuscitată în epoca cruciadelor, în timp ce în Anglia ea dispăruse. Statutul iobagilor încetase să mai figureze în lege în momentul când portughezii deschideau o nouă cale maritimă de la pieţele de sclavi din Africa de Vest către Mediterana şi întemeiau primele plantaţii de trestie-de-zahăr din Atlantic, mai întâi în insulele Madeira (1455) şi apoi în São Tomé, din Golful Guineei (1500)[76]. Primii sclavi africani au sosit în Brazilia încă din 1538; iar în 1619, la Jamestown, în Statele Unite, au sosit primii sclavi, în număr de 350, luaţi drept pradă de pe o corabie spaniolă ce se îndrepta spre Veracruz[77]. În America de Nord nu existau plantaţii de trestie-de-zahăr; iar aceste plantaţii – *engenhos* din Bahia şi Pernambuco – erau locurile cu cele mai grele condiţii de lucru pentru sclavi, date fiind stadiile extrem de laborioase necesare cultivării trestiei-de-zahăr în epoca preindustrială*. Minele de aur din sudul Braziliei (precum cele de la Minas Gerais) nu erau deloc mai bune, la fel şi plantaţiile de cafea de la începutul secolului al XIX-lea. Mult mai mulţi sclavi africani au fost trimişi în Brazilia decât în sudul

* Fiecare stadiu al procesului de producţie – tăierea, căratul, măcinatul, fiertul şi uscatul trestiei-de-zahăr – era foarte solicitant fizic şi nu putea exista nici o pauză între ele.

Statelor Unite. Brazilia a luat repede locul Caraibelor ca principal centru al producţiei de zahăr, realizând aproape 16.000 de tone pe an în 1600. (Abia mai târziu producţia din Santo Domingo şi Cuba a atins un nivel comparabil[78].) Deşi în timp economia s-a diversificat, trecând de la producţia de zahăr la minerit, la cultivarea cafelei şi la manufacturarea produselor de bază, importul de sclavi a predominat comparativ cu aducerea de imigranţi liberi, iar sclavia era forma curentă de muncă în aproape toate domeniile economiei[79]. Sclavia era atât de importantă pentru Brazilia, încât în 1825 oamenii de origine sau descendenţă africană reprezentau 56% din populaţie, în timp ce ei erau 22% în America spaniolă şi 17% în America de Nord. Multă vreme după abolirea comerţului cu sclavi şi chiar a sclaviei în ţările de limbă engleză, brazilienii nu au pus capăt nici uneia dintre aceste practici, importând peste un milion de sclavi între 1808 şi 1888, toate acestea în ciuda unui tratat anglo-brazilian semnat în anul 1826 care viza stoparea comerţului. În anii 1850, când intervenţiile navale britanice au început să pună mari piedici traficului transatlantic, populaţia de sclavi din Brazilia era de două ori mai mare decât fusese în 1793.

Soarta sclavilor din America Latină prerevoluţionară nu era cu totul nefericită. Autoritatea regală şi cea religioasă puteau interveni şi chiar interveneau pentru a îmbunătăţi condiţiile de existenţă ale sclavilor, aşa cum, de altfel, puteau limita şi alte drepturi asupra proprietăţii private. Poziţia Bisericii Romano-Catolice era că sclavia reprezenta, în cel mai bun caz, un rău necesar; nu putea fi ignorat faptul că africanii aveau suflete. Sclavii de pe plantaţiile latino-americane puteau obţine mult mai uşor eliberarea decât cei de la fermele de tutun din Virginia. În Bahia, aproximativ 50% dintre sclavi îşi răscumpărau libertatea cu bani[80]. În 1872, trei sferturi dintre negrii şi mulatrii din Brazilia erau liberi[81]. În Cuba şi Mexic, un sclav putea chiar să-şi afle preţul şi să-şi cumpere libertatea în rate[82]. Se spunea că sclavii brazilieni aveau mai multe zile libere (treizeci şi cinci de zile de sărbătoare religioasă, precum şi duminicile) decât cei din Indiile de Vest britanice[83]. Începând cu Brazilia, a devenit un obicei în America Latină ca sclavii să aibă propriile loturi de pământ.

Desigur, nu trebuie să ne închipuim un tablou în culori vesele. În perioada de înflorire a exporturilor, pe unele plantaţii de trestie-de-zahăr braziliene se lucra 20 de ore pe zi, şapte zile pe săptămână, iar sclavii trudeau realmente până la moarte. Un deţinător brazilian de plantaţie a declarat că „atunci când cumpăra un sclav, o făcea cu intenţia de a-l folosi un an, dincolo de care puţini mai rămâneau în viaţă, dar obţinea destul de pe urma lui încât nu doar îşi recupera investiţia iniţială, ci obţinea chiar un profit bun"[84]. Ca şi în Caraibe, proprietarii de plantaţii trăiau cu frica de revolte ale sclavilor şi menţineau disciplina cu ajutorul unei brutalităţi extreme. O pedeapsă obişnuită pe unele plantaţii braziliene era *novenas*, biciuirea timp de nouă nopţi consecutiv, perioadă în care rănile victimei erau frecate cu sare şi urină[85]. În Minas Gerais, în secolul al XVIII-lea, nu era deloc neobişnuit ca pe marginile drumurilor să fie aşezate capetele tăiate ale sclavilor fugari. Nu e de mirare că speranţa de viaţă a sclavilor brazilieni era de 23 de ani în 1850; dacă un sclav supravieţuia măcar cinci ani, proprietarul său îşi câştiga de două ori investiţia iniţială[86]. Pe de altă parte, sclavii brazilieni aveau măcar dreptul de a se căsători, care le era refuzat sclavilor în legea britanică (sau olandeză). Iar tendinţa codurilor portugheze şi spaniole ale sclaviei a fost să devină, cu timpul, tot mai puţin draconice.

În America de Nord, proprietarii de sclavi se simţeau îndreptăţiţi să-şi trateze „posesiunea" cum doreau, indiferent dacă era vorba de fiinţe umane sau loturi de

pământ. Când populaţia de sclavi a crescut – atingând apogeul de o treime din populaţia britanico-americană în 1760 –, autorităţile au trasat o distincţie şi mai netă între muncitorii fără salariu albi, care erau în serviciu o perioadă de cinci sau şase ani, în general, şi sclavii negri, obligaţi să slujească întreaga viaţă. Legislaţia promulgată în Maryland în 1663 era foarte limpede: „Toţi negrii sau alţi sclavi din provincie [...] vor sluji *durante vitae*; iar toţi copiii născuţi dintr-un negru sau din alt sclav vor fi sclavi ca şi părinţii lor"[87]. Iar în timp sclavia nord-americană a devenit şi mai dură. O lege dată în Virginia în anul 1669 afirma că dacă un stăpân îşi ucidea sclavul aceasta nu era o infracţiune. O lege din Carolina de Sud din 1726 afirma explicit că sclavii erau „şeptel" (mai târziu, „personal din şeptel"). Pedepsele corporale nu erau doar acceptate, ci şi reglementate[88]. S-a ajuns până acolo încât sclavii fugari din Carolina au început să treacă graniţa în Florida spaniolă, unde guvernatorul le-a permis să întemeieze o aşezare autonomă, cu condiţia să se convertească la catolicism[89]. Era o evoluţie neobişnuită, dat fiind că, aşa cum am văzut, sclavia organizată dispăruse în Anglia de câteva secole, ceea ce demonstra că instituţiile europene puteau suferi mutaţii pe teritoriul american. Un magistrat din Virginia a suprins foarte bine tensiunile din sânul „instituţiei speciale" atunci când a spus: „Sclavii nu sunt doar o proprietate, ci şi fiinţe raţionale şi au dreptul la o judecată umană, atunci când ea poate fi exercitată *fără încălcarea dreptului la proprietate*"[90]. Negustorii de sclavi se expuneau atacurilor din partea aboliţioniştilor atunci când depăşeau nişte limite foarte înalte, cum a făcut căpitanul vasului *Zong*, din Liverpool, în 1782, când a aruncat peste bord 133 de sclavi, vii şi înlănţuiţi, din cauza lipsei de apă la bord. În mod semnificativ el a fost acuzat mai întâi de fraudă în asigurarea mărfurilor, însă apoi Olaudah Equiano i-a alertat pe abolişionişti cu privire la natura reală a crimei care avusese loc[91].

O diferenţă izbitoare între Nord şi Sud era tabuul nord-american cu privire la amestecul raselor – sau „miscegenaţia", cum i se spunea odată. America Latină a acceptat devreme realitatea uniunilor interrasiale, clasificând rezultatele lor (*mestizos*, născuţi din bărbaţi spanioli şi femei indiene; *mulattos*, născuţi din creoli şi negri; *zambos*, copiii indienilor cu negrii) în ierarhii tot mai complicate. Pizarro însuşi a avut o soţie incasă, Inés Huayllas Yupanqui, care i-a născut o fiică, Doña Francisca[92]. În 1811, aceşti „metişi" constituiau mai mult de o treime din populaţia Americii spaniole, o proporţie egală cu cea a populaţiei indigene, şi erau mai numeroşi decât creolii de origine pur hispanică, ce reprezentau sub o cincime din total. În Brazilia secolului al XVIII-lea, mulatrii reprezentau doar 6% din forţa de muncă predominant africană de pe plantaţii, însă ocupau o cincime din funcţiile artizanale şi manageriale, mai calificate; ei erau clasa subalternă a Imperiului Portughez.

De cealaltă parte, în Statele Unite, aceste uniri au fost mult timp interzise, nefiind considerate legale. Faptul se datora unei alte situaţii deosebite. Atunci când britanicii au emigrat în America, ei şi-au luat adesea şi femeile cu ei. Când bărbaţii spanioli şi portughezi au traversat Atlanticul, aceştia plecaseră, în general, singuri. De exemplu, din cele 15.000 de nume înregistrate în „Catálogo de Pasajeros a Indias", lista pasagerilor spanioli care s-au îmbarcat pe corăbii către Lumea Nouă între anii 1509 şi 1559, doar 10% erau femei. Rezultatele nu erau dificil de prevăzut. Un grup de oameni de ştiinţă conduşi de Andrés Ruiz-Linares au studiat probe de mitocodrii din ADN-ul indivizilor aparţinând unui număr de treisprezece populaţii metise din şapte ţări, din Chile până în Mexic. Rezultatele demonstrează că, în toată America Latină, bărbaţii europeni şi-au

ales perechea dintre femeile indigene şi africane, iar nu altfel[93]. Alte studii realizate în locuri precum Medellín, în Columbia – unde populaţia este considerată „pur" hispanică –, sprijină aceleaşi concluzii. În una dintre probe, descendenţa în funcţie de cromozomul Y (moştenită de la tată) era în proporţie de aproximativ 94% europeană, 5% africană şi doar 1% amerindiană, în timp ce descendenţa în funcţie de mitocondriile ADN-ului (moştenită de la mamă) era în proporţie de 90% amerindiană, 8% africană şi 2% europeană[94].

Şi în America de Nord s-a produs metisajul. Thomas Jefferson este doar cel mai faimos american care a avut copii cu una dintre sclavele sale, dar nu singurul. Până la sfârşitul erei coloniale, în America britanică existau aproximativ 60.000 de mulatri. Astăzi, între o cincime şi un sfert din ADN-ul majorităţii populaţiei de culoare din America are ascendenţă europeană. Dar modelul care s-a înrădăcinat în perioada colonială era unul binar. Un individ care avea fie şi o „picătură" de sânge afro-american – în Virginia, dacă avea un singur bunic negru – era considerat negru, indiferent cât de albă îi era pielea sau cât de caucaziană îi era fizionomia. Căsătoriile interrsasiale erau considerate infracţiuni în Virginia încă din anul 1630 şi au fost interzise legal în 1662; un an mai devreme, o lege asemănătoare apăruse şi în colonia Maryland. Şi alte cinci colonii nord-americane au emis astfel de legi. După proclamarea Statelor Unite ale Americii, timp de un secol, 38 de state au interzis căsătoriile interrasiale. Chiar şi în 1915, legea mai era activă în 28 dintre ele; în zece state, ea era înscrisă chiar în constituţie. În decembrie 1912 a existat chiar o încercare de a introduce în constituţia Statelor Unite un amendament stipulând interdicţia metisajului „pentru totdeauna"[95].

Structura rasială a Lumii Noi, 1570-1935

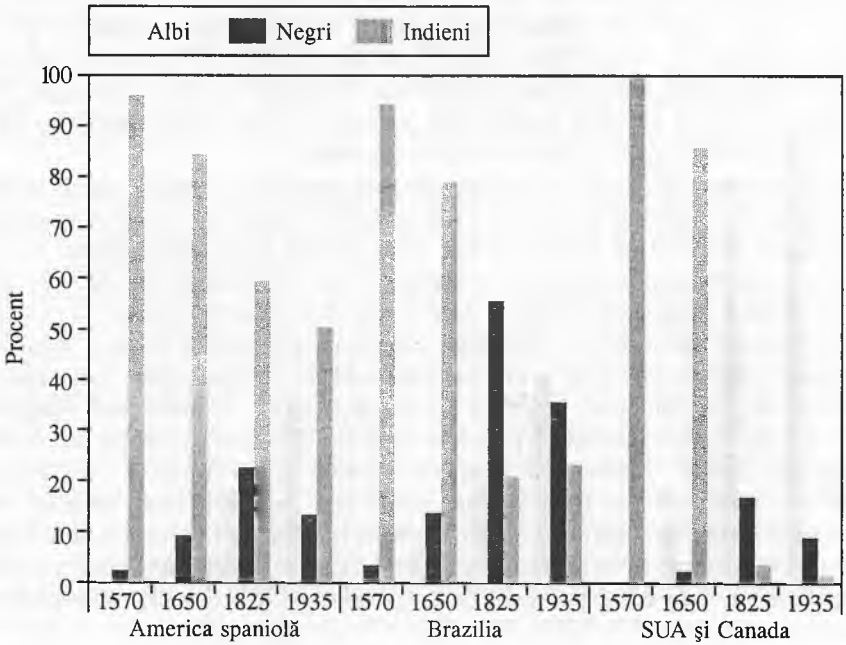

De aceea, conta foarte mult unde ajungeau sclavii din Africa. Cei trimişi în America Latină ajungeau într-un fel de *melting pot* rasial în care un sclav de parte bărbătească avea şanse rezonabile să-şi câştige libertatea după câţiva ani de trudă grea, iar un sclav de parte femeiască probabil avea să nască un copil de rasă mixtă. Cei trimişi în Statele Unite intrau într-o societate unde distincţia dintre albi şi negri era mult mai strict definită şi supravegheată.

Aşa cum am arătat, John Locke a făcut din proprietatea privată temelia vieţii politice din Carolina. Dar el nu se gândea numai la proprietatea pământului. În articolul 110 din „Constituţiile Fundamentale", el afirma clar: „Toţi oamenii liberi din Carolina vor avea putere şi autoritate absolute asupra sclavilor lor negri, indiferent de convingerile lor religioase". Pentru Locke, proprietatea asupra fiinţelor umane făcea la fel de mult parte din proiectul colonialist ca şi proprietatea pământului. Şi acele fiinţe umane nu erau nici proprietari de pământ, nici alegători. Legiuitorii care au urmat s-au străduit să menţină această distincţie. În articolul X din Codul Sclaviei din Carolina de Sud din 1740 era permisă închiderea şi interogarea de către un om de rasă albă a oricărui sclav care era găsit în afara casei sau a plantaţiei neînsoţit de către un alb. În articolul XXXVI, sclavilor le era interzisă părăsirea plantaţiilor, mai ales sâmbătă noaptea, duminica şi de sărbători. Sclavii care încălcau legea puteau fi pedepsiţi prin „biciuire moderată". În articolul XLV, albilor le era interzis să-i înveţe pe sclavi să scrie şi să citească.

Efectele profunde ale acestor legi pot fi văzute în unele părţi ale Statelor Unite chiar şi astăzi. Coasta gullahilor se întinde din Insula Sandy, în Carolina de Sud, până în Insula Amelia, în Florida. Oamenii de aici au dialectul lor, feluri de mâncare şi un stil muzical propriu[96]. Unii antropologi consideră cuvântul „gullah" ca o derivare incorectă a numelui „Angola", de unde vin strămoşii locuitorilor din această zonă. Este posibil să fie astfel. Începând cu jumătatea secolului al XVII-lea, un mare număr dintre sclavii aduşi în America – probabil vreo 44% – veneau din acea parte a Africii pe care astăzi o numim Angola (ţara cu acelaşi nume, dar şi regiunea dintre Camerun şi nordul fluviului Congo)[97]. O treime dintre sclavii care au trecut prin Charleston veneau din Angola[98]. Mulţi dintre aceştia erau din populaţia Mbundu din regatul Ndongo, al cărui conducător, *ngola*, a dat ţării numele său de astăzi. Ei au ajuns răspândiţi în toată America, din Brazilia până în Bahamas şi în Carolina.

Urmele angoleze din Carolina de Sud sunt încă detectabile, inclusiv unele ecouri ale limbii kimbundu. Oamenii de acolo sunt descendenţii direcţi ai sclavilor angolezi, iar moştenirea lor genetică nu a fost aproape deloc diluată până astăzi. Faptul că cultura gullahilor a supravieţuit arată cât de puternică a fost descendenţa lor în state precum Carolina de Sud. Angolezii trimişi în America de Sud au avut o şansă mai mare de a scăpa de sclavie – uneori efectiv prin fugă, aşa cum s-a întâmplat în cazul fugarilor din Pernambuco, care au întemeiat o colonie independentă în Quilombo, cunoscută drept „Mica Angola", în Palmares, în jungla din statul Alagoas, în nord-estul Braziliei. La apogeul său, acest mic regat avea o populaţie de peste 10.000 de oameni şi un conducător ales, „Ganga Zumba". Întemeiat la începutul secolului al XVII-lea, el a fost cucerit de armatele portugheze abia în 1694. Soarta „gullahului" Jack Pritchard, un sclav angolez care a plănuit o răscoală împotriva *buckra* (albilor) în 1822, la Charleston, a fost cu totul alta. A fost spânzurat. În mod ironic, Ţara celor Liberi era de fapt, pentru o cincime din populaţia sa, ţara celor pe vecie robi. La nord de Rio Grande, sclavia devenise ereditară.

În cele din urmă, anomalia sclaviei într-o societate pretins liberă nu a putut fi rezolvată decât prin război între statele pro-sclavie din Sud şi statele anti-sclavie din Nord. Doar o intervenţie navală britanică de partea confederaţilor ar fi putut duce la înfrângerea susţinătorilor Uniunii, iar acest lucru nu s-a întâmplat. Dar deşi Războiul Civil a pus capăt sclaviei, mulţi americani au continuat să creadă mai mult de un secol că prosperitatea lor se datora liniei despărţitoare dintre albi şi negri. În anii 1820, Edward Everett scria în *North American Review*:

> Nu ne preocupă America de Sud; nu avem nici o simpatie, nu putem avea nici o simpatie faţă de ea. *Avem izvoare diferite* [...] Toate tratatele pe care le-am putea semna, toţi ambasadorii pe care i-am putea trimite, toţi banii pe care li i-am putea împrumuta nu ar putea să-i transforme pe [...] Bolívarii lor în Washingtoni[99].

Pentru generaţia următoare de rasişti albi, segregarea părea motivul esenţial pentru care Statele Unite prosperaseră, în timp ce populaţiile „corcite" ale Americii Latine se adânceau în sărăcie (ba chiar, în unele cazuri, şi în comunism).

Sub lozinca „Segregare acum! Segregare mâine! Segregare pentru totdeauna!", guvernatorul de Alabama George Wallace proclama separarea rasială drept cheia poveştii de succes a Americii chiar şi în discursul său de investire în funcţie din 1963:

> Această ţară nu a fost construită ca o unitate singulară [...] ci o uniune a mai multora [...] acesta este motivul pentru care strămoşii noştri fondatori iubitori de libertate au întemeiat statele, pentru a împărţi între acestea drepturile şi puterile lor, şi pentru a se asigura că nici o putere centrală nu va putea controla guvernul [...]
> Astfel este menit în aspectele rasiale ale vieţii noastre, [...] fiecare rasă are libertatea, în cadrul ei de existenţă, să înveţe, [...] să instruiască, [...] să dezvolte, [...] să ceară şi să primească ajutor de la cei de alte rase. Aceasta este marea libertate a părinţilor fondatori ai Americii, [...] dar dacă ne amalgamăm într-o unitate aşa cum pledează filozofii comunişti [...], atunci bogăţia vieţilor noastre, [...] libertatea dezvoltării noastre, [...] dispar pentru totdeauna. Devenim atunci o unitate corcită sub conducerea unui singur guvern atotputernic [...] şi ajungem să reprezentăm totul [...] şi în acelaşi timp nimic.

Astfel de idei păreau foarte atrăgătoare pe atunci: zece milioane de alegători (13,5% din total) au votat pentru Wallace şi al său Partid American Independent atunci când acesta a candidat la preşedinţie, în 1968.

Dar ideea că succesul Statelor Unite se datora segregării rasiale era un nonsens. Era complet greşit să consideri, precum Wallace, că Statele Unite erau mai prospere şi mai stabile decât Venezuela sau Brazilia datorită legilor antimetisaj şi a grilajului care îi separa pe albi şi pe negri în cartiere, spitale, şcoli, universităţi, locuri de muncă, parcuri, bazine de înot, restaurante şi chiar cimitire. Nu, America de Nord s-a descurcat mai bine decât America de Sud pur şi simplu pentru că modelul britanic al distribuţiei pe scară largă a dreptului la proprietate şi al democraţiei funcţiona mai bine decât modelul spaniol al concentrării averilor şi autoritarismului. În loc să fie indispendabile pentru succesul Americii, sclavia şi segregarea au fost nişte piedici serioase în calea dezvoltării ţării, iar moştenirea lăsată de ele este încă dureros de prezentă sub forma problemelor sociale care apasă şi acum atât de multe comunităţi afro-americane: graviditatea în rândul

adolescentelor, slaba performanţă şcolară, abuzul de droguri şi procentul disproporţionat de persoane condamnate la încarcerare pentru încălcări ale legii.

Astăzi, un bărbat cu tată african şi mamă albă – care pe vremea lui Simón Bolívar ar fi fost numit *casta* – este preşedintele Statelor Unite ale Americii, după ce a învins în alegeri un erou de război cu descendenţă clasică, scoţian-irlandeză, chiar şi în statul Virginia. În urmă cu treizeci de ani, când am vizitat prima oară sudul Americii, acest lucru ar fi părut o posibilitate fantastic de îndepărtată. Nu trebuie să uităm că, până şi în 1967, şaisprezece state aveau încă legi care interziceau căsătoriile interrasiale. Doar în urma deciziei Curţii Supreme de Justiţie în cazul inspirat numit *Loving* vs *Virginia* interzicerea căsătoriilor interrasiale a devenit neconstituţională în toate Statele Unite. Chiar şi aşa, statul Tennessee nu a abolit articolul respectiv din constituţia sa decât în martie 1978, iar Mississippi a făcut-o abia în 1987. Atitudinea faţă de rasă a americanilor s-a schimbat considerabil de atunci. Un lung şir de cuvinte şi idei încetăţenite de-a lungul timpului nu mai pot fi folosite în public.

În acelaşi timp, oamenii din multe oraşe nord-americane seamănă tot mai mult cu cei din America de Sud. Migraţia continuă dinspre America Latină, în special din Mexic, va face astfel încât probabil, în patruzeci de ani, albii non-hispanici vor ajunge să reprezinte o minoritate din populaţia SUA[100]. Ţara întreagă va fi atunci dacă nu oficial atunci practic bilingvă. Iar societatea americană devine tot mai mixtă rasial. Recensământul Statelor Unite face distincţia între patru categorii rasiale: „alb", „negru", „nativ american" şi „asiatic sau din insulele Pacificului". Din acest motiv, unul din douăzeci de copii din Statele Unite are origine mixtă, părinţii lui neaparţinând aceleiaşi categorii rasiale. Numărul acestor cupluri interrsasiale s-a multiplicat de patru ori între anii 1990 şi 2000, ajungând la aproximativ 1,5 milioane. Din acest punct de vedere, alegerea lui Barack Obama în 2008 nu mai este aşa de surprinzătoare.

Totodată, una dintre cele mai dinamice economii ale lumii de astăzi este cea a multicolorei Brazilii. Cheia succesului Braziliei – în continuare una dintre societăţile cu cea mai mare inegalitate din lume – a fost reforma mult întârziată prin care o parte tot mai mare din populaţie a căpătat şansa de a deţine proprietăţi şi de a câştiga bani. După mai bine de un secol de menţinere a protecţionismului, a substituirii importurilor şi a altor forme de intervenţionism al statului, cea mai mare parte a Americii Latine – cu regretabila excepţie a Venezuelei – a realizat un progres semnificativ, începând cu anii 1980, printr-o combinaţie de măsuri precum privatizarea, investiţiile străine şi orientarea exporturilor[101]. Zilele în care economiile din regiune oscilau între hiperinflaţie şi deficitul datoriilor par să fie trecute. În 1950, produsul intern brut al Americii de Sud era mai mic de o cincime din cel al Statelor Unite. Astăzi el se apropie de o treime.

La cinci sute de ani de la începerea procesului de cucerire şi colonizare, distanţa crescândă dintre Anglo-America şi America Latină pare să se micşoreze. În întreaga emisferă vestică, o singură civilizaţie americană apare în sfârşit – îndeplinind cu întârziere visul pan-american al lui Bolívar.

Însă nu putem anticipa prea mult. Pentru că apogeul teoriilor rasiste nu a fost atins în secolul al XIX-lea, ci în prima jumătate a secolului XX. Pentru a înţelege de ce a devenit rasa o problemă atât de importantă în interacţiunea Vestului cu celelalte civilizaţii, trebuie să ne întoarcem atenţia asupra Africii, care avea să devină zona de predilecţie a expansiunii imperiale europene. În discursul pe care l-am citat în deschiderea acestui capitol, Churchill – a cărui carieră în slujba imperiului începuse în Sudan şi Africa de

Sud – punea o întrebare din multe puncte de vedere esenţială pentru o întreagă generaţie de fondatori ai imperiilor: „De ce principiile care au construit civilizaţia liberă, ordonată şi tolerantă din Insulele Britanice şi din Imperiul Britanic nu pot fi folosite şi în organizarea acestei lumi neliniştite?". Civilizaţia, aşa cum o înţelegea el, prinsese rădăcini în America de Nord şi era la fel de eficientă în regiunile rămase sub comanda britanicilor ca şi în Statele Unite. Ea înflorise şi în pustiurile sălbatice ale Australiei. De ce nu era posibil acelaşi lucru şi în Africa?

Patru puteri europene au încercat să planteze civilizaţia proprie în America, pe pământ străin (chiar cinci, dacă îi luăm în calcul şi pe olandezii din Guyana şi din „Noul Amsterdam"; şase, dacă îi numărăm pe suedezii din Saint-Barthélemy; şapte, dacă îi includem pe danezii din Insulele Virgine; şi opt, socotindu-i şi pe ruşii din Alaska şi California), atingând grade diferite de succes. Mai mulţi concurenţi aveau să încerce acelaşi lucru în Africa. Iar cel mai mare rival al Marii Britanii în această cursă avea să fie ţara pe care o eclipsase atât de eficient în America: Franţa.

CAPITOLUL 4

Medicina

Să ne gândim mai întâi ce stare de lucruri desemnează cuvântul *civilizaţie*. Piatra ei de încercare este faptul că oamenii care locuiesc în zonele civilizate fac din bunăstarea corporală scopul vieţii. [...] Oamenii din Europa de astăzi trăiesc în case mult mai bine construite decât în urmă cu 100 de ani. [...] În trecut, ei se acopereau cu piei şi foloseau suliţe. Astăzi, ei poartă pantaloni şi [...] în loc de suliţe au revolvere. [...] În trecut, în Europa, oamenii arau pământul cu mijloace manuale. Astăzi, un singur om poate să are o porţiune mare de teren cu ajutorul motoarelor cu aburi şi astfel să se îmbogăţească. [...] În trecut, oamenii călătoreau cu căruţele. Astăzi, ei parcurg cu trenul şi 700 de kilometri într-o singură zi. [...] În trecut, când doi oameni voiau să se lupte, îşi măsurau mai întâi forţa fizică; astăzi, un singur om poate lua mii de vieţi cu o singură armă plasată pe un deal. [...] Există astăzi boli la care doctorii din trecut nici nu se gândeau, iar o armată de specialişti se străduiesc să le găsească remediul, aşa că spitalele s-au dezvoltat. Acesta este un semn al civilizaţiei. [...] Ce mai trebuie adăugat?
Trebuie doar să fii răbdător ca să vezi cum această civilizaţie se autodistruge. După învăţăturile lui Mahomed, ea trebuie considerată o civilizaţie satanică. Hinduismul o numeşte Epoca Neagră. [...] Trebuie să ne ferim de ea.

Mahatma Gandhi

Prin fiii săi (Robespierre, Descartes etc.), acest popor a făcut multe pentru întreaga umanitate. Nu am dreptul să îi doresc răul.

Un student senegalez

Profeţia lui Burke

De la începutul secolului al XIX-lea şi până la jumătatea secolului XX, Vestul a condus Restul. Nu a fost doar o epocă a imperiilor, ci şi a imperialismului – o teorie a expansiunii peste mări care justifica dominaţia formală şi informală a popoarelor neoccidentale, din motive egoiste, dar şi altruiste. Imperiul însemna „spaţiu vital" pentru surplusul de populaţie. Însemna pieţe sigure pentru export pe care o putere rivală nu le putea îngrădi cu impozitele sale. Însemna venituri mai mari din investiţii decât se puteau obţine acasă[1]. Imperiile aveau şi o funcţie politică, sublimând conflictele sociale ale epocii industriale printr-o atmosferă de mândrie patriotică înflăcărată sau prin generarea de profituri care

să adoarmă aspiraţiile puternicelor grupuri de interese. Dar ele însemnau şi o răspândire a civilizaţiei, termen folosit tot mai des pentru a descrie complexul de instituţii occidentale pe care le-am întâlnit deja în capitolele precedente: economia de piaţă, revoluţia ştiinţifică, reţeaua de drepturi de proprietate privată şi guvernarea reprezentativă. Însemnau şi răspândirea creştinismului, deoarece în procesul construirii imperiului, misionarii erau la fel de importanţi ca negustorii şi militarii (vezi capitolul 6).

Dintre toate imperiile vestice, cel mai mare era, de departe, cel britanic. Din Grant Land, în extremitatea nordică a Canadei, şi până pe ţărmurile toride din Georgetown, Guiana sau în Ţara lui Graham, din Antarctica; pe Nil în jos până la Nyanza, peste Zambezi până la Capul Bunei Speranţe; din Golful Persic în toată India şi până în Golful Bengal, în Burma şi Borneo; de la Singapore la Sydney – fâşii imense din harta lumii, printre care şi numeroase insule micuţe, căpătau nuanţa rozalie pe care o are pielea unui scoţian sub soarele Tropicelor. La începutul Primului Război Mondial, Imperiul Britanic acoperea aproximativ un sfert din suprafaţa lumii şi adăpostea o proporţie aproape la fel de mare din locuitorii planetei. El controla fără rival căile de transport maritim şi reţeaua internaţională de telegrafie. Dar Marea Britanie nu era nici pe departe singura putere imperialistă. În ciuda costurilor imense în vieţi omeneşti ale războaielor revoluţionare şi napoleoniene, Franţa îşi reluase expansiunea imperială la 15 ani după înfrângerea de la Waterloo. Imperiul Francez acoperea în 1913 aproape 9% din suprafaţa lumii, de la insule producătoare de zahăr, ca Réunion, Guadelupa şi Martinica, la puncte comerciale precum Saint-Louis şi Gorée, cu posesiuni în Africa de Nord, de Vest şi Centrală, în Oceanul Indian, în Indochina şi Polinezia. Belgienii, germanii şi italienii aveau şi ei colonii îndepărtate, în timp ce portughezii şi spaniolii păstrau încă mari porţiuni din proprietăţile lor imperiale. Între timp, pe continent, ruşii îşi extindeau imperiul în Caucaz, Siberia şi Asia Centrală. Şi austriecii dobândiseră noi teritorii; după ce, în 1866, fuseseră alungaţi din Germania de Prusia, Habsburgii se întorseseră spre sud, înspre Balcani. Chiar şi fostele colonii deveniseră puteri coloniale, căci SUA ocupaseră Puerto Rico şi Filipinele, ca şi Hawaii şi alte câteva insule mici din Pacific.

În 1913, imperiile vestice dominau lumea. 11 ţări care ocupau doar 10% din suprafaţa lumii cu teritoriile lor guvernau mai multe de jumătate din planetă. 57% din populaţia lumii trăia în aceste imperii, ceea ce însemna patru cincimi din producţia economică globală. Chiar şi atunci, comportamentul imperiilor stârnea critici severe. Cuvântul *imperialism* a prins foarte bine la naţionalişti, liberali şi socialişti deopotrivă. Criticii au ridiculizat fără milă faptul că imperiile pretindeau că exportă civilizaţie. Întrebat ce crede despre civilizaţia occidentală, Mahatma Gandhi a răspuns că ar fi o idee bună. În cartea sa *Hind Swaraj* (*Autoguvernarea indiană*), apărută în 1908, Gandhi a mers până acolo încât a numit civilizaţia vestică „o boală" şi „un blestem"[2]. Mark Twain, antiimperialistul-şef al Americii, prefera ironia. „Pentru cei care sunt de părere", scria el în 1897, „că produsul cochet numit civilizaţie franceză reprezintă o îmbunătăţire faţă de civilizaţia Noii Guinee şi a celorlalte, ocuparea Madagascarului şi trântirea deasupra lui a civilizaţiei franceze ar fi perfect justificate"[3]. Liderul bolşevic Vladimir Ilici Lenin era şi el ironic atunci când numea imperialismul „cel mai înalt stadiu al capitalismului", rezultatul luptei băncilor monopolistice „pentru sursele de materii prime, pentru exportul de capital, pentru sferele de influenţă, adică pentru sferele de afaceri profitabile, concesiuni, monopoluri şi aşa mai departe". De fapt, el considera imperialismul un capitalism „parazit", „decăzut" şi „muribund"[4]. Aceste opinii despre epoca imperiilor sunt împărtăşite

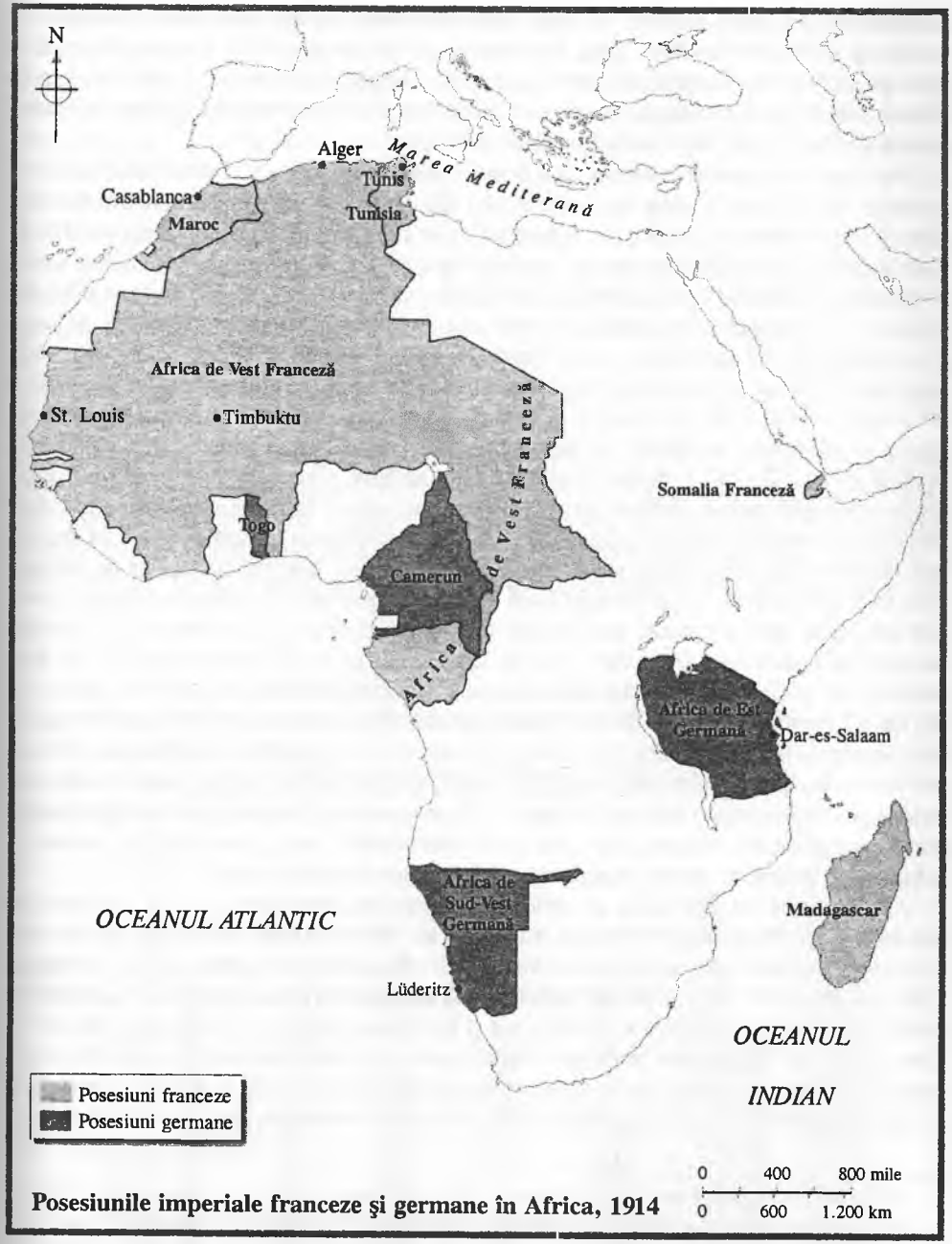

Posesiunile imperiale franceze şi germane în Africa, 1914

şi astăzi de mai mulţi oameni. În plus, este un adevăr aproape universal recunoscut în şcolile şi universităţile din lumea occidentală că imperialismul e cauza principală a aproape tuturor problemelor moderne, de la conflictele din Orientul Mijlociu până la sărăcia din Africa Subsahariană – ceea ce reprezintă un alibi convenabil pentru dictatorii rapace de felul celui din Zimbabwe, Robert Mugabe.

Dar e tot mai greu să aruncăm vina pentru situaţia actuală a „miliardului de săraci" – oamenii care trăiesc în cele mai sărace ţări din lume – pe colonialismul din trecut[5]. Rămân multe obstacole ecologice şi geografice în calea dezvoltării economice a Africii. Conducătorii de după independenţe, cu puţine excepţii, nu s-au descurcat mai bine decât conducătorii coloniali; majoritatea au fost chiar mai slabi. Iar astăzi, o cu totul altfel de misiune civilizatoare occidentală – misiunea organizaţiilor guvernamentale şi non-guvernamentale de ajutorare – a avut mult mai puţin succes decât s-a sperat, în ciuda unor transferuri de sume imense sub forma ajutoarelor[6]. Cu toate eforturile economiştilor de la universităţile din Ivy League şi ale starurilor rock irlandeze, Africa rămâne ruda săracă a celorlalte continente, bazându-se fie pe sprijinul occidental, fie pe extracţia de materii prime. Există, e drept, semne de îmbunătăţire a situaţiei, nu în ultimul rând graţie telefoniei mobile ieftine, care (de exemplu) aduce în Africa pentru prima dată servicii bancare eficiente şi accesibile. Există şi posibilitatea ca apa potabilă să devină mai accesibilă în viitor decât este acum*. Cu toate acestea, barierele din calea dezvoltării sunt încă prea solide, nu în ultimul rând din cauza guvernării incompetente care apasă atât de multe state africane, simbolizată de statuia grotescă ce domină oraşul Dakar, întruchipând un cuplu senegalez gigantic în cel mai urât stil realist-socialist. (A fost realizată de o companie de stat nord-coreeană.) Apariţia Chinei ca mare investitor în Africa nu rezolvă mai nimic din această problemă. Dimpotrivă, chinezii sunt fericiţi să facă investiţii în infrastructură pentru a avea acces la bogăţia de minerale ale Africii, indiferent dacă fac afaceri cu dictatori militari, cu cleptocraţi corupţi sau cu autocraţi senili (sau chiar cu toate cele trei categorii). Tocmai acum, când guvernele şi organizaţiile nonguvernamentale vestice încep să ceară îmbunătăţiri ale guvernării în Africa în schimbul ajutoarelor, ele se trezesc sabotate de noul imperiu chinez.

Acest amestec de altruism şi exploatare din partea străinilor nu este ceva nou în istoria Africii. În secolul al XIX-lea, europenii au venit în Africa cu tot felul de motive. Unii veneau pentru bani, alţii pentru glorie. Unii veneau să investească, alţii să jefuiască. Unii veneau să aline, alţii să prindă rădăcini. Însă aproape toţi erau siguri – ca şi agenţiile de astăzi – că avantajele civilizaţiei vestice pot fi şi trebuie aduse pe „Continentul Negru"**. Dar înainte să condamnăm imperiile vestice pentru că erau malefice şi exploatatoare – capabile doar de manifestări care erau exact opusul stării de civilizaţie –, trebuie să înţelegem că ele aveau destul de multă dreptate când afirmau că misiunea lor era civilizatoare.

---

* Purificatorul de apă simplu, dar eficient al lui Dean Kamen ar putea fi foarte uşor distribuit prin intermediul reţelei fără egal de fabrici şi de puncte de desfacere a companiei Coca-Cola, prezentă în toate ţările în curs de dezvoltare. Dacă ne gândim cât de multe vieţi se pierd în fiecare an din cauza apei contaminate, un astfel de gest ar anula conotaţia peiorativă a termenului *coca-colonizare*.

** Sintagma aceasta făcea aluzie atât la culoarea pielii locuitorilor continentului, cât şi la înapoierea lor economică relativă (ca în „Evul Întunecat"). Şi astăzi Africa este un continent negru: privit din spaţiu, puţine lumini se văd aici, cu excepţia extremităţilor de nord şi de sud.

Să luăm cazul celei mai bune *killer application* a Vestului – cea care nu ucidea nimic, ci avea puterea de a dubla speranţa de viaţă a individului: medicina modernă. Asceticul Gandhi dispreţuia „armata de doctori" a civilizaţiei occidentale. Într-un interviu acordat la Londra în 1931, el a afirmat că „înfrângerea bolilor" este un indice pur „material" cu care civilizaţia vestică măsura progresul[7]. Dar pentru milioanele de oameni a căror viaţă primise o a doua şansă graţie medicinei vestice, între puritatea spirituală şi prelungirea vieţii alegerea nu era deloc dificilă. Pe la 1800, speranţa medie de viaţă la naştere era de doar 28,5 ani. După două secole, în 2001, ea a crescut la 66,6 ani. Iar această îmbunătăţire nu se limitează doar la metropolele imperiale. Istoricii care au obiceiul să confunde foametea sau războaiele civile cu genocidul şi gulagul, din dorinţa de a-i reprezenta pe oficialii coloniali ca pe nişte egali, din punct de vedere moral, ai naziştilor sau staliniştilor, ar face bine să se gândească şi la impactul măsurabil al medicinei occidentale asupra speranţei de viaţă în lumea colonială şi postcolonială.

Periodizarea „tranziţiei spre sănătate" – când a început o creştere susţinută a speranţei de viaţă – este destul de precisă. În Europa de Vest, a început în perioada 1770-1890, mai întâi în Danemarca, iar în cele din urmă în Spania. La începutul Primului Război Mondial, febra tifoidă şi holera fuseseră efectiv eliminate din Europa, ca urmare a ameliorării serviciului public de sănătate şi de igienă, în timp ce difteria şi tetanosul erau

Speranţa de viaţă la naştere: Anglia, Statele Unite, India şi China, 1725-1990

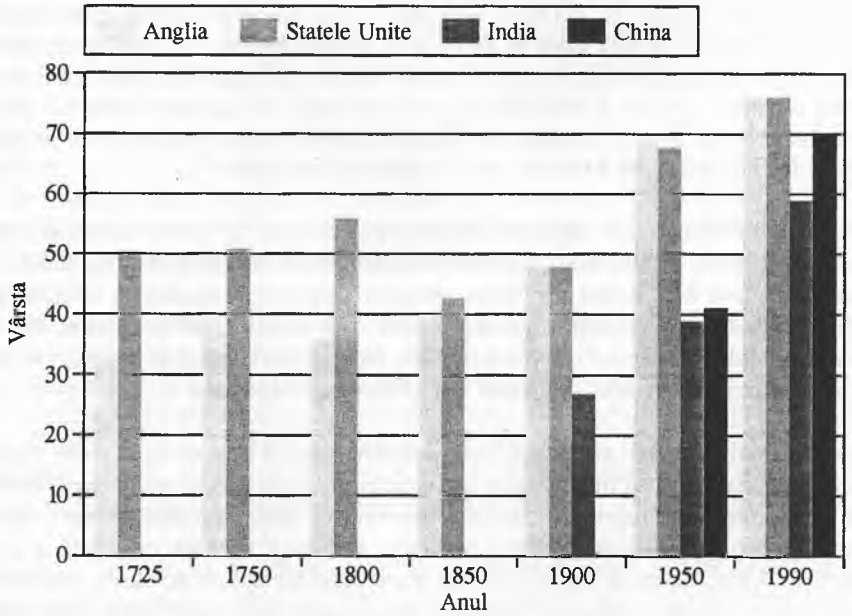

ţinute sub control prin vaccinări. În cele 23 de ţări asiatice moderne din care avem date, cu o singură excepţie, tranziţia spre sănătate a avut loc între 1890 şi 1950. În Africa, ea a avut loc între 1920 şi 1950, cu doar două excepţii la 43 de ţări. Astfel, în aproape toate ţările asiatice şi africane, speranţa de viaţă a început să se îmbunătăţească *înainte* de sfârşitul regimului colonial european. După obţinerea independenţei, rata ameliorării speranţei de viaţă a scăzut în Africa mai ales (dar nu exclusiv) din cauza epidemiei de HIV-SIDA. Este demn de menţionat şi faptul că ţările din America Latină s-au descurcat la fel, în ciuda faptului că s-au bucurat de independenţă politică încă de la începutul secolului al XIX-lea[8]. Momentul în care speranţa de viaţă a început să crească este cu atât mai surprinzător cu cât el a precedat apariţia antibioticelor (de exemplu, streptomicina, pentru vindecarea tuberculozei), a insecticidelor DDT şi a vaccinurilor, cu excepţia celor simple, pentru variolă şi febra galbenă, inventate în epoca imperială (vezi mai jos). Dovezile arată că, pe scară largă, a avut loc o îmbunătăţire susţinută a sănătăţii publice, care a redus mortalitatea cauzată de boli contractate prin contaminarea fecală, de malarie şi chiar de tuberculoză. Experienţa aceasta a avut loc în cel puţin o colonie britanică, Jamaica, iar povestea s-a repetat probabil şi în altele, Ceylon, Egipt, Kenia, Rhodesia, Trinidad şi Uganda, în care au avut loc ameliorări mai mult sau mai puţin simultane[9]. Aşa cum vom vedea, lucrurile au stat la fel şi în coloniile franceze. Repertoriul unic de boli tropicale mortale a solicitat efortul susţinut al oamenilor de ştiinţă şi oficialilor din domeniul sănătăţii, care nu ar fi fost la fel de prompt în absenţa imperialismului. Dramaturgul şi umoristul irlandez George Bernard Shaw îi dă aici replica perfectă lui Gandhi:

> De un secol civilizaţia a îndepărtat condiţiile care favorizau febra bacteriană. Tifosul, odată atât de răspândit, a dispărut: ciuma şi holera au fost oprite la graniţele noastre de o blocadă sanitară. [...] Pericolele infecţiilor şi felul în care pot fi evitate sunt cunoscute mai bine decât înainte. [...] Astăzi, problemele pacienţilor bolnavi de tuberculoză sunt sporite de tendinţa tot mai mare de a-i trata ca pe nişte leproşi. [...] Doctorii vorbesc de parcă singurul lucru ştiinţific pe care poţi să îl faci cu un bolnav de febră e să îl arunci în şanţul cel mai apropiat şi să torni peste el acid fenic de la mare distanţă, apoi să îl incinerezi pe loc. Şi totuşi, teama de infecţii a dus la un grad mai mare de precauţie şi igienă. Iar rezultatul net a fost un şir de victorii asupra bolilor[10].

Aceste victorii nu au fost obţinute doar de imperialişti, ci şi de supuşii lor din colonii.

Există şi o latură întunecată a ştiinţei medicale de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Lupta împotriva agenţilor patogeni coincidea cu o luptă pseudo-ştiinţifică împotriva ameninţării iluzorii a unei degenerări rasiale. În cele din urmă, războiul din 1914 dintre imperiile vestice rivale, numit „marele război pentru civilizaţie", a arătat că Africa nu era totuşi cel mai negru continent din lume.

Cele mai multe imperii şi-au proclamat intenţia paşnică de a civiliza ţările înapoiate. Dar puţine popoare au fost mai mândre de sintagma *misiune civilizatoare* decât francezii. Pentru a înţelege acest lucru, trebuie să observăm diferenţa profundă dintre Revoluţia Franceză şi cea Americană. Primul om care a înţeles această diferenţă a fost un parlamentar Whig, Edmund Burke, cel mai mare gânditor politic pe care l-a dat Irlandei sudul protestant. Burke sprijinise Revoluţia Americană, acceptând punctul de vedere al coloniştilor, potrivit căruia aceştia erau impozitaţi fără să fie reprezentaţi, şi recunoscând că ministerul lordului North nu era în stare să soluţioneze criza iniţială a impozitelor din

Massachussetts. Reacţia lui Burke la izbucnirea Revoluţiei din Franţa a fost cu totul alta. „Ar trebui oare să îl felicit în ziua eliberării sale pe nebunul", scria el în *Reflecţii asupra revoluţiei din Franţa*, „care a scăpat din cămaşa de forţă şi din bezna celulei sale, la lumină şi libertate? Oare trebuie să îl felicit pe banditul şi ucigaşul care a evadat din închisoare şi şi-a redobândit drepturile naturale?"[11]. Burke a intuit cu mult înainte caracterul violent al Revoluţiei Franceze. Aceste cuvinte au fost publicate pe 1 noiembrie 1790.

Reacţia politică în lanţ, care a început în 1789, era rezultatul crizei fiscale cronice, devenită acută după intervenţia francezilor în Revoluţia Americană. După criza financiară traumatizantă din 1719-1720 – Criza din Mississippi –, sistemul fiscal francez rămăsese cu mult în urma celui englez. Nu exista nici o bancă centrală care să emită bancnote. Nu exista nici o piaţă de obligaţiuni lichide unde datoria publică să poată fi cumpărată sau vândută. Sistemul fiscal fusese privatizat în mare măsură. În loc să vândă obligaţiuni, Coroana franceză vindea funcţii, ceea ce a creat un eşafodaj umflat de paraziţi pe bani publici. O serie de miniştri abili – Charles de Calonne, Loménie de Brienne şi Jacques Necker – au încercat să reformeze sistemul şi au eşuat. Soluţia cea mai simplă ar fi fost ca Ludovic al XVI-lea să nu îşi plătească datoriile monarhiei, care luau tot felul de forme bizare şi ajungeau până la aproape dublul plăţilor pentru obligaţiuni standardizate ale guvernului britanic[12]. În schimb, regele a dorit să obţină un consens. O Adunare a Notabililor nu a dus la nici un rezultat. Avocaţii din *parlements* nu făceau decât să agite spiritele. Finalmente, în august 1788, Ludovic a fost convins să convoace Stările Generale, o instituţie care nu se mai reunise din 1614. Ar fi trebuit să îşi dea seama că o instituţie de secol XVII nu putea decât să producă o criză de secol XVII.

La început, Revoluţia Franceză a fost un fel de Război Civil Britanic din care lipsea doar puritanismul. Adunarea Stărilor Generale le-a dat aristocraţilor nemulţumiţi ocazia de a-şi descărca năduful, avându-i în avangardă pe contele de Mirabeau şi pe marchizul de Lafayette. Ca şi în Anglia, camera inferioară a parlamentului şi-a manifestat voinţa proprie. Pe 17 iunie 1789, a Treia Stare (cea Comună) s-a proclamat „Adunare Naţională". Trei zile mai târziu, prin celebrul „jurământ de pe terenul de tenis", membrii săi au jurat să nu dizolve Adunarea până când Franţa nu va avea o constituţie nouă. Acesta era Parlamentul cel Lung, în versiune franceză. Dar atunci când au trebuit trasate regulile de bază ale vieţii politice franceze, revoluţionarii au adoptat un limbaj american recognoscibil. La o primă privire, Declaraţia Drepturilor Omului şi ale Cetăţeanului din 27 august 1789 le-ar fi părut familiară oamenilor din Philadelphia:

2. Drepturile naturale şi inalienabile ale omului [...] sunt libertatea, proprietatea, dreptul la siguranţă şi la rezistenţa la opresiune. [...]
10. Nimeni nu poate fi tras la răspundere pentru opiniile sale, fie ele chiar religioase. [...]
17. Proprietatea fiind un drept inviolabil şi sacru, nimeni nu poate fi privat de ea[13].

Şi atunci de ce, începând chiar cu dicursul său vituperant din 1 februarie 1790, a reacţionat Burke atât de violent împotriva acestei revoluţii? Iată-l în plină vervă:

> Francezii se răscoală împotriva unui monarh blând şi drept cu mai multă furie, ură şi dispreţ decât a făcut-o vreodată un popor împotriva celui mai josnic uzurpator sau a celui mai sângeros tiran. Rezistenţa lor a fost o concesie [...], lovitura lor a fost îndreptată împotriva mâinii care distribuia favoruri şi imunităţi. [...] Pedeapsa lor a venit chiar din

reuşita lor: legile au fost răsturnate, tribunalele au fost înjosite, industria a fost slăbită, comerţul e pe ducă, impozitele sunt neplătite, poporul sărăcit, Biserica e jefuită, iar statul nu este uşurat deloc, anarhia civilă şi militară a făcut constituţia regatului; toate lucrurile omeneşti şi divine au fost sacrificate pe altarul idolului creditului public, iar falimentul naţional a fost consecinţa; şi, ca să le pună capac la toate, titlurile de hârtie ale unei puteri noi, precare, instabile [...] au fost oferite ca sprijin al unui imperiu[14].

Dacă Burke ar fi scris aceste cuvinte în 1793, nu ar fi trebuit să ne mire. Dar o intuire a adevăratului caracter al Revoluţiei Franceze atât de devreme e uimitoare. Cum de îşi dăduse seama? Răspunsul este Rousseau.

Contractul social (1762) al lui Jean-Jacques Rousseau a fost una dintre cele mai periculoase cărţi produse vreodată de civilizaţia vestică. Omul, susţinea Rousseau, este un „nobil sălbatic" care nu vrea să se supună unei autorităţi. Singura autoritate legitimă căreia el i se supune este suveranitatea „poporului" şi a „voinţei generale". După Rousseau, voinţa generală trebuie să fie supremă. Magistraţii şi legiuitorii trebuie să se plece în faţa ei. Nu pot exista „asocieri facţionale". Nu poate exista creştinism, pentru că implică o separaţie a puterilor (cea spirituală de cea seculară). Libertatea e ceva bun, fără îndoială. Dar, pentru Rousseau, virtutea era mai importantă[15]. Întorcându-ne la Declaraţia Drepturilor Omului şi ale Cetăţeanului, cititorul modern îşi poate da seama ce anume l-a deranjat pe Burke:

6. Legea este o expresie a voinţei generale. [...]
10. Nimeni nu poate fi tras la răspundere pentru opiniile sale, fie ele chiar religioase, *dacă manifestarea lor nu tulbură ordinea publică stabilită prin lege.* [...]
17. Proprietatea fiind un drept inviolabil şi sacru, nimeni nu poate fi privat de ea, *cu excepţia cazurilor în care necesitatea publică, legal constatată, pretinde în mod evident acest lucru* [subl.n.].

Tocmai aceste excepţii stârneau suspiciunea lui Burke. Primatul acordat de Rousseau „ordinii publice" şi „necesităţii publice" i se părea profund sinistru. Voinţa generală era, din punctul de vedere al lui Burke, o modalitate mai puţin demnă de încredere de a-i alege pe conducători decât principiul ereditar, de vreme ce conducătorii ereditari erau mai înclinaţi să respecte „vechile libertăţi", pe care Burke le prefera „libertăţii" noi, singulară şi abstractă. Starea a Treia, susţinea el, va fi inevitabil coruptă de putere (şi de „interesul bănesc"), spre deosebire de aristocraţie, care se bucura de independenţa conferită de averea personală. Burke a înţeles şi însemnătatea exproprierii pământurilor Bisericii, în noiembrie 1789 – unul dintre actele cu adevărat revoluţionare –, ca şi a pericolelor pe care le presupunea tipărirea banilor de hârtie (asignatele), neavând ca susţinere nimic altceva decât pământurile bisericeşti confiscate. Contractul social real, a susţinut el, nu consta în pactul rousseauist dintre nobilul sălbatic şi voinţa generală, ci în „parteneriatul" dintre generaţia prezentă şi cele viitoare. Cu o uimitoare intuiţie, Burke avertiza că utopismul „profesorilor" era periculos: „La capătul fiecărei viziuni", scria el în cea mai profetică declaraţie a epocii, „nu se văd decât spânzurătorile"*. Atacul împotriva instituţiilor tradiţionale, avertiza el, va sfârşi într-o „oligarhie necinstită şi

* Burke a eşuat doar în anticiparea faptului că Revoluţia avea să adopte ghilotina ca pe o soluţie tipic raţionalistă la problema celui mai eficient mod de a încheia o viaţă omenească.

ignobilă" care va degenera, în dictatura militară[16]. În toate acestea, faptele i-au confirmat predicţia.

Constituţia din septembrie 1791 afirma inviolabilitatea dreptului la proprietate, inviolabilitatea „Regelui francezilor", inviolabilitatea dreptului la asociere şi a libertăţii credinţei. Doi ani mai târziu, toate patru fuseseră deja încălcate, începând cu dreptul la proprietate al Bisericii. Dreptul la liberă asociere fusese încălcat prin abolirea ordinelor monastice, a ghildelor şi a uniunilor comerciale (dar nu şi a facţiunilor politice, care înfloreau). Iar în august 1792 statutul privilegiat al regelui a fost încălcat, atunci când el a fost arestat în urma asaltului asupra Palatului Tuileries. E adevărat că Ludovic al XVI-lea şi-a atras singur pedeapsa când familia regală nu a reuşit să fugă la Varennes, încercare vană de a evada din Paris (deghizată în anturajul unei baronese rusoaice) către citadela monarhiştilor de la Montmédy, la graniţa de nord-est. După ce a fost aleasă o Convenţie Naţională nouă şi democratică, în septembrie 1792, probabilitatea regicidului a crescut şi mai mult. Dar execuţia lui Ludovic al XVI-lea pe 21 ianuarie 1793 a avut consecinţe foarte diferite de execuţia lui Carol I. În timpul Revoluţiei Engleze, uciderea regelui pusese capăt unui război civil. În timpul Revoluţiei Franceze, ea a fost uvertura la capătul căreia puterea a trecut, prin Societatea iacobină a Prietenilor Constituţiei, la Comuna insurecţională şi apoi la Comitetele de salvare publică ale Convenţiei Naţionale. Aşa cum avea să se mai întâmple în istoria Occidentului, revoluţionarii s-au înarmat cu o nouă religie prin care s-au întărit, ca să poată comite atrocităţi şi mai mari. Pe 10 noiembrie 1793, adorarea lui Dumnezeu a fost interzisă şi s-a instituit cultul Raţiunii, prima religie politică a epocii moderne, având icoanele şi ritualurile sale, dar şi martirii săi.

Revoluţia Franceză fusese încă de la început violentă[17]. Asaltul detestatei închisori Bastilia de pe 14 iulie 1789 a fost sărbătorit prin decapitarea marchizului de Launey (guvernatorul Bastiliei) şi a lui Jacques de Flesselles (conducătorul negustorilor din Paris). La doar o săptămână după aceea, prim-ministrul regelui, Joseph-François Foullon de Doué, şi ginerele acestuia, Bethier de Sauvigny, au fost şi ei ucişi. Când mulţimea revoluţionară a atacat familia regală de la Versailles, în octombrie, aproape 100 de oameni au fost ucişi. În 1791 au avut loc Ziua Pumnalelor şi masacrul de pe Champ-de-Mars. În septembrie 1792, în jur de 1.400 de prizonieri monarhişti au fost executaţi ca urmare a demonstraţiilor contrarevoluţionare din Bretagne, Vendée şi Dauphiné. Dar era nevoie de ceva mai mult ca să se producă marele carnagiu al terorii, prima demonstraţie din epoca modernă a crudului adevăr că revoluţiile îşi devorează propriii copii.

O întreagă generaţie de istorici încântaţi de ideile lui Karl Marx (vezi capitolul 5) au căutat răspunsul în conflictul de clasă, atribuind izbucnirea revoluţiei unor recolte proaste, preţului crescut al pâinii şi nemulţumirii aşa-numiţilor *sans-culottes* – în *l'ancien régime*, erau cel mai asemănător lucru cu proletariatul. Dar interpretările marxiste se împiedicau de numeroasele dovezi că burghezia nu purtase un război de clasă împotriva aristocraţiei. De fapt, o elită de „notabili", câţiva burghezi şi câţiva aristocraţi au făcut Revoluţia împreună. O interpretare mult mai subtilă fusese însă deja oferită de un intelectual aristocrat pe nume Alexis de Tocqueville, ale cărui lucrări majore, *Democraţia în America* (1835) şi *Vechiul Regim şi Revoluţia* (1856), dau un răspuns de neegalat la întrebarea: de ce Franţa nu a fost America? Au existat, susţinea Tocqueville, cinci diferenţe fundamentale între cele două ţări şi deci şi între cele două revoluţii pe care le-au înfăptuit. În primul rând, Franţa era tot mai centralizată, pe când America era un stat federal natural, cu o viaţă asociativă provincială şi o societate civilă. În al doilea

rând, francezii tindeau să pună voinţa generală mai presus de litera legii, lucru pe care puternica branşă juridică americană îl respingea. În al treilea rând, revoluţionarii francezi atacau religia şi Biserica ce o susţinea, în timp ce sectarismul american servea ca scut împotriva pretenţiilor autorităţii seculare. (Tocqueville era sceptic din punct de vedere religios, dar a înţeles înaintea multora valoarea socială a religiei.) În al patrulea rând, francezii au acordat prea multă putere unor intelectuali iresponsabili, în timp ce conducerea supremă aparţinea unor oameni practici. În ultimul rând, cel mai important pentru Tocqueville, francezii puneau egalitatea mai presus de libertate. Ca să rezumăm, ei îl preferau pe Rousseau lui Locke.

În capitolul XIII din *Democraţia în America*, Tocqueville a nimerit drept la ţintă:

> Cetăţeanul american învaţă încă din copilărie să se bazeze pe propriile eforturi pentru a face faţă necazurilor şi greutăţilor vieţii; el priveşte autoritatea socială cu neîncredere şi nelinişte şi îi cere ajutorul doar când nu o poate ocoli. [...] În America, libertatea de asociere în scopuri politice este neîngrădită. [...] În nici o altă ţară nu este mai multă nevoie de asociere pentru a împiedica despotismul facţiunilor sau puterea arbitrară a unui principe decât în ţările constituite democratic[18].

Astfel, slăbiciunea relativă a societăţii civile franceze era unul dintre motivele pentru care republicile franceze au tins să încalce libertăţile individuale şi să degenereze în autocraţii. Dar Tocqueville a adăugat şi un al şaselea punct, parcă în ultima clipă:

> În Franţa, pasiunea pentru război este atât de mare, încât nici o iniţiativă nu este prea nebunească sau prea periculoasă pentru bunăstarea statului ca oamenii să nu considere că ar fi o onoare să o întreprindă cu riscul vieţii[19].

Aceasta era, cu siguranţă, cea mai mare diferenţă dintre cele două revoluţii. Amândouă au trebuit să poarte războaie ca să supravieţuiască. Dar războiul purtat de revoluţionarii francezi a fost mai amplu şi mai îndelungat.

Din momentul în care Leopold al II-lea, împăratul Sfântului Imperiu Roman, i-a convocat pe ceilalţi monarhi să vină în ajutorul lui Ludovic al XVI-lea – chemare la care urmaşul lui Frederic cel Mare, Frederic Wilhelm al II-lea a răspuns primul –, Revoluţia Franceză a trebuit să lupte pentru propria existenţă. Declaraţia de război a Austriei (aprilie 1792), apoi cele ale Marii Britanii, Olandei şi Spaniei (februarie 1793) au dezlănţuit o conflagraţie mai mare decât Războiul de Independenţă american. După datele Ministerului American al Apărării, 4.435 de oameni şi-au pierdut viaţa pentru apărarea Statelor Unite până la Bătălia de la Yorktown, inclusiv; au fost 6.188 de răniţi. Pierderile din războiul din 1812 au fost de 2.260, respectiv 4.505 de oameni[20]. Victimele au fost ceva mai puţine de partea britanicilor. Chiar dacă o mare parte dintre răniţi ar fi decedat şi un mare număr de civili şi soldaţi ar fi murit în urma bolilor şi a privaţiunilor îndurate din cauza războiului, conflictul rămâne unul limitat. Unele dintre cele mai faimoase bătălii – cea de la Brandywine sau cea de la Yorktown – nu au fost, după standardele europene, decât nişte încăierări. Numărul de morţi în războaiele revoluţionare şi în cele napoleoniene a fost cu mult mai mare – după una dintre estimări, numărul total de morţi pe câmpul de luptă, de ambele părţi, între 1792 şi 1815, a fost de 3,5 milioane.

Un calcul moderat arată că în apărarea revoluţiei lor au murit de 20 de ori mai mulţi francezi decât americani. Şi asta excluzând victimele represiunii interne. Un număr de 17.000 de oameni au fost executaţi în urma unui proces, între 12.000 şi 40.000 au ajuns la ghilotină sau la spânzurătoare fără proces, iar între 80.000 şi 300.000 au pierit atunci când a fost înăbuşită rebeliunea roialistă din Vendée[21]. Revoluţia Franceză a fost şi mult mai păgubitoare economic decât cea americană. Americanii au avut o inflaţie urmată de stabilizare; francezii au avut hiperinflaţie, care a dus la prăbuşirea totală a asignatelor de hârtie. Întreaga populaţie masculină a ţării a fost mobilizată pentru război. Preţurile şi salariile au fost controlate. Economia de piaţă s-a prăbuşit.

Radicalizarea Revoluţiei Franceze – care împlinea profeţia lui Burke – trebuie înţeleasă în acest context. Începând cu aprilie 1793, când puterea a ajuns să fie concentrată în mâinile Comitetului de salvare publică, Parisul s-a transformat într-un balamuc. Mai întâi au fost arestaţi girondinii, o facţiune a clubului iacobinilor (cealaltă facţiune erau montagnarzii), iar pe 31 octombrie au fost executaţi. Apoi i-au urmat la eşafod adepţii lui Georges-Jacques Danton (la 6 aprilie 1794). A venit apoi rândul lui Maximilian Robespierre, figura dominantă în Comitetul de salvare publică, mare preot al cultului rousseauist al virtuţii republicane, să fie ghilotinat. În acest *danse macabre* acompaniat de uimitor de sângeroasa *Marseillaise**, cea mai periculoasă acuzaţie la adresa „duşmanilor poporului" era cea de trădare. Eşecurile militare au declanşat această etapă paranoică. Aşa cum prevăzuse Burke, care cunoştea teoria politică clasică, o astfel de democraţie trebuia să fie urmată de oligarhie şi, în cele din urmă, de tirania unui general. În doar un deceniu, Convenţia a fost înlocuită de un Directorat (octombrie 1795), Directoratul de un prim-consul (noiembrie 1799), iar titlul de prim-consul de cel de împărat (decembrie 1804). Ceea ce începuse cu Rousseau s-a încheiat ca o reeditare a prăbuşirii Republicii Romane.

În bătălia de la Austerlitz**, pe 2 decembrie 1805, aproximativ 73.200 de soldaţi francezi au învins 85.700 de ruşi şi austrieci. Să comparăm aceste cifre cu forţele din bătălia de la Yorktown din 1781, în care cei 17.600 de soldaţi ai lui Washington i-au învins pe cei 8.300 de „roşcovani" ai lui Cornwallis. Victimele primei bătălii au fost cu peste 12.000 mai numeroase decât toţi participanţii celei de-a doua bătălii. La Austerlitz, mai mult de o treime dintre soldaţii ruşi au fost ucişi, răniţi sau luaţi prizonieri. Dar armamentul folosit aici nu a fost cu mult diferit de cel al armatei lui Frederic cel Mare din bătălia de la Leuthen, cu jumătate de secol în urmă. Artileria mobilă a produs cele mai multe victime. Nouă nu era tehnologia, ci amploarea războaielor napoleoniene. În 1812, armata franceză număra 700.000 de oameni. În total, 1,3 milioane de francezi fuseseră concentraţi între 1800 şi acel an fatidic. În jur de două milioane de oameni şi-au pierdut viaţa în războaiele purtate de Napoleon; aproape jumătate dintre ei erau francezi –

---

* Compozitorul ei a fost Claude-Joseph Rouget de Lisle (aprilie 1792): „Împotriva noastră se ridică/ Steagul însângerat al tiraniei// [...] Auziţi în câmpii/ Mugind aceşti soldaţi feroce?/ Ei vin până în braţele noastre/ Ca să reteze gâturile fiilor şi soţilor voştri!/ La arme, cetăţeni,/ Formaţi batalioane!/ Să mergem, să mergem!/ Sângele spurcat/ Să ne spele brazdele!/ [Nu-i iertaţi] pe aceşti tirani sângeroşi/ [...] Pe toţi aceşti tigri care, fără milă,/ Sfâşie sânul mamei lor!".

** Austerlitz, acum localitatea Slavkov din Republica Cehă, a fost locul bătăliei în urma căreia Napoleon s-a hotărât să comande Arcul de Triumf.

aproximativ o cincime erau bărbaţi născuţi între 1790 şi 1795. Iată cum această revoluţie şi-a devorat copiii.

Să fi existat ceva aparte în societatea civilă americană care dădea democraţiei o şansă mai mare acolo decât în Franţa, aşa cum susţinea Tocqueville? Erau mai multe şanse în statul francez, deja centralizat, pentru apariţia unui Napoleon decât în descentralizatele State Unite ale Americii? Nu putem şti sigur. Dar ar trebui să ne întrebăm cât ar fi durat constituţia Statelor Unite dacă federaţia ar fi trecut prin aceleaşi dificultăţi militare şi economice care au măturat constituţia franceză din 1791.

Molohul războiului

Revoluţia nu şi-a devorat doar propriii copii. Mulţi dintre cei care au luptat împotriva ei erau copii la propriu. Atunci când a intrat în luptă împotriva francezilor, Carl von Clausewitz avea 12 ani şi era deja caporal în armata prusacă. Clausewitz, un veritabil soldat-cărturar, a supravieţuit înfrângerii zdrobitoare a prusacilor la Jena, în 1806, a refuzat să lupte alături de francezi contra ruşilor în 1812 şi a luptat la Ligny în 1815. El a înţeles mai bine decât oricine (chiar şi decât Napoleon) cum anume a schimbat Revoluţia Franceză arta neagră a războiului. Capodopera sa postumă, *Despre război* (1832), este cea mai importantă carte pe acest subiect scrisă vreodată de un autor occidental. Deşi este în multe privinţe o carte pentru toate timpurile, ea e şi un comentariu indispendabil asupra epocii napoleoniene, căci explică *de ce* războiul şi-a schimbat amploarea şi ce modificări a antrenat acest lucru.

„Războiul", spune Clausewitz, „este [...] un act de forţă pentru a-l obliga pe duşman să facă ceea ce dorim. [...] Nu este un simplu act politic, ci un veritabil instrument al politicii, o continuare a relaţiilor politice cu alte mijloace". Sunt cele mai celebre cuvinte ale sale şi, de asemenea, cel mai greşit traduse şi mai rău înţelese. Dar nu sunt şi cele mai importante afirmaţii ale sale. Intuiţia lui Clausewitz a fost că, în siajul Revoluţiei Franceze, pe câmpul de luptă se născuse o nouă patimă. „Chiar şi cei mai civilizaţi dintre oameni", spunea el făcând aluzie la francezi, „pot fi cuprinşi de o ură arzătoare unii faţă de alţii". După 1793, „războiul a redevenit o afacere a poporului", şi nu o distracţie a regilor; el a devenit un „moloh" dezlănţuit de „furia unei ţări". Clausewitz recunoştea că Napoleon a avut geniu în utilizarea acestui nou moloh militar. „Curajul şi norocul" lui „aruncaseră în uitare vechile obiceiuri acceptate de toată lumea". Sub Napoleon, „arta războiului atinsese starea de perfecţiune absolută". Corsicanul era pur şi simplu „însuşi zeul războiului, [a cărui] superioritate ducea mereu la prăbuşirea inamicului". Dar calităţile sale excepţionale de general erau mai puţin importante decât noul spirit popular care îi susţinea armata.

În cea mai remarcabilă frază a sa, Clausewitz spunea că războiul devenise „o paradoxală treime – compusă din violenţa, ura şi adversitatea primordiale, care trebuie considerate forţa oarbă a naturii; din jocul întâmplării şi al probabilităţii [...] şi din elementul subordonării, ca instrument al politicii, prin care el se supune raţiunii şi numai raţiunii". E adevărat că „dorinţa de a anihila forţele inamicului" este un impuls foarte puternic – „primul născut" al noului război al naţiunilor. Dar, avertiza Clausewitz, apărarea este întotdeauna „o formă de luptă mai puternică decât atacul", deoarece „forţa

unui atac se diminuează treptat". Şi apărarea are dificultăţile ei inerente: „Totul e foarte simplu într-un război, dar cel mai simplu lucru este dificil [...], un fel de fricţiune [...] scade nivelul general al performanţei". Din aceste motive, un comandant eficient trebuie să ţină minte patru lucruri. Primul, „să calculeze probabilităţile"*. Al doilea, „să acţioneze cu maximă concentrare". Al treilea, „să acţioneze cu maximă rapiditate":

> Întreaga activitate militară trebuie, de aceea, să relaţioneze direct sau indirect cu confruntarea. Scopul pentru care un soldat este recrutat, echipat, înarmat şi antrenat [...] *este ca el să lupte în locul potrivit, la momentul potrivit.*

Însă cel mai important lucru este ca molohul să fie ţinut sub control. Ceea ce Clausewitz numeşete „război total" „presupune primatul politicii" – cu alte cuvinte, subordonarea mijloacelor de a lupta scopurilor politicii externe. Acesta este mesajul profund din *Despre război*[22].

Aşadar, care erau scopurile politice ale lui Napoleon? E adevărat că, în unele privinţe, ele aveau o patină reacţionară: comparaţi *Încoronarea lui Napoleon la Notre Dame* (1804) de Jacques-Louis David, unde acesta este învăluit în hermina imperială, cu eroul romantic reprezentat de acelaşi artist în *Napoleon în pasul Saint-Bernard* (1801), care prezintă, ca să folosim sintagma filozofului Georg Wilhelm Friedrich Hegel, şi *Zeitgeist*-ul însuşi călare pe cal. Această metamorfoză l-a dezgustat în asemenea măsură pe Ludwig van Beethoven, întruchiparea muzicală a spiritului epocii, încât acesta a şters furios titlul original al Simfoniei a III-a – „Buonaparte", schimbându-l în „Eroica". După ce se încoronase ca împărat, în decembrie 1804, Napoleon îl obligase pe împăratul austriac Francisc al II-lea să renunţe la titlu şi se căsătorise cu fiica acestuia. Iar prin Concordatul din 1801, Napoleon făcuse pace între Franţa şi papă, eliminând rămăşiţele cultului iacobin al raţiunii.

Dar puţine lucruri păreau retrograde în imperiul pe care Napoleon încerca să îl construiască în Europa. Era un imperiu cu adevărat revoluţionar. El nu doar a extins Franţa până la „graniţele ei naturale", luând din teritoriul Prusiei. A creat o nouă confederaţie elveţiană; o nouă Confederaţie a Rinului vest-germană, compusă din 40 de state, întinzându-se de la Marea Baltică la Alpi; un nou regat al Italiei (de Nord); şi un nou Ducat al Varşoviei. E adevărat că aceste state urmau să fie vasale Franţei; Napoleon i-a instalat chiar pe cheltuitorul său frate mai tânăr, Jérôme, ca guvernator titular al noului Regat al Westfaliei, iar pe cochetul său cumnat, Joachim Murat, ca omolog al acestuia în Napoli. E adevărat şi că învinşii le-au plătit învingătorilor francezi un greu tribut. Între 1795 şi 1804, olandezii le-au plătit francezilor 229 de milioane de guldeni, ceea ce reprezenta mai mult decât venitul ţării pe un an întreg. Campaniile lui Napoleon din 1806-1807 nu doar că s-au autofinanţat, ci au acoperit mai mult de o treime din cheltuielile bugetare obişnuite ale Franţei. Jumătate dintre taxele strânse în Italia între 1805 şi 1812 au intrat în vistieria franceză. Cu toate acestea, harta Europei trasată de Napoleon a transformat vechiul puzzle peticit de teritorii ereditare într-o nouă reţea de state-naţiuni. În plus, guvernarea franceză a fost însoţită de o schimbare fundamentală a ordinii juridice prin introducerea unui nou cod civil de legi, la iniţiativa împăratului – o

---

* La École Militaire din Paris, Napoleon îl avuse ca profesor pe Pierre-Simon Laplace, unul dintre pionierii calculului matematic al probabilităţilor.

schimbare ce avea să aibă efecte pozitive durabile asupra economiei ţărilor implicate. Dominaţia franceză anulase privilegiile care protejaseră nobilimea, clerul, ghildele şi oligarhiile urbane şi stabilise principiul egalităţii în faţa legii[23]. Napoleon nu minţea cu totul atunci când, mai târziu, declara că „dorise să întemeieze un sistem european, un cod de legi european, un sistem juridic european", în baza căruia „să existe un singur popor în Europa"[24]. Dacă imperiul său nu a durat mai mult nu înseamnă că el nu avea viziune politică. Pentru Napoleon, războiul nu era un scop în sine. Ci însemna, aşa cum bine înţelesese Clausewitz, o activitate politică realizată cu ajutorul armelor.

Nu scopul lui Napoleon era greşit, ci faptul că, la un moment dat, forţele inamicilor săi aveau să ajungă inevitabil să le depăşească pe ale sale, deşi comandanţii lor nu au avut niciodată abilităţile lui. Decimată nu atât de iarna rusească, cât de strategia ruşilor, de uzură şi retragere (ca să nu mai vorbim de răspândirea tifosului), *La Grande Armée* a fost înfrântă de o armată mai mare – mai exact, una cu mai mulţi cai – la Leipzig, în 1813[25]. A fost aceeaşi poveste ca în 1815, la Waterloo, când prusacii au înclinat balanţa. Cu mult înainte de aceasta, Franţa pierduse însă războiul pe mare. În Golful Abukir (în Bătălia Nilului), în 1798, Sir Horatio Nelson îşi câştigase titlul nobiliar atacând cu dibăcie flota franceză din două direcţii, lucru fatal pentru visul lui Napoleon de a cuceri Egiptul. Şapte ani mai târziu, la Trafalgar, flota de 27 de nave a lui Nelson a înfrânt o flotă mult mai mare, franco-spaniolă, folosind „manevra Nelson" – tactica de a străpunge în mare viteză centrul liniei inamice, trăgând cu tunurile în tribordul unei nave, în spatele alteia şi apoi în stânga celei de-a doua nave.

Importanţa înfrîngerii maritime a lui Napoleon era dublă. Mai întâi, Franţa era izolată treptat de posesiunile ei de peste mări. În 1791, foarte rentabila colonie producătoare de zahăr Saint-Domingue pornise o revoluţie sub conducerea sclavului eliberat François-Dominique Toussaint „Louverture" (adică, literal, „deschiderea"), după ce Adunarea Legislativă din Paris le dăduse drept de vot negrilor şi mulatrilor liberi, dar nu şi sclavilor. Abolirea sclaviei de către Convenţia Naţională în 1794 aruncase insula într-un război civil rasial sângeros, care se extinsese şi în provincia spaniolă învecinată, Santo Domingo, şi care nu s-a stins până la întemniţarea lui Toussaint şi deportarea sa în Franţa, în 1802, odată cu reinstituirea sclaviei de către Napoleon. În total, între 160.000 şi 350.000 de oameni şi-au pierdut viaţa în Revoluţia Haitiană. Un an mai târziu, francezii au decis să vândă vastul teritoriu nord-american numit pe atunci Louisiana (care nu trebuie confundat cu statul de astăzi) Statelor Unite, la un preţ de chilipir: 2.146.600 de kilometri pătraţi pentru 15 milioane de dolari (mai puţin de trei cenţi pentru cca 4000 m^2). În al doilea rând, mai important, Franţa a pierdut războiul financiar. În ciuda vânzării continue a fostelor pământuri bisericeşti, a introducerii unei noi monede şi a exploatării plătitorilor de taxe olandezi şi italieni, Napoleon nu a putut coborî costul creditelor sub 6%. Între Trafalgar şi Waterloo, dobânda medie a rentelor guvernamentale franceze era cu două puncte procentuale mai mare decât cea a bonurilor de rentă britanice. A fost o diferenţă fatală.

Ca bun negustor ce era, Bonaparte a încercat să slăbească poziţia economică a Marii Britanii interzicându-i să facă comerţ cu continentul. Dar negustorii britanici au reuşit imediat să găsească pieţe noi, mai îndepărtate, ajutaţi de faptul că Marina Regală domina principalele rute maritime. Se crede uneori, în mod greşit, că industrializarea mai timpurie a Marii Britanii i-ar fi adus un avantaj faţă de Napoleon. De fapt, războiul a fost câştigat de comerţ şi finanţe, nu de fier şi de maşinile cu abur. Comerţul nu doar că a

rezistat; Marea Britanie a obţinut un excedent de cont curent în câştigurile invizibile din transportul maritim, asigurări şi investiţii peste mări, la care s-au adăugat profiturile imperiului (câştigul din comerţul cu sclavi şi din impozitarea indienilor de către Compania Indiilor de Est). Excedentul serviciilor în Regatului Unit s-a ridicat la 14 milioane de lire sterline pe an între 1808 şi 1815, depăşind cu mult deficitul balanţei comerciale din aceeaşi perioadă. Aceasta a permis Marii Britanii să realizeze mari transferuri în străinătate – echivalente cu cel mult 4,4% din venitul naţional anual – sub forma plăţilor către armata proprie şi a subvenţiilor către aliaţi. Între 1793 şi 1815, suma totală oferită de Marea Britanie duşmanilor continentali ai Franţei a fost de 65,8 milioane de lire. Noul spirit al epocii, care se baza pe bursă, era un evreu născut la Frankfurt, pe nume Nathan Rothschild – un *Finanzbonaparte* –, care a jucat un rol-cheie în stimularea forţei de luptă a ducelui de Wellington şi a aliaţilor săi[26].

Napoleon fusese înfrânt. Franţa era acum împovărată de obligaţia de a plăti despăgubiri imense şi de restauraţia Bourbonilor, în persoana corpolentului Ludovic al XVIII-lea. Dar nici visul revoluţiei, nici cel al imperiului revoluţionar nu au murit odată cu Napoleon atunci când acesta s-a stins, aproape sigur, din cauza cancerului, în 1821, pe îndepărtata insulă Sfânta Elena din Atlanticul de Sud. Revoluţia din 1789 dăruise Franţei un scenariu politic de un dramatism inegalabil. În cea mai mare parte a secolului care a urmat, tentaţia de a-l pune din nou în scenă a fost irezistibilă; s-a întâmplat la 1830, la 1848 şi, din nou, la 1871. Problema era că, de fiecare dată când pe străzile din centrul Parisului se ridicau baricade, o undă de şoc – deşi una de magnitudine tot mai scăzută – mătura Europa şi imperiile europene. Promisiunea roşie a unei revoluţii din Declaraţia Drepturilor Omului nu putea fi pur şi simplu învesmântată în negrul straielor monahale şi uitată, lucru pe care îl sublinia Stendhal în romanul său *Roşu şi negru* (1830). La urma urmei, oricine putea adopta atât vocabularul, cât şi iconografia Revoluţiei. Civilii înarmaţi în grabă, războinicii cu pieptul dezvelit, martirii răstigniţi – toate aceste imagini vor deveni clişee care vor face carieră*.

Revoluţiile de la 1848 au fost şi mai răspândite. Oamenii au ieşit în stradă la Berlin, Dresda, Hanovra, Karlsruhe, Kassel, München, Stuttgart şi Viena, ca şi în Milano, Napoli, Torino şi Veneţia. A fost o revoluţie condusă de intelectualii dezamăgiţi în primul rând de limitele impuse libertăţii de expresie de către regimurile monarhiste restabilite în 1815. Simptomatică este decizia compozitorului Richard Wagner şi a anarhistului rus Mihail Bakunin de a-şi aduce contribuţia la „conflagraţia mondială" plănuind să scrie împreună o operă blasfematoare**. Marea Britanie a fost una dintre

---

* Comparaţi, de exemplu, tabloul lui Eugène Delacroix *Libertatea conducând poporul* (1830) cu cel al lui Gustave, baron de Wappers, *Un episod din Revoluţia Belgiană din 1830* (1835) sau (dintre numeroasele exemple oferite de pictura secolului XX) cu opera mexicanului Diego Rivera *Arsenalul* (1928).

** În autobiografia sa, Wagner afirmă că el „concepuse planul unei tragedii pentru scena ideală a viitorului, intitulată *Iisus din Nazareth*. Bakunin n-a vrut să audă de asta; iar când am vrut să îl câştig de partea mea cu câteva aluzii verbale, mi-a urat succes, dar a insistat că trebuie cu orice preţ să îl fac pe Iisus să apară ca un personaj slab. Cât despre muzica lucrării, mi-a sugerat ca, peste toate variaţiunile, să folosesc doar o serie de fraze muzicale, şi anume: pentru tenor, «Tăiaţi-i capul!»; pentru soprană, «Spânzuraţi-l!»; iar pentru basso continuo, «Foc! Foc!»". Anecdota prezintă sugestiv spiritul agitat al anului 1848.

puţinele ţări vest-europene scutite de astfel de mişcări, deoarece avea la dispoziţie 35.000 de soldaţi, 85.000 de voluntari, 1.200 de rezervişti şi 4.000 de poliţişti care aveau grijă ca susţinătorii sufragiului universal – chartiştii – să nu se agite prea tare. Ca urmare, în 1848, la Londra s-au ţinut discursuri în parcuri, fără vărsare de sânge pe străzi.

Dar aşa-numita primăvară a popoarelor nu s-a limitat doar la continentul european. Ca multe alte idei occidentale din secolul al XIX-lea, revoluţia în stil francez a devenit repede un fenomen global. Au avut loc frământări în Imperiul Britanic – în Ceylon, Guiana, Jamaica, New South Wales, în Suveranitatea Fluviului Orange, în Punjab şi în Pământul lui Van Diemen[27]. Şi mai extraordinare au fost evenimentele din Africa de Vest franceză. Aici, spre deosebire de coloniile britanice, schimbările politice radicale au avut sprijinul guvernului revoluţionar din metropolă.

Toate acestea lămuresc cea mai puternică trăsătură distinctivă a imperialismului francez: el avea un pronunţat caracter revoluţionar. Din instinct, Imperiul Britanic era conservator din punct de vedere social; cu fiecare an, administratorii lui se apropiau tot mai mult de elitele locale şi erau tot mai mulţumiţi de guvernarea indirectă prin intermediul şefilor de trib şi al maharajahilor care nu aveau decât o funcţie decorativă. Dar francezii nutreau încă speranţa că libertatea, egalitatea şi fraternitatea – alături de Codul lui Napoleon şi hrana la conservă (o altă invenţie napoleoniană) – erau bunuri de exportat în toată lumea[28].

Spre deosebire de toate celelalte imperii europene, Franţa îşi întemeiase imperiul de peste mări, cel puţin parţial, pe sclavie. În 1848 noul guvern republican francez declara că sclavia va fi din nou abolită în întregul Imperiu Francez, inclusiv în colonia vest-africană a Senegalului. Britanicii făcuseră deja acest lucru în imperiul lor, cu 15 ani în urmă. Dar abolţionismul era doar începutul revoluţiei din Africa franceză. S-a proclamat şi că sclavii nou-eliberaţi vor avea drept de vot – spre deosebire de indigenii din coloniile britanice. După introducerea sufragiului universal pentru bărbaţi în întregul Imperiu Francez, aproape tot electoratul african, metis sau de rasă mixtă (în care albii reprezentau abia 1% din total), a votat în alegerile din noiembrie 1848, alegând primul om de culoare în Adunarea Naţională a Franţei[29]. Deşi împăratul Napoleon al III-lea a retras dreptul Senegalului de a trimite un deputat la Paris în 1852, drept nerestabilit până în 1879, a continuat practica alegerii unor consilii ale celor *quatre communes* (Saint-Louis, Gorée, Rufisque şi Dakar) prin sufragiu universal masculin[30]. Prima adunare democratică multirasială din istoria Africii s-a reunit în capitala colonială Saint-Louis.

Contemporanii au înţeles ce pas mare era acesta. „Cei care vor vizita Consiliul", scria un călător britanic ajuns în Saint-Louis, „vor putea vedea un preşedinte negru chemând la ordine un membru european turbulent al adunării [...]. Membrii negri i-au criticat fără milă pe oficialii din Senegal. Nici o colonie britanică nu ar tolera atacurile la care indigenii îi supun pe demnitarii europeni din Senegal"[31]. Pentru britanici, imperiul însemna ierarhie, aşa cum societatea de acasă însemna clase. În vârful ierarhiei se afla Victoria, regină şi împărăteasă. Pe diferite trepte mai jos se aflau cei 400 de milioane de supuşi ai ei, dispuşi în ordine descrescătoare, într-o succesiune complicată în funcţie de importanţă, până la cel mai de jos *punkah wallah* din Calcutta. Imperiul Francez era altfel.

Pentru revoluţionarii de la 1848, părea de la sine înţeles că supuşii coloniali trebuie să devină cât mai repede cetăţeni francezi. În jargonul epocii, africanii trebuiau „asimilaţi".

În acelaşi timp, căsătoriile mixte (*métissages*) între oficialii francezi şi femeile africane erau încurajate[32]. Acest imperialism progresist era întruchipat de Louis Faidherbe, un militar cu experienţă, devenit guvernator al Senegalului în 1854. Faidherbe a supravegheat construcţia în Saint-Louis a unor poduri, şosele, şcoli, cheiuri noi, a constituit o rezervă de apă potabilă şi a iniţiat un serviciu regulat de feriboturi pe fluviu. În tot Senegalul au fost întemeiate „Sate ale Libertăţii" pentru sclavii emancipaţi. În 1857, Faidherbe a întemeiat o armată colonială senegaleză – Tirailleurs Sénégalais –, transformând soldatul african dintr-un muncitor obligat să îşi satisfacă serviciul militar într-un adevărat infanterist. Pentru fiii liderilor indigeni a fost deschisă o şcoală[33]. Faidherbe însuşi s-a căsătorit cu o fată senegaleză de 15 ani.

„Intenţiile noastre sunt pure şi nobile", a declarat Faidherbe spre sfârşitul mandatului său de guvernator. „Cauza noastră e dreaptă." Desigur, misiunea lui nu era doar de a civiliza. „Scopul nostru", a declarat el în 1857, „este să dominăm ţara cu costuri cât mai mici posibile şi să obţinem cele mai mari avantaje prin comerţ"[34]. Intenţiile sale erau să extindă influenţa franceză în interiorul continentului şi să obţină o *mise en valeur* a Senegalului (dezvoltare economică), preluând de la indigeni controlul comerţului cu gumă arabică făcută din sevă de acacia şi cu alune. Strategia aplicată de Faidherbe a fost să construiască o serie de forturi franceze de-a lungul fluviului Senegal, începând de la Médine, lângă cascada Félou. Aceasta a dus inevitabil la conflicte cu forţele predominante din interiorul continentului: maorii trarza din Waalo, Regatul Cayor din sud şi hagiul Umar Tall, conducătorul musulman al Nigerului mijlociu, care, mai târziu, avea să întemeieze Imperiul Toucouleur în învecinatul Mali[35]. Însă, treptat şi inevitabil, aceşti rivali africani au fost obligaţi să bată în retragere. În 1857, forţele franceze au învins Republica Lebu, făcând din capitala acesteia, Ndakarou, noul oraş colonial Dakar. Centrul de astăzi al oraşului este un omagiu adus viziunii coloniale franceze, de la palatul alb al guvernatorului general la marea Avenue Faidherbe, de la brutăriile cu baghete proaspete şi parfumate până la patiseriile care oferă *café au lait*. Pentru a oficializa procesul de galicizare, întreaga ţară a fost împărţită în arondismente, cercuri şi cantoane. În 1865, când Faidherbe s-a pensionat, un francez care s-ar fi plimbat prin Saint-Louis s-ar fi putut mândri cu realizările ţării sale. Fostele pieţe de sclavi deveniseră avanposturi ale culturii galice. Victimele de odinioară ale imperialismului se transformaseră în cetăţeni cu drept de vot şi cu datoria de a face serviciul militar. Cum spunea jurnalistul Gabriel Charmes:

> Dacă în aceste zone, unde domnesc doar fanatismul şi brigandajul, [Franţa] ar aduce [...] pacea, negoţul şi toleranţa, cine ar putea spune că forţa ei este greşit folosită? [...] Civilizaţia şi libertatea pe care le va aduce milioanelor de oameni de aici ar îndreptăţi-o să fie mândră că este unul dintre popoarele cu adevărat mari[36].

Desigur, realitatea imperialismului francez nu avea cum să se ridice la nivelul unor aşteptări atât de exaltate. Cea mai mare provocare era atragerea unor oficiali competenţi din Franţa. Dar cei care se ofereau să lucreze în Africa de Vest erau, în general, aşa cum spunea unul dintre succesorii lui Faidherbe, „oameni fie compromişi în patrie, fie incapabili să se descurce acolo": ori infractori mărunţi, ori beţivi şi faliţi[37]. Conform unui colonist din 1894, coloniile erau „un *refugium peccatorum* pentru toţi inadaptaţii, depozitul excrementelor organismului nostru social şi politic". Când cineva pleca în

colonii, îşi amintea directorul de la École Coloniale, prietenii lui întrebau: „Ce crimă o fi comis? De ce cadavru vrea să se îndepărteze?"[38]. Unii dintre oficialii coloniali au devenit celebri pentru brutalitatea lor faţă de indigeni; unul în special, Emile Toqué, a sărbătorit în 1903 căderea Bastiliei aruncând în aer un puşcăriaş, folosind praf de puşcă[39]. Probabil că mulţi dintre oficialii coloniali împărtăşeau părerea unui profesor de la *École* că supuşii lor africani erau, cu toţii, înapoiaţi mintal. Codul indigenatului îi îndreptăţea, dacă li se părea necesar, să-i întemniţeze pe indigeni, până la 15 zile, pentru 46 de infracţiuni diferite, dintre care majoritatea nu erau considerate infracţiuni în Franţa[40]. Nu exista posibilitatea de a face apel la tribunal. Munca forţată (*corvée*) făcea parte din sistemul impozitelor din Africa de Vest; aşa a fost construită linia ferată Dakar-Niger. Pentru un lucrător pe o plantaţie de cauciuc, impozitul pe cap de locuitor din Congoul francez era echivalent cu 100 de zile de muncă pe an. Atunci când satele nu îşi îndeplineau sarcinile, oamenii erau ţinuţi ostatici. Unii oficiali par să-l fi luat drept model pe Kurtz, personajul lui Joseph Conrad: unul dintre ei, din Sudanul francez, a fost acuzat de mai multe crime, de viol, mutilare, obstrucţionarea justiţiei şi delapidare[41]. Un altul, pe nume Brocard, a decapitat din „compasiune" un deţinut care orbise din cauza condiţiilor mizere din celulă[42]. Nebunia a culminat cu misiunea lui Paul Voulet şi Julien Chanoine pe lacul Ciad (1898-1899), care a lăsat în urmă o dâră de sate incendiate, indigeni spânzuraţi şi copii arşi; în cele din urmă, soldaţii africani de sub comanda lor s-au răzvrătit şi i-au ucis pe amândoi[43].

Cu toate acestea, nivelul administratorilor coloniali francezi a crescut, mai ales după Primul Război Mondial, când École Coloniale a atras nu doar studenţi mai buni, ci şi unii etnologi de seamă, precum Maurice de la Fosse şi Henri Labouret. Directorul şcolii, impecabilului Georges Hardy, întruchipa *la mission civilisatrice*. Totodată, francezii făceau reale eforturi pentru a atrage şi educa talentele indigene. Această idee apare clar în discursul lui Faidherbe, cu ocazia promovării la rangul de locotenent-major a unui soldat pe nume Alioun Sall:

> Această nominalizare [...] demonstrează că şi pentru poziţiile superioare din ierarhia noastră socială culoarea pielii nu mai este un motiv de excludere [...]. Doar cei capabili vor reuşi. Cei care preferă cu încăpăţânare ignoranţa în faţa civilizaţiei vor rămâne pe treptele de jos ale societăţii, ca în toate ţările lumii[44].

În 1886, fiul regelui din Porto-Novo (mai târziu, Dahomey/Benin), a intrat la École Coloniale, alături de încă o duzină de elevi din Asia. Între 1889 şi 1814, în fiecare an „secţia pentru indigeni" a şcolii a acceptat în jur de 20 de elevi nefrancezi[45]. Graţie ideii unei misiuni civilizatoare a Franţei, un om precum Blaise Diagne, născut, în 1872, într-o familie modestă din vechiul centru al comerţului cu sclavi din Gorée, a putut să intre în serviciul vamal colonial şi apoi să aibă o carieră strălucită. O astfel de ascensiune ar fi fost mult mai greu de conceput în Africa britanică. În 1914, Diagne a ajuns primul african negru (de rasă neamestecată) din Adunarea Naţională franceză, o performanţă deloc de neglijat pentru nepotul unui sclav senegalez. În comparaţie cu concepţia altor imperii europene ale vremii, cu siguranţă că cel francez era cel mai liberal. În comunele din Dakar se intona în wolof un cântec care celebra reuşita lui Diagne, rezumând noua situaţie politică: „oaia neagră [a învins] oile albe"[46].

Un compliment ironic la adresa imperialismului francez a fost formulat în 1922 de cineva care semna „Nguyen Ai Quoc", într-o scrisoare către guvernatorul general al altei colonii franceze din celălalt capăt al lumii: Indochina. „Excelenţa Voastră", spunea autorul, al cărui nume real era Nguyen Sinh Cung, într-o franceză fluentă, învăţată la *lycée* în Hue:

> Cunoaştem foarte bine afecţiunea Domniei Voastre faţă de indigeni, faţă de colonii, în general, şi faţă de cea annameză, în particular. Sub proconsulatul Domniei Voastre, populaţia annameză a cunoscut cu adevărat prosperitata şi fericirea, fericirea de a-şi vedea ţara umplându-se de tot mai multe magazine de băuturi spirtoase şi de opium, care, alături de plutoanele de execuţie, închisori şi „democraţie", fac parte din aparatul perfect al civilizaţiei moderne, contribuind la a-i face pe annamezi cei mai înaintaţi dintre asiatici şi cei mai fericiţi dintre muritori. Aceste acte de bunăvoinţă ne scutesc să le mai amintim şi pe celelalte, între care recrutarea forţată şi împrumuturile obligatorii, represiunile sângeroase, detronarea şi exilarea regilor, profanarea locurilor sacre etc.[47].

Dar cel care îi scria guvernatorului nu învăţase la şcoală doar limba franceză. Folosind alt pseudonim, „Ho Şi Min", el va conduce mai târziu mişcarea pentru independenţa Vietnamului – citând Declaraţia Drepturilor Omului din 1791 în propria declaraţie de independenţă, aşa cum Vo Nguyen Giap, învingătorul din bătălia decisivă de la Dien-Bien-Phu (şi el absolvent al aceluiaşi *lycée*), învăţase arta războiului studiind campaniile lui Napoleon. Aceasta era soarta inevitabilă a unei misiuni civilizatoare, care exporta, printre ghiulele şi baghete, tradiţia revoluţionară[48]. Nu e o întâmplare că preşedinţii ţărilor independente Coasta de Fildeş, Niger, Dahomei şi Mali, ca şi prim-ministrul Senegalului, eau absolvenţi ai École William Ponty[49].

Dar toate acestea şi întreaga *mission civilisatrice* franceză erau ameninţate de un duşman de moarte: bolile, din cauza cărora mari regiuni din Africa Subsahariană erau aproape de nelocuit pentru europeni[50]. Durata de viaţă din Vest era destul de scurtă acum un secol şi jumătate. În 1850, speranţa de viaţă la naştere în Marea Britanie era de doar 40 de ani, în timp ce astăzi este de 75. În Africa procentul mortalităţii infantile şi al morţilor premature era înspăimântător de mare. Speranţa de viaţă în Senegal la jumătatea secolului al XIX-lea era, probabil, între 20 şi 25 de ani[51]. Aşa că Africa avea să fie adevăratul teren de încercare pentru a patra *killer application* a civilizaţiei vestice: puterea medicinei moderne de a prelungi viaţa omului.

Médecins sans Frontières

Nu degeaba era Africa de Vest considerată cimitirul omului alb: în toată Africa, proiectul colonial european risca să fie înăbuşit în faşă. O bună ilustrare a riscurilor la care se expuneau europenii în Africa este monumentul de pe insula Gorée în memoria celor 21 de medici francezi care au pierit în timpul epidemiei de febră galbenă din 1878. Bolile tropicale au afectat foarte mult serviciul colonial civil francez; între 1887 şi 1912, un număr de 135 de oameni din 984 de funcţionari numiţi aici (16%) au murit în colonii. În medie, oficialii coloniali pensionaţi mureau cu 17 ani mai devreme decât colegii lor din metropolă. Chiar şi în 1929, aproape o treime dintre cei 16.000 de europeni care

trăiau în Africa de Vest franceză erau spitalizaţi, în medie, 14 zile pe an[52]. Lucrurile stăteau ceva mai bine în Africa britanică. Rata mortalităţii în rândul soldaţilor britanici din Sierra Leone era cea mai mare din tot Imperiul Britanic, de 30 de ori mai ridicată decât în cazul soldaţilor de acasă. Dacă această rată a mortalităţii ar fi persistat, colonizarea Africii de către europeni ar fi fost, cu siguranţă, abandonată la un moment dat. Ca orice bună administraţie colonială, şi cea franceză a realizat statistici impecabile. La Arhivele Naţionale din Dakar se găsesc şi astăzi toate detaliile oricărei epidemii care a lovit Africa de Vest franceză: febra galbenă în Senegal, malaria în Guineea, lepra în Coasta de Fildeş. Buletinele de sănătate, legile privind sănătatea şi misiunile sanitare arătau că, pentru francezi, sănătatea era o obsesie. Şi de ce n-ar fi fost? Trebuia găsită o cale de a controla aceste boli. Sir Rubert William Boyce spunea în 1910 că prezenţa europeană la tropice depindea de o singură problemă: „ţânţarul sau omul". „Viitorul imperialismului", declara John L. Todd, „depinde de microscop"[53]. Dar marile progrese întârziau să apară în laboratoarele universităţilor vestice şi ale companiilor farmaceutice.

În septembrie 1903, revista de satiră *Punch* a publicat oda unui insomniac dedicată cercetătorilor bolilor topicale:

> Oameni de ştiinţă care îndrăzniţi
> Să atacaţi microbul în cuibul său
> Căutând prin jungla deasă a Africii
> Germenele bolii somnului,
> Ascultaţi, vă implor, rugămintea mea disperată:
> Trimiteţi *un microb acasă, pentru mine*![54]

Imaginea oamenilor de ştiinţă străbătând jungla nu era o simplă fantezie. Cercetătorii bolilor tropicale au înfiinţat laboratoare în cele mai îndepărtate colonii africane – cel deschis în 1896 la Saint-Louis a fost printre primele. Animalele ţinute acolo erau injectate cu vaccinuri experimentale: 82 de pisici au fost contaminate cu dizenterie, iar 11 câini cu tetanos. Alte laboratoare studiau holera, malaria, rabia şi variola. Aceste eforturi îşi aveau rădăcinile în munca de pionierat legată de teoria germenilor, realizată de Louis Pasteur între anii 1850 şi 1870.

Imperiul a inspirat o întreagă generaţie de inovatori europeni în domeniul medicinei. Astfel, în 1884, la Alexandria, bacteriologul german Robert Koch – care izolase deja bacilul antraxului şi cel al tuberculozei – a descoperit *Vibrio cholerae*, bacteria care transmite holera, din cauza căreia cu un an înainte murise rivalul francez al lui Koch, Louis Thuillier. În 1894, după o epidemie în Hong Kong, alt francez, Alexandre Yersin, a identificat bacilul care cauza ciuma bubonică[55]. Etiologia malariei şi rolul ţânţarului anofel în transmiterea ei au fost explicate de un medic din Serviciul Medical Indian care suferise de această boală, Ronald Ross. Trei oameni de ştiinţă olandezi din Java, Christiaan Eijkman, Adolphe Vorderman şi Gerrit Grijns, au descoperit că boala beri-beri era cauzată de lipsa din regimul alimentar a orezului alb (care conţine vitamina B1). În timpul cercetărilor sale din Uganda, italianul Aldo Castellani a descoperit protozoarul tripanozom al muştei ţeţe, care provoacă boala somnului. Iar echipa de cercetători a lui Jean Laigret de la Institutul Pasteur din Dakar a reuşit să izoleze pentru prima dată

virusul febrei galbene şi să realizeze un vaccin care putea fi administrat simplu, fără ace sau seringi sterilizate, şi care, îmbunătăţit, a devenit aşa-numitul „vaccin al scărpinatului" din Dakar (sau vaccinul Peltier-Durieux), care proteja şi de variolă[56]. Aceste izbânzi, ca şi celelalte obţinute în perioada 1880-1920, au avut un rol capital în supravieţuirea la tropice a europenilor şi, prin urmare, a proiectului colonial. Africa şi Asia deveniseră laboratoarele gigantice ale medicinei vestice[57]. Cu cât cercetarea avea mai mult succes – cu cât erau descoperite mai multe remedii (precum chinina, ale cărei proprietăţi antimalarie au fost descoperite în Peru) –, cu atât mai mult se extindeau imperiile occidentale şi, odată cu ele, creştea speranţa de viaţă a oamenilor.

La început, colonizarea Africii s-a limitat la teritoriile de coastă. Dar odată cu apariţia altei realizări vestice – mobilitatea mecanizată –, aceasta a putut pătrunde şi în inima continentului. Proiectul imperial occidental se extindea prin căi ferate, precum cea de la Dakar la Bamako, în Mali. „Civilizaţia se extinde şi prinde rădăcini de-a lungul căilor de comunicaţie", declara, în 1880, Charles de Freycinet, ministrul francez al Lucărilor Publice. „Întinzându-se în faţa noastră, Africa ne solicită atenţia în mod special."[58] După crearea, în 1895, a Federaţiei Africii de Vest franceze, Afrique Occidentale Française, care se întindea dincolo de Timbuktu, în Niger, şi aducea sub guvernare franceză peste zece milioane de africani, acesta a devenit unul dintre laitmotivele conducătorilor francezi. Astfel, Ernest Roume, primul guvernator al federaţiei, declara :

> Dorim să deschidem cu adevărat către civilizaţie imensele regiuni pe care ni le-au lăsat moştenire viziunea oamenilor noştri de stat şi bravura soldaţilor şi exploratorilor noştri [...]. Condiţia esenţială pentru îndeplinirea acestui scop este crearea unor linii de pătrundere, a unor mijloace perfecţionate de transport pentru a suplini lipsa mijloacelor naturale de comunicare, care au ţinut atât timp această ţară în sărăcie şi barbarie. [...] O activitate economică veritabilă nu poate fi concepută fără căi ferate. De aceea, este datoria noastră, [...] ca ţară civilizată, să întreprindem acei paşi pe care natura însăşi îi cere şi care sunt singurii eficienţi. [...] Este convingerea tuturor că fără căi ferate nu poate avea loc în coloniile noastre africane nici un progres material sau real[59].

Cu ajutorul căilor ferate, guvernarea europeană s-a putut impune pe continentul african. Nu s-au răspândit însă doar comerţul cu alune şi gumă arabică, ci şi ştiinţa medicală occidentală, deoarece fără progrese în domeniul sănătăţii publice căile ferate nu ar fi putut decât să răspândească bolile, sporind pericolul epidemiilor. Era un fel de „Medici fără Frontiere" în stilul secolului al XIX-lea. Cei care, precum Ghandi, neglijează trăsăturile pozitive ale imperiilor europene trec prea des cu vederea aceste beneficii.

Răsturnarea structurilor de putere indigene a fost urmată de o încercare de a contracara superstiţiile indigenilor. Astăzi, în satul Jajak, sunt nu mai puţin de trei vraci tradiţionali, printre care o bătrână pe nume Han Diop. Oamenii vin la ea de la kilometri depărtare ; aşa cum mi-a spus chiar ea când am vizitat satul, în 2010, femeia poate vindeca orice, de la astm la suferinţa din dragoste, cu ierburi de leac şi magie. Acest tip de medicină s-a practicat în Africa de sute, dacă nu chiar de mii de ani. Este unul dintre motivele pentru care speranţa de viaţă în Africa rămâne, în continuare, mult mai scăzută decât în Occident. Ierburile şi vrăjile sunt ineficiente în cazul celor mai multe boli tropicale.

În 1897, autorităţile coloniale franceze au interzis vracii. Şapte ani mai târziu, ele au mers şi mai departe, concepând un prim serviciu naţional de sănătate african, Assistance Médicale Indigène (AMI). Francezii ţi-au extins sistemul de sănătate publică în întreaga Africă de Vest franceză; în februarie 1905, guvernatorul general Roume a dat un ordin prin care crea un sistem public de sănătate gratuit pentru populaţia indigenă, ceva ce nu exista nici măcar în Franţa. De acum înainte, „punctele sanitare" din ţară aveau să facă medicina modernă accesibilă tuturor africanilor de sub stăpânirea francezilor[60]. Vorbind în faţa Adunării Naţionale în 1884, prim-ministrul Jules Ferry descria astfel noua atitudine:

> Domnilor, trebuie să vorbim mai tare şi mai deschis! Trebuie să spunem deschis că rasele superioare au un drept asupra raselor inferioare [...]. Repet, resele superioare au un drept pentru că au o datorie. Ele au datoria de a civiliza rasele inferioare [...]. În secolele trecute, domnilor, aceste datorii au fost adesea greşit înţelese; iar atunci când soldaţii şi exploratorii spanioli au adus sclavia în America Centrală, ei nu şi-au făcut datoria ca oameni dintr-o rasă superioară [...]. Dar astăzi susţin că ţările europene se achită de această datorie civilizatoare, superioară, cu generozitate, măreţie şi sinceritate[61].

Era o situaţie foarte diferită de stilul indirect de guvernare favorizat în Africa britanică. Cum spunea Robert Delavignette, administrator colonial experimentat şi director al École Coloniale*:

> Reprezentantul puterii Republicii în Dakar, un membru al masoneriei franceze şi al partidului radical socialist, va fi acolo, în Africa, un guvernator autoritar care va folosi metode de guvernare autocrate pentru a-i conduce pe indigeni către progres. [...] Mulţi administratori doreau să îi trateze pe feudali [adică pe şefii de trib indigeni] aşa cum i-am tratat şi noi în timpul Revoluţiei Franceze. Atunci trebuia fie să îi înfrângem, fie să îi folosim pentru scopurile noastre. Administratorii britanici au mai multă simpatie pentru feudali; aristocraţia respectă aristocraţia[62].

După părerea lui William Ponty, guvernatorul general al Africii de Vest între 1908 şi 1915, instituţiile tradiţionale africane erau principalul obstacol dintre popor şi civilizaţia pe care el încerca să o răspândească. Şefii de trib nu erau, spunea Ponty, „decât nişte paraziţi". „Nu i-am luat prea în serios pe feudali", îşi amintea un oficial colonial din anii '20. „Îi consideram mai degrabă caraghioşi. După Revoluţia Franceză, nu aveam de ce să ne întoarcem în Evul Mediu."[63] Şi Delavignette avea aceeaşi opinie. În imperiul revoluţionar la care visa, eroii aveau să fie „ţăranii negri", cum o arăta titlul romanului său, premiat în 1913. După cum spunea prim-ministrul socialist al Coloniilor, Marius Moutet, scopul politicii franceze era „să obţină aplicarea în ţările de peste mări a marilor principii din Declaraţia Drepturilor Omului şi ale Cetăţeanului"[64].

E uşor să respingem astăzi aceste aspiraţii ca expresii ale aroganţei insuportabile a francezilor. Dar este sigur că aici, ca şi în alte părţi, imperiile occidentale au adus un progres real şi cuantificabil. După introducerea vaccinării obligatorii, în 1904, cazurile de variolă au fost mult reduse în Senegal. În doar patru ani din perioada 1925-1958 numărul cazurilor de îmbolnăvire a depăşit cifra anuală de 400[65]. Şi malaria a fost redusă prin asanarea sistematică a mlaştinilor unde se înmulţeau ţânţarii şi prin izolarea

---

* Redenumită pompos, în 1934, École Nationale de la France d'Outre Mer.

victimelor, ca şi prin distribuirea gratuită a chininei[66]. Epidemiile de febră galbenă au devenit şi ele mai rare în Senegal după introducerea unui vaccin eficient.

Lupta pentru Africa a devenit un alt nume pentru ciopârţirea nemiloasă a unui întreg continent de către europenii rapace. Apogeul său bizar a fost incidentul de la Fashoda: două expediţii rivale, una franceză şi una britanică, s-au întâlnit în orăşelul Fashoda (astăzi Kodok) din estul Sudanului, în provincia Bahr el-Ghazal. Francezii, conduşi de maiorul Jean-Baptiste Marchand, îşi doreau o linie directă de la Dakar la Djibouti (pe atunci Somalilandul francez), care să lege Nigerul de Nil şi să realizeze o continuitate a dominaţiei franceze din Senegal până pe ţărmul Mării Roşii. În concepţia britanicilor, conduşi de Sir Herbert Kitchener (viitor lord), controlul Sudanului era cheia unei linii britanice asemănătoare, care se întindea de la nord la sud, de la Cairo la Capul Bunei Speranţe. Ciocnirea a avut loc pe 18 septembrie 1898, în locul unde se intersectau cele două linii. Deşi numărul participanţilor era ridicol de mic – Marchand era însoţit de doar 12 ofiţeri şi 150 de puşcaşi francezi –, iar locul disputat era o mlaştină jalnică, cu ierburi, noroi şi peşti morţi, Fashoda a adus Franţa şi Marea Britanie în pragul războiului[67].

Dar lupta pentru Africa a fost şi o luptă pentru cunoaşterea ştiinţifică (implicând atât colaborare, cât şi concurenţă) de pe urma căreia au beneficiat atât indigenii, cât şi europenii. Bacteriologul care adesea îşi risca viaţa pentru a găsi leac unor boli letale era un tip de erou imperial la fel de curajos în felul său ca şi soldatul explorator. Toate puterile europene cu ambiţii imperiale serioase aveau nevoie de un institut de medicină tropicală: Institutul Pasteur din Paris, întemeiat în 1887, a fost repede concurat de şcolile de medicină tropicală de la Londra şi Liverpool (1899) şi de Institutul de Boli Tropicale de la Hamburg (1901).

Însă nu toate scopurile puteau fi atinse. În 1914, mai puţin de 100 de doctori trebuiau să acopere toate punctele sanitare rurale din Senegal. Chiar şi în 1946, în toată Africa de Vest franceză, nu existau decât 152 de puncte sanitare. În Congoul francez, punctul de la Stanley Pool (mai târziu, Brazzaville) trebuia să deservească 80.000 de oameni, cu un buget anual de doar 200 de franci. Când scriitorul André Gide a făcut o vizită aici în 1927, i s-a spus că, „dacă cerem medicamente de la serviciul medical, ni se trimit cu o uriaşă întârziere doar iod, acid sulfuric şi acid boric!". Această „penurie lamentabilă" făcea ca „bolile care ar fi putut fi uşor eradicate să se menţină şi chiar să câştige teren"[68]. Faptul ţinea în mare măsură de realitatea economică. Chiar Franţa mai avea mult până să deţină un sistem de sănătate universal. Pur şi simplu nu existau suficiente resurse pentru a putea trimite doctori şi vaccinuri în satele izolate din Senegal sau Congo. Era şi o chestiune de priorităţi. Institutele de cercetare occidentale se preocupau în general mai degrabă de bolile care îi afectau mai grav pe europeni – în special malaria şi febra galbenă – decât de holeră şi boala somnului – care îi afectau cel mai mult pe africani.

Misiunea civilizatoare iniţială a francezilor se bazase pe ideea revoluţionară a cetăţeniei universale. Dar, pe măsură ce Imperiul Francez se extindea, această idee pierdea teren. Teoretic, un *sujet* vest-african putea deveni *citoyen*. Practic, puţini erau consideraţi eligibili: de exemplu, practica poligamiei îi descalifica. În 1936, din populaţia totală de 15 milioane de locuitori a Africii de Vest franceze, în afara celor patru comune de coastă, nu existau decât 2.136 de cetăţeni francezi[69]. Segregarea rasială a devenit norma (de exemplu, prin separarea *Plateau*-ului european de *Medina* africană din Dakar), în baza faptului că africanii erau purtători de boli infecţioase. Şi educaţia a fost limitată la o mică elită de „intermediari"[70]. Odată, francezii aspiraseră la asimilarea rasială[71].

Acum, ştiinţa medicală recomanda separarea. Acest fapt era în acord cu opinia dominantă că un scop mai realist decât asimilarea era „asocierea", din cauza „opoziţiei dintre principiile de la 1789 şi conservatorismul populaţiilor neeuropene", cum afirma Louis Vignon, teoreticianul colonialismului[72].

Bătălia împotriva bolilor tropicale nu era dusă doar pe lentilele microscoapelor. Ea continua în oraşele şi satele africane. Când ciuma bubonică a lovit Senegalul, reacţia autorităţilor franceze a fost nemiloasă. Casele celor infectaţi au fost incendiate; cei care le locuiau au fost scoşi cu forţa şi puşi în carantină, sub pază armată; morţii au fost îngropaţi fără ceremonie, acoperiţi cu creozot şi var nestins, încălcând tradiţiile musulmane. În această bătălie, africanii s-au simţit mai degrabă victime decât beneficiari. În Dakar au avut loc proteste de masă, revolte şi prima grevă generală din istoria Senegalului[73].

Imperativele ştiinţei medicale pretindeau măsuri dure pentru înăbuşirea epidemiei. Dar ştiinţa de atunci oferea o falsă argumentaţie pentru tratamentul brutal al africanilor. Ei nu erau consideraţi doar ignoranţi în materie de medicină. Conform teoriei eugeniei, ei făceau parte dintr-o specie inferioară. Nicăieri nu a avut pseudoştiinţa eugeniei, fratele vitreg mutant al bacteriologiei, o influenţă mai pernicioasă decât în noul şi tot mai extinsul Imperiu German.

Craniile din Insula Rechinilor

La începutul secolului XX, Germania se afla în avangarda civilizaţiei vestice. Profesorii germani obţineau partea leului din premiile Nobel pentru ştiinţă: 33% din totalul premiilor acordate între 1901 şi 1910 şi 29% din totalul celor din deceniul următor. Universităţile germane erau lideri mondiali în chimie şi biochimie. Bacalaureaţi ambiţioşi veneau din toată Europa la Göttingen, Heidelberg şi Tübingen, ca să tremure în faţa titanilor ce reprezentau *Wissenschaft*. După Pasteur, forţa dominantă a bacteriologiei era Robert Koch. Un alt german, Emil von Behring, a fost unul dintre creatorii antitoxinelor tetanosului şi difteriei, pentru care a primit Premiul Nobel, dar şi Crucea de Fier. Alţi doi oameni de ştiinţă germani, Fritz Schaudinn şi Erich Hoffmann, au identificat cauza sifilisului în *Spirocheta pallida*, iar un al treilea, Paul Ehrlich, a fost unul dintre inventatorii salvarsanului, primul medicament eficient pentru tratarea acestei boli.

Dar aceste succese ştiinţifice extraordinare aveau şi o parte întunecată. În spatele ştiinţei adevărate pândea pseudoştiinţa, care afirma că omenirea nu este o singură specie mai mult sau mai puţin omogenă, ci că e divizată şi ierarhizată, de la o „rasă dominantă" ariană şi până la rasa neagră, nedemnă să intre în categoria *Homo sapiens*. Şi unde puteau fi testate aceste teorii mai bine decât în coloniile africane recent dobândite de Germania? Africa era pe cale să devină un alt tip de laborator – de astă dată, unul de biologie rasială.

Fiecare putere europeană avea modul ei de a lupta pentru Africa. Francezii, aşa cum am văzut, se ocupau de căile ferate şi de punctele sanitare. Britanicii nu săpau doar după aur şi nu căutau doar să exploateze resursele, ci construiau şi şcoli misionare. Belgienii au transformat Congoul într-un mare stat sclav. Portughezii au făcut cât au putut. Germanii au fost ultimii veniţi la ospăţ. Pentru ei, colonizarea Africii a fost un experiment uriaş pentru a testa, printre altele, o teorie rasială. Puterile colonialiste anterioare fuseseră, desigur, animate de un sentiment de superioritate înnăscută. După teoria

„darwinismului social", africanii erau inferiori biologic, un obstacol neplăcut în calea dezvoltării Africii de către „arienii" albi şi avansaţi. Dar nimeni nu a pus această teorie în practica colonială mai nemilos decât germanii din Africa de Sud-Vest, Namibia de astăzi.

Germanii şi-au afirmat pentru prima dată pretenţia de a deţine ţărmurile neprietenoase ale Africii de Sud-Vest în 1884 ; un an mai târziu, reprezentant al Reichului a fost numit Heinrich Ernst Göring – tatăl ceva mai celebrului Hermann. În 1893, când Theodor Leutwein a fost numit primul guvernator al coloniei, intenţiile germanilor erau clare : exproprierea populaţiilor indigene herero şi nama, precum şi colonizarea cu fermieri germani. Această politică avea să fie susţinută deschis de Paul von Rohrbach, în influenta sa carte *Economia colonială germană* (1907)[74]. Proiectul părea pe atunci la fel de legitim din punct de vedere ştiinţific, ca şi campania europeană împotriva bolilor tropicale.

În 1851, un văr de-al doilea al lui Charles Darwin, pe nume Francis Galton, sosea în această ţară aridă, dar minunată sub egida Royal Geographical Society. La întoarcerea în Londra, Galton raporta că văzuse „atât de multe rase sălbatice, încât voi avea material de reflecţie pentru tot restul vieţii". Observarea populaţiilor herero şi nama avea să îi influenţeze gândirea cu privire la evoluţia umanităţii. Din cercetările antropometrice ale lui Galton asupra eredităţii umane avea să răsară disciplina pe care el a numit-o „eugenie" – recursul la încrucişarea selectivă, pentru a ameliora moştenirea genetică umană*. El propunea o soluţie definitivă la problema sănătăţii publice : o rasă dominantă de supraoameni, îmbunătăţită pentru a rezista atacului agenţilor patogeni. E important să ştim că, în urmă cu 100 de ani, cercetări precum cea a lui Galton se aflau în avangarda ştiinţei. Rasismul nu era considerat o ideologie reacţionară şi înapoiată ; oamenii fără cultură ştiinţifică îl acceptau cu acelaşi entuziasm cu care acceptă astăzi teoria încălzirii globale a pământului din cauza acţiunii umane. Abia în a doua jumătate a secolului XX eugenia şi ideea înrudită a igienei rasiale au fost finalmente discreditate, odată cu înţelegerea faptului că diferenţele genetice dintre rase sunt relativ mici, iar variaţiile din interiorul raselor sunt destul de mari.

În urmă cu 100 de ani, aproape nimeni din Occident nu se îndoia că albii le sunt superiori negrilor. Mai exact, aproape nici un alb. Teoria rasială justifica inegalităţile flagrante, de felul celor care, mai târziu, vor fi legalizate în Sudul Statelor Unite sub forma segregării, iar în Africa de Sud sub forma „apartheidului" (separare). În Africa de Sud-Vest germană, negrilor le era interzis să călărească, erau obligaţi să îi salute pe albi, nu aveau voie să meargă pe trotuare, să deţină biciclete şi nici să intre în biblioteci. În tribunalele rudimentare ale coloniei, cuvântul unui singur german era egal cu cel a şapte africani. Coloniştii erau doar amendaţi pentru delicte precum crima şi violul, în timp ce africanii erau spânzuraţi. Aşa cum comenta un misionar, „germanul de rând se uită la indigeni ca şi cum aceştia s-ar afla la nivelul primatelor superioare (termenul lor favorit pentru indigeni este *babuin*) şi îi tratează ca pe nişte animale"[75]. În secolul al XIX-lea, britanicii şi francezii şi-au făcut un scop din abolirea sclaviei în coloniile lor. Germanii nu au făcut acest lucru[76].

Exista o singură problemă. Populaţiile herero şi nama nu erau acele fiinţe copilăreşti din teoria rasială. Herero erau păstori pricepuţi în mânarea vitelor pe păşunile sărace

---

* Mai târziu, Galton avea să scrie un roman, *Nuştiuunde*, o utopie eugenică în care dreptul indivizilor de a se reproduce depinde de rezultatele examinărilor şi în care „perpetuarea copiilor celor Nepotriviţi este privită [...] ca o crimă împotriva statului".

dintre Deşertul Namibiei şi Kalahari. Nama erau călăreţi şi ţintaşi la fel de buni ca şi burii din est[77]. Văzând ce făcuseră olandezii şi britanicii în Africa de Sud, ei ştiau foarte bine la ce se puteau aştepta de la germani. Situaţia economică a populaţiei herero fusese mult slăbită la începutul secolului de o epidemie de ciumă în rândul vitelor. Din acest motiv, procesul de vânzare a pământului către coloniştii germani avansa. Existau, de asemenea, tensiuni crescânde între herero şi negustorii germani, ale căror metode de recuperare a datoriilor nu erau deloc subtile[78]. Dar populaţia herero avea să se opună jafului făţiş, mai ales după ce avuseseră loc o serie de acte de violenţă ieşite din comun, printre care uciderea (şi tentativa de viol) a nurorii uneia dintre căpetenii de către un colonist german[79].

Picătura care a umplut paharul a fost falsificarea de către un tânăr locotenent şef de district, pe nume Zürn, a semnăturii bătrânilor herero pe o serie de documente care stabileau limitele noilor rezervaţii pentru indigeni[80]. Pe 12 ianuarie 1904, populaţia herero s-a răzvrătit sub conducerea lui Samuel Maharero, ucigând toţi bărbaţii germani în putere pe care i-au găsit în regiunea din jurul localităţii Okahandja, dar cruţând femeile şi copiii. Peste 100 de colonişti au fost ucişi[81]. Răspunsul kaizerului german Wilhelm al II-lea a fost să îl trimită pe generalul Adrian Dietrich Lothar von Trotha cu misiunea de a „restabili ordinea [...] prin orice mijloc". Acesta a ales cele mai josnice metode posibile.

Teoreticienii germani ai colonizării merseseră mai departe decât colegii lor francezi şi britanici atunci când vorbiseră despre necesitatea de a „eradica triburile [indigene] rele, inepte cultural şi jefuitoare". Acum, Trotha s-a hotărât să pună în practică teoria. S-a decis să folosească „terorismul absolut" pentru a „distruge triburile rebele, vărsând râuri de sânge"[82]. Într-un înfiorător decret adresat populaţiei herero, el exprima, într-o rudimentară formulare în limba herero, ideile teoriei rasiale germane:

> Eu sunt Marele General al germanilor. Vă trimit vorbă vouă, herero, vouă, care nu mai sunteţi sub germani [adică nu mai sunteţi supuşi germanilor]. Voi, herero, trebuie să părăsiţi acest pământ. El aparţine germanilor. Dacă nu faceţi asta, am să vă scot cu *Groot Rohr* [tun mare]. O persoană de pe pământul german va fi ucisă cu arma. Nu voi lua prizonieri femei sau bolnavi, dar îi voi alunga după şefii lor sau îi voi ucide cu arma.
>
> Acestea sunt cuvintele mele către populaţia herero.
>
> Marele General al puternicului Kaizer german.
>
> Trotha[83]

Bătălia de la Hamakari, lângă platoul Waterberg, de pe 11 august 1904, nu a fost o bătălie, ci un masacru. Populaţia herero se retrăsese într-o tabără mare, unde, după ce mai devreme respinsese un atac german, aştepta negocierile de pace. În schimb, Trotha i-a încercuit, a dezlănţuit un bombardament ucigător şi a început să secere bărbaţi, femei şi copii cu mitralierele Maxim. Aşa cum se pare că îşi dorea, supravieţuitorii au fugit în aridul deşert Omaheke, unde, cum el însuşi spunea, „au pierit". Sursele de apă de la marginea deşertului au fost puse sub pază strictă. După cum relata un raport oficial al Statului-Major al Africii de Sud-Vest: „Deşertul fără apă va încheia ceea ce armele germane au început: exterminarea populaţiei herero". Trotha a fost la fel de explicit: „Cred că întreaga naţiune trebuie nimicită"[84].

Germanii nu şi-au pus nădejdea doar în deşert. Acei herero care nu participaseră la răscoală au fost vânaţi de „patrulele de purificare" ale *Schutztruppen* de colonişti, al căror motto era: „Curăţă, spânzură, împuşcă, până pier toţi"[85]. Cei care nu au fost ucişi

pe loc, în principal femei şi copii, au fost comasaţi în cinci lagăre de concentrare. Acolo li s-au alăturat în curând clanurile nama care făcuseră greşeala de a susţine revolta antigermană şi apoi pe aceea, şi mai mare, de a se preda, când li s-a spus că li se va cruţa viaţa. Aceste lagăre de concentrare erau diferite de cele ale britanicilor din Africa de Sud din timpul Războiului burilor. Acolo se purta un război de gherilă, cu intenţia de a sabota liniile burilor; mortalitatea înspăimântătoare fusese consecinţa nedorită a lipsei de igienă. În Africa de Sud-Vest germană, războiul se terminase, iar lagărele de concentrare erau practic lagăre de exterminare. Cel mai cunoscut dintre ele se afla pe Insula Rechinilor, lângă Lüderitz.

Lagărul era plasat în capătul cel mai îndepărtat al peninsulei, expus vânturilor. Prizonierilor li s-a interzis orice adăpost adecvat, ca şi îmbrăcămintea şi mâncarea, aşa că au fost obligaţi să îşi construiască pontoane, cufundaţi până la mijloc în apa rece ca gheaţa. Cei care nu făceau faţă efortului erau biciuiţi fără milă de paznici cu *sjambok*-uri. Un misionar pe nume August Kuhlman a vizitat insula în septembrie 1905. A fost oripilat să vadă cum o femeie epuizată a fost împuşcată mortal în coapsă şi în braţ, pentru că se târa după apă. Între septembrie 1906 şi martie 1907, din totalul de 1.795 de prizonieri de pe Insula Rechinilor au murit 1.032. Rata mortalităţii a fost de aproape 80%. Înainte de răscoală, populaţia herero număra 80.000 de oameni. Au mai rămas 15.000. Fuseseră 20.000 de nama; la recensământul din 1911, rămăseseră mai puţin de 10.000. Doar unul din zece prizonieri nama a supravieţuit lagărului. Pământurile celor două populaţii fiind acum confiscate prin decretul imperial din decembrie 1905, numărul coloniştilor germani a ajuns, în 1913, la 15.000. Supravieţuitorii populaţiilor herero şi nama erau aproape sclavi, pasibili de pedepse corporale brutale pentru cea mai mică nesupunere[86].

Dar suferinţele popoarelor indigene din Africa de Sud-Vest nu s-au încheiat aici. Pentru că nimicirea celei mari părţi a populaţiei nu era de ajuns, germanii au comis şi alte orori în rândul populaţiilor herero şi nama în numele „igienei rasiale". Cel puţin un doctor a întreprins experimente letale pe prizonierii din lagărele de concentrare din Africa de Sud-Vest. În 1906, 778 de autopsii au fost realizate pe prizonieri, în cadrul aşa-ziselor cercetări rasial-biologice. Craniile erau expediate în Germania pentru noi cercetări. Neverosimil este faptul că femeile prizoniere erau obligate să răzuiască aceste cranii cu cioburi de sticlă[87].

Dr. Eugen Fischer era unul dintre numeroşii oameni de ştiinţă germani profund interesaţi de noul domeniu la modă, cel al rasei. Incitat de ceea ce auzise despre oamenii de rasă mixtă din Africa de Sud-Vest, bastarzii din Rehoboth, Fischer a petrecut două luni pe teren, măsurându-i din creştet până în tălpi şi analizându-le fizionomiile. În 1913 şi-a publicat descoperirile, lăudându-se că aplicase pentru prima dată pe oameni principiile geneticii formulate de austriacul Gregor Mendel. „Bastarzii", cum le spunea el, erau superiori rasial negrilor puri, dar inferiori albilor puri. Oamenii de rasă mixtă puteau avea deci rolul folositor de poliţişti coloniali sau funcţionari de rang inferior. Dar orice alte încrucişări rasiale trebuiau evitate:

> Ştim precis aceasta: fără excepţie, orice popor european [...] care a absorbit sângele unor rase mai puţin valoroase – şi doar un fanatic ar putea nega că negrii, hotentoţii şi multe alte rase sunt mai puţin valoroase [decât albii] – a plătit această absorbţie prin declinul său spiritual [şi] cultural[88].

În acest moment, în Africa germană de Sud-Vest exista deja un complex de legi împotriva hibridizării rasiale.

Nu toată lumea din Germania era de acord cu aceste opinii. Socialiştii şi catolicii germani au protestat faţă de ceea ce ţara lor pretins civilizată făcea în Africa[89]. Chiar şi teoreticianul economiei coloniale, Paul Rohrbach, condamna politica de genocid a lui Trotha, arătând că Africa de Sud-Vest nu ar putea funcţiona pur şi simplu fără mâna de lucru africană[90]. Dar întrebarea supărătoare rămâne: a fost Africa de Sud-Vest terenul de încercare al viitoarelor genociduri, mai mari[91]? Oare era chiar aşa cum afirma Conrad în romanul *Inima întunericului*, adică Africa îi transforma pe europeni în sălbatici, în loc ca aceştia să civilizeze Africa? Unde era adevărata inimă a întunericului? În Africa? Sau în europenii ce o tratau ca pe un laborator pentru o pseudoştiinţă rasistă care, alături de ideologia comunistă, se numără printre cele mai ucigătoare produse exportate de civilizaţia vestică[92]?

Dar cruzimile aplicate africanilor urmau să fie răzbunate într-un mod îngrozitor. Căci teoria rasială era prea virulentă ca să fie limitată la periferia colonială. În noul secol, ea s-a întors acasă, în Europa. Civilizaţia europeană avea să îşi întâlnească cel mai periculos duşman: pe ea însăşi.

Războiul început în 1914 nu era un război doar între câteva state europene, ci unul între imperii mondiale. Era un război în sânul civilizaţiei vestice. Şi era primul semn că Vestul conţinea în sine germenii propriei distrugeri. În acest război, mai mult decât în orice alt conflict anterior, Vestul şi-a dezlănţuit propria *killer application* împotriva lui însuşi. Economia industrială a furnizat mijloacele de distrugere mecanizată. Iar medicina modernă a jucat şi ea un rol în povestea sângeroasă a războiului total.

În nici un loc nu erau probleme de comunicaţie mai grave decât în Africa şi, în absenţa căilor ferate şi a animalelor de povară rezistente, nu exista decât o soluţie: oamenii. Peste două milioane de africani au participat la Primul Război Mondial, aproape toţi în calitate de cărăuşi de materiale, de arme şi de răniţi; cu toate că se găseau departe de câmpiile Flandrei, aceştia au dus-o la fel de rău ca şi cei mai expuşi soldaţi din linia întâi în Europa. Ei nu erau doar prost hrăniţi şi exploataţi excesiv, ci, odată îndepărtaţi de locul lor de baştină, erau la fel de vulnerabili la boli ca şi stăpânii lor albi. Aproximativ o cincime dintre africanii folosiţi pentru cărăuşie au murit, mulţi dintre ei căzând victime dizenteriei, care făcea ravagii în rândul armatelor coloniale de pe câmpul de luptă. În Africa de Est, 3.156 de albi din armata britanică au murit la datorie; dintre aceştia, mai puţin de o treime au fost victime ale gloanţelor inamice. Dar dacă includem soldaţii şi cărăuşii negri totalul victimelor depăşeşte cifra de 100.000[93].

Aşa cum am văzut, argumentul obişnuit în favoarea guvernării Africii de către albi era că ei aduceau beneficiile civilizaţiei. Dar războiul – care s-a extins în toate coloniile africane ale Germaniei (Togoland, Camerun, Africa de Est şi de Sud-Vest) – a ridiculizat această pretenţie. „Lăsăm în spate câmpuri distruse, depozite de provizii jefuite şi, în viitorul apropiat, foamete", scria Ludwig Deppe, doctor în armata germană a Africii de Est. „Nu mai suntem agenţi ai culturii; drumul nostru este presărat cu moarte, jaf şi sate evacuate, aşa cum s-a întâmplat şi în timpul Războiului de Treizeci de Ani"[94].

Cea mai mare parte a Primul Război Mondial a fost remiză. Dat find că francezii şi britanicii trebuiau să îi scoată din tranşeele de pe Frontul de Vest pe germani, aceştia se

aflau în avantaj, în ceea ce avea să fie cel mai mare asediu din istorie. Pe fronturile de la Trentino şi Isonzo, italienii aveau aceeaşi problemă în faţa austro-ungarilor din tranşee. În Est, războiul era mult mai mobil, dar şi aici germanii erau în avantaj, în ciuda greşelilor comise de aliaţii lor Habsburgi. Încercările de a depăşi impasul prin deschiderea unor noi fronturi – la Gallipoli, Salonic, în Mesopotamia – au avut rezultate jalnice. N-a apărut nici o armă miraculoasă, cum avea să fie mai târziu bomba atomică. Gazele toxice au fost folosite din plin, cu efecte oribile, dar nu decisive; submarinele puteau întrerupe fluxul importurilor britanice, dar nu le puteau opri. În primăvara anului 1917, în plin război în tranşee, viitorul părea negru pentru Franţa. Revoltele şi revoluţia din Rusia, din februarie, oferiseră Germaniei şansa unei victorii pe frontul de est. Deşi erau oficial în război cu Germania începând din 6 aprilie, SUA nu aveau să joace un rol militar important pe frontul de vest decât abia după şase luni. Iar după imensul număr de victime din bătălia de la Verdun (1916), guvernul francez era îngrijorat de lipsa trupelor. Diminuarea numărului de membri ai unei familie începuse în Franţa mai devreme decât în celelalte ţări – probabil fiindcă franţuzoaicele înţelegeau mai bine sexul şi aveau mijloace contraceptive la dispoziţie –, aşa încât tinerii francezi erau mult mai puţini decât cei germani. Până la sfârşitul lui martie 1916, 1,3 milioane de francezi fuseseră ucişi sau căzuseră prizonieri. În total, pierderile francezilor erau aproape de două ori mai mari decât cele ale britanicilor. Îşi pierduseră viaţa aproximativ unul din opt francezi între 15 şi 59 de ani. „Tributul de sânge" – *l'impôt du sang* – fusese foarte scump.

E uşor să uităm că între 1870 şi 1940 Franţa a pierdut două din trei războaie cu Germania. În 1917, ea părea pe punctul de a pierde Primul Război Mondial. La cine putea apela Franţa pentru ajutor? Răspunsul era Africa. Deşi, aşa cum am văzut, majoritatea supuşilor africani nu aveau cetăţenie franceză deplină, se considera că ei puteau purta arme pentru apărarea patriei. Cu toate acestea, peste tot – în Senegal, Congoul francez, Sudanul francez, Dahomei şi Coasta de Fildeş –, africanii au refuzat să răspundă chemării. Sentimentul colectiv transpare în lamentaţia unei mame către un ofiţer francez: „Mi-aţi luat deja tot ce aveam, iar acum îmi luaţi singurul fiu". Mulţi considerau înrolarea o condamnare la „moarte sigură". Singurul om care părea capabil să rezolve situaţia era Blaise Diagne, primul african care fusese ales în Adunarea Naţională franceză. Dar era el dispus să se întoarcă în Senegal ca un fel de sergent onorific de recrutare?

Diagne a văzut aici şansa de a încheia o înţelegere cu prim-ministrul Georges Clemenceau. El a cerut ca fiecare african care participă la război să obţină cetăţenia franceză. În Africa de Vest, urmau să fie înălţate mai multe spitale şi şcoli. Infanteriştii veterani trebuiau să fie scutiţi de impozite şi să primească pensii decente. Diagne le-a telegrafiat colegilor săi din Dakar, spunându-le să se opună înrolărilor, în cazul în care cererile făcute de el nu erau acceptate[95].

În primul său discurs din Adunarea Naţională franceză, Diagne spusese: „Dacă putem veni aici să facem legi, atunci suntem cetăţeni francezi. Iar dacă asta suntem, cerem dreptul de a face parte din armată, ca orice alt cetăţean francez". Era un apel ingenios la tradiţia Revoluţiei Franceze, cu idealul unei armate naţionale – în care cu toţii erau cetăţeni cu drept la libertate, egalitate şi fraternitate, dar şi cu datoria solemnă de a se înarma pentru apărarea ţării. Clemenceau a fost cucerit: „Cei care vor cădea la datorie nu sunt nici albi şi nici negri", a declarat el. „Ei sunt francezi şi luptă sub acelaşi drapel"[96].

Promisiunea acordării cetăţeniei s-a dovedit uimitor de eficientă. Cel puţin 63.000 de africani au răspuns la chemarea lui Diagne, de peste două ori mai mulţi decât ceruseră francezii. În total, 164.000 de oameni din Africa de Vest şi din Africa Ecuatorială au luptat în Europa în timpul războiului, formând o parte substanţială a forţei coloniale de jumătate de milion de luptători veniţi din întregul Imperiu Francez. Unul dintre recruţi, Ndematy Mbaye, îşi amintea: „El [Diagne] ne-a spus că Franţa e în război cu Germania. Şi a mai spus: «Sunteţi prietenii francezilor. Iar când eşti prieten cu cineva şi el are probleme, trebuie să îl ajuţi. Aşa că francezii v-au cerut să îi ajutaţi în război»"[97]. Majoritatea voluntarilor erau entuziaşti şi Ndematy Mbaye descrie cât de „bucuroşi" erau să servească patria, cât de „fericiţi" erau să lupte, cât de „mândri" erau că făceau parte din armată. Dintre entuziaşti, făcea parte şi Demba Mboup:

> Eram foarte fericit, pentru că nu ştiam cum este războiul. Aşa că eram într-un fel curios – să ştiu cum arată războiul şi cum e să fii soldat. [...] Aşa că eram fericit [gândindu-mă] că urma să trăiesc experienţe noi. Nu am ştiut[98].

Avea să afle curând despre ce era vorba.

Comandantul său, generalul Charles Mangin, credea că îi cunoaşte pe africani. Făcuse parte din expediţia Marchand, la Fashoda. În 1910, pe când era un tânăr locotenent-colonel ambiţios, călătorise cu un grup de oameni de ştiinţă prin Africa de Vest, cu scopul de a spori efectivele recruţilor. Mangin cunoştea bine cele mai recente cercetări rasiale. După examinarea recruţilor cu tot arsenalul metodelor pseudoştiinţifice, echipa sa de cercetare a conchis că, graţie sistemului lor nervos presupus subdezvoltat, soldaţii africani ar simţi mai puţin teama şi ar suferi mai puţină durere decât camarazii lor europeni. Aşa că ar fi excepţional de rezistenţi în bătălie. În 1917, Mangin şi-a putut pune teoria în practică. Sub conducerea sa, Mboup şi ceilalţi puşcaşi au fost puşi în faţa celor mai bine antrenaţi soldaţi pe care i-a produs vreodată Vestul: maşina de război a armatei imperiale germane.

Ruşinea neagră

În aprilie 1917, Demba Mboup şi camarazii săi din Corpul Colonial francez, făcând parte din Armata a VI-a a generalului Charles Mangin şi din Armata a X-a a generalului Denis Duchêne, s-au confruntat cu poziţiile bine fortificate ale Armatei a VII-a germane, condusă de generalul Hans von Boehn, pe *Chemin des Dames*, „Drumul Doamnelor", numit astfel pentru că fusese folosit de cele două fiice ale lui Ludovic al XV-lea în secolul al XVIII-lea. În martie 1814, soldaţii lui Napoleon aflaţi în retragere luptaseră în aceleaşi locuri cu armatele invadatoare austriacă şi rusă. Era punctul-cheie al poziţiilor defensive germane pe frontul de vest.

Comandantul francez, generalul Robert Nivelle, era încrezător că va reuşi să obţină mult aşteptatul succes pe frontul de vest. Francezii construiseră 550 km de căi ferate pentru a asigura ofensivei 872 de vagoane de muniţie. Peste un milion de soldaţi erau desfăşuraţi în aşteptarea atacului pe un front lung de 46 km. Se aşteptau ca germanii să se fi domolit după zilele de baraj de artilerie, Apoi, la 6 a.m., pe 16 aprilie, trupele coloniale au avansat pe dealurile care deveniseră nişte tobogane de noroi din

cauza ploii şi lapoviţei. Mangin îi aşezase pe senegalezi în prima linie de atac. Motivul pentru care a făcut acest lucru era că dorea să îi menajeze pe francezi. După părerea locotenent-colonelului Debieuvre, comandantul Regimentului 58 Infanterie Colonială, africanii erau „în primul rând trupe de atac datorită cărora puteau fi salvate vieţile albilor care, în urma lor, puteau să le exploateze succesul şi să organizeze poziţiile pe care le cucereau"[99].

Din tranşeele germane, căpitanul Reinhold Eichacker privea cu groază:

> Negrii senegalezi, trupele trimise la măcel de francezi. Sute de ochi fixaţi, ameninţători, mortali. Se apropiau întruna. Mai întâi unul câte unul, la intervale mari. Pipăindu-şi drumul, ca o armată de sepii oribile. Avântaţi, agăţându-se, ca ghearele unui monstru măreţ. Se grăbeau spre noi, din când în când dispărând ca într-un nor negru. Bărbaţi puternici, sălbatici care îşi rânjeau dinţii ca panterele. Erau oribili ochii lor nefiresc de căscaţi, arzând injectaţi de sânge.
> Şi mereu veneau, un zid negru, solid, în mişcare, căzând şi ridicându-se, clătinându-se şi avântându-se, impenetrabil, nesfârşit.
> „Foc cu bătaie scurtă! Foc individual! Ochiţi bine!" Ordinele mele au sunat tare şi clar. Primii negri au căzut peste împrejmuirile noastre de sârmă ghimpată, dându-se peste cap precum clovnii la circ. Grupuri întregi s-au prăbuşit. Corpurile dezmembrate, pământul lipicios, stâncile despicate s-au amestecat sălbatic. Norul negru s-a oprit, a şovăit, a strâns rândurile şi s-a rostogolit mereu mai aproape, irezistibil, zdrobitor, devastator!
> Un zid de plumb şi de fier s-a aruncat brusc asupra atacatorilor şi a valurilor de sârmă din faţa tranşeelor noastre. Pocnete şi huruituri asurzitoare, izbind şi despicând, pârâind şi trosnind, a pus totul la pământ cu un zgomot care îţi spărgea urechile şi îţi distrugea nervii. Mitralierele noastre îi atacaseră pe negri din flanc!
> Ele au trecut peste soldaţi ca o mână invizibilă şi i-au aruncat la pământ, sfârtecându-i şi rupându-i în bucăţi! Negrii au căzut singuri sau în şiruri, în coloane şi în grămezi. Unul lângă altul, unul în spatele altuia, unul peste altul[100].

Cu 11 zile înainte de atac, germanii obţinuseră planurile detaliate ale atacului de la un subofiţer francez luat prizonier. Ei erau bine apăraţi de bombardamentul francezilor printr-o reţea de tuneluri numită „Grota Dragonului", pe care le foloseau ca adăposturi. Pentru asaltul infanteriei, germanii erau pregătiţi cu mitraliere de ultimă generaţie. Doar în prima zi, dintre atacatori au căzut 40.000 de victime. Până în 10 mai, unul din cinci soldaţi francezi era mort sau rănit. Pentru Demba Mboup, care a fost mutilat de şrapnele, aceasta era revelaţia realităţii necivilizate a vieţii europene în timpul războiului total. Africanii au fost atât de dezamăgiţi, încât unii dintre ei au luat parte la marea răzvrătire care a cuprins ulterior trupele franceze şi a obligat guvernul să îl înlocuiască pe Nivelle. În august, 200 de soldaţi din Batalionul 61 de Puşcaşi senegalezi – numit Batalionul Malafosse, după comandantul său – au refuzat să îşi ocupe poziţiile pe *Chemin des Dames*. Unul dintre răzvrătiţi a spus: „Batalion Malafosse nu bun deloc. Nu stă deloc, mereu război, mereu mor negri"[101]. Unii răzvrătiţi au fost trimişi la Curtea Marţială, iar patru au fost condamnaţi la moarte, dar nici una dintre sentinţe nu a fost executată.

Deşi Blaise Diagne protesta împotriva utilizării criminale a compatrioţilor săi, el s-a întors în Senegal pentru a căuta noi recruţi, de astă dată având garanţia că prin luptă nu se obţinea doar cetăţenia, ci şi o *Croix de Guerre*. Pe 18 februarie 1918, Clemenceau a

susţinut reînceperea recrutărilor în faţa unui grup de senatori, dând glas felului în care francezii îi vedeau pe senegalezi:

> Deşi am un mare respect pentru aceşti bravi negri, prefer să moară zece negri decât un francez, deoarece cred că deja au fost ucişi destui francezi şi că trebuie să îi sacrificăm cât mai puţin posibil[102].

În total, peste 33.000 de vest-africani au murit în război, o cincime dintre înrolaţi. Printre soldaţii francezi, procentul decedaţilor era mai mic de 17%. În schimb, rata mortalităţii printre soldaţii indieni britanici a fost jumătate din cea a soldaţilor din Marea Britanie[103].

Războiul e un iad. Când bardul imperial Rudyard Kipling a vizitat zona franceză a frontului de vest, în 1915 – nu cu mult înainte ca fiul lui să moară în bătălia de la Loos –, a cunoscut realitatea marelui război de civilizare:

> „Aceeaşi treabă. Întotdeauna aceeaşi treabă!", a spus un ofiţer. „Ai putea merge de aici până la ocean sau până în Elveţia prin şanţul ăsta – şi ai găsi peste tot aceeaşi treabă. Ăsta nu-i război."
> „E chiar mai mult decât atât", a spus altul. „E măcinarea unui popor întreg. Oamenii vin, umplu tranşeele, mor şi iar mor; apoi vin alţii şi mor şi ăia. Şi noi facem la fel, desigur, dar – uite!"
> A arătat spre gurile mari, fumegânde, care se schimbau mereu pe plaja îngălbenită. „Asta e frontiera civilizaţiei. Au toată civilizaţia adunată împotriva lor, brutele alea [adică germanii]. Noi nu suntem aici ca să obţinem victoriile locale din războaiele de pe vremuri. Noi căutăm barbarul, pe toţi barbari. Acum ai înţeles totul."[104]

Dar războiul poate fi şi un motor al progresului omenesc. Aşa cum am văzut, progresele impresionante ale revoluţiei ştiinţifice au fost stimulate, şi nu inhibate de luptele neîncetate dintre statele europene. La fel s-a întâmplat şi în cazul ciocnirii imperiilor din 1914-1918. Abatorul frontului de vest era un mare şi înfiorător laborator al ştiinţei medicale, care a dus la importante descoperiri în domeniul chirurgiei sau al psihiatriei. Au fost inventate transplantul de piele şi irigarea antiseptică a rănilor. S-au realizat primele transfuzii de sânge. Pentru prima dată, toţi soldaţii britanici au fost vaccinaţi împotriva febrei tifoide, iar soldaţilor răniţi li se făceau, de regulă, injecţii antitetanos[105].

Dar aceste progrese nu i-au ajutat prea mult pe infanteriştii. Dacă nu mureau în tranşee, mureau pe capete de pneumonie. De ce? Pentru că, după părarea medicilor francezi, ei erau predispuşi rasial la această boală.

Europenii veniseră în Africa pretinzând că vor să o civilizeze. Dar chiar şi francezii, plini de bune intenţii, nu reuşiseră decât să transplanteze aici o versiune foarte limitată a civilizaţiei vestice. În alte părţi, problema terenului neospitalier şi a rezistenţelor tribale au făcut din europeni nişte fiare distructive, cel mai mult în colonile germane, dar în nici un caz doar acolo. Metodele războiului total, probate mai întâi pe populaţii precum herero, au ajuns din nou în Europa şi au fost perfecţionate, cu efecte devastatoare, cu ajutorul ultimiei generaţii de armament. Şi, în final, africanii au fost momiţi în Europa şi sacrificaţi în una dintre cele mai stupide ofensive ale războiului.

Moştenirea războiului în Africa a fost la fel de profundă ca şi în Europa. Generalul Paul Emil von Lettow-Vorbeck, care jucase un anumit rol în genocidul populaţiei herero, a condus şi campania împotriva forţelor britanice din Asia de Est. La sfârşitul războiului, Lettow-Vorbek s-a întors în Germania, dar nu după mult timp a intrat din nou în luptă împreună cu veteranii săi. Când în patria lor a început revoluţia, ei au mărşăluit spre Hamburg ca să înăbuşe ameninţarea unei republici sovietice germane. Războiul civil nu bântuia doar în marile oraşe germane, ci şi la frontiera estică a ţării, unde aşa-numitele *Freikorps*, conduse de veterani ca Franz Xavier Ritter von Epp şi Hermann Ehrhardt, luptau cu naţionaliştii bolşevici şi slavi, ca şi cum aceştia ar fi fost membri ai unor triburi africane de culoare albă. Era un lucru natural pentru Epp şi Ehrhardt ; amândoi luptaseră ca ofiţeri în războiul împotriva populaţiilor herero şi nama[106].

Deşi teoreticianul rasist Eugen Fischer a fost în tabăra învinşilor, Primul Război Mondial s-a dovedit foarte fructuos pentru domeniul său de interes. Când soldaţii coloniali au ajuns în lagărele germane pentru prizonieri de război, ei au reprezentat o bine-venită rezervă de specimene pentru experţi în ştiinţa raselor precum Otto Reche[107]. Lucrarea lui Fischer, *Ereditatea umană şi igiena rasială*, cosemnată de Erwin Baur şi Fritz Lens şi publicată în 1921, a devenit foarte curând o operă capitală în domeniul tot mai prosper al eugeniei. Adolf Hitler a citit-o în timp ce era întemniţat, după eşecul loviturii de stat de la München din 1923, şi a citat-o în *Mein Kampf*. Pentru Hitler, puţine lucruri erau mai înspăimântătoare decât staţionarea în Renania, după război, a soldaţilor senegalezi, care lăsaseră însărcinate femei germane. Aceasta era celebra „ruşine neagră", din care au rezultat „bastarzii renani" – o dovadă concretă a conspiraţiei menite să polueze sângele rasei ariane. Ca director al noului Institut de Antropologie, Ereditate Umană şi Eugenie „Kaiser Wilhelm", întemeiat la Berlin în 1927, influenţa lui Fischer a fost considerabilă şi malignă. Mai târziu, el a fost unul dintre oamenii de ştiinţă din Comisia Specială nr. 3 a Gestapoului, care a planificat şi a dus la îndeplinire sterilizarea forţată a „bastarzilor renani". Unul dintre discipolii săi a fost Josef Mengele, responsabil pentru experimentele inumane efectuate pe prizonierii de la Auschwitz[108].

Pentru mulţi dintre foştii soldaţi coloniali care au intrat în Partidul Nazist – de la uniformele cărora provenea culoarea cafenie a cămăşilor SA – era cât se poate de firesc ca teoriile născute în lagărele de concentrare din Africa să fie puse în practică prin „colonizarea" de către naziştii a Europei de Est şi prin politicile rasiale criminale care au dus la Holocaust. Nu e o coincidenţă că Reichsmarschall al întregii Luftwaffe era fiul Reichskommissarului Africii de Sud-Vest. Nu a fost o întâmplare că Hans Grimm, autorul cărţii *Popor fără spaţiu* (1926), petrecuse 14 ani în Africa de Sud. Nu a fost o întâmplare că omul pe care Hitler l-a numit guvernator al provinciei Posen în 1939, Viktor Böttcher, fusese funcţionar civil în Camerunul german. El era unul dintre numeroşii funcţionari nazişti care doreau „să realizăm acum în estul Reichului munca de construcţie făcută în Africa". Naziştii au tins să privească teritoriile anexate din estul Europei „din punct de vedere colonial", ele trebuind „exploatate economic cu metode coloniale"[109].

Contemporanii au fost şocaţi mai ales de faptul că, în estul Europei, cei colonizaţi aveau aceeaşi culoare a pielii ca şi coloniştii. „Nici un popor aparţinând rasei albe nu a mai fost vreodată astfel subjugat", scria Eugene Erdely, unul dintre primii comentatori ai imperialismului nazist. Dar naziştii nu s-au împiedicat de aceast lucru, graţie ingeniozităţii

flexibile a propriilor teorii rasiale. Pentru Heinrich Himmler, şeful SS, popoarele slave erau, toate, „tipuri mongole" care trebuiau înlocuite cu „arieni", pentru a crea o nouă „provincie blondă" în Est. Pentru Hitler, ruşii erau echivalenţi cu „pieile roşii". Dacă Auschwitzul a semnalat apogeul violenţei de stat împotriva unor popolaţii străine definite rasial, războiul împotriva populaţiilor herero şi nama a reprezentat primul pas în această direcţie.

Unele imperii sunt mai rele decât altele. E un lucru simplu, trecut aproape totdeauna cu vederea de criticii imperialismului. Pentru a înţelege modul de operare al Imperiului Francez în epoca interbelică, merită urmărit documentarul „La Croisière noire", realizat în anii '20 de compania auto Citroën. Când Georges Marie Haardt şi Louise Audoin-Dubreuil au plecat în *Expédition Citroën Centre-Afrique*, cu automobile de teren, în octombrie 1924, ei nu doreau doar să crească vânzările maşinilor. Scopul lor era să facă reclamă guvernării benigne a Franţei în Africa, extinzându-se până în *l'inconnu de la forêt équatoriale*. Filmul este o celebrare a „cuceritorilor civilizaţiei", care juxtapune scene cu „vrăjitorii albi" ce îi uimesc pe africani cu miracolele tehnicii şi imagini ale „micilor gnomi ciudaţi" (pigmeii) din pădure. Filmul se încheie cu tricolorul care flutură mândru peste întregul continet african, de la Alger la Dakar şi de la Brazzaville până în Madagascar. Nu ne-ar fi greu să ironizăm această expresie clasică a aspiraţiilor imperiale franceze[110]. Dar aspiraţia a dus la unele rezultate pozitive. Aşa cum am văzut, în Senegal guvernarea colonială a dus la o creştere susţinută a speranţei de viaţă cu vreo zece ani, de la 30 la 40 de ani. Şi în Algeria sau Tunisia au avut loc evoluţii similare[111]. Datorită asistenţei medicale îmbunătăţite – în special reducerii mortalităţii infantile şi a infertilităţii premature –, populaţiile Africii franceze s-au dezvoltat foarte rapid după 1945[112]. Tot francezii au construit în Indochina 32.000 de kilometri de şosea şi 3.200 de kilometri de cale ferată. Au deschis mine de cărbune, cositor şi zinc şi au creat plantaţii de arbori de cauciuc[113]. În 1922, în jur de 20.000 de vietnamezi au primit cetăţenie franceză – o minoritate redusă a populaţiei de trei milioane de locuitori, dar un număr deloc neglijabil[114]. Cetăţenia a fost extinsă în Africa de Vest franceză la un milion de africani în 1946, iar cinci ani mai târziu la încă trei milioane[115]. Boala somnului, care fusese blestemul Camerunului sub guvernarea germană, a fost eradicată aproape total sub guvernarea franceză[116].

În schimb, belgienii au condus cel mai rău imperiu african în Congo[117], în timp ce al Treilea Reich merită să fie considerat cel mai rău dintre toate imperiile europene – reducerea *ad absurdum* şi *ad nauseam* a noţiunii de *misiune civilizatoare*, de secol XIX, deoarece efectul real asupra teritoriile pe care le-a controlat scurt timp a fost barbarizarea lor. Scopul său, aşa cum îl vedea Himmler în septembrie 1942, era ca „popoarele germanice" să crească de la 83 de milioane de oameni, la 120 de milioane şi să recolonizeze toate teritoriile cucerite de Germania de la Cehoslovacia, Polonia şi Uniunea Sovietică. Ele urmau să crească şi să se înmulţească în provincii noi şi splendide, cu numele „Ingermania". Autostrăzi şi căi ferate de mare viteză aveau să formeze un „colier de perle" – avanposturi germane fortificate –, ajungând până la Don, Volga şi chiar până la Urali. În cuvintele lui Himmler, cucerirea germană a „Estului" avea să fie „cea mai mare operă de colonizare pe care o va vedea lumea vreodată"[118].

În realitate, imperiul nazist a fost cel mai mare eşec al colonizării care a avut loc vreodată. Lansată în 1938, campania de extindere dincolo de graniţele Germaniei din 1871 a ajuns la apogeu la sfârşitul anului 1942, moment în care imperiul cucerise cam

Cronologia şi ritmul îmbunătăţirii stării de sănătate în Imperiul Francez

	Senegal	Tunisia	Algeria	Vietnam	Franţa
Începutul tranziţiei	cca 1945	1935	cca 1940	cca 1930	cca 1795
Ani câştigaţi *per annum*	0,63	0,68	0,70	0,76	0,25
Speranţa de viaţă la început	30,2	28,8	31,2	22,5	28,1
Speranţa de viaţă în 1960	39,6	45,8	45,2	42,6	69,4
Speranţa de viaţă în 2000	52,3	72,1	71,0	69,4	78,6
Speranţa de viaţă a depăşit 65 de ani în anul	-	cca 1985	1987	1987	1948

o treime din teritoriul Europei şi aproape jumătate dintre locuitorii săi – 244 de milioane de oameni. Dar în octombrie 1944, când Armata Roşie a intrat în Prusia de Est, acesta dispăruse, ajungând astfel unul dintre imperiile cu cea mai scurtă viaţă din istorie, dar şi unul dintre cele mai rele. Durata scurtă trebuie explicată, desigur, în primul rând în termeni militari. Odată ce al Treilea Reich s-a angajat într-un război nu doar cu Imperiul Britanic, ci şi cu Uniunea Sovietică şi cu SUA, imperiul era condamnat. Există însă şi altă explicaţie, secundară şi endogenă a eşecului imperial al celui de-al Treilea Reich.

Dintr-un punct de vedere strict demografic, proiectul de a-i pune pe cei 80 de milioane de germani în fruntea continentului european nu era deloc neplauzibil. Teoretic, ar fi fost mai uşor ca Germania să conducă Ucraina decât era pentru Marea Britanie să conducă Uttar Pradesh. Cel puţin Kievul era mai aproape de Berlin decât Kanpur de Londra. În acelaşi timp, în 1941 germanii au fost primiţi cu bucurie, ca eliberatori, în mai multe regiuni ucrainene. Şi nu doar aici. În anii '30, în tot vestul Uniunii Sovietice minorităţile etnice fuseseră tratate de Stalin cu suspiciune şi agresivitate. Toţi credeau că guvernarea germană va fi mai bună decât cea rusă. Însă germanii nu au reuşit să exploateze acest avantaj.

„Germanii aroganţi şi opresori ai Reichului", fâţâindu-se în uniformele lor spilcuite, i-au înstrăinat chiar şi pe etnicii germani, pe care pretindeau că îi eliberează de împilarea străină. Şi mai rău e că se mândreau că îi înfometează pe noii lor supuşi. „Am să scot totul din această ţară", declara Reichskommissarul Erich Koch, responsabil de Ucraina. „Nu am venit aici ca să fac să curgă lapte şi miere." Göring se făIea că „nici nu îi pasă" dacă negermanii „mor de foame"[119]. Această lipsă de omenie era evidentă în tratamentul aplicat prizonierilor de război din Armata Roşie în urma operaţiunii Barbarossa. În februarie 1942, dintre cei 3,9 milioane de prizonieri, doar 1,1 milioane mai rămăseseră

în viaţă. Au fost închişi în spaţii îngrădite cu sârmă ghimpată şi lăsaţi să moară de foame şi din cauza bolilor. Naziştii nu se mulţumeau să îi înfometeze pe învinşi. Le plăcea să le aplice tratamente violente, de la violenţele gratuite (care puteau fi motivate fie de lipsa salutului nazist, fie de prezentarea acestui salut, după cum aveau chef) şi până la genocid. Era povestea populaţiei herero, acum la scară mare.

Unii germani au înţeles nebunia acestui lucru. După cum spunea Gauleiterul Alfred Frauenfeld în februarie 1944 :

> Principiul brutalităţii nemiloase, tratamentul aplicat acestei ţări [Ucraina] punând în practică metodele şi ideile folosite în secolele trecute împotriva populaţiilor de sclavi ; şi faptul care sfidează orice politică raţională că dispreţul pentru acest popor nu e exprimat doar prin acţiuni împotriva indivizilor, ci şi prin cuvinte, cu orice ocazie posibilă şi imposibilă, [...] toate acestea stau mărturie pentru lipsa totală de raţiune în tratamentul aplicat popoarelor străine, ce nu poate fi numit decât [...] dezastruos prin consecinţele sale[120].

Aşa cum descria lucrurile un oficial al Ministerului Teritoriilor Ocupate din Est, era „o capodoperă a tratamentului greşit [...] că am reuşit în doar un an să alungăm în păduri şi în mlaştini, ca partizani, nişte oameni care erau absolut progermani şi care ne întâmpinaseră cu entuziasm, ca pe eliberatorii lor"[121].

Pe lângă aroganţă, cruzime şi brutalitate, un alt ingredient era prostia. Încă din 1938, un ofiţer din stafful Wehrmachtului observa amploarea „incapacităţii statului de a guverna" Regiunea Sudeţilor nou-ocupată. Ministerul Teritoriilor Ocupate din Est (Ost-Ministerium) condus de Alferd Rosenberg a căpătat porecla de „Ministerul Haosului" (*Cha-Ost-Ministerium*). SS-ul spera să obţină puterea de a centraliza cumva imperiul, dar Himmler şi lacheii lui au reuşit să compromită chiar şi recolonizareea a 800.000 de etnici germani. Otto Ohlendorf – care, în calitate de comandant loial al unei *Einsatzgruppe*, s-a făcut vinovat de uciderea în masă a zeci de mii de evrei sovietici – se plângea că specialitatea lui Himmler era de a „organiza dezordinea"[122]. Dar cea mai mare responsabilitate pentru caracterul disfuncţional al imperiul nazist nu îi aparţinea nici lui Rosenberg, nici lui Himmler, ci comandantului lor. La urma urmei, Hitler conducea al Treilea Reich. (Dintre cele 650 de ordonanţe legislative majore emise în timpul războiului, doar 72 nu au fost decrete sau ordine date de el personal.) La puţin timp după invazia americană, Hitler susţinea că, „dată find dimensiunea teritoriilor estice cucerite, forţele necesare pentru menţinerea siguranţei în aceste zone nu vor fi suficiente decât dacă, în loc să îi pedepsească pe opozanţi prin sentinţe emise de un tribunal, forţele de ocupanţie vor răspândi teroarea, zdrobindu-i pe toţi cei care li se vor opune". Hitler era cel care prefera să pacifice teritorile ocupate prin „împuşcarea tuturor celor care dădeau de bănuit în orice fel". În concepţia lui Werner Best (unul dintre rarele personaje ale celui de-al Treilea Reich care aveau o concepţie parţial sănătoasă despre conducerea imperială), Hitler era un Ginghis-Han întârziat – specialist în distrugere, al cărui imperiu barbar nu avea cum să dureze[123].

Din multe puncte de vedere, imperiul nazist a fost ultima şi cea mai oribilă întruchipare a unui concept care, în 1945, devenise depăşit. Timp de secole, păruse firesc ca drumul spre bogăţie să treacă prin exploatarea popoarelor străine şi a teritoriilor lor. Aşa cum am văzut, cu mult înainte de apariţia cuvântului *Lebensraum*, imperiile europene s-au luptat pentru a găsi noi spaţii de colonizat şi noi popoare de impozitat – iar înaintea lor,

16. Oraşul pe care spaniolii nu l-au găsit: Machu Picchu, Peru

17. Boneyard Beach, Carolina de Sud

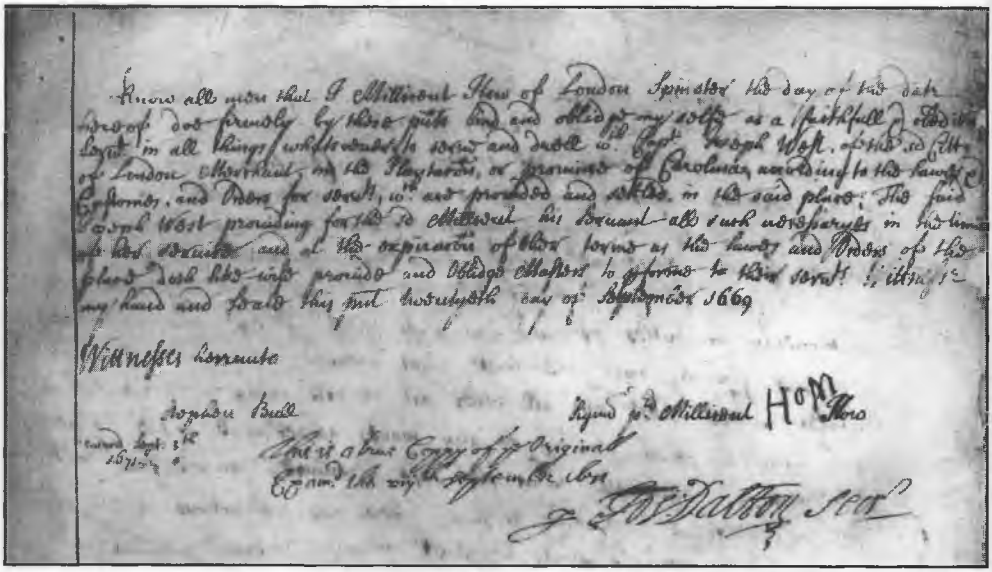

18. Dacă munceşti... (contractul de angajare fără plată al lui Millicent How)

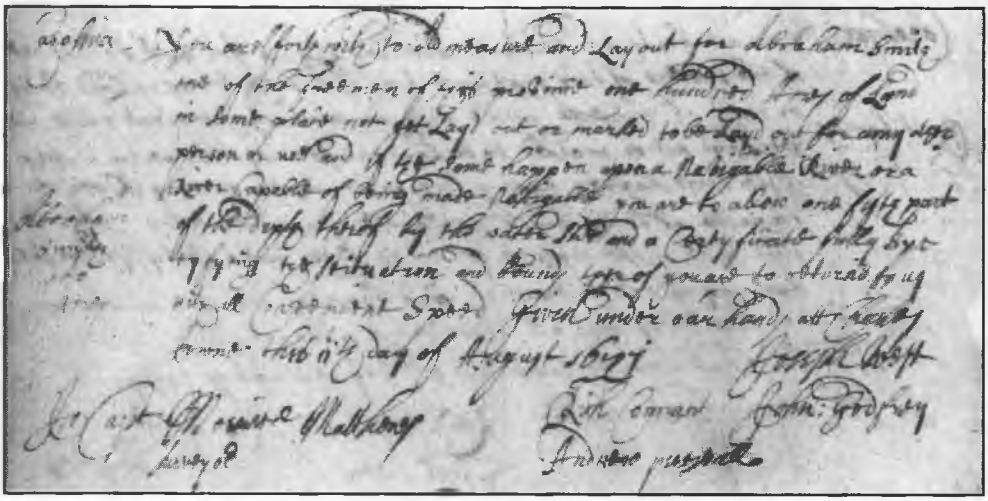

19. ...primeşti pământ (documentul de împroprietărire al lui Abraham Smith)

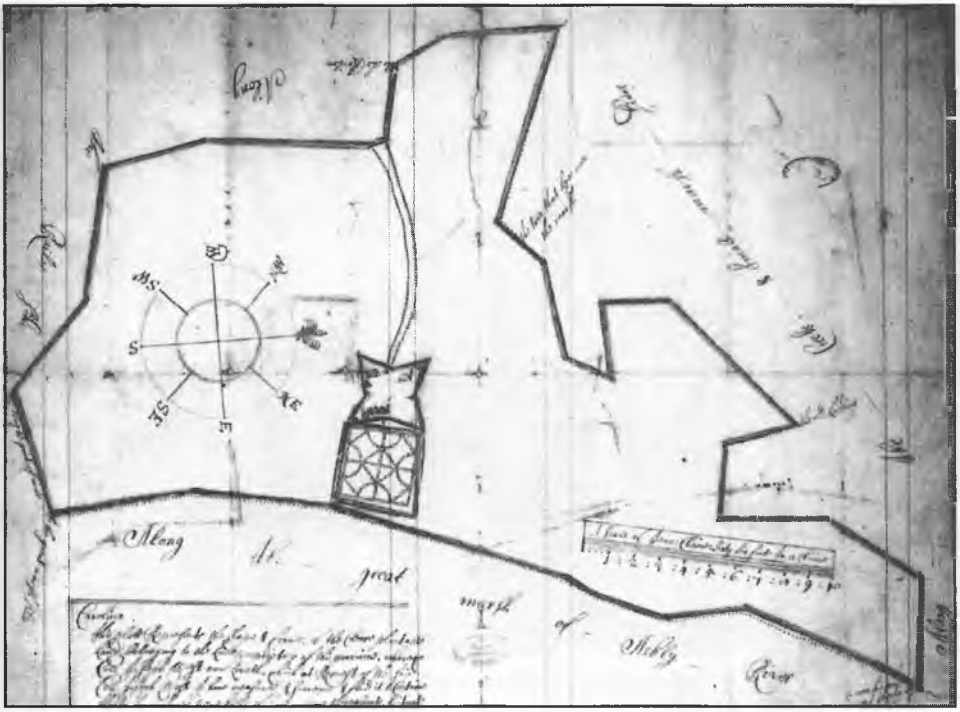

20. Visul american : o parte a oraşului Charleston

21. Un conchistador : Jerônimo de Aliaga

22. Un Washington ratat: Simón Bolívar, aşa cum apare în Caracasul de astăzi

23. Cicatricele sclaviei (Statele Unite)

24. Bagheta franţuzească, moştenire imperială: Saint-Louis, Senegal

25. Oaia neagră care a învins oile albe: Blaise Diagne, primul membru de culoare al Adunării Naţionale a Franţei

26. Louis Faidherbe, guvernatorul Senegalului, îşi contemplă propria *mission civilisatrice*

27. Tiraliori senegalezi

28. Médecins sans Frontières în stil imperial : medici francezi la tropice

29. Trei fotografii ale unor femei „bastarde", extrase din studiul despre bastarzii din Rehoboth al teoreticianului rasial german Eugen Fischer

30. „Nu ştiam ce era cu adevărat războiul" : tiralior senegalez pe Frontul de Vest

31. Lüderitz, Namibia

acelaşi lucru au făcut imperiile asiatice, americane şi africane. Cu toate acestea, în secolul XX a devenit tot mai limpede că o economie industrială se putea descurca foarte bine şi fără colonii. De fapt, coloniile erau mai mult un fel de povară deloc necesară. În 1942, economistul Helmut Schubert scria că viitorul Germaniei era să devină „o mare zonă industrială", care va avea nevoie de „prezenţa permanentă şi crescândă a muncitorilor străini". Germanizarea Estului fusese imposibilă; dar orientalizarea Germaniei era mai probabilă, pe măsură ce avea loc tranziţia forţei de muncă din agricultură în industrie. Exigenţele economiei de război confirmau această opinie. La sfârşitul anului 1944, în jur de cinci milioane de străini fuseseră aduşi să lucreze în fabricile şi minele din fostul Reich. Era o superbă ironie că tocmai visul unui imperiu pur din punct de vedere rasial transformase Germania într-un stat multietnic, deşi sclavagist. Înlocuirea sclavilor est-europeni cu „muncitori invitaţi", turci şi iugoslavi, după război nu a schimbat argumentul economic. Germania modernă nu avea nevoie, de fapt, de „un spaţiu vital". Avea nevoie de imigranţi vii.

Imperiul Francez nu a fost niciodată atât de barbar precum cel nazist. Dacă ar fi fost aşa, cu siguranţă că i-ar fi fost imposibil să renască aproape total după al Doilea Război Mondial – şi chiar să îşi reafirme vechile ambiţii asimilaţioniste folosind eticheta „Uniunea Franceză". Chiar dacă numărăm doar cei zece ani care s-au scurs între Conferinţa de la Brazzaville din 1944 şi cele două înfrângeri, o dată la Dien-Bien-Phu şi a doua oară în revolta din Algeria, francezii au depăşit durata imperiul extragerman al lui Hitler. Cu toate acestea, războaiele mondiale au fost catastrofa care a urmat *hybris*-ului acestei *mission civilisatrice*, căci toate imperiile europene au folosit, unele împotriva altora, metodele pe care le aplicaseră mai întâi (cu grade diferite de cruzime) pe africani. Ştiinţa medicală, care păruse mântuitoare în lupta împotriva bolilor, fusese pervertită de prejudecăţile rasiale şi de pseudoştiinţa eugeniei, unii medici devenind, ei înşişi, ucigaşi. În 1945, „civilizaţia vestică" părea, într-adevăr, o contradicţie în termeni, aşa cum spusese Gandhi. Disoluţia rapidă a imperilor europene în anii de după război părea o sentinţă justă, indiferent dacă majoritatea fostelor colonii erau sau nu pregătite pentru autoguvernare[124].

E de mirare că, cine ştie cum, din această epocă atroce a distrugerii s-a născut un nou model de civilizaţie, centrat nu pe colonizare, ci pe consum. În 1945, era momentul ca Vestul să renunţe la arme şi să pună mâna pe sacoşele de cumpărături – să-şi scoată uniforma şi să-şi îmbrace blugii.

CAPITOLUL 5

Consumul

Ceea ce trebuie să facem este să ne transformăm imperiul şi poporul, să facem imperiul nostru ca ţările Europei şi poporul nostru ca popoarele Europei.

Inoue Kaoru

Oare Vestul, care îşi ia democraţia, marea sa invenţie, mai în serios decât cuvântul Domnului, se va opune acestei lovituri de stat care a pus capăt democraţiei în Kars? [...] Sau trebuie să credem că democraţia, libertatea şi drepturile omului nu contează, că Vestul nu cere restului lumii decât să-l imite aşa cum fac maimuţele? Poate suporta Vestul o democraţie a unor inamici care nu îi seamănă în nici un fel?

Orhan Pamuk

Naşterea societăţii de consum

În 1909, inspirat de o călătorie în Japonia, bancherul de origine franco-evreiască Albert Kahn* s-a hotărât să realizeze un album de fotografii color cu oameni din toate colţurile lumii. Scopul său era „să obţină un fel de inventar fotografic al suprafeţei Pământului locuite şi cultivate de către om la începutul secolului XX". Realizate cu ajutorul noului proces Autochrome Lumière, cele 72.000 de fotografii şi 100 de ore de film din „arhiva planetei" făcută de Kahn conţin o varietate uimitoare de costume şi porturi din peste 50 de ţări: ţărani săraci din Gaeltacht, recruţi zdrenţăroşi din Bulgaria, căpetenii ameninţătoare din Arabia, războinici goi puşcă din Dahomey, maharajahi împodobiţi cu ghirlande din India, preotese fermecătoare din Indochina şi cowboys ciudat de apatici din Vestul Sălbatic[1]. Într-o măsură ce pare azi uimitoare, pe atunci haina îl făcea pe om.

Astăzi, un secol mai târziu, proiectul lui Kahn ar fi lipsit de sens, deoarece majoritatea oamenilor din toate colţurile lumii se îmbracă aproape identic: în aceiaşi jeanşi, aceiaşi pantofi sport, aceleaşi tricouri. Doar în puţine locuri din lume oamenii se mai opun

* Fost elev al filozofului Henri Bergson, Kahn a falimentat în timpul Marii Crize, ceea ce a pus capăt proiectului său fotografic. O selecţie din fotografiile sale se găseşte la adresa http://www.albertkahn.co.uk/photos.html.

uriaşei maşinării omogenizante. Unul dintre acestea se află în zonele rurale din Peru. În Munţii Anzi, femeile quechua îşi îmbracă încă rochiile şi şalurile viu colorate, ca şi micile lor pălării de fetru, prinse elegant pe cap şi decorate cu însemne tribale. Însă acestea nu sunt de fapt haine tradiţionale quechua. Rochiile, şalurile, eşarfele şi pălăriile sunt de fapt de origine andaluză şi au fost impuse acolo de viceregele Spaniei, Francisco de Toledo, în anul 1572, după victoria asupra lui Túpac Amaru. Portul tradiţional autentic al femeilor din Anzi era compus dintr-o tunică (*anacu*), strânsă în talie cu o eşarfă (*chumpi*), peste care se îmbrăca o mantie (*lliclla*) prinsă cu o agrafă (*tupu*). Ceea ce poartă astăzi femeile quechua este o combinaţie între aceste haine tradiţionale şi hainele pe care li s-a comandat să le poarte de către stăpânii lor spanioli. Pălăriile melon care sunt populare acum în Bolivia au fost aduse acolo târziu de muncitorii britanici care veniseră să construiască primele căi ferate ale ţării[2]. Moda actuală a îmbrăcămintei sport de tip american, populară în rândul bărbaţilor din Anzi, nu e decât cel mai recent capitol din lunga istorie a occidentalizării vestimentare.

Ce anume face hainele noastre irezistibile pentru alte popoare? Oare se îmbracă ei ca noi pentru că vor să şi *fie* ca noi? Bineînţeles că e vorba de mai mult decât doar simplele haine. Ei vor să îmbrăţişeze întreaga cultură populară a muzicii şi filmelor, a băuturilor răcoritoare şi a fastfood-ului. Această cultură populară poartă un mesaj subtil: ea implică libertate – dreptul de a te îmbrăca, de a bea sau de a mânca după cum doreşti, chiar dacă asta înseamnă, în cele din urmă, să fii ca toţi ceilalţi. Tot ea înseamnă democraţie – deoarece sunt realizate doar acele produse de consum care plac cu adevărat oamenilor. Şi, desigur, înseamnă capitalism – deoarece corporaţiile trebuie să obţină profit din vânzarea lor. Însă îmbrăcămintea se află în inima procesului occidentalizării, dintr-un motiv foarte simplu. Marea transformare economică pe care istoricii economiei au numit-o, cu mult timp în urmă, revoluţia industrială – creşterea bruscă a standardelor materiale de trai pentru o mare parte a umanităţii – a început în domeniul producţiei de textile. A fost miracolul producţiei în serie, obţinut prin valul de inovaţii tehnologice creat de anterioara revoluţie ştiinţifică (vezi capitolul 2). Dar revoluţia industrială nu ar fi început în Marea Britanie şi nu s-ar fi răspândit în tot Vestul dacă nu s-ar fi dezvoltat în acelaşi timp o societate de consum dinamică, a cărei cerere de haine ieftine a fost de o elasticitate aproape infinită. Magia industrializării consta în faptul, de obicei ignorat de către criticii contemporani, că muncitorul era în acelaşi timp şi consumator. „Sclavul salariat" mergea şi la cumpărături. Proletarul cel mai de jos nu avea doar o singură cămaşă şi aspira să aibă mai mult de două.

Societatea de consum este atât de ubicuă astăzi, încât ne-ar fi uşor să credem că a existat dintotdeauna. În realitate, ea este una dintre ultimele inovaţii prin care Vestul a avansat în faţa Restului. Cea mai izbitoare caracteristică a ei este faptul că e irezistibilă. Spre deosebire de medicina modernă, care (aşa cum am văzut în capitolul anterior) a fost adesea impusă cu forţa în coloniile Vestului, societatea de consum este o *killer application* pe care restul lumii şi-a dorit cu ardoare să o downloadeze. Nici măcar societăţile ce se pretindeau în mod explicit anticapitaliste – diferitele variante extrase din doctrina lui Karl Marx – nu au reuşit să o ocolească. Rezultatul este unul dintre cele mai mari paradoxuri ale istoriei moderne: un sistem economic care trebuia să le ofere indivizilor o gamă infinită de alegeri a reuşit, în cele din urmă, să omogenizeze omenirea.

Revoluţia industrială este adesea privită ca o serie largă de inovaţii tehnologice care au transformat simultan numeroase domenii economice. Dar nu s-a întâmplat aşa. Prima fază a industrializării a fost legată strict de textile. Fabrica arhetipală a fost o filatură de bumbac, arătând precum Anchor Mill din Paisley, care rezistă şi astăzi, ca un monument al avântului industrial din Scoţia*.

Ce s-a întâmplat, de fapt? Răspunsul simplu ar fi că, la un moment dat în secolul al XIX-lea, producţia economică britanică, ce începuse deja să crească în secolul al XVII-lea, a explodat. Din cauza marii dificultăţi presupuse de un calcul retrospectiv prin măsurători anacronice ale produsului intern brut sau venitului naţional, cercetătorii nu au căzut de acord asupra unei periodizări precise. O estimare credibilă afirmă că rata medie anuală de creştere a venitului anual pe cap de locuitor a sporit de la sub 0,2% între 1760 şi 1800, la 0,52% între 1800 şi 1830 şi la 1,98% între 1830 şi 1870[3]. Conform standardelor secolului XXI, aceste cifre sunt jalnic de scăzute. Dar efectul a fost unul revoluţionar. O astfel de accelerare susţinută a creşterii economice era fără precedent; şi ea nu s-a oprit atunci. Dimpotrivă, datorită rapidităţii evoluţiei, britanicul mediu din 1960 era de aproape şase ori mai bogat decât stră-străbunicul său din 1860[4]. Deosebit de frapantă a fost viteza cu care forţa de muncă britanică s-a îndreptat dinspre agricultură spre alte sectoare (nu doar în producţie, ci şi în domeniul serviciilor). Încă din anul 1850, doar 1/5 din populaţia activă a Marii Britanii se ocupa de cultivarea pământului, în timp ce, chiar şi în Ţările de Jos, aproximativ 45% din populaţie era implicată în agricultură. În 1880, mai puţin de 1/7 dintre britanici se ocupau de agricultură; în 1910, doar 1/11[5]. Cifrele ce demonstrează această creştere nu explică nimic din natura dramatică a schimbării. Deşi a durat mai multe decenii, revoluţia industrială a fost strict circumscrisă geografic. De exemplu, în Gloucestershire ea era ca şi invizibilă. În schimb în Lancashire era evidentă, deşi abia se vedea prin smog. Munţii Scoţiei erau neatinşi; de aceea cetăţenii epocii victoriene au început să iubească ceea ce pentru generaţia dr. Johnson nu fusese decât pustietate sumbră. Dimpotrivă, Glasgow a fost transformat, prin comerţ şi industrie, în „al Doilea Oraş" al Imperiului Britanic, căci furnalele sale fumegau mai puternic decât ale rivalului său Edinburgh, vestit prin mirosurile infernale.

Revoluţia industrială a fost descrisă ca fiind „o invazie de gadgeturi"[6]. Desigur, inovaţia tehnologică explica o mare parte din creşterea masivă a productivităţii pământului, forţei de muncă şi capitalului (aşa-numiţii factori de producţie). În secolul al XIX-lea, forţa de muncă şi capitalul au sporit în cantitate**, dar ceea ce a contat a fost creşterea

---

* Firma care a construit fabrica, Clark's (datorită căreia Kenneth Clark a avut posibilitatea să devină un distins cărturar), a fost întemeiată în 1812. Fabrica de bumbac pe care o vedem şi astăzi a fost construită în 1886, în stilul utilitar pe care un Jeremy Bentham l-ar fi admirat. A fost închisă în 1968, după ce devenise neprofitabilă, asemenea aproape întregii industrii textile britanice, din cauza concurenţei japoneze.

** Populaţia Angliei a crescut cu mai mult de o treime între anii 1740 şi 1790; în anii 1860, deja crescuse de peste trei ori. Vârsta medie la căsătorie a scăzut de la 26 la 23 de ani, mai puţine femei au rămas nemăritate şi au avut loc mai multe naşteri de copii nelegitimi. Gregory Clark a susţinut că revoluţia industrială se explică prin tendinţa ca, în familiile bogate, copiii să trăiască mai mult decât copiii celor săraci, deoarece „valorile clasei de mijloc şi orientarea economică se răspândeau cel mai probabil prin avantajul reproductiv [...]. Ambiţia, prudenţa, negocierea şi

calitativă – faptul că produsul total însemna mai mult decât simpla combinaţie între numărul sporit de muncitori şi de fabrici. În ceea ceea ce priveşte resursele, revoluţia industrială a fost o goană după eficienţă. Maşina de tors a lui James Hargreaves (1766), maşina de filat hidraulică a lui Richard Arkwright (1769), maşina de filat fire de diverse grosimi a lui Samuel Crompton (1779), războiul de ţesut cu aburi al lui Edmund Cartwright (1787) şi maşina de filat automată a lui Richard Roberts (1830) – toate acestea au apărut din dorinţa de a obţine mai multe fire sau ţesături pe ora de lucru. De exemplu, roata de tors permitea ca un singur muncitor să toarcă fire de bumbac la opt roţi simultan. Graţie acestor inovaţii, preţul pe unitate de produs în fabricile de bumbac britanice a scăzut cu aproximativ 90% de la jumătatea anilor 1790 până în 1830[7]. La fel s-a întâmplat şi cu alte inovaţii revoluţionare în prelucrarea fierului şi în producerea de energie cu ajutorul aburului. Furnalul cu preîncălzierea aerului suflat al lui James Neilson, brevetat în 1828, a îmbunătăţit foarte mult procedeul de topire, folosind drept combustibil cocsul inventat de Abraham Darby în 1709. Producţia de fier a furnalului din Coalbrookdale al lui Darby a sărit de la 81 de tone pe an în 1709 la 4.632 în 1850. La fel, motorul cu aburi inventat de Thomas Newcomen în 1705 nu avea prea multe utilizări practice, dar adăugarea unui condensator separat de către James Watt l-a îmbunătăţit cu mult, iar versiunea cu înaltă presiune realizată de Richard Trevithick a fost şi mai performantă. Motorul lui Newcomen ardea 21 kg de cărbune ca să producă 1 CP/h. Un motor cu abur de la sfârşitul secolului al XIX-lea putea obţine la fel de mult, cu mai puţin de jumătate de kilogram de cărbune[8]. În 1870, motoarele cu abur britanice, luate laolaltă, generau 4.000.000 CP, echivalentul a 40 milioane de muncitori. Numai pentru hrănirea unei forţe de muncă atât de mari, Marea Britanie ar fi avut nevoie de producţia sa de grâu înmulţită cu trei[9]. Nici una dintre aceste invenţii nu era profund intelectuală precum marile descoperiri ştiinţifice ale secolului al XVII-lea, deşi pentru a înţelege cât de apropiate erau cele două revoluţii trebuie să ştim că Boulton şi Watt erau membri ai Birmingham Lunar Society, care număra printre farurile sale călăuzitoare pe pionierul în domeniul chimiei Joseph Priestley[10]. Procesul a fost unul cumulativ şi evolutiv, caracterizat prin încercări de tot felul, realizate uneori de către oameni cu educaţie ştiinţifică minimă. Spiritul epocii descălecase de pe calul său de asalt şi acum trudea în atelierul fabricii din Soho a lui Boulton şi Watt. Inovaţia era întruchipată de către obstinatul Watt, iar spiritul antreprenorial era personificat de entuziastul Boulton: un parteneriat esenţial în inima revoluţiei industriale.

„Aici, domnule", îi spunea Boulton lui James Boswell în 1776, „eu vând ceea ce toată lumea îşi doreşte: putere"[11]. Dar în ce scop? Revoluţia industrială n-ar fi avut nici un sens dacă ar fi constat pur şi simplu în creşterea masivă a cantităţii de ţesături, fier şi energie mecanică ce putea fi produsă pe an. La fel de importantă a fost creşterea rapidă şi dezvoltarea unei societăţi de consum care îşi dorea aceste lucruri în cantităţi mari[12]. Dacă inovaţia tehnologică a stimulat oferta, partea de cerere a revoluţiei industriale era stimulată de apetitul aparent insaţiabil pentru haine al fiinţelor omeneşti. Nimic nu a stimulat mai mult acest apetit decât importul pe scară largă al ţesăturilor indiene de către Compania Indiilor de Est de la începutul secolului al XVII-lea (importul de porţelanuri

---

munca erau asimilate de comunităţile ce până atunci fuseseră cheltuitoare, violente, impulsive şi trândave" (Clark, *Farewell to Alms*, pp. 132, 166). Dar probabil copiii bogaţilor din Franţa şi Italia o duceau şi ei mai bine decât cei ai săracilor.

chinezeşti a avut acelaşi efect asupra cererii de veselă)[13]. Gospodinele îşi doreau aceste lucruri, aşa că şi-au ajustat comportamentul şi bugetul în consecinţă[14]. Iar antreprenorii căutau să folosească noua tehnologie pentru a imita bunurile importate, ca apoi să le excludă de pe piaţă[15].

Bumbacul a fost regele miracolului economic britanic. Sectorul textil producea în jur de 10% din venitul naţional britanic, iar prelucrarea bumbacului realiza cea mai mare creştere a eficienţei. Fabricile din Manchester şi atelierele din Oldham au devenit punctul central al acestei transformări. Este izbitor că o foarte mare parte din producţia britanică de bumbac nu avea destinaţie internă. La jumătatea anilor 1780, exporturile britanice de bumbac reprezentau doar 6% din totalul exporturilor ţării. La jumătatea anilor 1830, procentul crescuse la 48%, cea mai mare parte din export făcându-se către Europa continentală[16]. Istoricii au discutat îndelung ce anume a fost mai întâi: valul tehnologic sau societatea de consum. Este clar cum au stat lucrurile pe continent. Europenii şi-au dezvoltat gustul pentru ţesăturile ieftine făcute în fabrică cu mult înainte de a le produce ei înşişi.

Dar de ce s-a industrializat mai întâi Marea Britanie? Societatea de consum nu era cu mult mai avansată acolo decât în alte state nord-vest-europene. Nivelul cunoştinţelor ştiinţifice şi diseminarea lor nu erau cu mult superioare. În secolul al XVIII-lea avuseseră loc progrese considerabile şi în alte sectoare ale economiei britanice, de exemplu în agricultură, comerţ şi sistemul bancar, dar nu este clar de ce acestea ar fi declanşat o creştere a investiţiilor cu efect asupra sporirii productivităţii la bumbac, fier şi energia pe bază de abur. S-a spus că industrializarea timpurie a Marii Britanii trebuie explicată investigând politica sau sectorul juridic. De exemplu, dreptul civil se pare că încuraja formarea de corporaţii şi le oferea creditorilor o protecţie superioară celei din sistemele continentale derivate din Codul civil al lui Napoleon[17]. Desigur că avantajele instituţionale au ajutat Marea Britanie să depăşească celelalte imperii veleitare, în secolul al XVII-lea şi în special în secolul al XVIII-lea. Dar nu este deloc limpede de ce doctrina suveranităţii parlamentului sau evoluţia dreptului civil i-ar fi stimulat pe Boulton şi Watt mai mult decât pe colegii lor lipsiţi de faimă de pe continent.

Este posibil ca tarifele protecţioniste impuse în secolul al XVIII-lea asupra ţesăturilor indiene neimprimate să le fi dat producătorilor britanici un avantaj, aşa cum politicile protecţioniste asemănătoare din SUA au protejat mai târziu industriile tinere ale ţării de concurenţa britanică[18]. Doctrina avantajului comparativ a lui David Ricardo* nu a fost

---

* Avantajul comparativ înseamnă abilitatea unei ţări de a produce un bun sau un serviciu cu costuri mai mici şi o eficienţă relativă mai mare decât altă ţară. Celebrul exemplu al lui Ricardo este cel al comerţului dintre Anglia şi Portugalia. În Portugalia se pot produce vinuri şi ţesături mai uşor şi mai ieftin decât în Anglia, în timp ce în Anglia este mai greu şi deci mai scump să produci vin decât să produci ţesături. De aceea, ambele părţi câştigă dacă Portugalia se concentrează pe producţia de vinuri, acolo unde avantajul său comparativ este cel mai mare, ceea ce înseamnă că Anglia va produce doar ţesături. Portughezii vor schimba surplusul lor de vin pe surplusul de ţesături al englezilor. Primii obţin mai multe ţesături decât ar avea dacă şi le-ar produce singuri, iar ultimii obţin vin mai ieftin. Această teorie a avut rezultate catastrofale când a fost aplicată Irlandei. Specializarea acesteia în producţia de carne pentru piaţa engleză a făcut-o excesiv de dependentă de cultura cartofilor necesari pentru hrana forţei de muncă rurale şi, prin urmare, foarte vulnerabilă în cazul recoltelor afectate de *Phytophthora infestans*, cum a fost cea de la jumătatea anilor 1840. Consecvent cu principiile lui Ricardo, guvernul

singurul motiv pentru care exporturile de bumbac din Marea Britanie au explodat în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Pe de altă parte, e de necrezut că instituţiile politice sau juridice britanice (sau americane) susţineau mai mult dezvoltarea industriei decât cele olandeze, franceze sau germane[19]. În ochii contemporanilor, starea sistemului politic şi juridic britanic în deceniile-cheie ale avântului industrial mai curând împiedicau industria respectivă. Polemistul radical William Cobbett caracteriza funcţionarea interactivă a parlamentului, Coroanei şi administraţiei oraşului Londra prin sintagma „vechea corupţie". În romanul său *Casa întunericului* (1852-1853), Charles Dickens descria Curtea de Justiţie drept o instituţie grotesc de ineficientă în rezolvarea disputelor de proprietate, iar în romanul *Micuţa Dorrit* (1855-1857) al aceluiaşi autor era satirizat „biroul de circumlocuţiune", un departament guvernamental care avea menirea de a obstrucţiona progresul economic. Societăţile pe acţiuni au fost ilegale până în anul 1824, când a fost revocată Bubble Act din 1720, în timp ce închisorile datornicilor precum Marshalsea – atât de grăitor descrisă în *Micuţa Dorrit* – au rămas în funcţiune până la votarea Legii falimentului din 1869. Merită să ne amintim şi că o mare parte a legilor adoptate de parlamentele victoriene în legătură cu industria textilelor aveau scopul de a limita libertatea economică a proprietarilor de fabrici, mai ales în chestiunea folosirii copiilor ca forţă de muncă.

Marea Britanie se deosebea de alte ţări nord-vest-europene în două privinţe care explică revoluţia industrială. Prima era aceea că forţa de muncă era cu mult mai scumpă decât pe continent – sau decât în orice alt loc despre care avem date. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, salariul real al unui muncitor din Paris (calculat în cantitatea de argint raportată la preţurile de consum) era cam de două ori mai mic decât cel al unui muncitor din Londra. Salariul real din Milano reprezenta 26% din cel din Londra[20]. Salariile din China şi India de Sud erau şi mai mici, şi asta nu doar datorită productivităţii mai mari a orezului asiatic faţă de producţia de grâu europeană[21]. În al doilea rând, în Marea Britanie cărbunele era abundent, accesibil şi, de aceea, cu mult mai ieftin decât de cealaltă parte a Canalului Mânecii. Între anii 1820 şi 1860, producţia anuală a minelor britanice de cărbune a crescut de patru ori, iar preţul pe tonă a scăzut cu un sfert. Luate laolaltă, aceste diferenţe explică de ce antreprenorii britanici erau mai motivaţi să întreprindă inovaţii tehnologice decât colegii lor continentali. În Marea Britanie era mai logic decât oriunde în lume că muncitorii scumpi trebuie înlocuiţi cu maşini alimentate de cărbune ieftin.

Asemenea Revoluţiei Franceze, revoluţia industrială britanică s-a răspândit în toată Europa. Dar, de astă dată, cucerirea se făcea paşnic[22]. Marii inovatori nu aveau posibilitatea să-şi protejeze ceea ce astăzi am numi drepturile de proprietate intelectuală. Noua tehnologie a fost, prin urmare, copiată cu o viteză uimitoare şi pusă la lucru pe continent şi pe celălalt ţărm al Atlanticului. Prima filatură de bumbac veritabilă, cea a lui Richard Arkwright de la Cromford, în Derbyshire, a fost construită în 1771. După doar şapte ani, o copie a acesteia a apărut în Franţa. Motorul cu aburi al lui Watt din 1775 a

britanic a refuzat să trimită ajutoare alimentare pentru combaterea foametei; au murit un milion de oameni, ceea ce l-a confirmat nu pe Ricardo, ci pe Thomas Malthus, autorul *Eseului asupra principiului populaţiei* (1798), care prezicea apariţia unor astfel de nenorociri. Irlandezilor care au supravieţuit nu le-a rămas decât opţiunea de a se exporta pe ei înşişi, mai ales în America.

fost copiat de francezi în doar 3 ani. În 1784, ambele existau deja în versiune germană, în mare măsură grație spionajului industrial. Americanii, care aveau avantajul de a-și putea cultiva singuri bumbacul și de a obține cărbuni din propriile mine, au fost ceva mai înceți : prima filatură de bumbac a apărut în Bass River, Massachusetts, în anul 1788, iar primul motor cu aburi în 1803[23]. Nici belgienii, olandezii și elvețienii nu erau cu mult în urmă. Același lucru s-a întâmplat după ce prima locomotivă cu aburi a început să tracteze vagoane pe calea ferată Stockton & Darlington în 1825 ; inovația a traversat Atlanticul după doar 5 ani, în Germania a ajuns după 12 ani, iar în Elveția după 22 de ani[24]. Crescând eficiența tehnologică, aceasta a devenit atractivă din punct de vedere economic chiar și în locurile unde forța de muncă era mai ieftină, iar cărbunii mai puțini. Între anii 1820 și 1913, numărul filaturilor din lume a crescut de patru ori, în același ritm cu evoluția numărului locuitorilor globului. Dar rata de creștere a fost de două ori mai mare în afara Regatului Unit. Productivitatea sporită și creșterea cererii au fost atât de mari, încât producția globală a industriei mondiale de bumbac a crescut de trei ori mai repede decât numărul total al filaturilor[25]. Ca urmare, între anii 1820 și 1870, câteva țări nord-americane și altele situate în nord-vestul Europei au egalat rata de creștere britanică, iar Belgia și Statele Unite au atins chiar o rată mai mare.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, industrializarea avea loc în forță în două mari regiuni : pe de o parte în nord-estul Americii, având în centru orașul Lowell din Massachusetts, și pe de alta în Europa, între Glasgow și Varșovia, ajungând chiar până la Moscova. În anul 1800, șapte dintre cele mai mari zece orașe ale lumii erau asiatice, iar Beijingul era mai mare decât Londra. În 1900, ca urmare a revoluției industriale, doar unul din primele zece orașe mai era asiatic. Restul erau europene sau americane.

Faptul că orașele industriale în stil britanic deveneau tot mai numeroase în întreaga lume îi entuziasma pe unii observatori, iar pe alții îi descumpănea. Printre entuziaști se număra Charles Darwin, care, așa cum afirma în *Originea speciilor* (1859), fusese „pregătit să înțeleagă lupta pentru existență" de experiența revoluției industriale. O mare parte din descrierea selecției naturale darwiniene se aplica la fel de bine lumii economice a textilelor de la jumătatea secolului al XIX-lea :

> Toate ființele organice sunt expuse unei competiții severe [...]. De vreme ce nu toți indivizii care se nasc pot să supraviețuiască, în fiecare caz are loc o luptă pentru existență, fie între indivizii aceleiași specii, fie între indivizii din specii diferite, fie cu condițiile fizice de viață. Toate ființele organice [...] trebuie să se lupte ca să trăiască [...]. Selecția naturală acționează doar prin acumularea de minime variații succesive favorabile, așa încât ea nu poate produce modificări majore sau bruște[26].

De aceea, poate că istoricii ar face mai bine să vorbească de o *evoluție* industrială, împrumutând termenul lui Darwin. Așa cum vor observa mai târziu economiștii Thorstein Veblen și Joseph Schumpeter, capitalismul secolului al XIX-lea era un sistem darwinist autentic, caracterizat prin mutații aparent întâmplătoare, prin specializări ocazionale și prin supraviețuiri diferențiale, sau, cum spune memorabil Schumpeter, prin „distrugere creatoare"[27].

Însă tocmai volatilitatea unor piețe mai mult sau mai puțin neregulate, apărute în urma revoluției industriale, a provocat consternarea multor contemporani. Până la atingerea marilor succese din domeniul sănătății publice pe care le-am descris în capitolul

anterior, rata mortalităţii în oraşele industriale era mult mai mare decât la ţară. În plus, apariţia „ciclurilor de afaceri" foarte neregulate, marcate de crize periodice ale supraproducţiei industriale şi de panică financiară, au impresionat mult mai puternic oamenii decât accelerarea gradată a ratei medii de creştere economică. Deşi revoluţia industrială a crescut evident calitatea vieţii pe termen lung, pe termen scurt ea părea să înrăutăţească lucrurile. Una dintre imaginile sumbre folosite de William Blake pentru a ilustra prefaţa la poemul epic *Milton* înfăţişa silueta unui om de culoare care ţinea un fir de bumbac muiat în sânge*. Pentru compozitorul Richard Wagner, Londra era „visul lui Alberich devenit realitate – Nibelheim, stăpânirea lumii întregi, energie, muncă, senzaţia oprimantă a aburului şi ceţii". Imaginile infernale ale fabricilor britanice au inspirat descrierea tărâmului subteran al gnomilor din *Aurul Rinului*, furnizând şi unul dintre laitmotivele întregului ciclu al *Inelului Nibelungilor*, ritmul insistent, în *staccato*, produs de loviturile multor ciocane :

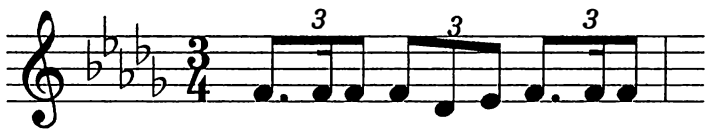

Inspirat de numeroase lecturi ale operelor literare şi filozofice germane, filozoful scoţian Thomas Carlyle a fost primul care a identificat ceea ce i se părea a fi vina tragică a economiei industriale : faptul că reducea toate relaţiile sociale la ceea ce el numea, în eseul *Trecut şi prezent*, „relaţia banilor" :

> Oamenii s-au grăbit frenetic să muncească tot mai mult, aşa încât nu au avut timp să se gândească la împărţirea salariilor ; le-au lăsat să fie ciuntite de legea celui mai tare, de legea cererii şi ofertei, de legea lui *laissez-faire* şi de alte legi şi fărădelegi. Noi numim asta Societate ; şi cu toate acestea practicăm deschis cea mai mare separare şi izolare. Viaţa noastră nu este o ajutorare reciprocă ; dimpotrivă, pătrunsă de legile războiului, pe care le numim „competiţie cinstită" şi aşa mai departe, ea este ostilitate reciprocă. Am uitat cu totul că plata în bani nu este singura relaţie posibilă între fiinţele omeneşti [...]. Nu este singurul mod de relaţionare între oameni – cât de departe e de aşa ceva ! Mult mai profunde decât legea cererii şi ofertei sunt legile şi obligaţiile sacre, precum şi viaţa omului[28].

Sintagma „relaţia banilor" i-a plăcut atât de mult fiului unui avocat evreu apostat din Renania, încât el şi colegul său, moştenitorul unui proprietar de fabrică de ţesături din Wuppertal, şi-au însuşit-o şi au folosit-o în scandalosul lor „manifest" pe care l-au publicat în ajunul revoluţiilor din anul 1848.

Întemeietorii comunismului, Karl Marx şi Friedrich Engels, făceau parte dintre numeroşii critici radicali ai societăţii industriale, dar ei au reuşit să realizeze prima schemă coerentă a unei ordini sociale alternative. Acesta era începutul unei schisme din

---

* „Negrele mori satanice" din text ar putea desemna Albion Flour Mills construite de Boulton şi Watt la Londra în 1769 şi distruse de un incendiu în 1791.

sânul societăţii occidentale ce va dura aproape un secol şi jumătate, aşa că merită să ne oprim o clipă pentru a discuta originile teoriei lor. Marxismul era un amestec de filozofie hegeliană, care descria procesul istoric ca fiind dialectic, şi de economie politică ricardiană, care preconiza diminuarea veniturilor capitalului şi o lege „de fier" a salariilor mici ; el a preluat repulsia lui Carlyle faţă de economia industrială şi a înlocuit nostalgia acestuia cu o utopie.

Marx însuşi era un individ odios. Era un polemist sălbatic şi un pomanagiu zdrenţăros căruia îi plăcea să se laude că soţia lui era născută baroneasă de Westfalia, dar care a avut, cu toate acestea, un fiu nelegitim cu servitoarea sa. Singura dată când a căutat o slujbă (ca funcţionar la căile ferate) a fost respins pentru că avea un scris de mână infect. Îşi dorea să joace la bursă, dar era complet nepriceput. De aceea, cea mai mare parte a vieţii s-a bazat pe cadouri de la Engels, pentru care socialismul era un hobby de seară, pe lângă vânătoarea de vulpi şi slăbiciunea pentru femei ; slujba pe timp de zi a acestuia era aceea de a conduce fabricile de ţesături din Manchester ale tatălui său (al cărui produs patentat se numea „Fir de Diamant"). Nici un personaj din istorie nu s-a întors vreodată cu mai mare aplomb împotriva binefăcătorului său precum s-a întors Marx împotriva lui Engels, Regele bumbacului.

Esenţa marxismului era credinţa că economia industrială era condamnată să producă o societate revoltător de inegală, împărţită în burghezie, proprietara capitalului, şi un proletariat fără proprietate. Evoluţia capitalismului ar fi făcut inevitabil ca tot capitalul să fie concentrat în tot mai puţine mâini şi i-ar fi redus pe toţi ceilalţi la situaţia de sclavi salariaţi, care ar fi fost plătiţi doar în „cuantumul mijloacelor de subzistenţă" absolut necesare pentru a menţine muncitorul în viaţă şi capabil de muncă. În capitolul 32 din primul volum al aproape ilizibilului său *Capital* (1867), Marx anunţa, profetic, deznodământul inevitabil :

> Pe măsură ce scade numărul magnaţilor capitalişti care uzurpă şi monopolizează toate avantajele acestui proces de transformare, creşte masa mizeră, oprimată, sclavă, degradată şi exploatată ; dar odată cu ea creşte şi revolta clasei muncitoare [...].
> Centralizarea mijloacelor de producţie şi socializarea forţei de muncă ating un punct în care ele devin incompatibile cu ordinea capitalistă. Această ordine este distrusă de o mare explozie. Bate clopotul proprietăţii private capitaliste. Expropriatorii sunt expropriaţi.

Nu e o întâmplare că pasajul sună wagnerian, pe jumătate ca desprins din *Amurgul zeilor*, pe jumătate ca din *Parsifal*. Însă, la data publicării acestei cărţi, marele compozitor lăsase mult în urmă spiritul anului 1848. De aceea, imnul marxismului n-a fost unul wagnerian, ci *Internaţionala* lui Eugène Pottier, pusă pe muzică de Pierre De Geyter. Ea îndemna „masele oprimate" să-şi lase deoparte superstiţiile religioase şi loialităţile naţionale şi să declare război hoţilor şi complicilor lor, tiranilor, generalilor, prinţilor şi pairilor.

Înainte de a înţelege unde se înşelau, trebuie să admitem în ce privinţe Marx şi discipolii săi aveau dreptate. Într-adevăr, ca urmare a revoluţiei industriale, a crescut inegalitatea. Între anii 1780 şi 1830, productivitatea muncitorilor din Marea Britanie a crescut cu peste 25%, însă salariile au crescut cu doar 5%. Procentul din venitul naţional care ajungea la populaţia cea mai bogată a crescut de la 25% în 1801 la 35% în 1848. În 1820, la Paris, aproximativ 9% din populaţie era înregistrată ca „proprietari şi rentieri"

(care trăiau de pe urma investiţiilor proprii), ce deţineau 41% din bogăţia înregistrată. În 1911, ei deţineau 52%. În Prusia, procentul din venituri care ajungea la cei mai bogaţi 5% dintre locuitori a crescut de la 21% în 1854 la 27% în 1896 şi la 43% în 1913[29]. Este evident că societăţile industriale au devenit tot mai inegale de-a lungul secolului al XIX-lea. Faptul a avut consecinţe previzibile. În timpul epidemiei de holeră din Hamburg din 1892, de exemplu, rata mortalităţii la indivizii care câştigau mai puţin de 800 de mărci pe an era de 13 ori mai mare decât la indivizii care câştigau peste 50.000 de mărci pe an[30]. Nu era nevoie să fii marxist ca să fii îngrozit de inegalitatea societăţii industriale. Proprietarul galez de fabrică Robert Owen, care a folosit pentru prima dată termenul „socialism" în 1817, avea în vedere un model economic alternativ, bazat pe producţia cooperativă, în sate utopice precum cele pe care el însuşi le-a întemeiat, Orbiston în Scoţia şi New Harmony în Indiana[31]. Chiar estetul şi omul de spirit irlandez Oscar Wilde recunoştea că lumea rafinată a literelor frumoase stătea pe o fundaţie de mizerie socială:

> Aceştia sunt săracii; iar printre ei nu există maniere elegante, discurs fermecător sau civilizaţie [...]. Din forţa lor colectivă, omenirea câştigă multă prosperitate materială. Dar ea nu câştigă decât obiectul material, iar omul sărac nu o interesează deloc. El este doar o parte infinitezimală dintr-o forţă care, fără să-l privească, îl zdrobeşte: de fapt, îl preferă zdrobit, pentru că atunci el este mai supus [...]. Agitatorii sunt aceia care se amestecă peste tot, venind în clasa perfect mulţumită a comunităţii şi aruncând seminţele nemulţumirii în ea. Din acest motiv, agitatorii sunt absolut necesari. Fără ei, în situaţia noastră schimbătoare nu ar avea loc nici un progres către civilizaţie [...]. Însă adevărul este că civilizaţia are nevoie de sclavi. Aici grecii nu s-au înşelat. Dacă sclavii nu fac munca grea, detestată, neinteresantă, cultura şi contemplaţia devin aproape imposibile. Sclavia omenească este nedreaptă, nesigură şi demoralizantă. De aceea, viitorul lumii depinde de sclavia mecanică, de sclavia maşinii[32].

Dar revoluţia de care Wilde se temea şi pe care Marx şi-o dorea nu s-a materializat niciodată – de fapt, nu acolo unde era aşteptată. Bulversările sociale dintre anii 1830 şi 1848 fuseseră rezultatul unor scurte creşteri ale preţului alimentelor şi ale unor crize financiare, iar nu al polarizărilor sociale[33]. Pe măsură ce productivitatea agricolă şi numărul angajaţilor în industrie din Europa creşteau, iar amplitudinea ciclurilor de afaceri scădea, şi riscul revoluţiei era mai mic. În loc să fuzioneze într-o masă umană sărăcită, proletariatul se subdiviza în capabile „aristocraţii ale muncii" şi un lumpenproletariat plin de vicii. Primele preferau grevele şi negocierile colective, iar nu revoluţiile, obţinând astfel salarii cu adevărat mai mari. Cei din urmă preferau ginul. Clasa muncitoare respectabilă avea sindicate şi cluburi muncitoreşti[34]. Huliganii – numiţi *keelies* în Glasgow – aveau baruri şi bătăi de stradă.

Recomandările *Manifestului Comunist* nu erau deloc atrăgătoare pentru muncitorii din industrie cărora le erau destinate. Marx şi Engels cereau abolirea proprietăţii private, abolirea moştenirilor, centralizarea creditului şi a comunicaţiilor, luarea în proprietate de către stat a tuturor fabricilor şi instrumentelor de producţie, crearea unor „armate industriale pentru agricultură", abolirea distincţiei dintre oraş şi sat, abolirea familiei, „comunitatea femeilor" (schimbul de femei) şi abolirea tuturor naţionalităţilor. În schimb, liberalii de la jumătatea secolului al XIX-lea cereau guvern constituţional, libertate de

expresie, a presei şi a adunărilor, o reprezentare politică mai mare prin reforma electorală, libertatea comerţului şi, acolo unde lipsea, autodeterminarea naţională (*Home Rule*). În jumătatea de secol de după 1848, ei au obţinut o mare parte dintre aceste revendicări – în orice caz, destule încât să facă remediile disperate ale lui Marx şi Engels să pară *de trop*. În 1850, doar Franţa, Grecia şi Elveţia aveau sisteme electorale în care vota mai mult de 1/5 din populaţie. În 1900, zece ţări europene aveau un astfel de sistem, iar Suedia şi Marea Britanie erau gata să treacă pragul. O reprezentare mai bună în parlament a dus la apariţia unor legi care sprijineau categoriile de cetăţeni cu venituri mai mici ; libertatea comerţului în Marea Britanie însemna pâine mai ieftină, iar pâinea mai ieftină, alături de creşterea salariilor nominale în urma presiunilor sindicatelor, însemna un câştig important în termeni reali pentru muncitori. Salariul muncitorilor din Londra care lucrau ca zilieri în construcţii s-a dublat în termeni reali între anii 1848 şi 1913. Creşterea reprezentării a dus şi la o impozitare progresivă. Marea Britanie a deschis drumul, în 1842, atunci când Sir Robert Peel a introdus o taxă pe venit pe timp de pace ; în 1913, impozitul standard era de 14 pence la lira sterlină (6%). Înainte de 1842, aproape întreg venitul Marii Britanii provenea din taxarea indirectă a consumului, prin vămi şi accize, iar prin impozitele regresive, cu cât erai mai bogat, cu atât cedai o proporţie mai mică din venitul propriu. În 1913, o treime din venituri provenea din impozitarea directă a celor relativ bogaţi. În 1842, guvernul central nu cheltuia practic nimic pe educaţie, arte şi ştiinţe. În 1913 aceste domenii primeau 10% din venit. În acel moment, Marea Britanie urmase Germania şi introdusese pensia de stat pentru cei în vârstă.

Marx şi Engels se înşelau, atunci, din două puncte de vedere. În primul rând, legea strictă a salariilor gândită de ei era un nonsens. Într-adevăr, bogăţia ajunsese puternic concentrată în capitalism, şi a rămas aşa până în a doua jumătate a secolului XX. Dar diferenţele dintre venituri au început să scadă pe măsură ce creşteau salariile reale, iar impozitarea devenea tot mai puţin regresivă. Capitaliştii au înţeles ceea ce Marx nu înţelesese : că muncitorii erau şi consumatori. Aşa că nu avea sens să încerci să le cobori salariul până la nivelul minim al subzistenţei. Dimpotrivă, aşa cum devenea evident în SUA, pentru majoritatea întreprinderilor capitaliste nu exista o altă piaţă potenţială mai mare decât cea reprezentată de propriii angajaţi. Departe de a condamna masele la „mizerie", mecanizarea producţiei textile a creat tot mai mari oportunităţi de angajare pentru muncitorii vestici – e drept că pe socoteala ţesătorilor şi torcătorilor indieni –, iar scăderea preţului bumbacului şi al altor bunuri făcea ca muncitorii vestici să-şi poată cumpăra mai multe lucruri cu salariile lor săptămânale. Impactul acestei situaţii este cel mai bine exprimat de diferenţele explozive dintre salariile şi standardele de viaţă din această perioadă, în Vest şi în restul lumii. Chiar în interiorul Occidentului, diferenţa dintre avangarda industrializată şi zonele rurale retrograde creştea dramatic. La începutul secolului al XVII-lea, salariul real al unui muncitor necalificat din Londra (raportat la costul vieţii) nu era prea diferit de cel al colegului său din Milano. Însă între anii 1750 şi 1850 londonezii au progresat mult. La apogeul divergenţei din Europa, salariile reale londoneze erau de 6 ori mai mari decât cele milaneze. După industrializarea nordului Italiei, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, diferenţa a scăzut, aşa că la începutul Primului Război Mondial proporţia era de doar 3 la 1. Şi muncitorii germani şi olandezi au beneficiat de pe urma industrializării, deşi în 1913 ei se aflau încă în urma colegilor englezi[35]. În schimb, muncitorii chinezi nu i-au mai prins din urmă. Acolo unde salariile

erau cele mai mari, în oraşele Beijing şi Canton, muncitorii din construcţii primeau echivalentul a 3 grame de argint pe zi, salariu care nu a crescut deloc în secolul al XVIII-lea şi doar puţin în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX (ajungând până la aproximativ 5-6 grame). După 1900, a avut loc o mică îmbunătăţire a situaţiei muncitorilor din Canton, însă aceasta a fost minimă. Muncitorii din Sichuan au rămas însă săraci lipiţi. Salariile muncitorilor londonezi au crescut de la 18 grame de argint, între anii 1800 şi 1870, la 70 de grame, între anii 1900 şi 1913. Standardul de viaţă al muncitorului chinez mediu, care îi permitea să-şi întreţină o familie, a scăzut în tot secolul al XIX-lea, cel mai mult în timpul răscoalei Taiping (vezi capitolul 6). E adevărat că în China subzistenţa era mai ieftină decât în nord-vestul Europei. Trebuie şi să ne amintim că londonezii şi berlinezii se bucurau de o dietă mult mai variată ce includea pâine, lactate şi carne, însoţite de cantităţi însemnate de alcool, în timp ce majoritatea est-asiaticilor supravieţuiau cu orez măcinat şi grâne cu bob mic. Cu toate acestea, era evident că, în al doilea deceniu al secolului XX, diferenţa între standardele de viaţă din Londra şi Beijing era de 6 la 1, şi nu de doar 2 la 1, cum fusese în secolul al XVIII-lea[36].

A doua greşeală a lui Marx şi Engels a fost subestimarea capacităţii de adaptare a statului din secolului al XIX-lea – mai ales când se putea legitima ca stat naţional.

În lucrarea sa *Contribuţie la critica filozofiei hegeliene a dreptului*, Marx numise religia „opiul maselor". Dacă era aşa, atunci naţionalismul a fost cocaina clasei de mijloc. Pe 17 martie 1846, în Teatro La Fenice din Veneţia a avut loc premiera unei noi opere a deja celebrului compozitor italian Giuseppe Verdi. De fapt, Verdi se născuse francez: pe certificatul de naştere, numele era trecut Joseph Fortunin François Verdi, deoarece satul în care se născuse se afla atunci sub guvernarea napoleoniană, fiind anexat Franţei împreună cu ducatele Parma şi Piacenza. Şi Veneţia fusese cucerită de francezi, dar în 1814 fusese cedată Austriei. Lipsa de popularitate a armatei şi birocraţiei habsburgice poate explica entuziasmul zgomotos cu care a reacţionat publicul predominant italian la următoarele versuri:

Tardo per gli anni, e tremulo,
È il regnator d'Oriente;
Siede un imbelle giovine
Sul trono d'Occidente;
Tutto sarà disperso
Quand'io mi unisca a te...
Avrai tu l'universo,
Resti l'Italia a me.

(Bătrân şi tremurând/ Este conducătorul Orientului;/ Un tânăr fără vlagă stă/ Pe tronul Occidentului;/ Totul se va distruge/ Dacă tu şi cu mine ne unim.../ *Poţi avea tot universul,/ Dar lasă-mi Italia mie.*)

Aceste cuvinte, cântate în faţa lui Attila de către ambasadorul roman Etius după jefuirea Romei, reprezentau un apel prea puţin voalat la sentimentele naţionaliste. Ele ilustrau perfect superioritatea naţionalismului asupra socialismului. Naţionalismul avea stil.

Desigur, şi naţionalismul a avut manifestele sale. Un alt Giuseppe, şi anume Mazzini, a avut probabil statutul de teoretician al naţionalismului. Aşa cum observa el în 1852,

revoluţia „a luat două forme ; chestiunea pe care cu toţii am căzut de acord s-o numim socială, şi chestiunea naţionalităţilor". Naţionaliştii italieni din Risorgimento

> au luptat, [...] ca şi polonezii, germanii şi maghiarii, pentru ţară şi libertate ; pentru un cuvânt scris pe un steag ce proclama întregii lumi că şi ei trăiesc, iubesc şi muncesc pentru binele tuturor. Ei vorbesc aceeaşi limbă, au cu toţii amprenta comuniunii de sânge, îngenunchează la aceleaşi morminte, se mândresc cu aceeaşi tradiţie şi cer să se asocieze liber, fără obstacole, fără dominaţie străină[37].

Pentru Mazzini era clar : „harta Europei trebuie redesenată". Ea trebuia reordonată în viitor, cu 11 state naţionale. Era mai uşor de spus decât de făcut, de aceea au fost preferate moduri artistice sau gimnastice de naţionalism, iar nu cele programatice. Naţionalismul funcţiona cel mai bine în poezia populară a scriitorilor de felul grecului Rigas Feraios (Καλλιόναι μία ὥρας ἐλεύθερη ζωή παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή - „Mai bine o oră de libertate, decât patruzeci de ani de sclavie şi închisoare") sau în cântecele mobilizatoare ale societăţilor studenţeşti germane (*Fest steht und treu die Wacht am Rhein* - „Paza de pe Rin rămâne fermă şi fidelă"), sau chiar pe terenurile de sport, atunci când Scoţia a jucat cu Anglia în 1872, de ziua Sfântului Andrei, primul meci internaţional de fotbal din lume (rezultatul : 0-0). Mai dificil era acolo unde graniţele politice, lingvistice şi religioase nu coincideau, aşa cum se întâmpla în triunghiul fatal al teritoriului dintre Marea Baltică, Balcani şi Marea Neagră. Între anii 1830 şi 1905, opt state noi au obţinut independenţa ori s-au unificat : Grecia (1830), Belgia (1830-1839), România (1859), Italia (1859-1871), Germania (1864-1871), Bulgaria (1878), Serbia (1867-1878) şi Norvegia (1905). Dar sudiştii din America au eşuat în încercarea lor de a-şi crea un stat, aşa cum s-a întâmplat şi cu armenii, croaţii, cehii, irlandezii, polonezii, slovacii, slovenii şi ucrainenii. Maghiarii, ca şi scoţienii, s-au mulţumit cu rolul de parteneri secunzi în monarhii dualiste din cadrul unor imperii la conducerea cărora au participat. În ce priveşte alte etnii distincte etnolingvistic, precum romii, sinti, kashubii, sorbii, wendii, vlahii, secuii, carpato-rusinii şi ladinii, nimeni nu le considera cu adevărat capabile de autonomie politică.

Succesul sau eşecul construcţiei unei naţiuni depinde, în ultimă instanţă, de *Realpolitik*. Pentru Camillo Benso, conte di Cavour, transformarea Italiei într-un apendice colonial al Piemont-Sardiniei era convenabilă, aşa cum pentru Otto Eduard Leopold von Bismarck, conte de Bismarck-Schönhausen, era convenabilă menţinerea prerogativelor monarhiei prusace ca instituţia cu cea mai mare putere dintr-un *Reich* federal german. „Nu m-am îndoit niciodată", scria Bismarck în *Amintirile* lui,

> că cei mai importanţi în politica germană erau prinţii şi dinastiile, iar nu publiciştii, fie ei în parlament, fie în presă sau pe baricade [...]. Nodul gordian al situaţiei Germaniei [...] nu putea fi tăiat decât cu sabia : s-a ajuns că regele Prusiei, conştient ori inconştient, precum şi armata prusacă, trebuiau câştigaţi pentru cauza naţională, fie din punctul de vedere „borussian" cu privire la hegemonia Prusiei, fie din punctul de vedere naţional, care avea ca obiect esenţial unificarea Germaniei : cele două scopuri erau coextensive [...]. Dinastiile au fost întotdeauna mai puternice decât presa şi parlamentul [...]. Pentru ca patriotismul german să fie activ şi eficient, el are nevoie să depindă de o dinastie [...]. Germanul este dispus să dea o dovadă neechivocă de patriotism nu atât ca german, cât ca prusac, hanovrez, württemberghez, bavarez sau hessian[38].

Transformarea *Bundului* german de 39 de state dominate de Austria într-un *Reich* de 35 de state dominat de Prusia a fost lovitura de maestru a lui Bismarck. Înfrângerea Austriei şi a celorlalţi membri ai Confederaţiei Germane de către Prusia în 1866 nu trebuie privită ca un război de unificare propriu-zis, ci ca o victorie a nordicilor asupra sudiştilor într-un război civil german, din simplul motiv că mulţi vorbitori de germană nu făceau parte din noua Germanie. Dar victoria lui Bismarck nu a fost deplină până când nu i-a învins şi pe oponenţii săi liberali din ţară, mai întâi introducând votul universal, ceea ce i-a costat pe aceştia posturi de reprezentanţi în noua dietă imperială (Reichstagul), apoi divizându-i, în 1878, în chestiunea libertăţii comerţului. Preţul a fost acordarea a două puternice poziţii de blocaj sudului Germaniei: rolul de pivot în camera inferioară (Reichstag) a parlamentului Partidului Catolic de Centru şi puterea de veto statelor din sudul Germaniei, în camera superioară (Bundesrat) a parlamentului.

Se vogliamo che tutto rimanga come è, bisogna che tutto cambi – „Dacă vrem ca totul să rămână aşa cum este, totul trebuie să se schimbe". Cea mai celebră replică din romanul istoric *Ghepardul* (1958) al lui Giuseppe Tomasi di Lampedusa este adesea citată pentru a rezuma caracterul fals conservator al unificării italiene. Dar noile state naţionale nu îşi doreau doar prezervarea privilegiilor mult-iubite ale elitelor proprietare de pământ ale Europei. Entităţi precum Italia sau Germania, compuse din numeroase stătuleţe, le ofereau cetăţenilor lor o mulţime de beneficii: economii ierarhizate, posibilitatea externalizării reţelelor, costuri reduse pentru tranzacţii şi furnizarea mai eficientă a unor servicii publice esenţiale precum aplicarea legii şi ordinii, îmbunătăţirea infrastructurii şi a serviciilor sanitare. Noile state puteau face din marile oraşe industriale europene, care fuseseră mediul de predilecţie atât pentru holeră, cât şi pentru revoluţie, nişte locuri sigure. Acestea puteau curăţa cartierele mizere, lărgi bulevardele astfel încât să nu mai poată fi baricadate, ridica biserici mai înalte, amenaja parcuri mai verzi, crea mai multe stadioane şi, în special, puteau angaja mai mulţi poliţişti – astfel s-au transformat capitalele Europei, nu în ultimul rând Parisul, pe care baronul Georges Haussmann l-a reconfigurat complet pentru Napoleon al III-lea. Toate noile state se mândreau cu faţadele impozante ale clădirilor; chiar şi Austria înfrântă s-a reinventat foarte repede, sub forma Austro-Ungariei „cezaro-crăieşti", cu o identitate arhitecturală materializată în clădirile din jurul bulevardului vienez Ringstrasse[39]. În spatele faţadelor se găsea însă ceva solid. Se înălţau şcoli, pentru a fixa limbile naţionale standardizate în capetele tinerilor. Se înălţau cazărmi, pentru a-i antrena pe absolvenţii de licee să-şi apere patria. Iar căile ferate ajungeau până în locuri care nu păreau deloc prielnice, deoarece aveau menirea, în caz de nevoie, să transporte soldaţi până la graniţele ţării. Ţăranii deveneau francezi – sau germani, sau italieni, sau sârbi – în funcţie de unde se întâmplase să se fi născut.

Paradoxul este că această epocă a naţionalismului coincidea cu o standardizare accelerată a modului de a se îmbrăca. Desigur, uniformele militare continuau să fie specifice ţării, pentru ca în timpul bătăliei un *poilu* să poată fi deosebit de un *boche* sau de un *rosbif*, chiar dacă era văzut prin ceaţă. Dar inovaţiile militare ale secolului al XIX-lea, care au îmbunătăţit cu mult acurateţea şi forţa artileriei, introducând, între altele, şi praful de puşcă a cărui ardere nu producea fum, au dus la necesitatea unei treceri de la uniformele colorate ale secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea către altele, ceva mai greu de observat. Britanicii au adoptat hainele kaki după războiul anglo-zulu din 1879, iar exemplul lor a fost urmat de americani şi japonezi. Şi ruşii au ales kakiul, însă de o

nuanţă mai gri, în anul 1908. Italienii au ales gri-verde; germanii şi austriecii au optat pentru două nuanţe diferite de gri. Pentru că armatele deveneau tot mai mari, economia impunea simplificări. De aceea, câmpurile de bătaie au devenit tot mai uniform colorate.

Şi bărbaţii civili au renunţat la dandysmul generaţiilor anterioare. Costumul conceput de către Beau Brummell în epoca regenţei era o simplificare faţă de moda secolului al XVIII-lea. De aici încolo, tendinţa a fost către un plus de sobrietate burgheză. Fracul „Newmarket" cu un singur nasture, tip pinguin, care astăzi apare doar la nunţile cu pretenţii, a înlocuit costumul lui Brummell, ca şi costumul cu rever dublu şi cu guler înalt care îi plăcea prinţului Albert. Vestele puteau fi din mătase chinezească colorată sau din lână neagră sau gri. Pantalonii bufanţi au cedat locul pantalonilor lungi, iar ciorapii lungi au dispărut pur şi simplu, fiind înlocuiţi de banalele şosete negre. Cămăşile erau obligatoriu albe. Gulerele s-au tot scurtat, până când n-a mai rămas din ele decât o pereche de aripioare din celuloid, înfăşurate cu o cravată invariabil neagră. Şi pălăriile s-au micşorat până a apărut melonul. Pălăriile erau şi ele negre. Era ca şi cum întreaga societate avea să participe la un priveghi.

O mult mai mare varietate şi complexitate se regăsea, desigur, în veşmântul feminin din perioada victoriană. Iar în rândurile proletariatului în salopete, sau ale sărăcimii în pantaloni zdrenţuiţi, uniformitatea era de un alt tip. Cu toate acestea, standardizarea îmbrăcămintei în perioada victoriană – care a străbătut de-a lungul şi de-a latul Europa şi a ajuns până la ţărmul estic al Statelor Unite – rămâne o realitate, dar şi o enigmă, într-o epocă în care naţionalismul era în creştere. „Internaţionala" apăruse, dar numai la nivelul codului vestimentar burghez. Explicaţia acestui fapt, aşa cum era de aşteptat într-o epocă industrială, era una mecanică.

Maşina de cusut Singer a apărut în 1850, când Isaac Merritt Singer s-a mutat în Boston, Massachusetts, şi a văzut ce era în neregulă cu maşinile realizate în atelierele lui Orson C. Phelps: acul trebuia să fie drept, şi nu curb, suveica trebuia să fie oblică, iar întregul mecanism trebuia pus în mişcare de picior, nu de mână. Asemenea lui Marx, nici Singer nu era un om prea simpatic. A avut 24 de copii de la 5 femei diferite, dintre care una i-a intentat proces de bigamie, ceea ce l-a obligat să fugă din SUA. Ca şi Marx, şi asemenea unui număr foarte mare de antreprenori din secolele al XIX-lea şi XX din domeniul vestimentaţiei şi cosmeticelor*, Singer era de origine evreiască. Şi, la fel ca Marx, şi el a schimbat lumea; dar, spre deosebire de Marx, el a schimbat-o în bine.

I.M. Singer & Company, mai târziu numită Singer Manufacturing Company, a perfecţionat procesul de mecanizare a producţiei vestimentare pe care James Hargreaves îl începuse cu mai puţin de un secol în urmă. Acum chiar şi coaserea bucăţilor de ţesătură putea fi făcută de către o maşină. Natura revoluţionară a acestei descoperiri poate fi uşor desconsiderată de o generaţie care nu a cusut vreodată mai mult de doi nasturi la o haină. Singer era evident un bărbat care iubea femeile; a mai făcut vreun bărbat aşa ceva pentru femeile din lume? Mulţumită lui Singer, orele de care era nevoie pentru a coase tivul unei rochii au devenit minute, apoi secunde. Istoria unei maşini de

---

* Următoarea listă de nume vorbeşte de la sine: Donna Karan, Calvin Klein, Estée Lauder, Ralph Lauren, Helena Rubenstein, Levi Strauss. La fel sunt şi următoarele nume de magazine: Abraham & Straus, Bergdorf Goodman, Bloomingdale's, Macy's, Neiman Marcus, Saks and Sears, ca să nu uit de firma britanică de vestimentaţie Marks & Spencer.

cusut Singer ilustrează perfect caracterul evoluţionist al revoluţiei industriale, când un spor de eficienţă făcea loc următorului. După descoperirea iniţială au avut loc nesfârşite mutaţii: modelul Turtleback (1856) a fost urmat de Grasshopper (1858), de New Family (1865) şi de maşina electrică 99K (1880). În 1900 existau 40 de modele diferite aflate în producţie. În 1929, numărul lor ajunsese la 3.000.

Puţine invenţii din secolul al XIX-lea s-au răspândit repede. Din sediul său din New York, de pe Broadway 458 (mai târziu 149), Singer s-a extins cu o viteză uimitoare, devenind unul dintre primele branduri cu adevărat globale, cu fabrici de producţie în Brazilia, Canada, Germania, Rusia şi Scoţia; la apogeul activităţii sale, fabrica Kilbowie din Clydebank se întindea pe o suprafaţă de 304.800 m^2 şi avea 12.000 de angajaţi. În 1904, vânzările în toată lumea au depăşit 1,3 milioane de maşini pe an. În 1914, cifra se dublase. Logo-ul firmei – „S"-ul înfăşurat în jurul unei femei care coase – era ubicuu, fiind văzut (după declaraţiile angajaţilor în promovarea firmei) chiar şi pe muntele Everest. Într-una din rarele concesii făcute modernităţii, Mahatma Gandhi a recunoscut că maşina de cusut era „unul dintre puţinele lucruri folositoare inventate vreodată" – o laudă extrem de valoroasă, venind din partea unui om care dispreţuia chiar şi medicina modernă[40].

Singer era un exemplu de reuşită americană. Statele Unite nu îi atrăgeau, ca la începuturi, doar pe aventuroşi. Acum americanii erau destul de mulţi ca să constituie o piaţă internă de neegalat. Între anii 1870 şi 1913, Statele Unite au depăşit Marea Britanie. În 1820, populaţia Regatului Unit era de două ori mai mare decât cea a Statelor Unite. În 1913, situaţia se inversase. Între 1870 şi 1913, rata de creştere a populaţiei Statelor Unite a fost cu 80% mai mare decât cea a Regatului Unit[41]. În 1900, SUA deţineau o proporţie mai mare din producţia manufacturieră a lumii: 24%, în timp ce Marea Britanie deţinea doar 18%[42]. În 1913, Statele Unite erau prima economie industrială a lumii şi în ceea ce priveşte venitul pe cap de locuitor[43]. Productivitatea americană era sortită să o depăşească pe cea britanică, deşi nu avea să o facă decât în anii '20[44]. Şi, ca şi în cazul industrializării Marii Britanii, şi „epoca de aur" a Statelor Unite s-a axat tot pe bumbac şi textile. În anii din preajma Primul Război Mondial, bumbacul brut din Sud alcătuia încă 25% din exporturile Statelor Unite[45]. Dar cele mai multe haine americane erau destinate consumului intern. Exportul net de bunuri britanice din bumbac valora, în 1910, 453 milioane de dolari americani; cel din Statele Unite valora doar 8,5 milioane. Dar poate cea mai surprinzătoare statistică este cea care arată că al doilea mare exportator de bunuri bazate pe bumbac era o ţară non-occidentală – primul reprezentant al restului lumii care îşi dăduse seama cum să concureze cu succes împotriva Vestului. Acea ţară era Japonia[46].

Să ne occidentalizăm!

În 1910, lumea întreagă se integrase economic într-o măsură nemaivăzută. Legăturile care o uneau – căi ferate, vapoare ce executau curse şi linii de telegraf – erau, aproape în întregime, inventate şi deţinute de vestici. Vestul micşorase lumea. Dacă toate căile ferate din Statele Unite ar fi fost puse cap la cap, lungimea lor însumată ar fi fost de 13 ori mai mare decât circumferinţa Pământului. Oamenii puteau călători cu trenul de la Versailles la Vladivostok. Iar numeroasele îmbunătăţiri în domeniul navelor cu aburi –

elicea propulsoare, carena de fier, motoarele cu excitaţie mixtă şi condensatorii de suprafaţă – făceau ca traversarea oceanului să fie mai rapidă şi mai ieftină decât călătoria pe uscat. Tonajul brut al vasului *Mauretania* (1907) era mai mare de 47 de ori decât cel al navei *Sirius* (1838), dar motoarele sale erau de 219 ori mai puternice, aşa încât nava era de trei ori mai rapidă şi traversa Atlanticul cu o încărcătură mult mai mare în doar 9 zile şi jumătate, în loc de 16[47]. Costurile transportului oceanic au scăzut cu mai mult de o treime între anii 1870 şi 1910. Expedierea unei tone de bunuri textile pe calea ferată, de la Manchester la Liverpool, la doar 48 km distanţă, costa 8 şilingi, iar cu doar 30 de şilingi, aceleaşi bunuri puteau fi expediate la mai mult de 11.668 km depărtare, până la Bombay. Costul transportului ţesăturilor era şi ieftin: sub 1% din valoarea mărfii. În urma deschiderii Canalului de Suez (1869) şi a Canalului Panama (1916), lumea s-a micşorat şi mai mult, primul reducând distanţa Londra-Bombay cu mai mult de 2/5, iar ultimul reducând costurile expedierii de pe Coasta de Est pe cea de Vest a SUA cu 1/3[48]. La sfârşitul anilor 1860, graţie folosirii gutapercii ca izolator, au putut fi instalate cabluri submarine, care au permis transmiterea de telegrame de la Londra la Bombay sau la Halifax[49]. În 1857, vestea răscoalei din India ajunsese la Londra în 46 de zile, călătorind cu o viteză efectivă de 6,2 kilometri pe oră. În schimb, vestea marelui cutremur de la Nobi, din Japonia, a ajuns în 1891 într-o singură zi, călătorind cu 396 de kilometri pe oră, de 65 de ori mai repede[50].

Forţa de muncă traversa graniţele într-o proporţie mai mare ca niciodată. Între anii 1840 şi 1940, până la 58 milioane de europeni au emigrat în cele două Americi, 51 milioane de ruşi s-au mutat în Siberia, Asia Centrală şi Manciuria, iar 52 milioane de indieni şi chinezi au emigrat în Asia de Sud-Est, în Asia Australă sau pe coasta Oceanului Indian[51]. Aproape 2,5 milioane de emigranţi din Asia de Sud şi de Est au ajuns în America. În 1910, unul din şapte locuitori ai Statelor Unite era născut în străinătate, recordul rămânând încă nedepăşit[52]. Şi capitalul circula în toată lumea. Marea Britanie era bancherul mondial, exportând mari cantităţi de capital în tot restul lumii; contemporanii ar fi trebuit să laude „apetitul pentru economii" al englezilor, în loc să bombăne împotriva imperialismului lor. La apogeul investiţiilor în teritoriile de peste mări – în anii 1872, 1887 şi 1913 –, surplusul de cont curent al Marii Britanii depăşea 7% din PIB[53]. Firmele britanice erau gata să exporte nu doar bumbac, ci şi maşinile necesare pentru prelucrare şi capitalul necesar pentru cumpărarea lui.

Dar poate cea mai remarcabilă expresie a acestei prime globalizări a fost vestimentaţia. Un stil de îmbrăcăminte care era clar occidental s-a răspândit cu o viteză extraordinară în restul lumii, trimiţând porturile tradiţionale în cufărul cu veşminte pentru ocazii speciale. Desigur, aceasta nu era intenţia expresă a companiei Singer. Cu ocazia Expoziţiei Mondiale de la Chicago a „Marii Columbii" din 1892 – aniversarea a 400 de ani de la descoperirea Lumii Noi – Singer a comandat o serie de 36 de afişe intitulate „Costume din toată lumea", care reprezentau oameni de toate rasele îmbrăcaţi în costume tradiţionale şi folosind fericiţi maşini de cusut Singer. De la costumul naţional maghiar la chimonoul japonez*, orice tip de îmbrăcăminte putea beneficia de o cusătură în plus, făcută cu ajutorul braţului metalic al maşinii Singer. Locuitorii Bosniei, ca şi cei ai

* În realitate, chimonoul nu are nevoie de o cusătură strânsă, cum e cea realizată de o maşină de cusut.

Birmaniei, puteau beneficia de pe urma ingeniozităţii lui Isaac Merritt; de fapt, oricine, din Algeria până în ţinutul zuluşilor. Nu e de mirare că maşina de cusut Singer a devenit cadoul preferat de către potentaţii străini precum regele Siamului, Dom Pedro al II-lea al Braziliei şi împăratul japonez Hirohito. Dar povestea nu se opreşte aici. În loc să-şi folosească maşinile Singer pentru a croi sau repara hainele tradiţionale, deţinătorii le foloseau într-un cu totul alt scop, şi anume pentru a copia hainele occidentale. Noua vestimentaţie tipică era pentru bărbaţi fracul, cămaşa albă cu guler ţeapăn, pălăria de fetru şi cizmele de piele; iar pentru femei, corsetul, crinolina şi rochia lungă până la glezne.

În 1921, doi moştenitori de regat şi de imperiu – prinţul Hirohito al Japoniei, viitorul împărat Shōwa, şi Edward, prinţ de Wales, viitorul Edward al VIII-lea, au pozat unul lângă altul, în faţa unui fotograf. Tronurile pe care urmau să le moştenească erau foarte îndepărtate geografic. Dar amândoi erau îmbrăcaţi, pe treptele lui Henry Poole & Co., croitorul din Savile Row*, mai mult sau mai puţin identic. Prinţul japonez se afla la Londra într-o expediţie de cumpărături înaintea nunţii sale. Un reprezentant al firmei de croitorie a lui Henry Poole venise până în Gibraltar ca să-i ia măsurile, care apoi au fost telegrafiate la Londra. Registrul contabil al lui Henry Poole din acel an arată cât de mare era comanda făcută de Hirohito: uniforme militare, veste brodate, costume de seară, halate de dimineaţă. Pe un rând de pe acea listă sunt enumerate: „un costum elegant de caşmir, un costum albastru şi un costum dungat de flanel"[54]. Hirohito nu era nici pe departe singurul demnitar străin care îşi dorea un costum englezesc impecabil croit. În pivniţa atelierului lui Henry Poole sunt păstrate mii de tipare de costum pentru clienţii de seamă, de la ultimul împărat al Etiopiei, Haile Selassie şi până la ultimul ţar al Rusiei, Nicolae al II-lea. Cel mai devotat client al lui Poole era Jitendra Narayan, maharajahul din Cooch Behar, care a cumpărat, în întreaga sa viaţă, peste 1.000 de costume. În fiecare caz, scopul era acelaşi: să fie la fel de bine îmbrăcaţi precum gentlemanul englez perfect – şi la naiba cu „costumele din toată lumea"! Este sugestiv faptul că cuvântul japonez pentru costum este *sebiro*: Savile Row. Chiar şi astăzi, cele mai elegante costume din Tokyo sunt după tipar englezesc, de unde şi popularitatea brandului Eikokuya, care înseamnă în traducere „magazinul englezesc". Anglofilii de elită din Ginza, cartierul rafinat din Tokyo, caută încă magazinul Ichibankan, întemeiat de un croitor care îşi făcuse ucenicia în Savile Row.

Revoluţia japoneză în vestimentaţie data din anii 1870. În numele a *bunmei kaika* („civilizaţie şi iluminism") şi a *fukoku-kyōhei* („ţară bogată, armată puternică"), elita imperială a erei Meiji renunţase la îmbrăcămintea samurailor şi la chimonouri, în favoarea unor copii după costumele şi rochiile europene. Inspiraţia acestei schimbări venea dintr-un circuit de doi ani în SUA şi Europa, al unei delegaţii conduse de către ministrul din perioada Meiji, Iwakura Tomomi, care a trebuit să recunoască faptul că, după secole de izolare autoimpusă, „civilizaţia noastră este inferioară în multe privinţe civilizaţiei lor"[55]. Încă din anii 1853 şi 1854, când economia lor a fost obligată să se redeschidă comerţului la ameninţarea „corăbiilor negre" ale comandorului american Matthew C. Perry, japonezii încercaseră să-şi dea seama de ce Vestul era cu mult mai bogat şi mai puternic decât Restul. Călătorind prin Vest – o practică atât de comună, încât a inspirat

* James Poole, tatăl lui Henry Poole, a început să-şi desfăşoare la Londra activitatea de „croitor" la începutul anilor 1800, mai întâi la 4 Old Burlington Street, cu o intrare suplimentară la 32 Savile Street, în 1828. A început prin a executa uniforme militare. Ideea fiului său a fost să elaboreze o ţinută regală de curte, acceptabilă şi pentru civili.

un *sugoroku* (joc de societate) –, întrebările lor s-au înmulţit. Care este sistemul lor politic? Dar instituţiile educaţionale? Dar cultura? Dar felul în care se îmbracă? Nefiind siguri, japonezii s-au decis să nu rişte. Au copiat totul. De la constituţia în stil prusac din 1889 şi până la adoptarea standardului britanic de aur în 1897, instituţiile japoneze au fost remodelate după cele vestice. Armata a fost antrenată după model german; marina naviga după model britanic. Un sistem de şcoli de stat elementare şi medii a fost împrumutat de la americani. Japonezii au început chiar să mănânce carne de vită, până atunci interzisă, iar unii reformatori au propus chiar abandonarea limbii japoneze în favoarea englezei.

Dar cea mai vizibilă schimbare era cea cu privire la aspectul japonezilor. Astfel, în 1870, a fost interzisă oficial înnegrirea dinţilor şi raderea sprâncenelor la curte. În aceeaşi vreme, miniştrii au început să-şi tundă părul în stil occidental. Un decret imperial din 1871 le ordona înalţilor oficiali să poarte *yōfuku*, fracul european, peste cămaşa albă cu guler înalt; în 1887, acesta devenise portul standard al tuturor funcţionarilor publici[56]. Un an mai târziu, la sfatul consilierilor săi pro-reformă, până atunci retrasul împărat Meiji a apărut pentru prima dată în public purtând (după relatarea ambasadorului austriac) „o uniformă ciudată în stil european, pe jumătate de marinar şi pe jumătate de ambasador!" – o haină în coadă de rândunică, împodobită din belşug cu trese aurii[57]. Şi forţelor armate li s-a impus să adopte uniforme europene. Noul costum marinăresc se baza pe cel al Marinei Regale, pe când cel al armatei era iniţial de inspiraţie franceză, iar mai târziu, prusacă[58]. Şi femeile japoneze din elită au început să poarte haine occidentale în 1884, când au început să primească oaspeţi străini în nou-construitul Rokumeikan*, deşi, în particular, chimonoul a fost purtat în continuare. Chiar şi îmbrăcămintea copiilor a fost occidentalizată, prin adoptarea de uniforme în stil prusac în şcolile private pentru băieţi ale elitei; în anii 1920 a venit rândul uniformelor pentru fete (care nu s-au schimbat prea mult de atunci). Nimeni nu a îmbrăţişat mai entuziast noul stil occidental decât Ōkubo Toshimichi, unul dintre principalii arhitecţi ai reformei Meiji. El se fotografiase odată ca samurai purtător de sabie, şezând mândru, cu picioarele încrucişate, în veşminte cu falduri bogate; acum apărea ţeapăn, cocoţat pe un scaun, într-un frac negru elegant, cu jobenul în mână. Când delegaţia pe care o conducea a sosit în Anglia în 1872, *Newcastle Daily Chronicle* spunea că „domnii erau îmbrăcaţi în costum obişnuit de dimineaţă şi, în afară de tenul şi de trăsăturile lor orientale, ei ar fi putut cu greu să fie deosebiţi de însoţitorii lor englezi". Şaptesprezece ani mai târziu, în ziua adoptării oficiale a noii constituţii japoneze, împăratul purta o uniformă de mareşal european, consoarta sa – o atrăgătoare rochie de seară albastru cu roz, iar miniştrii din guvern – tunici militare negre cu epoleţi de aur[59].

Unii erau dezgustaţi de această maimuţărire a modei vestice; unii caricaturişti vestici chiar îi reprezentau pe japonezii occidentalizaţi ca pe maimuţe[60]. Această autodegradare îi dezgusta şi pe japonezii tradiţionalişti. Pe 14 mai 1878, pe când se îndrepta spre Consiliul de Stat de la Palatul Akasaka din Tokyo, Ōkubo a fost atacat şi ucis de către şapte samurai, iar gâtul i-a fost tăiat cu o lovitură atât de puternică, încât sabia a rămas înfiptă în pământ[61]. Ōmura Masujirō, ale cărui reforme occidentalizaseră armata Japoniei,

---

* Aici, în pavilionul Ţipătul Căprioarei, proiectat de englezul Josiah Conder, elita japoneză îşi arbora rochiile de bal şi fracurile şi dansa cadrilul, valsul, polca şi mazurca, după ultimele melodii europene. În mod ironic, această adoptare pe scară largă a culturii vestice a coincis cu o fascinaţie occidentală pentru arta japoneză – îmbrăţişată pentru scurt timp chiar de Vincent van Gogh –, însă efectul acesteia din urmă a fost mult mai trecător.

a căzut şi el victimă asasinilor tradiţionalişti, care au reprezentat o ameninţare persistentă la adresa miniştrilor pro-occidentali până în anii '30. Dar nu mai era cale de întoarcere. Deşi japonezii rămâneau legaţi de codul *bushido* al samurailor, cei mai mulţi acceptau ideea lui Ōkubo că occidentalizarea era indispensabilă dacă Japonia dorea să se plaseze la acelaşi nivel cu marile puteri europene şi americane în privinţa tratamentului egal în tratatele comerciale şi în dreptul internaţional în general[62]. Aşa cum spunea un observator occidental bun cunoscător al ţării, motivele japonezilor erau perfect raţionale:

> Marea lor ambiţie este să fie trataţi ca bărbaţi, ca gentilomi şi ca egali ai occidentalilor. În costumele lor demodate ştiau că nici ei şi nici ţara lor nu vor fi luaţi vreodată în serios. Am văzut foarte curând o schimbare în vestimentaţie, nu doar la soldaţi şi la samurai, ci şi la oficialii guvernamentali, chiar şi la Mikado [...]. Această revoluţie în vestimentaţie a ajutat mult la recunoaşterea de către lumea întreagă a Japoniei ca un egal în comunitatea ţărilor[63].

Japonezii înţeleseseră ce puternic agent al dezvoltării erau hainele occidentale. Căci aceasta era mai mult decât o ajustare exterioară: făcea parte din mişcarea revoluţionară care a făcut ca Japonia să fie prima ţară non-vestică din lume care a experimentat puterea de transformare a revoluţiei industriale.

Răspândirea noului cod vestimentar a coincis cu creşterea rapidă a industriei textile japoneze. Între anii 1907 şi 1924, numărul fabricilor de textile din Japonia s-a dublat, ajungând de la 118 la 232, numărul filaturilor s-a triplat, iar numărul maşinilor de tricotat a crescut de şapte ori[64]. În 1900, în fabricile de textile lucrau 63% din muncitorii Japoniei[65]. Zece ani mai târziu, Japonia era singurul exportator de fire de ţesut şi de pânzeturi din Asia; exporturile sale le depăşeau pe cele ale Germaniei, Franţei şi Italiei. Muncitorii textilişti japonezi erau de departe cei mai productivi din Asia. Între anii 1907 şi 1924, industria de bumbac a Japoniei a sporit cu 80% producţia per muncitor, în ciuda faptului că, aşa cum se poate vedea în tabloul din 1887 al lui Adachi Ginkō, intitulat *Femei cosând*, forţa de muncă consta în cea mai mare parte din femei tinere, cu media de vârstă de doar 17 ani[66]. Pentru firme precum Kanegafuchi, anii de scădere ai Marii Crize au fost ani de înflorire, când profitul depăşea 44% din capital[67]. Nemulţumindu-se doar să poarte hainele occidentalilor, ci şi producându-le, Japonia pusese capăt monopolului Vestului în producţie.

Ca şi în Vest, o descoperire industrială ducea la altele. Primele căi ferate japoneze proiectate de britanici au fost construite între Tokyo şi Yokohama la începutul anilor 1870. În curând, începând cu cartierul Ginza din Tokyo, oraşele mari ale ţării au început să aibă reţele de telegraf, lămpi stradale, poduri de fier şi pereţi de cărămidă în locul celor de hârtie. Patru conglomerate de afaceri – *zaibatsu* – au început să domine economia ţării: Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo şi Yasuda. Sub direcţie britanică, japonezii au trecut repede de la cumpărarea locomotivelor cu aburi la construirea lor*. În 1929, cei mai mari producători de maşini textile din lume timp de aproape un secol, Platt Brothers din Oldham, le plăteau unor inventatori japonezi preţul cuvenit pentru războiul de ţesut automat Toyoda[68].

Nici o altă ţară asiatică nu a îmbrăţişat modul de viaţă occidental cu acelaşi entuziasm ca japonezii. Deşi India a ieşit de sub guvernarea britanicilor, naţionaliştii au făcut acolo

---

* Cei care i-au ajutat pe japonezi să-şi construiască prima locomotivă la Kobe, în 1893, au fost Richard şi Francis Trevithick, nepoţii lui Richard Trevithick. Ei făceau parte dintre aşa-numitele *yatoi* (maşini vii) ale căror cunoştinţe şi experienţă japonezii le-au asimilat nerăbdători în era Meiji.

eforturi clare de a păstra tipul de îmbrăcăminte indian, de la învelitoarea de şale a lui Gandhi la jachetele fără guler ale lui Nehru şi, mai târziu, la sariurile Indirei Gandhi. Această respingere simbolică a normelor occidentale era de înţeles. Protecţionismul şi productivitatea britanice devastaseră industria textilă tradiţională a Indiei, ruinându-i pe producătorii manuali. Spre deosebire de japonezi, indienii nu s-au grăbit să adopte şi să exploateze tehnologia revoluţiei industriale. Aceasta este una din multele enigme ale istoriei secolului al XIX-lea. Britanicii nu şi-au dorit să aibă monopolul propriei tehnologii; dimpotrivă, au răspândit-o în tot imperiul. Indienii au cunoscut fabrica de textile, motorul cu aburi şi calea ferată cu mult înainte de japonezi. La începutul anilor 1900, echipamentul textil nu era mai scump în Asia decât în Europa continentală. Şi nici cărbunele. Costurile salariale erau de doar 16% din cele ale Angliei. Orele de lucru în fabricile asiatice nu erau limitate prin lege, ca în Marea Britanie. Bumbacul neprelucrat era mai la îndemână decât în Anglia. Dar dezvoltarea industrială nu a reuşit să prindă rădăcini în India, şi nici în China (unde costul forţei de muncă era şi mai mic)[69]. Explicaţia este că, deşi forţa de muncă era ieftină în India şi China, avantajul acesta era anulat de productivitatea foarte scăzută. Un muncitor american era, în medie, de 6 şi chiar de 10 ori mai productiv decât un indian care folosea exact acelaşi echipament[70]. Experţii britanici şi americani dădeau explicaţii diferite pentru acest lucru, de la inferioritatea rasială până la absenteism cronic şi lene. „Se vedea peste tot că supravegherea era puţină sau lipsită de vigilenţă, şi că lipsea cu totul disciplina" – se lamenta un vizitator american într-o fabrică din Bombay. „Am văzut maşini de ţesut nefolosite şi fire sau bobine pe jos, cutii cu resturi şi mosoare puse una peste alta în grămezi, în timp ce băieţii cu coşurile şi chiar şi unii meşteri mai bătrâni stăteau adunaţi în grupuri mestecând *bhang* şi *chunam*. Supraveghetorii, dintre care majoritatea erau *mahratta*, se plimbau indolenţi de colo-colo."[71] O explicaţie modernă ar putea fi găsită în condiţiile de muncă mizerabile: ventilaţia de obicei proastă şi numărul excesiv de ore de lucru, precum şi temperaturile şi bolile necunoscute în Lancashire sau Lowell[72]. Mai greu de explicat este cum de o ţară asiatică, Japonia, reuşea să progreseze atât de rapid în productivitate, astfel încât la sfârşitul anilor 1930 această evoluţie vertiginoasă dusese la închiderea a 15% dintre fabricile de textile din Bombay.

Desigur, hainele britanice nu însemnau doar modernitate economică. Nicăieri nu erau mai clar exprimate gradaţiile subtile ale sistemului britanic de clase decât în îmbrăcămintea îngrijit croită. Era o lume în care statutul social al oamenilor era judecat în mod automat în funcţie de croiala hainei. Din nefericire pentru Hirohito şi pentru japonezi în general, în această lume era la fel de natural ca valoarea unei persoane să fie stabilită în funcţie de culoarea pielii şi trăsăturile feţei.

Când Hirohito s-a întors în Japonia cu costumele sale occidentale, viitorul rege Edward al VIII-lea a mers la un bal mascat elegant împreună cu amicul său, maiorul Edward Dudley „Fruity" Metcalfe. Ambii erau îmbrăcaţi ca nişte „hamali japonezi". Din punctul lor de vedere, astfel de costume erau la fel de absurde ca şi occidentalizarea hainelor japonezilor. Într-o scrisoare către amanta sa, Edward vorbea de Hirohito ca de o „maimuţă la circ" şi spunea că japonezii „se înmulţesc ca iepurii". Japonia în care crescuse Hirohito admira Vestul pentru modernitatea sa şi îl dispreţuia pentru aroganţa sa. Se părea că, pentru a fi tratată ca un egal, Japonia trebuia să dobândească accesoriul occidental suprem: un imperiu. Nu a durat prea mult până când a reuşit. În 1895, flota japoneză europenizată a învins Flota Beiyang chineză condusă în mod dezastruos, la

Weihaiwei. În ilustraţiile japoneze ale vremii, învingătorii apar aproape în întregime europeni (chiar şi la faţă): chinezii învinşi, cu mânecile lor foarte largi şi codiţele împletite, exprimă înfrângerea chiar şi prin haine[73]. Dar acesta nu era decât începutul. Dezamăgiţi că fuseseră siliţi să accepte doar despăgubiri financiare, în loc să primească teritorii ca pradă de război, japonezii au început să-şi dea seama că modelele lor europene s-ar putea să nu dorească să le acorde un statut imperial egal. Aşa cum inocent spunea ministrul de Externe Inoue Kaoru:

> Trebuie să întemeiem un nou imperiu, în stil european, în Marea de Est [...]. Cum putem să fixăm în minţile poporului nostru de 38 de milioane de oameni spiritul acesta curajos şi aspiraţia spre independenţă şi autoguvernare? După părerea mea, singura cale este să-i facem să intre în contact cu europenii, aşa încât să se simtă inferiori, să-şi înţeleagă poziţia dezavantajată şi să absoarbă conştiinţa vigorii occidentale [...]. Cred că nu putem obţine asta decât facilitând contactele libere între japonezi şi străini [...]. Doar astfel poate imperiul nostru să capete o poziţie de egalitate cu ţările occidentale în privinţa încheierii tratatelor. Doar astfel poate deveni imperiul nostru independent, prosper şi puternic[74].

Prima ciocnire cu vesticii a venit imediat, în 1904, în războiul ruso-japonez pentru dominaţie în Manciuria. Victoria decisivă a Japoniei pe mare şi pe uscat a dat întregii lumi un semnal: dominaţia vestică nu era hotărâtă de Dumnezeu. Cu ajutorul instituţiilor şi tehnologiei potrivite – şi, poate, al hainelor adecvate –, un imperiu asiatic putea înfrânge unul european. Un pronostic economic făcut în anul 1910 ar fi putut să prevadă că Japonia va depăşi chiar şi Marea Britanie până la sfârşitul secolului. Ceea ce s-a şi întâmplat; în 1980, PIB-ul japonez pe cap de locuitor l-a depăşit pe cel britanic pentru prima dată. Din păcate, drumul de la 1910 la 1980 nu a fost deloc drept.

De la epoca jazzului la epoca bogăţiei

Aşa cum am văzut, Primul Război Mondial a fost o luptă între imperii ale căror motive şi metode de lucru fuseseră rodate în teritoriile lor de peste mări. A răsturnat patru dinastii şi a distrus imperiile acestora. Preşedintele american Woodrow Wilson – primul dintre cei patru preşedinţi democraţi care aveau să-şi arunce ţara într-un război major la distanţă – a dorit să descrie conflictul ca pe un război pentru autodeterminare naţională, imagine care nu avea cum să fie agreată de către imperiile britanic şi francez, care fuseseră salvate în război de către banii şi soldaţii americani. Nu doar cehii, estonienii, georgienii, maghiarii, lituanienii, letonii, polonezii, slovacii şi ucrainenii au simţit acum gustul libertăţii, ci şi arabii şi bengalezii, ca să nu-i mai menţionăm pe irlandezii catolici. În afara Republicii Irlandeze, nici unul dintre statele-naţiuni care au apărut în urma războiului nu îşi mai păstra o independenţă veritabilă la sfârşitul anului 1939 (poate cu excepţia Ungariei). Harta mazziniană a Europei a apărut şi a dispărut într-o clipire.

Viziunea alternativă a lui Vladimir Ilici Lenin pentru perioada de după război avea în centru o Uniune a Republicilor Sovietice Socialiste care se putea extinde de-a latul Eurasiei. Această viziune şi-a datorat energia împrejurărilor economice excepţionale ale războiului. Toate guvernele şi-au finanţat bătăliile într-o anumită măsură prin crearea de

datorii publice pe termen scurt şi spre schimbarea lor în lichidităţi la băncile centrale – adică, pe scurt, prin tipărirea de bani –, aşa că inflaţia s-a agravat în timpul războiului. Plecarea multor bărbaţi pe front i-a ajutat pe muncitorii rămaşi acasă pe frontul de lucru să ceară salarii mai mari. În 1917, sute de mii de muncitori participau la greve în Franţa, Germania şi Rusia. Lumea s-a molipsit mai întâi de gripa spaniolă, iar apoi de bolşevismul rus. Ca şi în anul 1848, în oraşe au început tulburările, dar de astă dată molima s-a răspândit până la Buenos Aires şi Bengal, la Seattle şi Shanghai. Dar revoluţia proletară a eşuat peste tot, cu excepţia Imperiului Rus care, în urma unui război civil violent, a fost reasamblat de către bolşevici. Nici un alt lider socialist nu a fost mai încrâncenat decât Lenin în adoptarea „centralismului democratic" (o contradicţie în termeni), în respingerea parlamentarismului şi dezlănţuirea terorii asupra opozanţilor săi. Unele iniţiative ale bolşevicilor (naţionalizarea băncilor, confiscarea pământurilor) veneau direct din *Manifestul* lui Marx şi Engels. Altele („suprimarea cu maximă ferocitate şi sălbăticie [...] în mări de sânge"[75]) i se datorau lui Robespierre. „Dictatura proletariatului" – care de fapt însemna dictatura conducătorilor bolşevici – era contribuţia personală a lui Lenin. Era ceva mai grav decât triumful visului lui Bazarov, nihilistul din romanul lui Ivan Turgheniev *Părinţi şi copii* (1856). Fostul prieten al acestuia, Feodor Dostoievski, îi avertizase pe ruşi în epilogul romanului său *Crimă şi pedeapsă* (1866), prin coşmarul criminalului Raskolnikov – din Asia vine „o ciumă groaznică, fără precedent şi fără asemănare":

> Cei care se molipseau erau cuprinşi pe loc de nebunie. Dar se credeau mai lucizi şi mai inteligenţi decât toţi oamenii din lume. Credeau că decretele lor, deducţiile lor ştiinţifice, convingerile lor morale şi credinţele lor sunt cele mai legitime dintre toate cele ce au existat vreodată. Aşezări întregi, oraşe şi naţiuni întregi s-au molipsit şi au înnebunit [...]. Oamenii se ucideau între ei cu o furie iraţională [...], soldaţii se aruncau unii asupra altora, se atacau şi se înjunghiau, se muşcau şi se devorau unii pe alţii.

La est, epidemia bolşevică nu a putut fi oprită. La vest, ea nu a trecut Vistula, şi nici Caucazul la sud, graţie unui triumvirat de întreprinzători politici care au construit acea sinteză de naţionalism şi socialism ce întruchipa cu adevărat spiritul vremii noi: Józef Piłsudski în Polonia, Kemal Atatürk în Turcia şi Benito Mussolini în Italia. Înfrângerea Armatei Roşii lângă Varşovia (august 1920), expulzarea grecilor din Anatolia (septembrie 1922) şi Marşul fasciştilor din Roma (octombrie 1922) însemna începutul unei ere noi şi al unei noi mode vestimentare.

Cu excepţia lui Mussolini, care purta un costum din trei piese, cu guler cu colţurile ridicate şi ghetre, majoritatea participanţilor la manevra publicitară care a fost Marşul spre Roma purtau uniforme improvizate, compuse din cămăşi negre, pantaloni de călărie şi cizme de călărie de piele înalte până la genunchi. Ideea era că virtuţile bărbăteşti şi marţiale ale Marelui Război aveau să fie menţinute şi pe timp de pace, într-un război mai mic, dus pe străzile oraşelor împotriva stângii. Cuvântul de ordine al zilei era uniformitatea – de fapt, doar portul uniform, pentru că lipsea disciplina monotonă a unei armate reale. Chiar şi faimosul Marş a fost mai mult o plimbare, aşa cum o arată numeroasele fotografii din presă. O mişcare politică fusese întemeiată pentru prima dată pe baza vestimentaţiei identice – cămăşile roşii – de către naţionalistul italian Giuseppe Garibaldi. În anii 1920, pălăriile vopsite erau obligatorii dacă erai de dreapta; fasciştii

italieni au ales negrul, în timp ce *Sturmabteilung*-ul naţional-socialiştilor germani a adoptat cafeniul colonial.

Aceste mişcări s-ar fi pierdut într-o obscuritate prost croită dacă nu ar fi apărut Marea Criză. După inflaţia de la începutul anilor 1920, deflaţia începutului anilor 1930 a dat o lovitură mortală viziunii lui Wilson asupra unei Europe bazate pe identitate naţională şi democraţie. Criza capitalismului american a dus la prăbuşirea bursei cu 89%, producţia a scăzut cu o treime, preţurile bunurilor de consum au scăzut cu un sfert, iar rata şomajului a crescut la fel de mult. Nu toate ţările europene au fost atinse la fel de grav de criză, dar nici una nu a scăpat nevătămată[76]. Pe măsură ce guvernele se chinuiau să îşi protejeze industria prin tarife mai mari – legea americană a tarifelor Smoot-Hawley a crescut impozitul efectiv *ad valorem* pe produsele importate din bumbac la 46% –, globalizarea a încetat pur şi simplu să mai funcţioneze. Între anii 1929 şi 1932, comerţul mondial a scăzut cu două treimi. Cele mai multe ţări au recurs la măsuri ce combinau neachitarea datoriilor, deprecierea monedei, tarife protecţioniste, limitări ale importurilor şi prohibiţii, monopoluri asupra importurilor şi premii pentru export. Pentru statul naţionalist-socialist răsărise soarele.

Dar aceasta era o iluzie. Deşi economia SUA părea să implodeze, cauza principală a crizei fusese politica monetară dezastruoasă adoptată de Comitetul Rezervei Federale, care a distrus jumătate din sistemul bancar[77]. Inovaţia, principala sursă a avansului industrial, nu a scăzut în anii 1930. Apăreau mereu noi automobile, radiouri şi alte bunuri de consum. Acestea erau realizate de către companii noi, precum DuPont (nylon), Revlon (cosmetice), Procter & Gamble (pudră de săpun Dreft), RCA (radiouri şi televizoare) şi IBM (maşini utilizate în contabilitate); firmele evoluau contribuind la răspândirea unui stil cu totul nou de management al afacerilor. Nicăieri nu era mai uimitoare şi mai spectaculoasă creativitatea capitalismului decât la Hollywood, centrul industriei cinematografice. În 1931, când economia Statelor Unite era cuprinsă de panică, marile studiouri au lansat filmul lui Charlie Chaplin *City Lights*, cel al lui Howard Hughes *The Front Page* şi cel al Fraţilor Marx *Monkey Business*. Experimentul prohibiţiei alcoolului din deceniul anterior fusese un dezastru care provocase expansiunea unei adevărate economii a crimei organizate. De aici a apărut însă un nou stimulent pentru filmele cinematografice. Tot în 1931, publicul a venit în valuri să-i vadă pe James Cagney şi pe Edward G. Robinson în cele mai mari două filme cu gangsteri din toate timpurile: *The Public Enemy* şi *Little Caesar*. Nici industria muzicală în direct, înregistrată şi transmisă prin radio nu a fost mai puţin înfloritoare, odată ce americanii albi şi-au dat seama că cea mai bună muzică e cea a americanilor negri. Jazzul şi-a atins zenitul în ritmul de swing al formaţiei lui Duke Ellington, care producea hit după hit, chiar în perioada în care liniile de asamblare auto se opriseră din cauza crizei: *Mood Indigo* (1930), *Creole Rhapsody* (1931), *It Don't Mean a Thing (If it Ain't Got That Swing)* (1932), *Sofisticated Lady* (1933) şi *Solitude* (1934). Ellington era nepot de sclav, însă el făcea cu instrumentele de suflat şi de percuţie ceea ce nimeni nu mai făcuse până atunci, reproducând orice, de la cântecele religioase la zgomotul metroului newyorkez. Renaşterea din Harlem s-a datorat tocmai prezenţei îndelungate a lui şi a formaţiei sale pe scena de la Cotton Club. Şi, desigur, aşa cum presupunea pseudonimul său aristocratic, Duke Ellington era întotdeauna îmbrăcat imaculat – graţie firmei Anderson & Sheppard, din Savile Row.

Pe scurt, capitalismul nu avea tare grave şi nu avea de gând să moară. El nu era decât o victimă a unui management defectuos şi a nesiguranţei care a decurs din acesta. Cel

mai inteligent economist al epocii, John Maynard Keynes, dispreţuia bursa, considerând-o un „cazino", şi compara deciziile investitorilor cu un concurs de frumuseţe pentru ziare. Preşedintele Franklin D. Roosevelt, care şi-a început mandatul la sfârşitul Marii Crize, critica violent „cămătarii fără scrupule". Adevăraţii vinovaţi erau cei de la Banca Centrală, care mai întâi umflaseră bula bursieră printr-o politică monetară excesiv de laxă, şi apoi începuseră să o preseze (sau nu se pricepuseră să o dezumfle) abia după ce bula explodase. Între anii 1929 şi 1933, aproape 15.000 de bănci americane, adică 2/5 din total, au dat faliment. Rezultatul a fost reducerea drastică a rezervei de bani. Când preţurile au scăzut cu o treime, ratele reale ale dobânzii au depăşit 10%, zdrobind orice instituţie sau particular datornic. Keynes a rezumat efectele negative ale deflaţiei:

> Afacerile moderne, care sunt realizate în general cu bani împrumutaţi, trebuie să fie în mod necesar îngheţate de un astfel de proces. Ar fi în interesul tuturor celor din lumea afacerilor să iasă deocamdată din afaceri; iar pentru cei care se gândesc să cheltuiască bani, cel mai bine ar fi să îşi amâne cât de mult pot cheltuielile. Cel înţelept îşi va transforma bunurile în bani lichizi, se va retrage din activităţile riscante şi solicitante şi va aştepta, retras la ţară, aprecierea lentă a banilor săi lichizi. Probabilitatea deflaţiei ar fi nefastă[78].

Cum se poate ieşi din capcana deflaţiei? În condiţiile în care comerţul trena, iar importurile de capital erau îngheţate, recomandările lui Keynes păreau rezonabile: cheltuieli guvernamentale pe lucrări publice, finanţate prin împrumuturi. De asemenea, ar fi fost benefică renunţarea la standardul aurului, prin care valutele aveau rate de schimb fixe în raport cu dolarul, pentru ca astfel deprecierea lui să stimuleze exporturile (deşi comerţul avea loc în special în blocuri regionale) şi să lase ratele dobânzilor să scadă. Dar guvernele parlamentare care au adoptat doar aceste măsuri nu au reuşit decât cel mult nişte recuperări anemice. Doar atunci când regimurile autoritare au adoptat planuri pentru expansiune industrială şi reînarmare şomajul a fost redus cel mai rapid. Acest lucru s-a întâmplat acolo unde „socialismul într-o singură ţară" (Rusia) şi „naţional-socialismul" (Germania) păreau să ofere soluţii superioare celor din cele două mari economii anglofone. Singura ţară din lume care a obţinut o creştere a producţiei industriale între anii 1929 şi 1932 a fost Uniunea Sovietică; dar puţini s-au întrebat câţi oameni trebuiseră să moară pentru fiecare tonă de oţel produsă sub Stalin (răspunsul era 19). Hitler s-a plictisit şi el repede de realităţile pe care i le prezenta ministrul Economiei Hjalmar Schacht; în loc să încetinească ritmul înarmării pentru a ţine cont de constrângerile balanţei de plăţi (pe scurt, lipsa de aur din Reichsbank, necesar pentru plata importurilor, mai numeroase decât exporturile), Hitler a redactat un plan pe patru ani care imita planul cincinal al lui Stalin. Acum, cele două regimuri se aflau în competiţie deschisă, intervenind de pe poziţii opuse în războiul civil spaniol şi ridicând pavilioane rivale la Expoziţia Mondială de la Paris din 1937. O observare atentă a giganţilor musculoşi postaţi deasupra turnurilor celor două state totalitare arăta doar două diferenţe semnificative: supraoamenii comunismului erau un cuplu îmbrăcat modest, în salopetă de stambă şi şorţ; supermenii arieni erau doi bărbaţi goi. Singurul lucru mai ciudat decât pudibonderia realist-socialismului era lipsa totală de sex a nudului arian. Corpul gol făcuse parte din arta vestică încă din vremea vechilor greci, ca un memento al faptului că ceea ce îmbrăcăm este uneori mai puţin însemnat decât goliciunea. Începând din

epoca Renaşterii, artiştii occidentali pictaseră cu afecţiune femei mai îmbrăcate sau mai dezbrăcate, creând capodopere ale erotismului precum *Dejunul pe iarbă* sau *Olympia* (ambele din 1863) de Edouard Manet sau *Furtuna* (circa 1506) de Giorgione şi *Venus din Urbino* (1538) de Tiţian. Dar nudurile naziste erau invariabil dezerotizate, bărbaţii implauzibil de musculoşi, iar femeile fără coapse şi cu pieptul plat.

Şi Stalin, şi Hitler promiseseră dezvoltarea şi crearea de locuri de muncă printr-o combinaţie de naţionalism şi socialism. Şi aşa au şi făcut. În 1938, economia americană producea încă cu peste 6% mai puţin decât în perioada de apogeu dinaintea crizei; producţia Germaniei era cu 23% mai mare, iar cea a Uniunii Sovietice chiar mai mare, dacă statisticile oficiale asupra „produsului material net" nu minţeau. Încă din aprilie 1937, şomajul a scăzut în Germania sub cifra de un milion, deşi cu patru ani în urmă ea depăşea şase milioane. În aprilie 1939, mai puţin 100.000 de germani rămăseseră în continuare fără loc de muncă; aproape că nu mai exista şomaj. Statele Unite se aflau mult în urmă, chiar dacă alterăm cifrele oficiale şi îi considerăm angajaţi şi pe cei care erau angajaţi de serviciul federal de asistenţă. După definiţiile moderne ale conceptului, rata şomajului era de 12,5% în anul 1938. Problema e că dezvoltarea din statele totalitare nu implica un standard de viaţă semnificativ mai bun. Modelul lor economic nu era cu adevărat keynesian; ele nu foloseau sporirea cheltuielilor publice pentru a stimula cererea agregată printr-un efect de multiplicare a cheltuielilor consumatorilor. În schimb, economiile planificate mobilizau forţa de lucru în domeniul industriei grele, infrastructurii şi armamentului şi finanţau acest proces prin economii forţate. Rezultatul era stagnarea consumului. Oamenii lucrau şi erau plătiţi, dar pentru că în magazine se găseau tot mai puţine lucruri de cumpărat, singura lor opţiune era să pună banii în conturi de economii, unde erau reciclaţi în fonduri pentru guvern. Propaganda nazistă era plină de imagini ale unor familii prospere, bine hrănite, îmbrăcate la modă şi conducând pe *Autobahn* în Volkswagen-uri Beetle noi şi lucitoare. Dar statisticile spun o altă poveste. În 1934, când a reînceput înarmarea, producţia de textile a stagnat, iar importurile au scăzut. Extrem de puţini civili deţineau o maşină[79]. Şi cu fiecare nou an al celui de-al Treilea Reich, bunurile de import precum cafeaua deveneau tot mai greu de obţinut. În 1938, dacă bărbaţii germani voiau să arate elegant, trebuiau să poarte uniformă. Spre deosebire de Uniunea Sovietică, în Germania eleganţa veşmântului militar era căutată, cea mai sinistră întruchipare a acestei eleganţe fiind cea a ofiţerilor *Schutzstaffel* (SS), a căror uniformă neagră era croită după tipare create de Karl Diebitsch şi Walter Heck şi produsă de Hugo Boss*. Era culmea eleganţei fasciste.

Raţiunea de a fi a SS-ului, şi chiar a naţional-socialismului în general, nu era consumul, ci distrugerea. Modelul economic al lui Hitler, aşa cum se vede clar în documentul pe care îl cunoaştem sub numele de Memorandumul Hossbach, presupunea în mod necesar obţinerea de „spaţiu vital" – prin anexarea teritoriilor învecinate – ca mod de a îşi însuşi materiile prime pe care germanii nu îşi mai permiteau să le importe. Marşul forţat spre dispariţia şomajului pe calea reînarmării făcea ca războiul să fie mai mult decât posibil. Iar varianta unui război în anii 1930, dat fiind avansul tehnologiei militare, avea să fie una spectaculos de distructivă. Încă din 1937 s-a putut vedea ce

* Compania lui Boss, situată în Metzingen, falimentase în 1930, în timpul Marii Crize. Hugo Boss a intrat în Partidul Nazist în anul următor şi a devenit curând unul dintre principalii furnizori de uniforme ale „Mişcării Hitleriste".

dezastru putea face un bombardament aerian, nu doar la Guernica, unde avioanele germane şi italiene au bombardat din picaj poziţiile spaniolilor republicani, ci şi în Shanghai, oraş puternic lovit de raidurile aeriene japoneze. Forţa aeriană era o armă a terorii menită să semene panica în rândurile militarilor şi civililor deopotrivă. Pe pământ, tancurile şi alte forme de artilerie mecanizată au rezolvat problema imobilităţii care ţinuse pe loc Primul Război Mondial în vest, revelând astfel avantajele războiului de tranşee. „Războiul-fulger" avea să fie mult mai costisitor în privinţa vieţilor omeneşti, şi nu doar în ceea ce priveşte vieţile combatanţilor, ci şi cele ale civililor, care fără îndoială au reprezentat majoritatea victimelor celui de-al Doilea Război Mondial.

Privit superficial, al Doilea Război Mondial a avut loc între patru variante distincte ale civilizaţiei vestice : naţional-socialismul, comunismul sovietic, imperialismul european (pe care îl adoptaseră şi japonezii) şi capitalismul american. Întâi primul şi al doilea s-au canalizat împotriva celui de-al treilea, iar al patrulea a rămas neutru. După anul crucial 1941, când naziştii i-au atacat pe sovietici, iar japonezii pe americani, puterile Axei – Germania, Italia şi Japonia – alături de domeniile lor imperiale cucerite în grabă şi câteva state-parazit luptau contra celor Trei Mari – Uniunea Sovietică, Imperiul Britanic şi Statele Unite – plus restul (sau, aşa cum le plăcea Aliaţilor să-şi spună, a „Naţiunilor Unite"). În realitate, când distrugerea industrializată a atins apogeul, a început o extraordinară convergenţă. Toţi combatanţii importanţi au creat aparate de stat puternic centralizate cu scopul de a aloca resursele – umane şi materiale – prin mecanisme din afara pieţei, după planuri preconcepute şi foarte complexe. Toate au pus libertatea individului mai prejos de scopul victoriei militare depline şi al capitulării necondiţionate a inamicului. Toate au chemat la arme o proporţie nemaivăzută din populaţia lor aptă de luptă. Toate au tratat locurile în care era concentrată populaţia civilă drept ţinte militare legitime. Toate au discriminat anumite grupuri de civili din teritoriile pe care le controlau, deşi nici britanicii, nici americanii – şi nici italienii – nu s-au apropiat nici pe departe de sălbăticia cu care germanii şi ruşii şi-au tratat minorităţile etnice. Chiar şi crimele japonezilor împotriva civililor chinezi şi a prizonierilor de război din rândul Aliaţilor par nesemnificative în comparaţie cu „Soluţia finală la problema evreiască" a lui Hitler şi cu „lichidarea culacilor ca treaptă socială" de către Stalin, înaintea lui, ambele sintagme nefiind decât nişte eufemisme pentru genocid[80].

Toată lumea purta uniformă. În 1944, cei mai importanţi şase beligeranţi concentraseră pe câmpurile de luptă peste 43 milioane de oameni, aproape toţi bărbaţi. Toate ţările beligerante aveau însă un număr total de soldaţi ce depăşea 100 de milioane. Era vorba de un sfert sau o cincime din populaţia acelor ţări, dar erau cu mult mai mulţi decât fuseseră sau aveau să fie vreodată angajaţi într-un război în istoria modernă[81]. Au fost chemaţi în armată peste 34 milioane de cetăţeni sovietici, 17 milioane de germani, 13 milioane de americani, aproape 9 milioane de supuşi din întreg Imperiul Britanic şi 7,5 milioane de japonezi. Tinerii din aceste ţări care nu au purtat uniformele croite de guvern (*government-issue* : „G.I.") erau o minoritate. Ca urmare, o mare proporţie din industria textilă mondială a trecut la producţia de uniforme militare. Oamenii în uniformă erau angajaţi în tot felul de activităţi. Majoritatea germanilor, japonezilor şi ruşilor erau angajaţi, într-o formă sau alta, în violenţe organizate. Majoritatea americanilor şi britanicilor se aflau în spatele frontului, lăsând lupta pe seama unei minorităţi nenorocoase. Războiul cu Germania a fost câştigat de o combinaţie de spionaj britanic, forţă de luptă sovietică şi capital american ; britanicii au spart codurile germanilor, ruşii

i-au măcelărit pe soldaţii germani, iar americanii au bombardat din avioane oraşele germane făcându-le una cu pământul. Statele Unite au reuşit în cea mai mare parte (deşi nu singure) să obţină victoria asupra Japoniei prin Proiectul Manhattan (numit astfel după Districtul de Inginerie Manhattan unde a luat naştere, în 1942) – mai exact, prin cele trei bombe atomice testate în New Mexico şi aruncate deasupra oraşelor Hiroshima şi Nagasaki în 1945, care au pus capăt războiului şi au schimbat lumea.

Albert Einstein îl avertizase pe Roosevelt că germanii ar putea inventa primii bomba atomică; britanicii descoperiseră că izotopul de uraniu 235 avea proprietăţi de fisiune, însă americanii au înţeles cu greu semnificaţia acestei descoperiri; astfel că bomba atomică a reprezentat o realizare occidentală autentică. Oamenii de ştiinţă care au construit-o aveau mai multe naţionalităţi: australieni, britanici, canadieni, danezi, germani, maghiari, italieni, elveţieni, precum şi americani. Mulţi dintre ei (de exemplu, Otto Frisch sau Edward Teller) erau evrei refugiaţi din Europa, ceea ce reflectă nu doar rolul extrem de important al evreilor în toate domeniile vieţii intelectuale după emanciparea lor în urma Revoluţiei Franceze*, ci şi cât de grav a afectat antisemitismul lui Hitler întreaga participare a Germaniei la război. Doi dintre ei erau spioni sovietici. Poate părea ciudat să numim bomba atomică una dintre marile realizări ale civilizaţiei occidentale. Deşi ea a sporit dramatic capacitatea omului de a provoca moartea, rezultatul efectiv al apariţiei bombei a fost reducerea amplorii şi a capacităţii distructive a războiului, pentru început eliminând posibilitatea unei invazii sângeroase a Japoniei pe mare. Fireşte, ea nu a anulat războiul convenţional; nici nu se terminaseră bine anii 1940, că un nou război mare şi sângeros, cu avioane şi tancuri, începea în Coreea. Dar bomba atomică şi mult mai distrugătoarea bombă cu hidrogen testată în 1952 (iar în anul următor de către sovietici) au pus limite acelui război, ca şi tuturor conflictelor viitoare, făcând Statele Unite şi Uniunea Sovietică să-şi amâne, la nesfârşit, coliziunea. Toate războaiele duse de cele două superputeri, cum au ajuns ele să fie numite, nu au fost decât războaie limitate, purtate împotriva şi, uneori, prin intermediul unor sateliţi. Deşi riscul unui război nuclear nu a fost niciodată la zero, privind în urmă ne putem da seama că epoca războaielor totale s-a sfârşit odată cu capitularea Japoniei.

Dacă Războiul Rece s-ar fi înfierbântat vreodată, e foarte probabil că Uniunea Sovietică l-ar fi câştigat. Aceasta avea un sistem politic mult mai capabil să amortizeze pierderi de război grele (rata deceselor în al Doilea Război Mondial, raportată la populaţia antebelică, fusese de 50 de ori mai mare decât în SUA) şi poseda un sistem economic perfect adecvat la producţia de masă a armamentului sofisticat. În anul 1874, sovieticii aveau un arsenal de bombardiere strategice şi rachete balistice mult mai substanţial decât adversarii lor. Ei rămâneau doar puţin în urmă pe teren ştiinţific. Erau înarmaţi, în plus, cu o ideologie mult mai atrăgătoare decât alternativa americană în toate societăţile postcoloniale care au ajuns să fie numite Lumea a Treia, unde ţărănimea

---

* Rolul evreilor în viaţa intelectuală occidentală din secolul XX – mai ales în Statele Unite – a fost, într-adevăr, neobişnuit de mare, sugerând un avantaj genetic, dar şi unul cultural. Evreii reprezentau aproximativ 0,2% din populaţia lumii şi 2% din populaţia Americii. Dar ei au câştigat 22% dintre toate Premiile Nobel, 20% dintre toate medaliile Fields pentru matematică şi 67% dintre medaliile John Clarke Bates pentru economiştii mai tineri de 40 de ani. Evreii au câştigat şi 38% dintre Premiile Oscar pentru cel mai bun regizor, 20% dintre premiile Pulitzer pentru non-ficţiune şi 13% dintre premiile Grammy pentru întreaga carieră.

săracă ducea o viaţă de trudă, sub călcâiul elitelor corupte, care deţineau tot pământul şi controlau forţele armate[82]. Se poate susţine că sovieticii au câştigat „Războiul din Lumea a Treia". Acolo unde avea loc un război de clasă oarecum semnificativ, comunismul ar fi putut triumfa[83].

Dar până la urmă, Războiul Rece a avut de-a face mai mult cu untul decât cu armele, şi mai mult cu jocurile cu mingea decât cu bombele. Ţările trăiau în frica perpetuă de sfârşitul lumii, dar, cu toate acestea, trebuiau să continue viaţa civilă, căci chiar şi cele mai mari armate din anii 1950 şi 1960 erau mult mai mici decât cele din anii 1940. De la un maxim de 8,6% din populaţie în 1945, forţele armate americane scăzuseră sub 1% în 1948 şi nu au depăşit niciodată după aceea 2,2%, nici măcar în toiul intervenţiilor americane din Coreea şi Vietnam. URSS a rămas mult mai militarizată, dar şi acolo procentul de soldaţi din totalul populaţiei a scăzut, după atingerea vârfului de 7,4% în 1945 şi a rămas mult sub 2% după 1957[84]. Problema Uniunii Sovietice era alta: SUA ofereau o variantă mult mai atrăgătoare de viaţă civilă decât Sovietele. Iar faptul nu se datora vreunui avantaj inerent în privinţa resurselor. Motivul era existenţa planificării economice centralizate, care, deşi indispensabilă pentru a avea succes în cursa armelor nucleare, nu era deloc potrivită cu satisfacerea dorinţelor consumatorilor. Prin planificare se poate concepe şi realiza arma supremă pentru un client unic, statul. Dar prin planificare nu se pot niciodată împlini dorinţele a milioane de consumatori individuali, ale căror gusturi sunt oricum în continuă schimbare. Aceasta era doar una din multele intuiţii ale marelui rival al lui Keynes, economistul austriac Friedrich von Hayek, al cărui *Drum către servitute* (1945) avertizase vestul Europei să nu creadă în himera planificării pe timp de pace. Modelul de piaţă american s-a dovedit imbatabil, prin împlinirea (şi crearea) cerinţelor consumatorului, modelul fiind revitalizat în timpul războiului prin cel mai mare stimul fiscal şi monetar din istorie şi fiind protejat de geografie împotriva dezastrului războiului total.

Un exemplu simplu demonstrează acest lucru. Înainte de război, majoritatea hainelor erau făcute de croitori, după măsură. Dar nevoia de a produce zeci de milioane de uniforme militare a încurajat apariţia mărimilor standard. Adevărul este că proporţiile fiinţelor omeneşti nu diferă foarte mult; înălţimea şi lăţimea sunt distribuite normal, ceea ce înseamnă că cei mai mulţi dintre noi avem o siluetă aproximativ medie. Între anii 1939 şi 1940, 15.000 de femei americane au participat la un studiu la scară naţională, întreprins de Biroul Naţional de Economie Internă al Departamentului Agriculturii SUA. Era primul studiu ştiinţific pe scară largă dedicat proporţiilor femeilor. De la fiecare voluntară s-au luat 59 de măsuri. Rezultatele au fost publicate în 1941 ca Publicaţia Miscelanee USDA nr. 454, *Măsurile femeilor pentru îmbrăcăminte şi crearea de tipare de croitorie*. Măsurile standardizate au permis ca şi hainele civile să fie produse în masă, asemenea uniformelor, şi vândute „de pe umeraş" sau „gata de purtat". În doar câteva decenii, hainele elitelor bogate rămăseseră singurele făcute la croitor: costumele bărbăteşti de pe Savile Row şi îmbrăcămintea feminină *haute couture* de la Paris şi Milano.

În Statele Unite de după război, societatea de consum a devenit un fenomen de masă, diminuând cu mult diferenţele în vestimentaţie dintre clasele sociale. Era doar o latură a nivelării generalizate care a urmat războiului. În 1928, pătura superioară a populaţiei câştiga aproape 20% din venituri; din 1952 şi până în 1982 ei câştigau sub 9%, şi chiar mai puţin de atât în Franţa[85]. Oportunităţile educaţionale mai mari pentru soldaţii întorşi

de pe front, ca şi un nou val de construcţii de case în suburbii au reprezentat o puternică îmbunătăţire a calităţii vieţii. Părinţii din perioada exploziei demografice au fost prima generaţie care a avut acces pe scară largă la creditele de consum. Ei îşi cumpărau pe credit casele, maşinile şi aparatele electrocasnice – frigidere, televizoare şi maşini de spălat[86]. În 1930, când a venit Marea Criză, peste jumătate din gospodăriile americane aveau electricitate, un automobil şi un frigider. În 1960, aproximativ 80% dintre americani aveau nu doar aceste facilităţi, ci şi telefon. Iar viteza cu care noile îmbunătăţiri apăreau era tot mai mare. Maşina de spălat haine era o invenţie anterioară Marii Crize, datând din anul 1926. În 1965, după 39 de ani, jumătate dintre gospodăriile americane aveau una. Aparatul de aer condiţionat a fost inventat în 1945; a depăşit limita celor 50% în 1974, după 29 de ani. Uscătorul de haine a apărut în 1949; a depăşit cei 50% în 1972, 23 de ani mai târziu. (Maşina de spălat vase, inventată tot în 1949, a devenit populară mai greu; abia în 1997 se găsea în fiecare a doua casă americană.) Televizorul color a depăşit toate recordurile; inventat în 1959, acesta a ajuns în jumătate dintre gospodării în 1973, doar 14 ani mai târziu. În 1989, când Războiul Rece a luat sfârşit, peste 2/3 dintre americani aveau toate aceste lucruri, cu excepţia maşinii de spălat vase. De asemenea, ei îşi cumpărau cuptoare cu microunde (inventate în 1972) şi videoplayere (1977). 15% aveau deja un computer (1978). Câţiva pionieri, aproximativ 2%, posedau telefoane mobile. La sfârşitul mileniului, şi acestea se găseau în jumătate dintre domicilii, ca şi internetul[87].

Pentru ţările care îşi doreau o astfel de traiectorie, comunismul sovietic nu mai părea atât de atrăgător. Europa Occidentală, sprijinită în efortul său de recuperare postbelică de ajutoare americane, şi-a regăsit rapid traseul ascendent din anii anteriori Marii Crize (deşi cei care au beneficiat cel mai mult de pe urma programului numit după George Marshall nu s-au dezvoltat chiar cel mai repede). Perioada fascistă slăbise sindicatele în cea mai mare parte a Europei; de aceea relaţiile din câmpul muncii erau mai puţin tensionate decât înainte de război. Grevele erau mai scurte (deşi aveau mai mulţi participanţi). Activitatea industrială şi-a sporit frecvenţa doar în Marea Britanie, Franţa şi Italia. Negocierile colective corporatiste, planificarea economică, managementul keynesian al cererii şi statul providenţial: vest-europenii s-au vaccinat de tot atâtea ori împotriva ameninţării comuniste, adăugând la acestea integrarea economică transfrontalieră în 1957, odată cu semnarea Tratatului de la Roma. De fapt, în acel moment, ameninţarea Moscovei scăzuse în mare parte. Exacţiunile sovieticilor, accentul neistovit pus pe industria grea, colectivizarea agriculturii şi apariţia a ceea ce Milovan Djilas a numit „Noua Clasă" de ştabi de partid – toate acestea duseseră la izbucnirea unor revolte în Berlin (1953) şi Budapesta (1956). Adevăratele miracole economice au avut loc în Asia, unde nu doar Japonia, ci şi Hong Kong, Indonezia, Malaysia, Singapore, Coreea de Sud, Taiwan şi Thailanda au obţinut o creştere susţinută şi cel mai adesea accelerată în epoca postbelică. Proporţia asiatică din PIB-ul global a crescut de la 14% la 34% între anii 1950 şi 1990, iar Asia a continuat să se dezvolte şi în anii 1970 şi 1980, când alte zone ale lumii şi-au încetinit dezvoltarea sau, cum s-a întâmplat în Africa şi America Latină, au trecut prin contracţii economice. Mai ales reuşita Coreei de Sud a fost impresionantă. Această ţară, care în ceea ce priveşte venitul pe cap de locuitor se plasa în urma Ghanei în 1960, era atât de avansată în 1996, încât se alătura Organizaţiei pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică, clubul ţărilor bogate. Între anii 1973 şi 1990 ea a avut economia cu cea mai rapidă dezvoltare.

Miracolul economic est-asiatic a fost cheia Războiului Rece. Dacă standardul ar fi fost Vietnamul şi nu Coreea – cu alte cuvinte, dacă majoritatea intervenţiilor militare americane ar fi eşuat –, rezultatul ar fi fost mai puţin favorabil. Ce anume a schimbat lucrurile? Mai întâi, SUA şi aliaţii lor – mai ales Marea Britanie în Malaysia – au reuşit să le ofere guvernelor garanţii credibile de securitate după intervenţiile militare. În al doilea rând, reformele ulterioare conflictelor au creat fundaţii instituţionale sigure pentru dezvoltare, un exemplu perfect fiind reforma pământului din Japonia din 1946, care a eliminat toate rămăşiţele feudalismului şi a egalizat substanţial proprietarii de pământ (ceea ce reformatorii erei Meiji uitaseră să facă). În al treilea rând, ordinea economică globală tot mai deschisă susţinută de Statele Unite a beneficiat mult de pe urma acestor ţări asiatice. În ultimul rând, ele au folosit diferite forme de direcţionare dirijată de stat, pentru a se asigura că fondurile economisite erau îndreptate spre industriile de export, al căror sector de bază erau, desigur, textilele. Societatea de consum nu le dădea est-asiaticilor doar un exemplu de urmat, ci şi o piaţă pentru textilele lor ieftine.

Trebuie spus că aproape nici unul dintre „tigrii asiatici" care au urmat exemplul Japoniei şi s-au industrializat cu ajutorul unor mărfuri precum textilele nu a făcut-o cu ajutorul instituţiilor democratice. Coreea de Sud a fost dirijată în timpul revoluţiei ei industriale de către generalii Park Chung-hee (1960-1979) şi Chun Doo-hwan (1980-1987), în timp ce Lee Kuan Yew din Singapore şi Suharto din Indonezia erau în esenţă absolutişti (primul dintre ei fiind unul luminat), în timp ce Taiwanul şi Japonia au fost conduse de un monopol de partide. Hong Kong-ul a rămas până în 1997 colonie britanică. Însă, în fiecare caz, succesul economic a fost urmat, la un moment dat, de democratizare. Pe scurt, Asia de Est a ieşit din câmpul gravitaţional sovietic pentru că a devenit acţionară a societăţii de consum americane. Lucrurile au stat cu totul altfel în acele ţări în care intervenţia Statelor Unite a avut o durată mai scurtă (Iran, Guatemala, Congo, Brazilia, Republica Dominicană şi Chile) şi mult mai rău în acelea în care intervenţia sau asistenţa sovietică a fost una reală (Cuba, Vietnam, Angola şi Etiopia).

Consumismul de masă, cu standardizarea pe care o producea, putea fi reconciliat cu individualismul dezlănţuit prin unul dintre cele mai inteligente trucuri făcute vreodată de civilizaţia vestică. Dar cheia pentru a înţelege cum s-a produs acesta se află chiar în cuvântul „vestică". Uniunea Sovietică putea fi iertată că nu a inventat şi răspândit televizorul color sau cuptorul cu microunde. Dar nu toate produsele definitorii ale societăţii de consum erau complexe tehnologic. De fapt, cel mai simplu astfel de produs era un soi de pantaloni muncitoreşti, inventaţi pe Coasta de Vest a Statelor Unite. Cel mai mare mister din întregul Război Rece este cum de nu a reuşit paradisul muncitorilor să producă o simplă pereche de blugi bine făcută.

Spiritul jeanşilor

Odată ca niciodată, în Vestul Sălbatic a fost inventat un obiect de îmbrăcăminte universal. Jeanşii şi-au început existenţa ca pantaloni rezistenţi de lucru ai minerilor şi văcarilor. În anii 1970, erau cel mai popular articol de îmbrăcăminte din lume şi un puternic simbol politic a ceea ce nu funcţiona în sistemul economic sovietic. De ce? Cum de Sovietele nu puteau să copieze Levi 501, aşa cum copiaseră bomba atomică?

Jeanşii, aşa cum îi ştim astăzi, au fost inventaţi în anul 1873, când negustorul de galanterie bavarez Levi Strauss şi Jacob Davis, croitor din Reno, au patentat folosirea de nituri de cupru pentru întărirea buzunarelor la salopetele minerilor. Materialul folosit de ei era denimul (iniţial numită „serge de Nîmes", aşa cum şi „jeans" provine, probabil, din „Genoa"), produs de fabrica Amoskeag din Manchester, New Hampshire, din bumbac american vopsit cu indigo american. Prima fabrică Levi's era în San Francisco. În anul 1886 acolo a apărut pentru prima dată celebra emblemă din piele cu doi cai care nu reuşeau să rupă în două o pereche de Levi's; logoul roşu a apărut în 1936. Jeanşii sunt uşor de fabricat, uşor de curăţat, greu de uzat şi confortabil de purtat. Dar la fel sunt şi salopetele muncitorilor britanici (care au fost purtate de Churchill în timpul războiului), numite „dungarees", după numele ţesăturii provenite din Dongri, în India. Şi atunci, de ce au ajuns jeanşii californieni – care le erau distribuiţi şi prizonierilor din multe penitenciare de stat – să domine lumea modei? De vină sunt două dintre cele mai pline de succes industrii ale secolului XX: filmele şi marketingul.

Totul a început atunci când tânărul John Wayne a renunţat la franjurii complicaţi de piele din primele filme cu cowboy pentru nişte jeanşi simpli, în filmul *Diligenţa* (1939). Au urmat jeanşii şi pantalonii de piele ai lui Marlon Brando din *Sălbaticul* (1953), apoi vestimentaţia în roşu (jacheta), alb (tricoul) şi albastru (jeanşii) a lui James Dean în *Rebel fără cauză* (1955) şi jeanşii negri ai lui Elvis Presley din *Jailhouse Rock* (1957). Marketingul a sprijinit şi el noul look sălbatic prin Marlboro Man, cowboy-ul îmbrăcat în denim şi fumând o ţigară, imaginat de directorul executiv de publicitate Leo Burnett în 1954. O altă adeptă timpurie a denimului a fost Marilyn Monroe; una dintre primele sale serii de fotografii o arăta într-un costum de puşcăriaşă ce nu o avantajează. Esenţială era asocierea dintre jeanşi şi revolta tinerească. Încă din anii 1830 liderul mormon Brigham Young condamnase pantalonii cu nasturi ca pe nişte „pantaloni ai păcatului". În 1944, revista *Life* a provocat un scandal publicând fotografia a două femei de la Universitatea Wellesley îmbrăcate în jeanşi[88]. Când concurentul lui Levi's, Lee, a introdus fermoarul, reputaţia de provocator sexual al jeanşilor era deja stabilită – ceea ce e ciudat, dacă ne gândim cât de greu e să faci sex cu cineva care poartă jeanşi strânşi pe picior. Aceşti pantaloni urcau tot mai mult pe scara socială. Au început prin a fi purtaţi de ajutoarele de la fermă şi de puşcăriaşi; apoi, în timpul războiului, au fost obligatorii pentru angajaţii din domeniul apărării; au ajuns tipici pentru găştile de motociclişti în anii de după război; au fost adoptaţi de către studenţii de pe Coasta de Vest şi din Ivy League; au promovat fiind purtaţi de scriitorii „beat", folkiştii şi formaţiile pop din anii 1960; şi au sfârşit prin a fi purtaţi în public de către toţi preşedinţii de după Richard Nixon. Evoluţia companiei Levi's a fost spectaculoasă. În 1948, compania vindea 4 milioane de perechi de jeanşi; în 1959, ajunsese la 10 milioane. Vânzarea de jeanşi a crescut de zece ori între anii 1964 şi 1975, depăşind cifra de un miliard de dolari. În 1979 ajunsese la pragul de două miliarde de dolari. Iar Levi's nu era decât unul dintre mai multe branduri de succes, alături de concurenţii săi Lee şi Wrangler.

Aceste haine atât de americane nu-i atrăgeau numai pe americani, cum s-a văzut în anii 1960 şi 1970, când Levi's s-a lansat în export. Pentru tinerii din toată lumea, jeanşii reprezentau revolta unei generaţii împotriva convenţiilor vestimentare îmbătrânite ale epocii postbelice. Spiriduşul jeanşilor ieşise din sticlă, iar acea sticlă era, foarte probabil, recipientul cu contururi atât de specifice al băuturii Coca-Cola. Părea că nu va mai dura mult până când Levi Strauss & Co avea să-şi îndeplinească dorinţa declarată de

„a îmbrăca lumea". „Lumea e azi ţara blue-jeanşilor", declara revista *Life* în 1972[89]. Extinzându-se peste ocean, Levi's învăţase ceva de la Coca-Cola. Lichidul cafeniu şi spumos inventat de John Pemberton în 1886 prin carbonatarea unui amestec de cocaină obţinută din frunza de coca şi de cafeină extrasă din nuca de kola reuşise să întreacă chiar şi brandul Singer la nivel global. Coca-Cola îşi spunea deja „Băutura Internaţională" în anul 1929, când se vindea în 78 de ţări, printre care şi Birmania – unde logoul său inspirat din stilul caligrafic spencerian se putea vedea, cu totul nepotrivit, chiar şi la intrarea pagodei Schwe Dagon, în Rangoon[90]. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Coca-Cola a reuşit să deschidă 64 de fabrici de îmbuteliere în şase ţări aflate în război. Ea a reuşit chiar să deschidă o fabrică de îmbuteliere în Laos, în 1973, la apogeul războiului din Vietnam.

Pentru Levi's şi Coca-Cola, o barieră impenetrabilă era reprezentată de Cortina de Fier pe care Războiul Rece o trăsese deasupra unei jumătăţi din Europa. Deţinătorul firmei Coca-Cola, Robert W. Woodruff, a refuzat din principiu să fie implicat în Expoziţia Naţională Americană din Moscova, învinuindu-l personal pe vicepreşedintele Richard Nixon pentru faptul că Pepsi reuşise lovitura publicitară de a-l face pe liderul sovietic Nikita Hruşciov să guste din această băutură a rivalilor, după dezbaterea televizată a celor doi lideri în deschiderea Expoziţiei din iulie 1959[91].

În limbajul Războiului Rece era limpede cine era „Vestul" şi cine era „Estul". Estul începea de la râul Elba, care fixa graniţa dintre Republica Federală Germană şi Republica Democrată Germană şi se sfârşea la graniţa dintre Republica Populară Democrată Coreeană şi Republica Coreea. Dar din punctul de vedere al Orientului real – din Orientul Mijlociu până în Extremul Orient – lumea părea să fi fost împărţită între două Vesturi rivale, unul capitalist şi unul comunist. Conducătorii păreau destul de asemănători. În multe privinţe, Uniunea Sovietică dorea să imite Statele Unite, să construiască aceleaşi arme şi aceleaşi bunuri de consum. Aşa cum Hruşciov a explicat în „dezbaterea din bucătărie" avută cu Nixon în 1959, sovieticii voiau să-i egaleze pe americani la fiecare produs. Din punct de vedere vestimentar nu era mare diferenţă între cei doi. Îmbrăcat impecabil în negru şi alb, ca şi cum ar fi vrut să deruteze tehnologia televiziunii color pe care trebuia să o pună în valoare, Nixon arăta ca un avocat californian mohorât, ceea ce şi era. Iar Hruşciov, cu costumul său deschis şi cu pălăria, de asemenea, deschisă la culoare, semăna mai mult cu un congresman din Dixie care bea prea multe Martini-uri la prânz.

Ca toţi tinerii din lume, adolescenţii din Uniunea Sovietică şi din statele-satelit din estul Europei îşi doreau şi ei jeanşi. Aşa că e bizar că principalul rival al Statelor Unite din epoca postbelică nu a reuşit să copieze acest articol de îmbrăcăminte atât de banal. Am putea crede că pasiunea pentru denim a Vestului i-a ajutat chiar pe sovietici. Uniunea Sovietică se pretindea paradisul proletarilor, iar jeanşii erau mai uşor de confecţionat decât pantalonii Sta-Prest (pe care tot Levi Strauss i-a creat în 1964). Însă blocul comunist nu a reuşit să înţeleagă atracţia unui articol vestimentar care putea simboliza foarte bine virtuţile muncitorului sovietic dedicat. În schimb, blue-jeanşii şi muzica pop de care erau inextricabil legaţi au devenit simboluri esenţiale ale superiorităţii Vestului. Armele nucleare ale americanilor nu au fost niciodată lansate împotriva sovieticilor; în schimb, Levi's a expus jeanşii în Moscova şi în 1959, şi în 1967.

Un student care trăia în spatele Cortinei de Fier (de exemplu, în Berlinul de Est) din anii 1960 nu ar fi vrut să se îmbrace în uniforma de cercetaş a tinerilor pionieri. El voia

să se îmbrace ca tinerii şmecheri din Vest. Stefan Wolle era pe atunci student în Germania de Est. El îşi aminteşte:

> La început, nu se putea [să cumperi jeanşi în RDG]. Jeanşii erau consideraţi întruchiparea imperialismului cultural anglo-saxon, iar dacă îi purtai, erai rău văzut. Nici nu aveai de unde să-i cumperi. [Dar] mulţi le-au cerut rudelor lor din Vest să le aducă câte o pereche [...]. Îi purtau şi asta îi înfuria pe profesori, şefii de la serviciu şi pe poliţiştii de pe stradă. Astfel a apărut o piaţă neagră de mărfuri occidentale, care păreau să ameninţe statul[92].

Acest articol de îmbrăcăminte era atât de dorit, încât poliţiştii sovietici au creat sintagma „infracţiuni asociate cu jeanşii", care desemnau „încălcări ale legii făcute din dorinţa de a obţine, prin orice mijloace, articole făcute din denim". În 1986, filozoful francez de stânga şi fostul tovarăş de arme al lui Che Guevara, Régis Debray, remarca: „Există mai multă putere în muzica rock, în videoclipuri, în blugi, în fast-food, în reţelele de canale de ştiri şi în sateliţii TV decât în toată Armata Roşie"[93]. Acest lucru era clar la jumătatea anilor '80. Dar în 1968 nu era deloc sigur.

Anul 1968 a fost un an al revoluţiilor de toate felurile, de la Paris la Praga, de la Berlin la Berkeley şi chiar la Beijing[94]. Factorul comun al acestor contestări ale repartizării puterii în Războiul Rece era tinereţea. Rareori s-a mai întâmplat în epoca modernă ca tinerii între 15 şi 24 de ani să reprezinte o parte atât de mare a populaţiei ca în deceniul de după 1968. După ce, la jumătatea anilor 1950, tineretul scăzuse la 11% din populaţia Statelor Unite, la jumătatea anilor 1970 el a atins 17%. În America Latină şi în Asia el a depăşit 20%. În acelaşi timp, expansiunea învăţământului superior, mai ales în Statele Unite, făcea ca un număr mai mare ca niciodată de tineri şi tinere să meargă la universitate. În 1968, studenţii reprezentau peste 3% din toată populaţia Statelor Unite, pe când în 1928 ei fuseseră mai puţini de 1%. O expansiune mai modestă avusese loc şi în Europa. Era generaţia exploziei demografice de după război: tineri numeroşi, educaţi şi prosperi. Aveau toate motivele să fie recunoscători generaţiei părinţilor lor, care se luptaseră pentru libertate şi le dăduseră şanse. Însă ei s-au revoltat.

Pe 22 martie 1968, studenţii francezi au ocupat holul de la etajul opt al Universităţii Paris X Nanterre – sau „Nebunul Nanterre", cum a ajuns să i se spună acestui campus urât din beton. În mai, zeci de mii de studenţi, inclusiv de la elitista Sorbona, se băteau cu poliţiştii pe străzile Parisului[95]. Greva generală a cuprins ţara atunci când sindicatele şi-au dat seama de ocazia de a face presiuni asupra guvernului vulnerabilizat pentru a obţine mărirea salariilor. Scene asemănătoare au avut loc şi la Universitatea California, Berkeley, la Universitatea Liberă din Berlin şi chiar la Harvard, unde membrii organizaţiei Studenţii Pentru o Societate Democratică au ocupat casa preşedintelui universităţii, iar membri ai Alianţei Muncitori-Studenţi au luat cu asalt University Hall (redenumită temporar Che Guevara Hall), evacuându-i pe decanii care îşi aveau birourile acolo.

La suprafaţă, această revoltă de campus era îndreptată împotriva războiului Statelor Unite pentru păstrarea independenţei Vietnamului de Sud, un război care, până în 1968, adusese moartea a peste 30.000 de americani şi pierduse aprobarea majorităţii populaţiei. Generaţia '68 a sprijinit, de asemenea, şi mişcarea pentru drepturi civile a afro-americanilor, o provocare liberală clasică adresată barierelor rămase în calea

egalităţii rasiale în Sudul american. Însă o mare parte din limbajul anului 1968 era marxist, descriind aproape toate conflictele, de la cel din Israel până la cel din Indochina, ca pe o luptă antiimperialistă. Din punctul de vedere al liderilor doctrinari ai studenţilor, precum Daniel („Danny le Rouge") Cohn-Bendit şi Rudi Dutschke, scopul lor era „o insurecţie în centrele capitalismului". „Omenirea nu va fi fericită", declarau *les enragés*, „până când ultimul capitalism nu va fi spânzurat de maţele ultimului birocrat". Situaţioniştii, fiind anarhişti, doreau abolirea muncii înseşi, îndemnându-i pe studenţi: *Ne travaillez jamais* – „Să nu munciţi niciodată"[96]. Dar o anumită cerere practică spunea enorm de mult despre scopurile adevărate ale revoluţiei, şi aceasta se referea la accesul nelimitat al băieţilor în dormitoarele fetelor – de unde şi îndemnul: „Descheiaţi-vă la minte la fel de des ca la pantaloni!". Pe un zid, un graffiti spunea: „Cu cât vreau mai mult să fac dragoste, cu atât vreau mai mult să fac revoluţie. Cu cât vreau mai mult să fac revoluţie, cu atât vreau mai mult să fac dragoste"[97]. Studentele erau încurajate să experimenteze grade până atunci interzise de expunere. De la pijamalele fără formă ale Gărzilor Roşii maoiste şi până la blugii evazaţi ai hippy-ilor, revoluţia din 1968 era obsedată de haine. De la fusta mini şi până la bikini, revoluţia sexuală era obsedată de dispariţia lor. „Femeile trebuie să respingă rolul lor de consumator principal în statul capitalist", declara feminista de origine australiană Germaine Greer, căreia îi plăceau mai mult partidele de distracţie decât Partidul[98].

Ironia este că generaţia 1968, care denunţa non-stop imperialismul american din Vietnam şi spărgea simbolic ferestrele reprezentanţei American Express din Paris, era dependentă cronic de cultura populară americană. Uniforma revoluţiei tinerilor rămâneau blugii – croiţi acum cu talie joasă şi evazaţi. Companiile de discuri le ofereau imnuri: *Street Fightin' Man* de Rolling Stones (scos de compania Decca în decembrie 1968) şi *Revolution* de Beatles (scos cu patru luni înainte de compania Apple a formaţiei) – ambele cântece remarcându-se prin scepticismul lor cu privire la avantajele unei revoluţii. Pantalonii de denim şi discurile de vinil au fost unele dintre produsele cele mai de succes ale capitalismului de la sfârşitul secolului XX. Şi, ca şi în anii 1920, o politică a prohibiţiei – de astă dată a narcoticelor – a dat criminalităţii organizate un nou câmp de manifestare. Situaţioniştii francezi puteau să-şi arunce oprobriul asupra societăţii de consum şi a culturii acesteia bazate pe materialism cras şi publicitate ubicuă (ceea ce Guy Debord numea dispreţuitor „societatea spectacolului"), dar cei care se răzvrăteau la Paris împotriva capitalismului subestimau beneficiile pe care ei înşişi le primeau din partea sistemului. Chiar dacă din când în când existau agresiuni din partea poliţiştilor needucaţi din clasa de jos, care îi dispreţuiau pe „pletoşii" privilegiaţi din clasa de mijloc, autorităţile din lumea occidentală le dădeau în general studenţilor libertatea de a protesta. Şi majoritatea universităţilor au cedat în faţa cererilor studenţilor. O altă ironie este că o mişcare a tinerilor care voia să „facă dragoste, nu război" a ajuns să fie asociată cu atâta violenţă: revoltele rasiale din oraşele americane, creşterea ratei omuciderilor şi actelor de terorism din Europa de Vest şi Orientul Mijlociu. O nouă epocă a început pe 23 iulie 1968, când Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei a deturnat un avion al companiei El Al care mergea de la Roma la Tel Aviv. Nu mult după aceea, eşarfa Keffiyeh purtată de liderul OEP Yasser Arafat a devenit la fel de şic ca bereta lui Che Guevara.

Dacă treceai Cortina de Fier în 1968, te simţeai ca şi cum ai trece de partea cealaltă a oglinzii. Vizitatorul din vestul Europei găsea aici multe lucruri care îi păreau familiare.

Planificatorii urbani din ambele părţi ale Europei făcuseră aceeaşi greşeală, scoţând oamenii din centrul oraşelor şi aglomerându-i în blocuri de apartamente urâte şi incomode, în stilul strict funcţional Bauhaus care îi încântase pe arhitecţii postbelici. Însă câteva lucruri ce păreau familiare puteau avea înţelesuri cu totul diferite. În Praga, părul lung şi jeanşii erau pe placul tinerilor, care nu agreau preferinţa Partidului Comunist pentru părul tuns scurt, pentru costumele din poliester şi cravatele roşii. Dar le plăceau blugii tocmai pentru că simbolizau Vestul capitalist. Cehii numeau pantalonii din denim *Texas-skis* – pantaloni texani[99]. Deoarece planificatorii economici nu doreau să fabrice acest articol, el nu putea fi obţinut decât prin contrabandă. Cântăreţul pop Petr Janda, al cărui grup numit Olympic se dorea un fel de Beatles al Cehiei*, şi-a obţinut prima pereche de Levi 501 în acelaşi mod; îi erau prea scurţi, dar prietenii lui au fost cuprinşi de invidie[100]. La Praga, totul s-a petrecut ca la Paris: universităţile au devenit scenele ciocnirilor între generaţii. Poetul beatnic Allen Ginsberg a vizitat Universitatea Carolină în primăvara anului 1965; a fost expulzat la începutul lui mai din cauza „versurilor sale neruşinate şi periculoase moral". În noiembrie 1967, studenţii de la Universitatea Carolină s-au adunat în timpul unei întreruperi a curentului electric şi apoi s-au deplasat în centrul Pragăi, cu lumânări aprinse în mâini. Unul dintre studenţii implicaţi în acest protest era Ivan Touška. El îşi aminteşte:

> Erau atât de multe opriri de curent pe atunci – iar lumânările erau un simbol destul de practic la primul nostru protest – aveam lumânări, dar voiam lumină electrică. Însă strigătul „Vrem lumină!" avea un înţeles evident mai general: „lumină", şi nu „întunericul" celei mai înalte instituţii politice de pe atunci – Comitetul Central al Partidului Comunist din Cehoslovacia[101].

În aprilie 1978, Alexander Dubček a lansat „Programul de Acţiune" pentru liberalizarea economică şi politică. E semnificativ faptul că politica sa economică muta accentul de pe industria grea pe bunurile de consum. Dar conducerea sovietică de la Moscova a văzut în Primăvara de la Praga o ameninţare inacceptabilă. La patru dimineaţa, pe 21 august 1968, tancurile şi soldaţii sovietici au înconjurat clădirea Comitetului Central al Partidului Comunist Cehoslovac. Ameninţate de mulţimea furioasă, tancurile au deschis focul, ucigând un tânăr. Pe la ora 9 dimineaţa, soldaţii au asaltat clădirea. Dubček a fost dus cu avionul în URSS, de unde a avut norocul să se întoarcă în viaţă. Un punct-cheie al rezistenţei a fost Piaţa Wenceslas, unde cehii se adunau zilnic în jurul statuii ecvestre al lui Wenceslas, ducele sanctificat al Boemiei din secolul al X-lea. La Paris, studenţii aruncaseră cocteiluri Molotov asupra poliţiştilor. În Praga, pe 19 ianuarie 1969, un student ceh pe nume Jan Palach şi-a îmbibat hainele în benzină şi şi-a dat foc. A murit trei zile mai târziu. În Vest, studenţii se fandoseau cu retorica marxistă, dar în realitate îşi doreau dragoste liberă. De cealaltă parte a Cortinei de Fier, miza era mai mare. În joc era însăşi libertatea.

După 1968, regimul comunist restaurat le-a cerut tuturor muzicienilor rock cehi să dea un examen scris de marxism-leninism. O formaţie de avangardă numită The Plastic People of the Universe, care se înfiinţase la doar o lună după invazia sovietică, a replicat

---

* Cel mai mare hit al lor, intitulat *Zelva* (*Broasca-ţestoasă*), era evident inspirat de John Lennon: „Dacă nu eşti atent la ţestoase/ Te pot păcăli./ E greu să prinzi ţestoase/ Când sunt în apă".

prin cântece precum *O sută de puncte* („Se tem de libertate/ Se tem de democraţie/ Se tem de Declaraţia Drepturilor Omului/ Se tem de socialism/ Şi atunci de ce naiba ne temem noi de ei?")[102]. În curând, motivul a devenit evident. În ianuarie 1970, licenţa de muzicieni profesionişti le-a fost retrasă. Doi ani mai târziu li s-a interzis să cânte în Praga, ceea ce i-a obligat să cânte doar la petreceri private, în zona rurală a Boemiei. După unul dintre aceste evenimente underground – al doilea Festival de Muzică al Culturii Secunde de la Bojanovice din februarie 1976 –, toţi membrii formaţiei, inclusiv vocalistul lor canadian, Paul Wilson, au fost arestaţi. Doi dintre ei, Vratislav Brabenec şi Ivan Jirous, au fost judecaţi pentru „vulgaritate extremă [...], antisocialism [...], nihilism [...] şi decadenţă" şi au fost condamnaţi la 18, respectiv 8 luni de închisoare. Procesul lor a inspirat întemeierea Chartei 77, un grup disident condus de Václav Havel, dramaturg, viitorul preşedinte al Cehoslovaciei. Muzica rock nu a fost niciodată mai angajată politic decât în Praga anilor 1970*.

Dar de ce nu i-au lăsat pur şi simplu pe studenţii cehoslovaci cu jeanşii şi rock'n'roll-ul pe care şi-l doreau? Problema era că societatea de consum reprezenta o ameninţare la adresa sistemului sovietic însuşi. Ea se baza pe piaţă. Răspundea la semnalele date de consumatori – la preferinţa lor pentru jeanşi şi nu pentru pantaloni de flanel, pentru Mick Jagger şi nu pentru Burt Bacharach. Şi dedica o parte tot mai mare din propriile resurse pentru satisfacerea acestor preferinţe. Sistemul sovietic pur şi simplu nu putea face asta. Partidul ştia de ce are nevoie toată lumea – costume maro din poliester – şi îşi făcea comenzile în consecinţă la fabricile deţinute de stat. Alternativa ar fi fost inevitabil subversivă. Interesant e că autorităţile est-germane au dat vina pe provocatorii occidentali „cu pantaloni de cowboy şi cămăşi texane"[103] pentru revolta muncitorilor din 1953. Probabil că Hruşciov şi-ar fi dorit să copieze televizorul color; dar cu siguranţă că el nu voia şi beatleşii. „Tineretul Uniunii Sovietice nu are nevoie de aceste prostii cacofonice", declara el. „De la saxofoane [*sic*] la şişuri nu e decât un pas."[104] În orice caz, pentru ca sovieticii să ţină pasul cu americanii mult mai bogaţi în cursa înarmării din Războiul Rece era nevoie ca tancurile să aibă prioritate în faţa bustierelor, iar bombardierele strategice să fie mai importante decât chitarele electrice Stratocaster. Un critic sovietic observa că „fiecare grăunte de energie folosit pe ringul de dans este energie care poate şi trebuie să fie investită în construirea unei centrale hidroelectrice"[105]. Asta nu a făcut ca jeanşii să nu mai fie introduşi în Rusia prin contrabandă de către afacerişti de pe piaţa neagră numiţi *farţovşciki*, care se specializau în vânzarea blugilor în schimbul căciulilor de blană şi a caviarului, singurele mărfuri pe care voiau să le cumpere vizitatorii occidentali la Moscova. O pereche de jeanşi putea costa pe piaţa neagră între 150 şi 250 de ruble, într-o perioadă când salariul mediu lunar era mai mic de 200 de ruble, iar o pereche obişnuită de pantaloni confecţionaţi în fabricile de stat costa 10 sau 20 de ruble.

După zdrobirea Primăverii de la Praga, sistemul comunist din estul Europei părea de neînlăturat. În Berlin, împărţirea oraşului între Est şi Vest părea permanentă. Dar dacă comuniştii se pricepeau să zdrobească opozanţii politici, rezistenţa lor în faţa societăţii de consum a Vestului era mult mai slabă. Influenţa modei occidentale s-a dovedit imposibil de contracarat, mai ales după ce est-germanii au putut urmări televiziunea

* Printre primii invitaţi oficiali ai lui Havel la Praga după investirea sa ca preşedinte, pe 29 decembrie 1989, au fost Frank Zappa şi Lou Reed.

vest-germană (la radioul vest-german aveau acces de mai mult timp). Designeri precum Ann Katrin Hendel au început să croiască singuri haine în stil occidental pe care le vindeau din portbagajul maşinii. Hendel şi-a făcut chiar şi jeanşi singură:

> Am încercat să-i coasem din prelată, din lenjerie de pat sau din alte ţesături care nu erau de jeans. Am încercat să-i şi vopsim, dar era dificil să pui mâna pe vopsea [...] Erau atât de ceruţi încât oamenii ni-i smulgeau din mână[106].

Foarte important era că succesul industriilor de consum occidentale era acum oglindit de insuccesul jalnic al sovieticilor. Dezvoltarea era extrem de scăzută după anul 1973 (sub 1%), iar productivitatea totală era în declin. Unele întreprinderi de stat reuşeau chiar să scadă valoarea materiilor prime pe care le prelucrau. Aşa cum avertizase Hayek, în absenţa unor preţuri care să fie justificate, resursele erau prost alocate; oficialii corupţi micşorau producţia ca să-şi maximizeze propriile câştiguri ilicite; muncitorii se făceau că muncesc şi, în schimb, directorii se făceau că-i plătesc. Nu doar capitalul industrial, dar şi capitalul uman se degrada; centralele de energie nucleară explodau, iar alcoolismul creştea în rândurile populaţiei. În loc să fie o ameninţare la adresa supremaţiei economice a Statelor Unite, aşa cum spusese Hruşciov, Uniunea Sovietică ajunsese la un consum pe cap de locuitor de 24% din cel al Americii – o ameninţare la adresa Turciei, cel mult[107]. În acelaşi timp, schimbarea relaţiilor între superputeri în direcţia destinderii şi a dezarmării anula capacitatea sovieticilor de a produce arme la nivel de masă. Creşterea preţurilor petrolului în anii 1970 a amânat condamnarea sistemului la moarte. Când preţurile au scăzut, în anii 1980, blocul sovietic a mai rămas doar cu datorii în valută forte – bani împrumutaţi chiar de la sistemul pe care Hruşciov promisese că-l va „îngropa". Mihail Gorbaciov, numit secretar general al Partidului Comunist Sovietic în martie 1985, şi-a dat seama că singura alternativă era reforma economiei şi a sistemului politic, inclusiv în imperiul sovietic din estul Europei. Când noile cuvinte de ordine la Moscova au devenit *perestroika şi glasnost*, dogmaticii din Berlinul de Est au rămas izolaţi, obligaţi să cenzureze publicaţiile şi rapoartele nu doar din Vest, ci şi din Uniunea Sovietică.

Ca şi în anul 1848 sau 1918, şi revoluţiile din 1989 s-au răspândit prin contagiune. În februarie 1989, guvernul polonez a căzut de acord la Varşovia să poarte discuţii cu sindicatul liber Solidaritatea, iar în curând ţara se pregătea pentru alegeri libere. În mai, la Budapesta, comuniştii maghiari s-au hotărât să deschidă graniţa cu Austria. Cortina de Fier începea să se fisureze. Aproximativ 15.000 de est-germani au pornit prin Cehoslovacia într-o „vacanţă în Ungaria", de fapt într-o călătorie dus către Vest. În iunie, Solidaritatea a câştigat alegerile din Polonia şi a format un guvern democratic. În septembrie, comuniştii maghiari au urmat exemplul polonez şi au căzut de acord să organizeze alegeri libere. În luna următoare, pe când Erich Honecker plănuia aniversarea a 40 de ani de existenţă a RDG, sute, apoi mii, apoi zeci de mii, apoi sute de mii de oameni au ieşit în stradă la Leipzig, mai întâi scandând „*Wir sind das Volk*" („Noi suntem poporul"), iar după aceea „*Wir sind ein Volk*" („Noi suntem un singur popor"). De această dată, spre deosebire de Budapesta în 1956 şi Praga în 1968 – dar şi de Gdańsk în decembrie 1981 şi de Beijing în iunie 1989 –, soldaţii au rămas în cazărmi. În interiorul Partidului Comunist din RDG, în care falimentul ţării era tot mai evident, Honecker a fost înlăturat de către mai tinerii „reformatori". Dar era mult prea târziu

pentru vreo reformă. Alţi oameni din sistem, mai agili, de exemplu cei din România, schimbau deja tabăra, calculând beneficiile pe care ei înşişi le puteau obţine de pe urma reformelor de piaţă.

Pe 9 noiembrie 1989, un număr de ziarişti uluiţi din Berlinul de Est au fost informaţi că „s-a luat decizia să facem posibilă, pentru orice cetăţean, părăsirea ţării prin punctele oficiale de trecere a frontierei [...] începând chiar din acest moment". Iar vestea a făcut ca o mulţime enormă de locuitori din Berlinul de Est să se îndrepte spre punctele de graniţă. Neavertizaţi, grănicerii au decis să nu se opună. Până la miezul nopţii, toate vămile fuseseră forţate şi începuse una din cele mai mari petreceri ale secolului, urmată imediat de una dintre cele mai mari partide de cumpărături. După căderea Zidului Berlinului, Războiul Rece se terminase în linii mari, deşi el nu a luat sfârşit decât după eşecul puciului de la Moscova din august 1991 şi după desprinderea din Uniunea Sovietică a statelor baltice, Ucrainei, Belarusului, precum şi a celor trei mari republici caucaziene şi a celor cinci „stan"-uri din Asia Centrală.

Puţini prevăzuseră acest lucru*. Pentru unii, era „sfârşitul istoriei", victoria definitivă a modelului capitalist liberal[108]. Pentru alţii, era „triumful Occidentului", victoria politică a trei lideri carismatici: Ronald Reagan, papa Ioan Paul al II-lea şi Margaret Thatcher[109]. O a treia opinie atribuie victoria naţionalismului. Însă cel mai iscusit analist a fost acel director executiv italian care a deschis o linie de producţie de „jeanşi perestroika" strânşi pe corp. Uniunea Sovietică şi sateliţii săi eşuaseră în primul rând ca societăţi de consum. Nu întâmplător protestele populare din 2006 împotriva regimului autoritar inflexibil din Belarus s-au exprimat prin purtarea jeanşilor – însă Minskul aşteaptă încă o Revoluţie a Denimului[110].

Pijamale şi eşarfe

În urma Revoluţiei comuniste a lui Mao Zedong din 1949, China a devenit cea mai cenuşie ţară din lume. Ultimele urme ale industriei producătoare de mătase din epoca Qing dispăruseră. Dispăruseră şi veşmintele occidentale purtate de naţionaliştii din perioada interbelică. Acum toată lumea purta, în intenţia de a atinge o strictă egalitate, haine care semănau foarte mult cu pijamalele. Pijamale cenuşii. Însă astăzi, când te plimbi pe o stradă chinezească obişnuită, în jur vezi un caleidoscop de mode vestimentare occidentale. În toate marile oraşe, panouri de reclamă înfăţişează realităţile brandurilor occidentale precum Armani sau Ermenegildo Zegna. Ca orice revoluţie industrială, şi cea a Chinei a început cu producţia de textile. Până de curând, în Zonele Economice Speciale de pe coastă se producea îmbrăcăminte pentru export către ţările occidentale. Acum, când în ţările vestice cererea a scăzut din cauza crizei, principala provocare cu

* Profeţia cea mai exactă şi mai uimitoare a fost cea a jurnalistului american James P. O'Donnell, într-un articol intitulat „Trenul-fantomă din Berlin", publicat în revista vest-germană *Reader's Digest*, ediţia *Das Beste* din ianuarie 1979, care prevedea distrugerea Zidului zece ani mai târziu, şi chiar vinderea unor bucăţi din el ca suveniruri. Din păcate, vizionarismul lui nu a primit nici o răsplată – iar unei generaţii întregi de „sovietologi" academici impostori nu i-a cerut nimeni nici o despăgubire. Prognoza politică rămâne o meserie foarte ineficientă.

care se confruntă politicienii din Beijing este cum să-i facă pe muncitorii chinezi să economisească mai puţin şi să consume mai mult; cu alte cuvinte, să-şi cumpere mai multe haine. Se pare că triumful societăţii de consum a Vestului este ca şi atins. Dar chiar aşa stau lucrurile?

Istanbul este un oraş cosmopolit în care accesoriile occidentale se găsesc pe toate străzile. Într-o plimbare pe strada comercială principală, Istiklâl Caddesi, te simţi la fel ca oriunde altundeva în lumea mediteraneană. Dar dacă ajungi într-o altă zonă a oraşului – de exemplu în cartierul Fatih, lângă Sultan Ahmet – totul se schimbă. Pentru musulmanii ortodocşi, normele occidentale de îmbrăcăminte feminină sunt de neacceptat, pentru că lasă la vedere mult mai mult decât îngăduie religia lor*. Din acest motiv, în ţara aceasta preponderent musulmană, baticul, vălul (*niqāb* sau *khimār*) şi acoperământul corporal negru şi larg (*abaya*) încep să fie din nou purtate, tot mai mult.

Este o schimbare de direcţie majoră pentru Turcia. Aşa cum am văzut în capitolul 2, întemeietorul Republicii Turce, Kemal Atatürk, a început occidentalizarea modului de a se îmbrăca al turcilor interzicând portul hainelor religioase în toate instituţiile de stat. Guvernul militar laic, care a venit la putere în 1982, a reînviat această politică, interzicând studentelor purtarea de baticuri în universităţi. Interdicţia a fost aplicată riguros abia în 1997, când Curtea Constituţională a decis că portul baticului în spaţiile academice – atât şcoli, cât şi universităţi – încalcă articolul al doilea din constituţia ţării, care consfinţeşte caracterul laic al republicii. (Purtarea de bărbi lungi de către studenţii bărbaţi a fost şi ea proclamată neconstituţională.) Când autorităţile universitare şi şcolare au chemat forţele de poliţie pentru a pune în practică hotărârea, ţara a intrat în criză. În octombrie 1998, în jur de 140.000 de oameni au protestat împotriva interdicţiei formând un lanţ uman în peste 25 de provincii. La Istanbul, mii de fete au ales să lipsească de la ore, dar să nu-şi scoată baticurile; unele au participat la mitinguri zilnice la porţile şcolilor. La Universitatea Inönü din Anatolia de Est, o demonstraţie împotriva interdicţiei a devenit violentă, ceea ce a dus la arestarea a 200 de protestatari. Unele tinere din oraşul Kars din regiunea de est s-au sinucis în semn de protest**, iar un judecător care susţinea interdicţia a fost asasinat la tribunal, în mai 2006. În 2008, guvernul islamist, condus din 2003 de către Partidul Dreptăţii şi Dezvoltării avându-l în frunte pe Recep Tayyip Erdoğan, a amendat constituţia pentru a îngădui portul baticurilor în universităţi, dar hotărârea a fost respinsă de Curtea Constituţională. Şi Curtea Europeană a Drepturilor Omului a susţinut interdicţia asupra baticului.

---

* Imperativul acoperirii capetelor femeilor (termenul arab este *hijāb*) şi a corpului acestora (*jilbāb*) apare în Coran, care le porunceşte femeilor să-şi „supună ochii şi să-şi păstreze castitatea. Ele nu îşi vor arăta nici o parte a corpului lor, cu excepţia celor strict necesare. Îşi vor acoperi pieptul şi nu vor adopta un mod de a se îmbrăca mai relaxat decât în prezenţa soţilor, fiilor, fiilor soţilor lor, fiilor surorilor lor, a altor femei, a servitorilor şi angajaţilor bărbaţi a căror pornire sexuală a fost anulată sau a copiilor care nu au atins încă pubertatea" (Sura 24 [Al-Nur]: 31). *Hadith*-ul ce recapitulează faptele lui Mahomed merge mai departe, poruncind acoperirea gâtului, a gleznelor şi încheieturilor. Musulmanii zeloşi susţin portul *burkăi*, termen care se referă, de obicei, la *niqāb* şi *abaya*.

** Aceste evenimente au inspirat importantul roman *Zăpadă* (2002) de Orhan Pamuk. Toţi cei care doresc să înţeleagă psihologia terorismului islamic trebuie să citească conversaţia imaginară din romanul lui Pamuk între directorul sectorului educativ din Kars şi asasinul său.

Exemplul ne arată, încă o dată, cât de adânci sunt semnificaţiile pe care le pot avea accesoriile noastre exterioare. Este baticul sau vălul doar o expresie a credinţei personale, pe care orice societate occidentalizată ar trebui să o tolereze pe principiul libertăţii de expresie? Sau este doar un simbol învechit al inegalităţii sexuale statornicite de Islam, pe care o societate laică ar trebui să-l interzică? Chestiunea este descrisă de către islamişti, precum jurnalista Nihal Bengisu Karaca, drept o chestiune ce ţine de libertatea individului şi de drepturile omului:

> Vrem să fim tratate la fel ca femeile care nu poartă eşarfa. Suntem la fel, nu suntem prin nimic diferite şi vrem să fim tratate identic. Avem toate drepturile pe care le au şi ele[...]. Vrem nediscriminare între femeile care nu poartă baticul şi cele care îl poartă[111].

Argumentul islamiştilor este că acoperirea capului este o opţiune inofensivă pe care unele femei aleg să o pună în practică nesilite de nimeni. Vălul, spun ei, este o formă oarecare de îmbrăcăminte feminină, care se găseşte în magazinele din Istanbul în toate variantele şi culorile, chiar brodată cu diamante pentru cele care preferă stilul extravagant. Însă realitatea este că promovarea baticului face parte dintr-un program mai amplu de limitare a drepturilor femeilor prin introducerea legii *sharia* în Turcia şi de obţinere treptată a ceea ce în Iran s-a obţinut dintr-un foc, prin revoluţia din 1979 – o replică dură la intenţia de „vest-toxifiere" (*gharbzadegi*) a Iranului de către şah, intenţie convertită de ayatollahul Khomeini într-o contrarevoluţie sexuală sobră[112]. Pe străzile din Istanbul a apărut deja *burka*, acoperind tot corpul purtătoarelor, din cap până în picioare, cu o singură deschizătură în dreptul ochilor, ca să poată vedea, şi ascunzându-le identitatea atât de mult, încât Adunarea Naţională franceză a votat în 2010 interzicerea totală a unor astfel de veşminte. Nu întâmplător, schimbarea vestimentară a fost însoţită de o schimbare în politica externă a Turciei. Fost sprijin de nădejde, pro-american, al NATO şi candidat la aderarea la Uniunea Europeană, Turcia se întoarce tot mai mult spre Est, concurând cu Republica Islamică Iraniană pentru postul de lider al lumii musulmane, în amintirea vremurilor de glorie a puterii otomane.

Pe scurt (sau, dacă vreţi, pe lung), contează mult cum se îmbracă oamenii. Cele două mari salturi economice înainte ale Vestului – evoluţia industrială şi societatea de consum – au fost într-o foarte mare măsură legate de haine: mai întâi de producerea lor cât mai eficientă, apoi de purtarea unor haine tot mai scurte. Răspândirea modului de a se îmbrăca din Occident a fost legată de răspândirea stilului de viaţă occidental, aşa cum revolta împotriva vestimentaţiei occidentale din lumea musulmană este un simptom al unei renaşteri islamice globale. Revoluţionarii iranieni îi catalogau pe occidentalizanţi drept *fokoli*, provenind din cuvântul franţuzesc *faux-col* (papion), iar în Teheran bărbaţii refuză în mod explicit să poarte cravate[113]. Odată cu dezvoltarea comunităţilor musulmane în Europa de Vest, femeile purtând văl sunt astăzi la fel de des întâlnite pe străzile Londrei cum sunt culorile echipei Manchester United pe străzile Shanghaiului. Ar trebui să interzică şi britanicii *burka*? Sau are societatea de consum occidentală un antidot împotriva vălului la fel de eficient cum au fost odată jeanşii pentru „pijamaua maoistă"?

Dacă stăm să ne gândim, poate că nu acestea sunt întrebările pe care trebuie să le punem. Căci ele sugerează că realizările civilizaţiei occidentale – capitalismul, ştiinţele,

domnia legii şi democraţia – se reduc doar la o partidă de cumpărături. Terapia prin shopping nu este un răspuns la toate problemele noastre. Poate că ameninţarea supremă la adresa Vestului nu vine de la islamismul radical sau din vreo altă direcţie exterioară, ci din eşecul nostru de a înţelege şi din lipsa noastră de credinţă în moştenirea noastră culturală.

CAPITOLUL 6

Munca

Creştinismul va dispărea. Se va diminua şi se va risipi. Nu trebuie să găsesc dovezi pentru asta; am dreptate şi realitatea va dovedi acest lucru. Acum noi suntem mai populari decât Iisus Hristos; nu ştiu ce va dispărea mai întâi – rock'n'roll-ul sau creştinismul. Iisus era OK, dar discipolii lui erau obtuzi şi banali. Mă enervează că ei au schimbat mesajul.

John Lennon

În ultimii 20 de ani, am înţeles că în centrul culturii voastre este religia voastră: creştinismul. De aceea a fost Vestul atât de puternic. Fundaţia morală creştină a vieţii sociale şi culturale a făcut posibile apariţia capitalismului şi apoi tranziţia plină de succes la politica democratică. Suntem siguri de acest lucru.

Membru anonim al Academiei
Chineze de Ştiinţe Sociale

Etica muncii şi etica cuvântului

Aşa cum am văzut, de-a lungul a aproximativ 500 de ani, civilizaţia occidentală a ajuns pe o poziţie dominantă în lume. Structurile instituţionale vestice precum corporaţiile, piaţa şi statul-naţiune au devenit standarde globale în economia şi politica competitive – şabloane care trebuie copiate de către restul lumii. Ştiinţa occidentală a modificat paradigmele; ceilalţi le-au urmat sau au rămas în urmă. Sistemul de legi occidental şi modelele politice derivate din ele, inclusiv democraţia, au dislocat sau chiar au înfrânt alternativele ne-occidentale. Medicina vestică i-a împins la periferie pe vraci şi pe alţi vindecători. Mai presus de toate, modelul vestic de producţie industrială şi consum de masă a depăşit toate modelele alternative de organizare economică. La sfârşitul anilor 1990, Vestul era încă văzut ca fiind civilizaţia dominantă din lume. Principalele cinci puteri occidentale – Statele Unite, Germania, Regatul Unit, Franţa şi Canada –, luate laolaltă, reprezentau 44% din totalul producţiei mondiale. Lumea ştiinţifică era dominată de universităţile occidentale, ai căror angajaţi câştigau partea leului din Premiile Nobel şi alte distincţii majore. Un val democratic mătura lumea, în special după revoluţiile din 1989. Brandurile de consum vestice, precum Levi's şi Coca-Cola, apăreau peste tot; arcurile galbene ale restaurantelor McDonald's erau vizibile în toate oraşele mari ale lumii. Uniunea Sovietică se prăbuşise, iar Japonia, care după unele predicţii ar fi putut depăşi Statele Unite, se

împiedicase în evoluţia sa ascendentă şi căzuse într-o stare de creştere zero şi deflaţie. Analiştii din domeniul relaţiilor internaţionale se chinuiau să descopere formule cât mai grandioase pentru a descrie poziţia Statelor Unite, puterea conducătoare a lumii occidentale. Era un imperiu? Un hegemon? O *hyperpuissance*?

În momentul când scriu toate acestea, după explozia a două bule financiare, două războaie neaşteptat de grele şi o mare recesiune – dar mai ales după ce ascensiunea remarcabilă a Chinei a plasat această ţară în locul Japoniei, ca a doua mare economie a lumii –, întrebarea care se pune este dacă nu cumva jumătatea de mileniu de dominaţie occidentală nu se apropie de final.

Suntem oare martori ai declinului Occidentului? Nu ar fi prima dată când se întâmplă acest lucru. Iată cum descria istoricul Edward Gibbon distrugerea Romei de către goţi în august 410:

> În ceasul în care li s-a dat voie să-şi dezlănţuie sălbăticia, când patimile erau arzătoare şi orice era permis [...], romanii au trecut printr-un groaznic măcel; iar [...] străzile oraşului erau pline de cadavre care, în consternarea generală, au rămas neîngropate. [...] Când barbarii întâmpinau vreo rezistenţă, îi masacrau şi pe cei slabi, pe cei nevinovaţi, pe cei neajutoraţi [...]. Matroanele şi fecioarele violate ale Romei au trecut prin chinuri mai înspăimântătoare ca moartea [...]. Cruzii soldaţi şi-au satisfăcut poftele trupeşti fără a ţine seama de rangul sau de voia femeilor captive [...]. În jefuirea Romei, aurul şi bijuteriile au fost căutate cu sârg [...], dar, după ce aceste bogăţii mobile au fost prădate de cei mai zeloşi jefuitori, palatele Romei au fost golite cu barbarie de mobila lor splendidă şi scumpă [...].
>
> Acumularea bogăţiilor nu a făcut decât să stârnească pofta barbarilor rapace, care au început să-i oblige pe prizonieri, prin ameninţări, bătăi şi torturi, să le mărturisească unde îşi ascunseseră comorile [...]. E greu să calculăm numărul cetăţenilor care, de la o situaţie onorabilă şi o avere prosperă, au fost aruncaţi deodată în situaţia jalnică de prizonieri şi exilaţi [...]. Nenorocirea Romei [...] i-a alungat pe locuitorii săi în cele mai izolate, mai sigure şi mai îndepărtate locuri de refugiu[1].

Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman, apărută în şase volume între 1776 şi 1788, spune povestea ultimei prăbuşiri a Occidentului. Mulţi occidentali se tem astăzi că am putea trece printr-o reeditare a acesteia. Dacă ne gândim la cauzele căderii Romei antice, aceste temeri par a fi destul de îndreptăţite. Criză economică; epidemii care au făcut ravagii în rândul populaţiei; traversarea graniţelor imperiului de către imigranţi; apariţia unui imperiu rival – Persia – în Orient; teroarea propagată de goţii lui Alaric şi de hunii lui Attila. Este oare posibil ca, după atâtea secole de supremaţie, să ne confruntăm cu o situaţie asemănătoare? Din punct de vedere economic, Occidentul stagnează, ca urmare a celei mai grave crize financiare de după Marea Criză, în timp ce o parte a Restului se dezvoltă cu o viteză fără precedent. Trăim cu teama de pandemii şi de schimbarea climatului global sub influenţa acţiunii umane. Aflăm date alarmante că unele comunităţi de imigranţi din ţările noastre au devenit focare ale ideologiei islamiste şi ale reţelelor teroriste. Un atac nuclear terorist ar avea efecte mai devastatoare asupra Londrei sau a New York-ului decât atacul goţilor asupra Romei. Totodată, în Orient se ridică un imperiu rival: China, ce are şanse să devină în două decenii cea mai mare economie a lumii.

Cea mai incitantă teză a lui Gibbon din *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman* era că creştinismul a fost unul dintre elementele dizolvante fatale ale civilizaţiei occidentale. Monoteismul, cu accentul său pe viaţa de apoi, venea în contradicţie cu păgânismul multicolor al imperiului la apogeul său. Cu toate acestea, o anumită variantă de creştinism – aceea care a apărut în vestul Europei în secolul al XVI-lea – a oferit al şaselea avantaj esenţial al civilizaţiei occidentale asupra restului lumii: protestantismul – sau, mai exact, etica specifică a muncii dedicate şi a cumpătării care a fost legată de el. E timpul să înţelegem rolul pe care l-a jucat Dumnezeu în ascensiunea Vestului şi să explicăm de ce, la sfârşitul secolului XX, atât de mulţi occidentali şi-au întors faţa de la El.

Dacă luăm la întâmplare exemplul unui industriaş bogat care trăia în Europa la sfârşitul secolului al XIX-lea, sunt şanse foarte mari ca el să fie protestant. După Reformă, care determinase multe state nord-europene să se desprindă de Biserica Romano-Catolică, avusese loc un transfer de putere economică dinspre ţările catolice, precum Austria, Franţa, Italia, Portugalia şi Spania, către cele protestante, precum Anglia, Olanda, Prusia, Saxonia şi Scoţia. Se părea că formele diferite ale credinţei şi variantele de slujbă religioasă erau corelate cu posibilităţile economice ale oamenilor. Dar ce era nou în protestantism? Cum anume îi încurajau învăţăturile lui Luther şi ale urmaşilor săi pe oameni nu doar să muncească din greu, ci şi să acumuleze capital? Cel care a dat cel mai bun răspuns la aceste întrebări a fost un melancolic profesor german pe nume Max Weber – părintele sociologiei moderne şi autorul sintagmei *etică protestantă*.

Weber fusese un copil precoce. Crescuse la Erfurt, unul dintre oraşele de bază ale Reformei germane, iar la 13 ani le dăduse părinţilor săi drept cadou de Crăciun un eseu intitulat „Despre cursul istoriei germane, cu referire specială la poziţia Împăratului şi a Papei". La 14 ani scria scrisori pline de referinţe la autori clasici, de la Cicero la Vergilius, şi deţinea deja vaste cunoştinţe de filozofie, mai ales din Kant şi Spinoza. Cariera academică l-a purtat din triumf în triumf: la 22 de ani era deja avocat în barou. În alţi trei ani a obţinut titlul de doctor cu teza „Istoria organizaţiilor de afaceri medievale", iar la 27 de ani şi-a luat habilitatul cu „Istoria agricolă a Romei şi importanţa ei pentru dreptul proprietăţii". La 30 de ani a fost numit profesor de economie la Freiburg, câştigând faimă şi recunoaştere încă de la prelegerea sa inaugurală, care le recomanda germanilor să fie mai ambiţioşi în imperialismul lor.

Acest traseu academic ascendent a fost întrerupt în 1897, când Weber a suferit o cădere nervoasă care l-a paralizat, după ce tatăl său murise când erau certaţi. În 1899 s-a simţit obligat să renunţe la postul universitar. A petrecut trei ani încercând să-şi revină, în acest timp devenind tot mai preocupat de religie şi de relaţia ei cu viaţa economică. Părinţii săi fuseseră amândoi protestanţi; bunicul său pe linie maternă era un calvinist devotat, iar celălalt bunic era un negustor de pânzeturi plin de succes. Mama sa era o adevărată calvinistă, de un mare ascetism; în schimb, tatăl său fusese un petrecăreţ, trăindu-şi viaţa din plin graţie averii moştenite. De fapt, legătura dintre viaţa religioasă şi cea economică reprezenta enigma din centrul existenţei înseşi a lui Weber. Care dintre părinţii săi avusese o atitudine corectă faţă de bogăţia lumească?

Până la Reformă, pietatea religioasă a creştinilor era considerată ceva foarte diferit de aspectele materiale ale lumii. Era un păcat să dai bani cu camătă. Bogaţii aveau mai puţine şanse decât săracii să intre pe porţile Raiului. Răsplata unei vieţi cucernice era dată după moarte. Toate acestea s-au schimbat din anii 1520, cel puţin în ţările care au

îmbrăţişat Reforma. Reflectând asupra propriei experienţe, Weber a început să se întrebe cum anume reuşise Reforma să facă Nordul Europei mai deschis la capitalism decât Sudul. Pentru a afla răspunsul, el a trebuit să facă o călătorie peste Atlantic.

În 1904, Weber a călătorit în St. Louis, Missouri, pentru a participa la Congresul artelor şi ştiinţelor de la Expoziţia Mondială[2]. Parcul în care avea loc Expoziţia se întindea pe mai mult de 200 de acri şi totuşi părea să nu fie suficient pentru a arăta tot ce avea de oferit capitalismul american. Weber a fost uimit de luminile Palatului Electricităţii. Regele curentului alternativ, Thomas Edison însuşi, era prezent, ca o întruchipare a spiritului întreprinzător american. St. Louis strălucea de minunile tehnologiei moderne, de la telefoane la cinematografe. Cum se putea explica dinamismul acestei societăţi, alături de care chiar şi Germania industrială părea timidă şi domoală? Cu o nerăbdare înfrigurată, Weber a călătorit de-a lungul şi de-a latul Statelor Unite, căutând un răspuns. Cu înfăţişarea sa de profesor distrat neamţ, el le-a făcut o puternică impresie verişoarelor lui americane, Lola şi Maggie Fallenstein, care au fost uimite mai ales de ţinuta sa bizară, compusă dintr-un costum maro în carouri, pantaloni de golf şi şosete maro lungi până la genunchi. Dar asta nu era nimic pe lângă uimirea pe care America i-a produs-o lui Weber. Călătorind cu trenul de la St. Louis în Oklahoma, trecând prin orăşele mici din Missouri precum Bourbon şi Cuba, Weber a înţeles, în sfârşit, totul:

> Locul acesta este incredibil: tabere de corturi pentru muncitori, în special pentru cei care lucrează la numeroasele căi ferate aflate în construcţie; „străzi" aflate în stare naturală, de obicei udate cu petrol de două ori vara pentru a nu se umple de praf, care, de aceea, miros groaznic; biserici de lemn pentru cel puţin patru-cinci confesiuni diferite. [...] Şi, pe lângă acestea, harababura obişnuită de fire de telegraf şi de telefonie şi linii de tren electrice în construcţie, căci „oraşul" se întinde la nesfârşit[3].

Micul oraş St. James, la aproximativ 150 km vest de St. Louis, este caracteristic pentru miile de aşezări noi care răsăreau de-a lungul liniei ferate ce avansa spre vest prin toată America. Când Weber l-a traversat, acum 100 de ani, el a fost uimit de numărul imens de biserici şi capele de toate culorile. Având proaspătă în memorie imaginea spectacolului industrial de la Expoziţia Mondială, el a văzut un fel de sfântă alianţă între succesul material al Americii şi puternica sa viaţă religioasă.

La întoarcerea sa în biroul din Heidelberg, Weber a scris partea a doua a eseului său esenţial *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*. Acesta conţine cel mai puternic dintre toate argumentele în favoarea civilizaţiei occidentale: şi anume că dinamismul său economic era o consecinţă involuntară a Reformei protestante. Dacă alte religii legau sfinţenia de renunţarea la cele lumeşti – călugării în mănăstiri, pustnicii în peşteri –, sectele protestante considerau hărnicia şi cumpătarea expresii ale unui nou tip de sfinţenie muncitoare. Cu alte cuvinte, „chemarea" capitalistă avea origine religioasă: „Pentru a atinge [...] încrederea [că eşti unul dintre cei Aleşi] este recomandată o activitate lumească intensă [...]. Astfel, ascetismul creştin [...] a început să ia parte la viaţa pieţei"[4]. „Munca neobosită", cum îi spunea Weber, era cel mai sigur semn că făceai parte dintre cei Aleşi, grupul select de oameni predestinaţi de Dumnezeu pentru mântuire. Protestantismul, susţinea el, „are efectul de a elibera *acumularea de bogăţii* de inhibiţiile eticii tradiţionaliste; elimină obstacolele din calea efortului de a obţine câştiguri nu

legalizându-le, ci [...] considerându-le dorite direct de Dumnezeu". În plus, etica protestantă le oferea capitaliştilor nişte „muncitori nebăutori, conştiincioşi şi neobişnuit de capabili, devotaţi muncii ca scop al vieţii stabilit astfel de Dumnezeu"[5]. Cea mai mare parte a istoriei, oamenii munciseră ca să trăiască. Dar protestanţii trăiau ca să muncească. Tocmai această etică a muncii, susţinea Weber, a dat naştere capitalismului modern, pe care îl definea drept „un capitalism sobru, burghez, cu o organizare raţională a muncii libere"[6].

Teza lui Weber nu este fără obiecţii. El considera „comportamentul raţional pe baza ideii de chemare" drept „unul dintre elementele fundamentale ale spiritului capitalismului modern"[7]. Însă în alt loc recunoştea caracterul iraţional al „ascetismului creştin": „Tipul ideal de antreprenor capitalist [...] nu ţine nimic din averea sa pentru sine însuşi, cu excepţia sentimentului iraţional de a-şi fi făcut bine treaba"; el „trăieşte pentru binele afacerii sale, şi nu invers", ceea ce „din punctul de vedere al fericirii personale" este, din nou, „iraţional"[8]. Şi mai dubioasă era trimiterea indirectă, usturătoare la evrei, ce reprezentau cea mai clară excepţie de la teza sa*. După Weber, „evreii reprezintă capitalismul aventuros, orientat spre politică şi speculă; etosul lor este [...] al capitalismului-paria. Doar puritanismul poartă etosul organizării raţionale a capitalului şi a forţei de muncă"[9]. De asemenea, Weber nu era deloc atent la succesele întreprinzătorilor catolici din Franţa, din Belgia şi din alte părţi. Manipularea datelor este unul dintre cele mai izbitoare defecte ale eseului său. Citatele din Martin Luther şi din Confesiunea de la Westminster stau alături de cele din Benjamin Franklin şi de nişte statistici insuficiente ale statului Baden cu privire la reuşitele în educaţie şi veniturile respective ale protestanţilor şi ale catolicilor. Cercetătorii ulteriori, în special istoricul economic fabianist R.H. Tawney, au respins teza majoră a lui Weber, conform căreia doctrina religioasă este o cauză a comportamentului economic[10]. Ei susţineau, dimpotrivă, că primii paşi în direcţia spiritului capitalismului au fost făcuţi înainte de Reformă, în oraşele Lombardiei şi Flandrei, în timp ce mulţi dintre liderii Reformei au exprimat opinii vădit anticapitaliste. Cel puţin un studiu major efectuat asupra a 276 de oraşe germane între 1300 şi 1900 nu a găsit „nici un efect al protestantismului asupra creşterii economice", dacă se ia ca punct de reper creşterea ca mărime a oraşelor[11]. Unele studii internaţionale au ajuns la aceleaşi concluzii[12].

Cu toate acestea, avem motive să credem că Weber descoperise ceva important, chiar dacă unele dintre argumentele sale nu erau corecte. Aşa cum a intuit el, după Reformă, ţările protestante din Europa au avut tendinţa să se dezvolte mai rapid decât cele catolice, aşa încât în 1700 le depăşiseră categoric în privinţa venitului pe cap de locuitor, iar în 1940 oamenii din ţările catolice aveau venituri cu 40% mai mici decât cei din ţările protestante[13]. Fostele colonii protestante au dus-o, de asemenea, mai bine decât cele catolice încă din anii 1950, deşi religia nu explică în totalitate diferenţele[14]. Deoarece Luther considera că lectura individuală a Bibliei era de o importanţă crucială, protestantismul

---

* În Statele Unite, evreii au obţinut chiar performanţe superioare protestanţilor, având un procent mai mare de câştig şi de angajare. Dintre directorii executivi ai celor mai mari 100 de companii enumerate de revista *Fortune* în 2003, cel puţin 10% erau evrei, ca şi 23% dintre directorii din topul *Forbes 400*. Evreii au avut succes foarte mare nu doar în companiile financiare, ci au fost şi cofondatori ai unora dintre cele mai mari companii tehnologice, precum Dell, Google, Intel sau Oracle.

a încurajat alfabetizarea, ca să nu mai vorbim de tipar, iar acestea două au încurajat, indubitabil, dezvoltarea economică (acumularea de „capital uman"), ca şi studiul ştiinţific[15]. Faptul nu se verifică doar în ţări precum Scoţia, unde cheltuielile cu educaţia, cifra şcolarizării şi rata alfabetizării erau excepţional de mari, ci în toată lumea protestantă. Oriunde ajungeau misionarii protestanţi, ei promovau alfabetizarea, cu beneficii măsurabile pe termen lung pentru societăţile pe care încercau să le cultive; nu putem spune acelaşi lucru despre misionarii catolici din întreaga perioadă de la Contrareformă până la reformele Conciliului Vatican II (1962-1965)[16]. Tot misionarii protestanţi au făcut ca rata şcolarizării din coloniile britanice să fie de patru sau cinci ori mai mare decât cele din coloniile altor ţări. În 1941, peste 55% din populaţia statului numit astăzi Kerala era alfabetizată, cel mai mare procent din întreaga Indie, de patru ori mai mare decât media din India şi comparabil cu cel din ţările europene sărace, precum Portugalia. Aceasta pentru că misionarii protestanţi erau mai activi în Kerala decât în orice altă regiune a Indiei, fiind atraşi de vechimea comunităţii creştine de aici. Acolo unde misionarii protestanţi nu-şi făceau prezenţa (de exemplu, în regiunile musulmane sau în protectorate precum Bhutanul, Nepalul şi Sikkimul), oamenii din coloniile britanice nu erau mai educaţi[17]. Nivelul activităţii misionare protestante a fost un bun indicator al performanţei economice şi al stabilităţii politice din perioada de după obţinerea independenţei. Sondajele de opinie recente arată că protestanţii dau dovadă de un înalt nivel de încredere reciprocă, o condiţie importantă pentru dezvoltarea unor reţele eficiente de creditare[18]. În general, credinţa religioasă (spre deosebire de respectarea formală a riturilor) de orice tip pare să fie legată de creşterea economică, în special deoarece conceptele de *rai* şi de *iad* reprezintă nişte stimulente pentru o comportare mai bună pe pământ. Aceasta nu se traduce doar prin muncă dedicată şi încredere reciprocă, ci şi prin cumpătare, cinste, încredere şi deschidere către străini, toate reprezentând trăsături benefice economic[19].

Religia contează. În capitolele anterioare am văzut că „etica stabilităţii" confucianistă a jucat un rol în eşecul Chinei imperiale de a dezvolta tipul de cadru instituţional competitiv care a dus în vestul Europei la promovarea inovaţiilor – deşi China nu era nici pe departe o societate statică şi neschimbătoare, aşa cum o descria Weber în continuarea la *Etica protestantă, Confucianism şi taoism* (1916). Am văzut că imamii şi mullahii au sufocat şansa unei revoluţii ştiinţifice în lumea islamică. Şi am văzut şi cum Biserica Romano-Catolică a acţionat ca o frână asupra dezvoltării economice a Americii de Sud. Dar poate cea mai mare contribuţie a religiei la istoria civilizaţiei occidentale a fost alta. Protestantismul i-a făcut pe oameni nu doar să muncească, ci şi să economisească şi să citească. Revoluţia industrială a fost un produs al inovaţiei tehnologice şi al consumului. Dar ea a necesitat şi o creştere a intensităţii şi duratei lucrului, alături de acumularea de capital prin economii şi investiţii. Mai presus de toate, ea depindea de acumularea capitalului uman. În acest scop, promovarea alfabetizării de către protestantism a fost crucială. Dacă ne gândim mai bine, am fi mai îndreptăţiţi să vorbim despre o etică protestantă a *cuvântului*.

Întrebarea este: şi-a pierdut Occidentul de astăzi – sau o parte importantă a lui – şi credinţa, şi etica derivând din ea?

Distraţi-vă !

Europenii sunt astăzi cei mai petrecăreţi oameni din lume. Ei muncesc, în medie, mai puţin decât americanii şi mult mai puţin decât asiaticii. Graţie învăţământului întins pe mulţi ani şi pensionării devreme, mai rămân puţini europeni care să muncească. De exemplu, 54% dintre belgienii şi grecii peste 15 ani fac parte din forţa de muncă, dar în America proporţia este de 65%, iar în China de 74%[20]. Din această forţă de muncă, în Europa s-a aflat în şomaj o proporţie mai mare decât oriunde altundeva în lumea dezvoltată în perioada 1980-2010. Europenii fac şi cele mai multe greve*. Mulţumită zilelor de lucru mai scurte şi vacanţelor mai lungi, europenii lucrează mai puţin[21]. Între anii 2000 şi 2009, un american mediu angajat lucra aproape 1.711 ore pe an (numărul a scăzut din cauza impactului pe care l-a avut criza financiară, ce a scurtat programul multor muncitori). Un german mediu lucra doar 1.437 de ore, cu 16% mai puţin. Acesta este rezultatul unei perioade mai lungi de divergenţă constantă. În 1979, diferenţa dintre numărul orelor de lucru ale europenilor şi numărul celor ale americanilor erau neînsemnate; pe atunci, un lucrător spaniol mediu muncea mai multe ore pe an decât cel

Etica muncii: Numărul de ore lucrate pe an în Vest şi în Est, 1950-2009

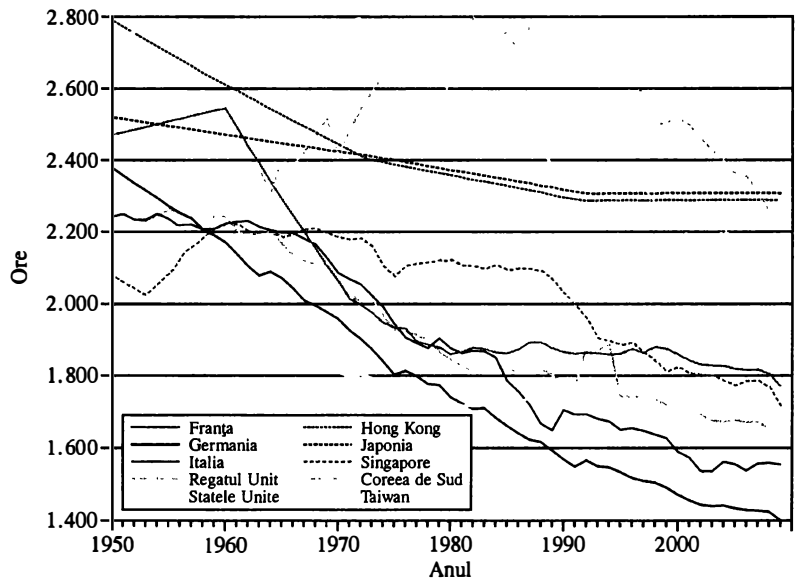

* Totuşi, aceste diferenţe între ţările de pe cele două ţărmuri ale Atlanticului sunt mai mici decât erau altădată. Ca urmare a crizei financiare, şomajul a crescut mult mai mult în Statele Unite decât în majoritatea ţărilor din Uniunea Europeană; în momentul scrierii acestei cărţi, dintre ţările Organizaţiei pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică, doar Ungaria, Irlanda, Portugalia, Slovacia şi Spania au rate ale şomajului mai mari decât în SUA. Calculând după media în cinci ani succesivi (1996-2000) a zilelor de grevă la mia de locuitori, se pare că Danemarca, Spania, Irlanda, Italia şi Franţa sunt mult mai înclinate să facă grevă decât Statele Unite, spre deosebire de ceilalţi membri ai Uniunii Europene.

american. Dar, de atunci, numărul orelor de muncă în Europa a scăzut cu o cincime. Şi numărul orelor de lucru ale asiaticilor a scăzut, dar un muncitor japonez mediu lucrează încă la fel de multe ore pe an ca şi un muncitor american mediu, în timp ce un sud-coreean mediu lucrează cu 39% mai mult. Cei din Hong Kong şi Singapore lucrează şi ei mai mult cu aproximativ o treime din totalul de ore pe an al americanilor[22].

Este izbitor faptul că divergenţa dintre ţările aflate de o parte şi de alta a Atlanticului a coincis aproape perfect cu o divergenţă asemănătoare în materie de religiozitate. Europenii nu doar lucrează mai puţin, ci se şi roagă mai puţin şi sunt mai puţin credincioşi. Era o vreme când Europa putea spune pe bună dreptate că întruchipează „creştinătatea". Europenii au construit cele mai frumoase edificii de pe continent pentru săvârşirea serviciului religios. Aici au avut loc conflicte din cauza diferenţei dintre transsubstanţiere şi consubstanţiere. Ca pelerini, misionari şi conchistadori, europenii au navigat în toate cele patru colţuri ale lumii pentru a-i creştina pe păgâni, convertindu-i la adevărata credinţă. Dar acum europenii au devenit păgâni. După cel mai recent studiu (2005-2008) din *World Values Survey*, 4% dintre norvegieni şi suedezi, precum şi 8% dintre francezi şi germani merg la slujbă la biserică cel puţin o dată pe săptămână, în timp ce americanii care fac acelaşi lucru reprezintă 36%, indienii - 44%, brazilienii - 48% şi africanii subsaharieni - 78%. Procentul este semnificativ mai mare în unele ţări predominant catolice, precum Italia (32%) şi Spania (16%). Singurele ţări în care viaţa religioasă este mai slabă decât în Europa protestantă sunt Rusia şi Japonia. Dumnezeu este considerat „foarte important" de doar unul din zece germani sau olandezi; în Franţa, proporţia este doar puţin mai mare. În schimb, 58% dintre americani declară că Dumnezeu are un loc foarte important în viaţa lor. Locul ocupat de Dumnezeu în viaţa indivizilor este şi mai important în America Latină şi în Africa Subsahariană şi cel mai important e în ţările musulmane din Orientul Mijlociu. Doar în China Dumnezeu este

Credinţa religioasă şi respectarea ritualurilor religioase, la începutul anilor 1980 şi la jumătatea anilor 2000

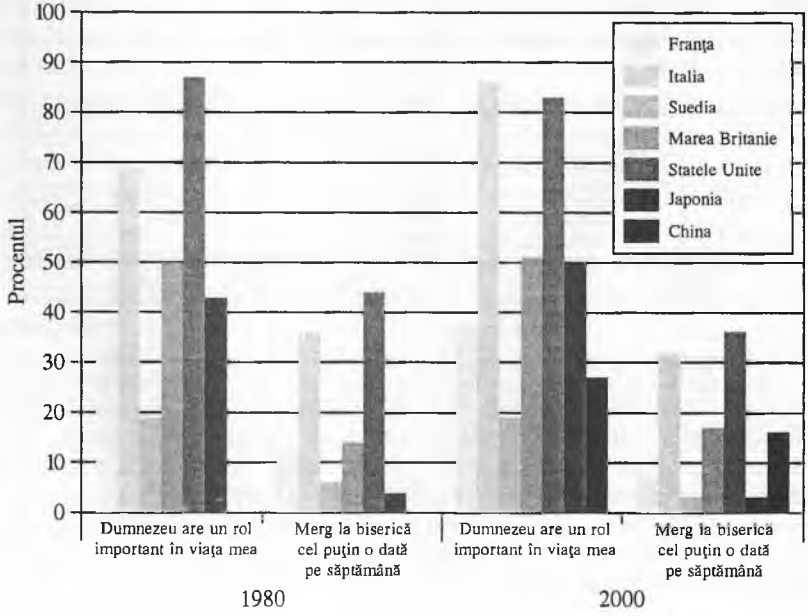

important pentru un număr mai mic de oameni decât în Europa (sub 5%). Mai puţin de o treime dintre americani consideră că politicienii care nu cred în Dumnezeu nu ar trebui să ocupe o funcţie publică, în timp ce norvegienii ce gândesc astfel reprezintă doar 4%, ca şi suedezii, finlandezii 9%, germanii şi spaniolii 11%, iar italienii 12%. Doar jumătate dintre indieni şi brazilieni ar fi de acord cu un politician ateu[23]. Numai în Japonia contează mai puţin decât în Europa de Vest credinţa religioasă în viaţa politică.

Mai ales cazul Marii Britanii este interesant pentru înţelegerea determinării cu care britanicii au căutat să-şi răspândească religia în secolul al XIX-lea. Conform *World Values Survey*, 17% asistă la serviciul religios cel puţin o dată pe săptămână – mai mulţi decât în Europa continentală, dar mai puţin de jumătate din procentul american. Mai puţin de un sfert dintre britanici spun că Dumnezeu are un rol important în viaţa lor, din nou, mai puţin de jumătate din procentul din America. E adevărat că numărul a mai crescut puţin în Regatul Unit după 1981 (când doar 14% spuneau că merg la biserică o dată pe săptămână şi mai puţin de 1/5 spuneau că Dumnezeu are un rol important în viaţa lor). Dar chestionarul nu face distincţie între religii, aşa încât el maschează cu siguranţă un declin în activitatea creştină a britanicilor. Un studiu din 2004 arăta că, într-o săptămână obişnuită, mai mulţi musulmani merg la moschee decât merg anglicanii la biserică. Şi creşterea recentă a procentului participării la viaţa religioasă se explică aproape exclusiv prin dezvoltarea congregaţiilor non-albe, mai ales în cadrul Bisericilor Evanghelică şi Penticostală. Când Christian Research Institute a realizat un recensământ a 18.720 de biserici în duminica din 8 mai 2005, proporţia reală a participării la slujbă s-a dovedit a fi de 6,3% din populaţie, mai mic cu 15% decât cea din 1998. Astfel, Marea Britanie pare să ilustreze declinul credinţei, dar şi al frecventării bisericii, în Europa Occidentală.

Decreştinarea Marii Britanii este un fenomen relativ recent. În a sa *Short History of England* (1917), G.K. Chesterton considera de la sine înţeles că creştinismul înseamnă civilizaţie:

> Dacă doriţi să ştiţi ce vrem să spunem cu afirmaţia că creştinismul a fost şi este o singură cultură sau o singură civilizaţie, avem o explicaţie nerafinată, dar simplă. Este vorba despre [...] cea mai comună utilizare a cuvântului *creştin* [...]. Pe vremuri, acesta avea în vorbirea obişnuită, a oamenilor simpli, înţelesul unei culturi sau civilizaţii. Ben Gunn de pe Insula Comorilor nu îi spunea lui Jim Hawkins: „Mă simt îndepărtat de un anumit tip de civilizaţie", ci: „N-am pus pe limbă mâncare creştinească"[24].

Protestanţii britanici nu au fost niciodată prea religioşi (prin comparaţie, de exemplu, cu catolicii irlandezi), dar până la sfârşitul anilor 1950 era un lucru foarte frecvent şi constant să aparţii de o biserică, deşi nu o frecventai. În anii 1960, mai puţin de 1/5 din populaţia Regatului Unit aparţinea de o biserică. Dar în anul 2000 procentul ajunsese la 1/10[25]. Înainte de 1960, majoritatea căsătoriilor din Anglia şi Ţara Galilor erau oficiate religios într-o biserică; apoi a început declinul, ajungând la vreo 40% la sfârşitul anilor 1990. În prima jumătate a secolului XX, anglicanii care primeau comuniunea în ziua de Paşte reprezentau în jur de 5-6% din populaţia Angliei; abia după 1960 această proporţie a scăzut la 2%. În cazul Bisericii Scoţiei, cifrele manifestă o tendinţă asemănătoare: constante până în 1960, apoi scăzând aproximativ la jumătate. Declinul confirmărilor este şi mai izbitor. În 1910, în Anglia aveau loc 227.135 de confirmări; în 2007, mai existau doar 27.900 – deşi cu doar cinci ani mai înainte numărul fusese cu 16% mai

mare. Între 1960 şi 1979 rata confirmărilor la tinerii între 12 şi 20 de ani a scăzut cu mai mult de jumătate şi apoi a tot continuat să scadă. Astăzi, mai puţin de 1/5 dintre cei care sunt botezaţi primesc şi confirmarea[26]. În Biserica Scoţiei, declinul a fost şi mai evident[27]. Astăzi, în Londra sau Edinburgh, nimeni nu ar mai putea folosi cuvântul *creştin* în sensul în care îl folosea Ben Gunn.

Pare sigur că aceste tendinţe vor persista. Creştinii practicanţi îmbătrânesc: de exemplu, în 1999, 38% dintre metodişti şi dintre membrii Bisericii Reformate Unite aveau 65 de ani sau mai mult, deşi proporţia seniorilor din totalul populaţiei era de 16%[28]. Britanicii tineri sunt tot mai puţin înclinaţi să creadă în Dumnezeu sau în rai[29]. După unele măsurători, Marea Britanie este deja una dintre cele mai atee ţări din lume, în care 56% dintre cetăţeni nu merg deloc la biserică – cel mai mare procent din Europa Occidentală[30]. Chestionarul aplicat în anul 2000 pentru serialul de televiziune al lui Michael Buerk intitulat *Sufletul Britaniei* arăta un grad uimitor de atrofie religioasă. Doar 9% dintre cei chestionaţi credeau că religia creştină este cea mai bună cale spre Dumnezeu; 32% considerau toate religiile la fel de valabile. Deşi doar 8% se considerau atei, 12% mărturiseau că nu ştiu în ce să creadă. Peste 2/3 dintre respondenţi spuneau că nu subscriu la nici un ghid moral precis definit, fapt recunoscut de 85% dintre tinerii sub 24 de ani. (Ciudat este că 45% dintre cei chestionaţi spuneau că declinul religiozităţii înrăutăţise situaţia ţării.)

Unii dintre cei mai importanţi scriitori britanici ai secolului XX au anticipat criza religioasă a Marii Britanii. Profesorul C.S. Lewis de la Oxford (cunoscut astăzi mai ales pentru poveştile lui alegorice pentru copii) a publicat *Scrisorile lui Zgândărilă* (1942) în speranţa că, dacă îşi va bate joc de diavol, acesta va rămâne la distanţă. Şi Evelyn Waugh ştia, aşa cum a şi scris în trilogia sa despre epoca războiului *Sword of Honour* (1952-1961), că scrie epitaful unei forme învechite de romano-catolicism englez. Amândoi şi-au dat seama că al Doilea Război Mondial reprezenta o gravă ameninţare la adresa religiei creştine. Dar premoniţiile lor cu privire la epoca secularizării s-au adeverit abia în anii 1960. De ce şi-au pierdut britanicii vechea credinţă? Ca atâtea întrebări dificile, şi aceasta pare, la prima vedere, să aibă un răspuns simplu. Dar, înainte să dăm vina, aşa cum a făcut poetul Philip Larkin, pe „Anii '60" – The Beatles, pilula contraceptivă şi fusta mini –, trebuie să ne amintim că Statele Unite s-au bucurat şi ele de toate aceste plăceri lumeşti, fără a înceta să fie o ţară creştină. Întrebaţi-i pe europenii de astăzi şi vă vor răspunde că credinţa religioasă este doar un anacronism, un vestigiu al superstiţiilor medievale. Îşi vor da ochii peste cap când va veni vorba de zelul religios al aşa-numitei „centuri a Bibliei" din America – fără să-şi dea seama că de fapt adevărata anomalie este lipsa lor de credinţă.

Cine a ucis creştinismul în Europa, dacă nu John Lennon?[31] Oare spiritul capitalismului, aşa cum prevăzuse însuşi Weber, era menit să distrugă etica protestantă din care se născuse, în timp ce materialismul corupea ascetismul original al celor religioşi („ipoteza secularizării")[32]? Era şi părerea romancierului şi (la bătrâneţe) ascetului Lev Tolstoi, care vedea o contradicţie fundamentală căscându-se între învăţăturile lui Hristos şi „acele condiţii obişnuite de viaţă pe care le numim civilizaţie, cultură, artă şi ştiinţă"[33]. Dacă era aşa, ce anume din dezvoltarea economică era incompatibil cu credinţa religioasă? Era cumva schimbarea rolului femeii şi declinul familiei tradiţionale – lucru care explica şi scăderea numărului de membri ai unei familii, dar şi declinul demografic al Vestului?

Era cumva cunoaşterea ştiinţifică – ceea ce Weber numea „dezvrăjirea lumii", în special teoria darwiniană a evoluţiei, care a anulat istoria biblică a creaţiei divine? Era oare creşterea speranţei de viaţă, din cauza căreia viaţa de apoi a devenit o destinaţie mult mai puţin îngrijorătoare? Să fi fost oare statul bunăstării, acest păstor laic care ne îngrijea din leagăn până la groapă? Oare creştinismul european fusese ucis de preocuparea cronică faţă de sine a culturii moderne? Să fi fost oare ucigaşul eticii protestante a muncii în Europa nimeni altul decât Sigmund Freud?

În *Viitorul unei iluzii* (1928), Sigmund Freud, părintele psihanalizei, originar din Moravia, şi-a propus să-l contrazică pe Weber. Din punctul de vedere al lui Freud, care era un evreu ateu, religia nu putea fi forţa conducătoare din spatele realizărilor civilizaţiilor vestice deoarece ea era, în esenţă, o „iluzie", o „nevroză universală", ce avea menirea de a-i împiedica pe oameni să cedeze în faţa instinctelor lor primare – mai exact, a dorinţelor sexuale şi a impulsurilor distructive violente. Fără religie, ar fi fost dezastru:

> Dacă orice interdicţie ar fi ridicată, atunci orice bărbat şi-ar putea alege orice femeie ca obiect sexual. Oricine şi-ar putea ucide fără ezitare rivalul şi pe oricine altcineva i-ar sta în cale – iar fiecare ar putea lua ce vrea din bunurile altuia, fără să ceară permisiunea[34].

Religia nu interzicea doar promiscuitatea sexuală şi violenţa dezlănţuită. Ea îi şi împăca pe oameni cu „cruzimea sorţii întruchipate în moarte" şi cu „suferinţele şi privaţiunile" vieţii cotidiene[35]. Când religiile monoteiste au concentrat toţi zeii în unul singur, „relaţia omului cu acesta putea atinge intimitatea şi intensitatea relaţiei dintre copil şi tatăl său. Dacă va face totul pentru tatăl său, poporul ales (copilul iubit) va fi, cu siguranţă, răsplătit"[36].

Freud nu spera că omenirea s-ar putea vreodată emancipa în întregime de religie şi în nici un caz în Europa. Cum el însuşi spunea:

> Religia nu va putea fi eliminată din civilizaţia noastră europeană decât de alt sistem de doctrine; iar un astfel de sistem ar adopta de la bun început toate caracteristicile psihologice ale unei religii – aceeaşi sanctitate, rigiditate şi intoleranţă, aceeaşi interdicţie a gândirii – pentru a se apăra[37].

În anii 1930, acest lucru părea plauzibil, căci şi Stalin, şi Hitler îşi răspândeau culturile monstruoase. Dar în ambele cazuri religiile totalitarismului politic nu au reuşit să controleze instinctele primare descrise în teoria freudiană a religiei. În 1945, Europa zăcea epuizată după o criză de violenţă – inclusiv violenţă sexuală şocantă, sub forma violurilor în masă – cum nu se mai văzuse de pe vremea lui Timur. Reacţia iniţială a multor ţări, mai ales a celor (precum Uniunea Sovietică) traumatizate de uciderile în masă, a fost o întoarcere la religia reală şi la ritualurile ei tradiţionale de jelire a morţilor.

Însă, în anii 1960, o generaţie prea tânără ca să-şi amintească anii războiului total şi ai genocidului căuta o nouă supapă postcreştină pentru dorinţele lor refulate. Teoriile freudiene, cu descrierea negativă a reprimării şi cu simpatia lor explicită pentru impulsul erotic, au jucat, cu siguranţă, un rol important în scoaterea tinerilor din biserici şi aducerea lor în sex-shopuri. În cartea sa *Civilizaţia şi neajunsurile ei* (1929-1930, dar publicată prima oară în America în 1961), Freud susţinea că există o „antiteză" fundamentală între civilizaţie aşa cum arăta ea atunci şi instinctele primare ale omului:

Existenţa acestei înclinaţii către agresiune pe care o simţim în noi înşine şi care presupunem pe bună dreptate că există şi în ceilalţi este factorul ce perturbă relaţia noastră cu aproapele şi forţează civilizaţia la o cheltuială atât de mare [de energie]. Ca o consecinţă a acestei ostilităţi mutuale instinctive a fiinţelor umane, societatea civilizată este mereu ameninţată cu dezintegrarea. Interesul muncii în comun nu este suficient pentru a o ţine laolaltă; pasiunile instinctuale sunt mai puternice decât interesele raţionale. Civilizaţia trebuie să facă eforturi supreme pentru a impune limite instinctelor agresive ale omului şi pentru a le inhiba manifestările prin formarea reacţiilor psihice. De aici [...] limitările impuse vieţii sexuale şi tot de aici [...] porunca de a-ţi iubi aproapele ca pe tine însuţi – poruncă explicabilă doar prin faptul că acest lucru este cu totul opus naturii originare a omului. [...] Civilizaţia este un proces în slujba erosului, al cărui scop e aducerea laolaltă a indivizilor umani, apoi a familiilor, apoi a raselor, popoarelor şi naţiunilor într-o singură unitate, unitatea umanităţii. De ce trebuie să se întâmple aceasta nu ştim; acesta este travaliul erosului [...]. Oamenii trebuie legaţi libidinal unul de altul [...]. Dar instinctul lui natural agresiv, ostilitatea fiecăruia împotriva tuturor şi a tuturor împotriva fiecăruia, se opune acestui program al civilizaţiei. Instinctul agresivităţii este derivatul şi principalul reprezentant al instinctului morţii pe care îl găsim alături de Eros şi care stăpâneşte lumea împreună cu el. Cred că acum înţelesul evoluţiei civilizaţiei nu ne mai este ascuns. Ea expune lupta dintre eros şi moarte, dintre instinctul vieţii şi instinctul distrugerii, aşa cum se prezintă aceasta în specia umană. Viaţa constă, în esenţa ei, în această luptă[38].

Citind cele de mai sus, ne dăm seama ce a vrut să spună satiricul vienez Karl Kraus atunci când a afirmat că psihanaliza este „de fapt chiar boala pe care pretinde că o vindecă"[39]. Dar acest mesaj a fost interpretat de hippies ca o nouă poruncă: pierde-ţi vremea! Şi aşa au şi făcut. Melodia grupului The Hombres *Let It All Hang Out* (1967) a fost unul dintre imnurile discrete ale anilor 1960, dar versurile ei de început – „Prieteni, veţi asculta acum o predică/ Despre John Barleycorn [alcool], nicotină şi despre tentaţiile Evei" – rezumau destul de bine care era oferta zilei*. Din punctul de vedere al celor mai convingători critici contemporani ai civilizaţiei occidentale (nu în ultimul rând al islamiştilor radicali), anii 1960 au deschis uşa unei anticivilizaţii postfreudiene, caracterizată printr-o celebrare hedonistă a plăcerilor sinelui, prin respingerea teologiei în favoarea pornografiei şi prin renunţarea la Domnul păcii pentru nişte filme grotesc de violente şi nişte jocuri video care pot fi considerate *warnography*.

Problema teoriilor despre moartea protestantismului în Europa este că, dacă explică decreştinarea Europei, ele nu lămuresc nimic din continuitatea credinţei în America. Americanii au trecut mai mult sau mai puţin prin aceleaşi schimbări sociale şi culturale ca şi europenii. S-au îmbogăţit. Ştiinţele şi cercetarea s-au dezvoltat. Şi sunt chiar mai expuşi la psihanaliză şi pornografie decât europenii. Dar în America protestantismul nu a suferit nici un declin de anvergura celui din Europa. Dimpotrivă, în unele privinţe Dumnezeu este la fel de puternic în Statele Unite cum era şi acum 40 de ani[40]. Cea mai

* Melodia a fost mai târziu reluată de britanicul Jonathan King (de la Charterhouse and Trinity, Cambridge), cântăreţ, producător de discuri şi pedofil dovedit, cunoscut şi pentru faptul că a produs melodia *Leap Up and Down (Wave Your Knickers in the Air)* şi albumul original *The Rocky Horror Show*.

bună dovadă sunt zecile de milioane de credincioşi care inundă bisericile americane în fiecare duminică.

În mod paradoxal, apariţia noii treimi a anilor 1960 – sexul, drogurile şi rock'n'roll-ul – a coincis, în Statele Unite, cu un mare avânt al protestantismul evanghelic. Pastorul Billy Graham s-a luat la întrecere cu beatleşii cine poate aduce mai mulţi tineri pe un stadion. Nu era vorba despre o reacţie, ci mai degrabă despre o imitare a fenomenului anilor 1960. Participând la Festivalul de Rock din Miami din 1969, Graham le-a cerut celor din public să „intre pe frecvenţa lui Dumnezeu, [...] să dea pe frecvenţa puterii Lui"[41]. În 1972, grupul creştin Campus Crusade a organizat o conferinţă evanghelică la Dallas sub denumirea Explo '72, care s-a încheiat cu un concert ce se dorea un Woodstock creştin (festivalul de rock din 1969 care a ajuns să întruchipeze contracultura hippy)*. Când o adolescentă catolică din Chicago, Cynthia „Plaster Caster", realiza replici din ghips ale penisurilor erecte ale lui Jimi Hendrix, Robert Plant şi Keith Richards (dar cu siguranţă nu şi al lui Cliff Richard), ea întruchipa viziunea lui Freud despre triumful lui Eros asupra lui Thanatos. La urma urmei, Dumnezeu însemna dragoste, aşa cum spuneau abţibildurile de pe maşini. Practic în acelaşi timp, America era creştină renăscută şi intra în era porno.

Cum putem explica împărţirea în două a civilizaţiei occidentale: la est Europa fără Dumnezeu, la vest America având frică de Dumnezeu? Cum explicăm persistenţa creştinismului în America, în momentul declinului său pronunţat în Europa? Cel mai bun răspuns poate fi găsit în oraşul Springfield, Missouri, numit „regina Munţilor Ozark", locul de unde începe autostrada construită în perioada interbelică legând Chicago de California, imortalizată în cântecul din 1946 al lui Bobby Troup intitulat *(Get Your Kicks on) Route 66*. Dacă Max Weber a fost impresionat de diversitatea sectelor protestante în urmă cu 100 de ani, astăzi ar fi uluit. În Springfield există câte o biserică la fiecare 1.000 de cetăţeni. Sunt 122 de biserici baptiste, 36 de capele metodiste, 25 de biserici ale lui Hristos şi 15 biserici ale Domnului – cu totul, vreo 400 de lăcaşuri de cult creştine. Nu te mai distrezi acum pe Route 66, ci te reculegi.

Interesant este însă că toate aceste biserici se află într-o competiţie acerbă pentru sufletele credincioşilor. Aşa cum a înţeles Weber, baptiştii americani, metodiştii şi ceilalţi concurau în comunităţile lor religioase locale încercând să demonstreze care dintre ei erau cu adevărat iubiţi de Dumnezeu. Dar în Springfieldul de astăzi există o competiţie între biserici şi este la fel de dură ca aceea dintre vânzătorii de automobile sau dintre localurile fast-food. Bisericile trebuie să aibă simţul afacerilor pentru a-i atrage şi a-i păstra pe credincioşi şi, din acest motiv, câştigătorul este de departe James River Assembly. Pentru un european, aceasta seamănă cu un mall, dar este de fapt cea mai mare biserică din Springfield şi una dintre cele mai mari din Statele Unite. Pastorul ei, John Lindell, este un predicator talentat şi carismatic, care combină învăţăturile vechilor Scripturi cu genul de aranjament scenic caracteristic rock'n'roll-ului. Uneori pare să fie moştenitorul direct al Revoluţiei lui Iisus, pe care o descria revista *Time* în 1971: o mişcare creştină de tineret inspirată de muzica rock, în spiritul operei britanice *Jesus Christ Superstar* (1970). Lindell este însă flexibil şi însetat de credinţă; atunci când se adresează lui Dumnezeu („Doamne, eşti atât de minunat"), seamănă mai puţin cu Ian

---

* Chiar şi la adevăratul Woodstock, trupa The Who a cântat în premieră câteva fragmente din *Tommy*, opera rock compusă de Pete Townsend, despre un mântuitor surd, mut şi orb.

Gillian (cântărețul hirsut de la Deep Purple care a interpretat rolul lui Iisus în varianta originală a *Superstarului*) și mai mult cu Steve Jobs, ținând în mână ultima invenție de la Apple: de pildă, iGod. Pentru Lindell, etica protestantă trăiește și se simte bine la Springfield. El nu se îndoiește că, prin credință, membrii congregației sale sunt mai muncitori decât ar fi fără ea. El însuși muncește din greu: trei slujbe hiperactive în fiecare sâmbătă nu sunt o sarcină ușoară. Iar Sfântul Duh pare să fuzioneze cu spiritul capitalismului prin gălețile pentru donații care circulă prin biserică – deși nu în forma nerușinată practicată de Mac Hammond la Centrul Creștin al Cuvântului Viu din Minneapolis, care promite „principii biblice ce vă vor accentua creșterea spirituală și vă vor ajuta să câștigați la locul de muncă, în relațiile sentimentale și în arena financiară"[42].

La James River se vede cel mai bine diferența esențială dintre protestantismul american și cel european. Dacă în Europa Reforma a fost naționalizată prin crearea unor biserici oficiale, precum Biserica Angliei sau Biserica Scoției, în SUA a existat mereu o separare strictă între stat și religie, permițând o concurență deschisă între numeroasele secte protestante. Aceasta e, poate, cea mai bună explicație pentru moartea ciudată a religiei în Europa și vigoarea ei durabilă din SUA. Monopolurile de stat nu sunt eficiente nici în afaceri și nici în religie – chiar dacă, în unele cazuri, existența unei religii de stat duce la creșterea participării la actul religios (acolo unde guvernul acordă subvenții generoase, iar controlul numirii clericilor este minim)[43]. Însă de obicei concurența dintre secte pe o piață religioasă liberă încurajează inovațiile cu scopul de a face experiența religioasă și calitatea de membru al Bisericii mai satisfăcătoare. Aceasta a ținut în viață religia în America[44]. (Acest punct de vedere nu este cu totul nou. Adam Smith a susținut un lucru asemănător în *Avuția națiunilor*, comparând între ele țările cu Biserici oficiale și cele care încurajau concurența religioasă[45].)

Însă evangheliștii americani de astăzi i-ar fi putut părea suspecți lui Weber, dacă nu și lui Smith. Multe dintre sectele cele mai de succes prosperă tocmai pentru că au creat un fel de creștinism de consum, care seamănă cu adorarea Wal-Martului[46]. E ușor de mers cu mașina până la el și distractiv de urmărit – ca o excursie la cinematograful multiplex, unde se vând băuturi răcoritoare sau produse Starbucks. De asemenea, credincioșilor li se cer uimitor de puține lucruri. Dimpotrivă, ei îi adresează cereri lui Dumnezeu[47], așa că rugăciunile de la James River arată, adesea, ca o lungă serie de cereri adresate divinității pentru a le rezolva probleme personale. Dumnezeu-Tatăl, Fiul și Sfântul Duh au fost înlocuiți de Dumnezeu-Psihanalistul, Consolatorul de Ocazie și Instructorul Personal. Astăzi, când peste 2/5 dintre americanii albi își schimbă religia la un moment dat în viață, credința a devenit paradoxal de schimbătoare[48].

Transformând religia într-un alt fel de divertisment, americanii s-au îndepărtat mult de varianta eticii protestante recomandată de Max Weber, în care amânarea gratificării era corolarul acumulării de capital. Cum spunea acesta:

> Ascetismul protestant lucrează cu toată forța sa împotriva plăcerii neinhibate de a poseda; el descurajează consumul [...]. Iar dacă abținerea de la consum se completează cu libertatea de a căuta profitul, rezultatul produs va fi, inevitabil, crearea de capital, datorită obligației ascetice de a economisi[49].

Noi, în schimb, trăim un experiment: capitalismul fără economii. În Statele Unite, rata economiilor pe gospodărie a scăzut sub zero la apogeul bulei imobiliare, căci

32. Lumea dispărută a vestimentaţiei: tânără călare în Urga [Ulan Bator], Mongolia, 1913. Fotografie realizată de Stéphane Passet pentru „Arhivele planetei" ale lui Albert Kahn

33. Doi prinţi în haine făcute pe Savile Row: Hirohito şi Edward

34. Schimbarea în epoca Meiji, 1 : *Urmărirea de către Majestatea Sa Imperială a manevrelor militare ale forţelor reunite ale Armatei şi Marinei*, Yōshū Chikanobu, 1890

35. Schimbarea în epoca Meiji, 2 : *Femei cosând*, Adachi Ginkō, 1887

36. James Dean dezvăluie spiritul blugilor în *Uriaşul*

37. Principalul magazin londonez al firmei Levi's®, Regent Street nr. 174-176

38. „Se tem de libertate/ Se tem de democraţie.../ Şi atunci de ce naiba ne temem noi de ei?" The Plastic People of the Universe pun pe jar comunismul sovietic

39. Manechine cu baticuri în Istanbul

40. În căutarea eticii protestante şi a spiritului capitalismului: Max Weber în America

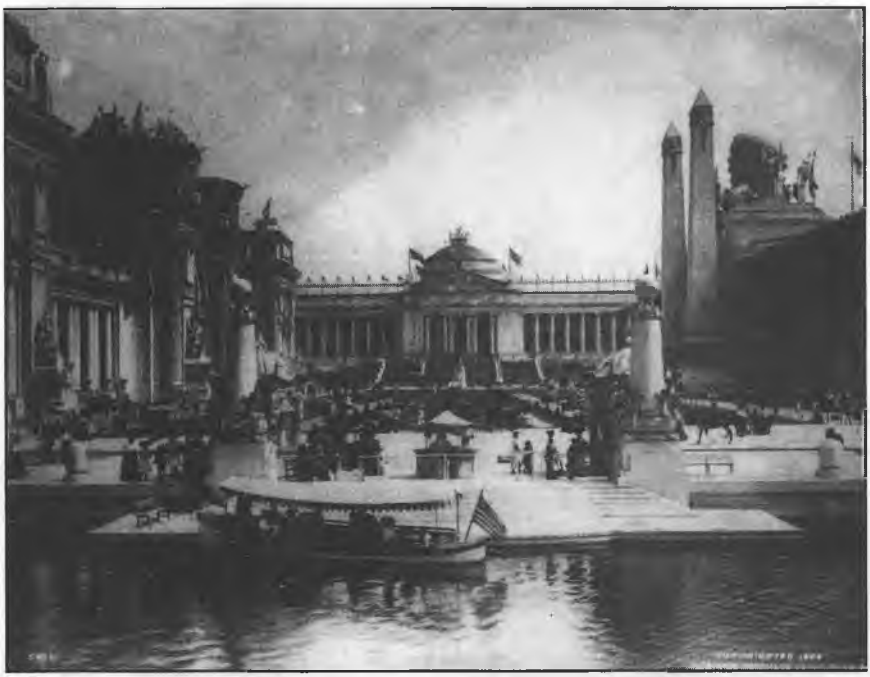

41. Opulenţa americană: Expoziţia Mondială de la St. Louis, 1904

42. Cuvântul ajunge în Wenzhou : elevi ai Misiunii Chinei Continentale cu profesorul lor, cca 1900

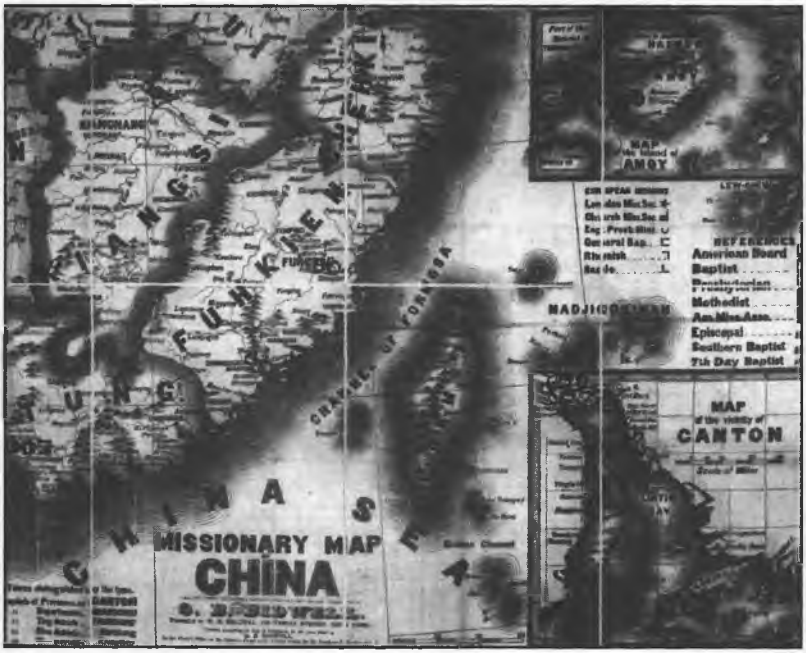

43. Cartografia mântuirii : harta unui misionar american reprezentând China de Sud-Est

44. O imagine a morţii şi distrugerii din timpul răscoalei Taiping

45. Sfânta Scriptură în producţie de masă: Amity Bible Printing Company din Nanjing

46. Revelaţie industrială: China de astăzi

47. Sfârşitul predominanţei Vestului: preşedintele Barack Obama se înclină în faţa premierului chinez Wen Jiabao, noiembrie 2009

familiile nu doar îşi consumau întregul venit disponibil, ci puneau şi ipoteci pe casă. Declinul cumpătării a provocat, în cele din urmă, o criză financiară. În 2006, când preţurile caselor au început să scadă, s-a produs o reacţie în lanţ. Cei care împrumutaseră mai mult decât valoarea propriilor locuinţe au încetat să-şi mai plătească dobânda la ipotecă. Cei care investiseră în titluri ipotecare au suferit pierderi mari. Băncile care împrumutaseră sume mari pentru a investi în astfel de titluri au intrat mai întâi în criză de lichidităţi şi apoi în insolvenţă. Pentru a opri falimentul unor bănci majore, guvernul a intervenit cu răscumpărări. Iar o criză a datoriilor private s-a transformat într-o criză a datoriei publice. Astăzi, povara datoriei private şi publice din Statele Unite este de 3,5 ori mai mare decât produsul intern brut[50].

Fenomenul nu a fost exclusiv american. Variante ale aceluiaşi scenariu au apărut şi în alte ţări anglofone: Irlanda, Regatul Unit şi, într-o mai mică măsură, Australia şi Canada – era geometria fractală a epocii efectului de pârghie, în care o problemă cu formă unică reapărea în tot felul de dimensiuni. În majoritatea ţărilor europene au apărut bule imobiliare mai mari – în sensul că preţurile caselor au crescut faţă de venit şi mai mult decât în SUA – şi au avut loc crize grave ale datoriei publice în Portugalia, Irlanda şi Grecia, care au făcut greşeala de a acumula deficite foarte mari, deşi se aflau în uniune monetară cu Germania. Dar criza financiară din 2007-2009, deşi a avut efecte globale, nu a avut origini globale. Ea a fost creată în Occident şi a rezultat din excesul de consum şi din excesul de credite financiare fără acoperire reală. În alte părţi, mai ales în Asia, tabloul era cu totul altul.

În general, se admite că rata economiilor este mai mare în Est decât în Vest. Povara datoriei private este mult mai mică; casele sunt adesea cumpărate pe loc sau cu ipoteci relativ mici. Alte forme de credit de consum joacă un rol mult mai mic. Aşa cum am văzut, este cunoscut faptul că asiaticii lucrează mult mai multe ore pe an decât occidentalii – media anuală a orelor de muncă este între 2.120 în Taiwan şi 2.243 în Coreea de Sud. Ceea ce se spune însă rareori este că creşterea economiilor şi a hărniciei în Asia a mers mână în mână cu unul dintre cele mai surprinzătoare efecte secundare ale occidentalizării: expansiunea creştinismului, în special în China.

Ierusalimul chinez

Ascensiunea spiritului capitalismului în China este o poveste cunoscută. Dar cum stau lucrurile cu ascensiunea eticii protestante? Conform studiilor realizate de două instituţii diferite, China Partner şi Universitatea Normală a Chinei de Est din Shanghai, există astăzi în jur de 40 de milioane de creştini protestanţi în China, pe când în 1949 erau abia jumătate de milion. Conform anumitor statistici, sunt chiar mai mulţi, adică 75 sau chiar 110 milioane[51]. Dacă adăugăm şi cele 20 de milioane de catolici, în China ar putea exista până la 130 de milioane de creştini. S-ar putea, de fapt, ca în China să existe astăzi mai mulţi creştini practicanţi decât în Europa[52]. Aici, bisericile se construiesc mai repede decât oriunde în lume. Şi se publică mai multe Biblii decât în orice altă ţară. Cea mai mare producătoare de Biblii din lume este Amity Printing Company din Nanjing. Din marile sale tipografii au ieşit, de la înfiinţarea companiei, în 1986, peste 70 de milioane de Biblii, printre care 50 de milioane de exemplare scrise în mandarină sau în alte limbi

chineze[53]. E posibil ca, în următoarele trei decenii, creştinii să constituie între 20 şi 30% din populaţia Chinei[54]. Faptul este cu atât mai uimitor cu cât ne amintim rezistenţa cu care a fost întâmpinată răspândirea creştinismului în istoria Chinei.

Este o enigmă de ce nu a reuşit protestantismul să prindă rădăcini mai devreme în China. În timpul dinastiei Tang, încă din secolul al VII-lea, aici au ajuns misionarii creştini nestorieni. Prima biserică romano-catolică a fost construită în 1299 de Giovanni da Montecorvino, numit arhiepiscop al Khanbalikului în 1307. Însă la sfârşitul secolului al XIV-lea aceste avanposturi creştine dispăruseră, ca urmare a ostilităţii dinastiei Ming. Un al doilea val misionar a apărut la începutul secolului al XVII-lea, când iezuitul Matteo Ricci a obţinut permisiunea de a se stabili la Beijing. În 1700 existau probabil 300.000 de creştini în China. Însă în 1724 a avut loc o nouă perturbare, generată de edictul de expulzare şi confiscare al împăratului Yongzheng[55].

Al treilea val creştin a fost cel al misiunilor protestante din secolul al XIX-lea. Organizaţii precum societăţile misionare britanice au trimis sute de evanghelişti să ducă Vestea ce Bună în cea mai populată ţară din lume. Primul sosit a fost un englez de 25 de ani, pe nume Robert Morrison, din Societatea Misionară a Londrei, care a ajuns în 1807 în Canton (Guangzhou). Încă înainte de a sosi, el a început să înveţe mandarina şi să transcrie Biblia cu caractere chinezeşti. Ajuns în Canton, a început să lucreze la un dicţionar latin-chinez. În 1814, lucrând acum în serviciul Companiei Indiilor de Est, Morrison reuşise să traducă Faptele Apostolilor (1810), Evanghelia după Luca (1811), Noul Testament (1812) şi Cartea Genezei (1814), ca şi *Un rezumat al doctrinei divinei redempţiuni* (1811) şi *Un Catehism adnotat al învăţăturilor lui Hristos* (1812). Astfel, a convins Compania Indiilor de Est să importe o tiparniţă şi un meşter care să o manevreze[56]. Mai târziu, când Compania l-a concediat de teamă să nu stârnească mânia autorităţilor chineze, Morrison şi-a continuat activitatea, mutându-se în Malacca, unde a întemeiat un colegiu anglo-chinez pentru „cultivarea literaturii şi ştiinţei europene şi chineze, dar în special pentru răspândirea creştinismului în Arhipelagul de Est", terminând traducerea Bibliei împreună cu William Milne (a apărut în 1823) şi redactând o gramatică a limbii engleze pentru studenţii chinezi şi un dicţionar englez-chinez complet. În 1828 a mai publicat şi un *Vocabular al dialectului cantonez*. În 1834 a fost înmormântat în Canton, alături de fiul şi prima lui soţie. A fost o întruchipare a eticii cuvântului protestant.

Dar eforturile primilor misionari britanici au avut consecinţe neprevăzute. Guvernul imperial a încercat să interzică, sub pedeapsa cu moartea, prozelitismul creştin, pe motiv că ar fi încurajat atitudinile populare „apropiate de răscoală" :

> Numita religie nici nu venerează spiritele, nici nu respectă strămoşii, aşa că este cu totul contrară doctrinei sănătoase. Iar oamenii obişnuiţi care urmează aceste rătăciri şi se familiarizează cu ele în ce fel se deosebesc de o gloată de răzvrătiţi ?[57]

Aceste cuvinte erau o prorocire. Un anumit om a reacţionat la prozelitismul creştin în modul cel mai extrem. Hong Xiuquan sperase să urmeze o carieră tradiţională ca funcţionar imperial, luând parte la una dintre seriile de examinări istovitoare prin care se evalua capacitatea unui om de a deveni mandarin. Dar a eşuat şi, aşa cum se întâmpla adesea cu candidaţii la examen, eşecul a fost urmat imediat de prăbuşirea totală. În 1833 Hong l-a întâlnit pe William Milne, traducător, împreună cu Robert Morrison, al primei

Biblii în chineză, iar influenţa sa l-a ajutat să iasă din depresia post-examinare. Hong a declarat, înspăimântându-l fără îndoială pe Milne, că el este fratele mai mic al lui Iisus Hristos. Dumnezeu, a spus el, îl trimisese să scape China de confucianism – această filozofie autoscopică care privea concurenţa, comerţul şi ingeniozitatea ca pe nişte importuri străine periculoase. Hong a creat o societate cvasicreştină de adoratori ai lui Dumnezeu, care a atras zeci de milioane de chinezi, majoritatea din clasele sărace, iar apoi s-a proclamat conducătorul Regatului Ceresc al Marii Păci. În chineză, i se spunea Taiping Tianguo, de unde şi numele răscoalei pe care a condus-o: răscoala Taiping. De la Guangxi, rebelii s-au îndreptat spre Nanjing, pe care autoproclamatul rege ceresc l-a declarat capitala sa. În 1853, adepţii săi, care se distingeau prin jachetele roşii, părul lung şi insistenţa pe stricta segregare a sexelor, controlau întreaga vale a râului Yangtze. În sala tronului se găsea o pancartă pe care scria: „De la Dumnezeu a venit porunca să ucidem duşmanul şi să unim toţi munţii şi toate râurile într-un singur regat".

O vreme a părut că Taiping va răsturna cu adevărat imperiul Qing. Dar rebelii nu au putut ocupa nici Beijingul, nici Shanghaiul; apoi, soarta nu le-a mai surâs. În 1864, armata imperială a asediat Nanjingul. Când oraşul a fost cucerit, Hong era deja mort în urma unei intoxicaţii alimentare. Ca să fie sigur, împăratul i-a deshumat rămăşiţele arse şi le-a transformat în ghiulea de tun. Chiar şi aşa, abia în 1871 a fost înfrântă ultima armată a lui Taiping. Pierderile de vieţi omeneşti au fost imense: de două ori mai mari decât toate victimele Primului Război Mondial. Între 1850 şi 1864, aproximativ 20 de milioane de oameni din China Centrală şi de Sud şi-au pierdut viaţa, pe parcursul răscoalei, ce atrăgea foametea şi bolile. La sfârşitul secolului al XIX-lea, majoritatea chinezilor au decis că misionarii occidentali reprezentau o simplă influenţă străină nefastă asupra ţării lor, ca şi negustorii de opiu occidentali. Când misionarii britanici s-au întors în China, după răscoala Taiping, s-au lovit de o ostilitate sporită faţă de străini[58].

Acest lucru nu i-a descurajat. James Hudson Taylor a ajuns pentru prima dată în China la 22 de ani, ca membru al Societăţii de Evanghelizare Chineze. Neputând, aşa cum spunea, „să vadă o congregaţie de o mie de creştini care se bucură de siguranţa vieţii lor [la Brighton], în timp ce milioane de oameni pier din lipsă de cunoştinţe" în străinătate, Taylor a întemeiat Misiunea Chinei Continentale în 1865. Strategia preferată de el consta în a-i pune pe misionari să se îmbrace în haine chineze şti şi să-şi prindă părul în coada specifică epocii Qing. Ca şi David Livingstone în Africa, Taylor oferea în cartierul său general din Hangzhou (Hangchow) deopotrivă doctrina creştină şi medicamente moderne[59]. Un alt apostol harnic al Misiunii a fost George Stott, un şchiop din Aberdeen care a sosit în China la 31 de ani. Una dintre primele lui iniţiative a fost deschiderea unei librării lângă o capelă, unde ţinea predici în faţa unei mulţimi zgomotoase de oameni veniţi mai mult din curiozitate decât din sete de mântuire. Soţia sa a deschis o şcoală-internat pentru fete[60]. Ei şi alţii asemenea lor au încercat să câştige noi suflete pentru credinţa lor folosindu-se de o ingenioasă găselniţă evanghelică: The Wordless Book (Cartea fără cuvinte) realizată de Charles Haddon Spurgeon, care încorpora culorile-cheie ale cosmologiei tradiţionale chineze. În una dintre cele mai răspândite variante, cea realizată de americanul Dwight Lyman Moody în 1875, pagina neagră reprezenta păcatul, roşul reprezenta sângele lui Hristos, albul reprezenta sfinţenia, iar auriul sau galbenul reprezenta Raiul[61].

Un cu totul alt traseu a adoptat Timothy Richard, un misionar baptist susţinut de Societatea Misionară Baptistă, conform căruia „China are nevoie de îndemnul divin al

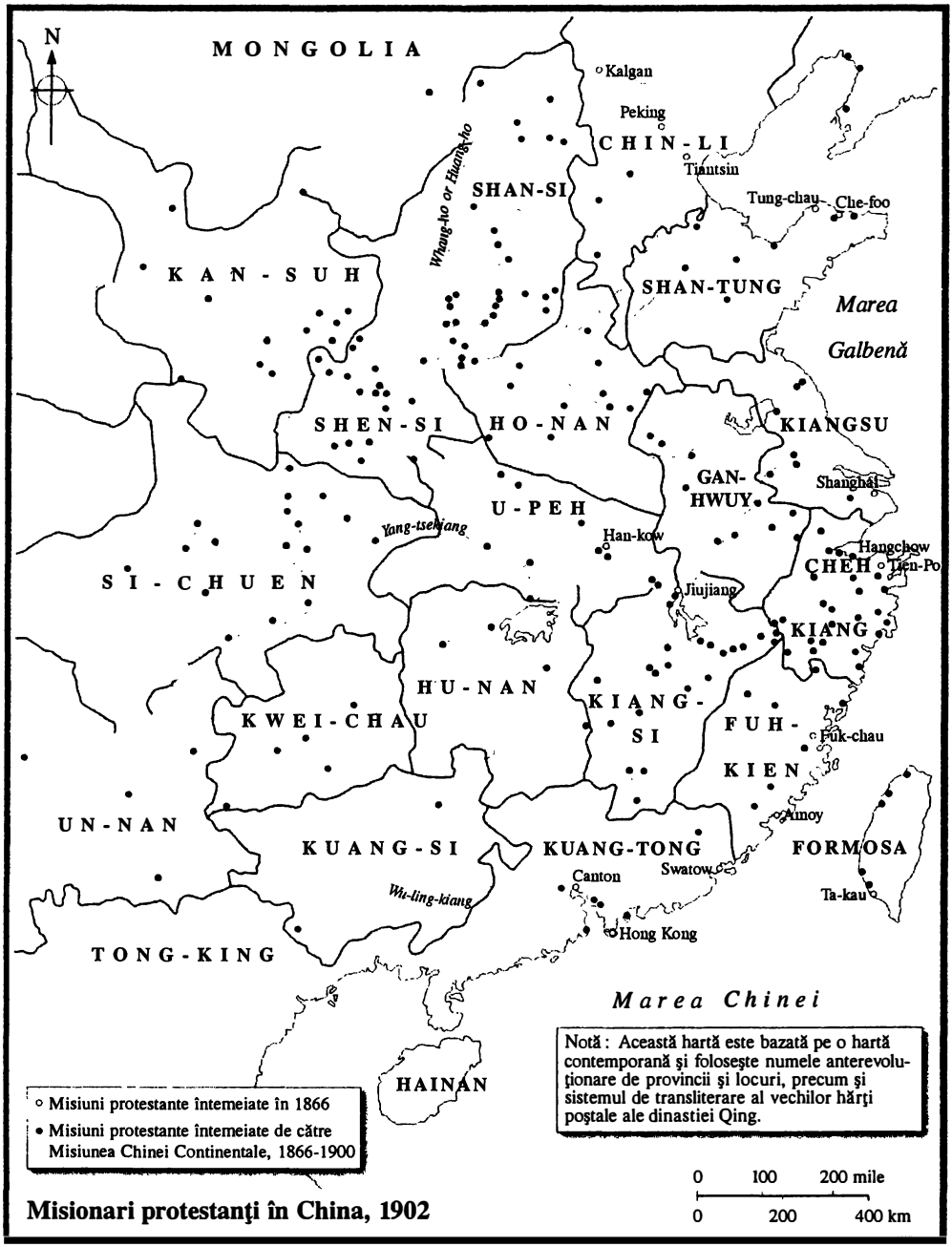

Misionari protestanţi în China, 1902

dragostei şi iertării, dar are nevoie şi de îndemnul progresului material şi al cunoaşterii ştiinţifice"[62]. Preocupându-se de elitele chineze, şi nu de masele sărăcite, Richard a devenit secretarul Societăţii pentru Difuzarea Cunoaşterii Creştine şi Generale printre Chinezi în 1891 şi l-a influenţat puternic pe Kang Yuwei în Mişcarea sa de Autoîntărire, fiind şi consilier al împăratului însuşi. Tot Richard a supervizat crearea primei universităţi de tip occidental în Shanxi (Shansi), în 1902.

În 1877 erau active 18 misiuni creştine diferite în China şi trei societăţi biblice. Taylor, lucrând în stil propriu, a avut succes în recrutarea misionarilor, atrăgând inclusiv un număr neobişnuit de mare de femei singure din Marea Britanie, dar şi din Statele Unite şi Australia[63]. În cea mai bună tradiţie protestantă, misiunile rivale au concurat furibund între ele, în special în Shanxi având loc un război pentru teritorii între Societatea Misionară Baptistă şi Misiunea Chinei Continentale. Însă în 1900, un nou val de xenofobie a declanşat Răscoala Boxerilor, un alt cult bizar, al Pumnului Drept şi Armonios (*yihe quan*), care îşi fixase scopul de a-i alunga pe toţi „diavolii străini" din ţară – de această dată cu aprobarea explicită a împărătesei moştenitoare. Înainte de intervenţia unei forţe multinaţionale care a înăbuşit rebeliunea, au fost ucişi 58 de misionari din China continentală, precum şi 21 de copii ai lor.

Misionarii aruncaseră multe seminţe, dar, în haosul care a urmat după răsturnarea dinastiei Qing, ele nu au prins rod. Fondatorul primei republici chineze, Sun Yat-sen, era creştin, născut în Guandong, dar la moartea sa, în 1924, China era în pragul războiului civil. Apoi liderul naţionalist Chiang Kai-shek şi soţia sa – amândoi creştini* – au fost învinşi de comunişti în lungul război civil chinez şi obligaţi să se refugieze în Taiwan. Imediat după revoluţia din 1949, Zhou Enlai şi Y.T. Wu au întocmit un „Manifest Creştin" cu scopul de a submina autoritatea misionarilor pe teren ideologic şi patriotic[64]. Între 1950 şi 1952, Misiunea Chinei Continentale a hotărât să-şi evacueze personalul din Republica Populară[65]. După dispariţia misiunilor, majoritatea bisericilor au fost închise sau transformate în fabrici. Au rămas închise timp de 30 de ani. Creştinii care au refuzat să intre în Mişcarea Patriotică Protestantă a Sinelui Întreit, controlată de partid (de exemplu, Wang Mingdao, Allen Yuan şi Moses Xie), au fost întemniţaţi (fiecare pentru cel puţin 20 de ani)[66]. Anii nefericiţi ai fals-intitulatului Mare Salt Înainte (1958-1962) – de fapt o perioadă de foamete autoindusă care a dus la pierderea a 45 de milioane de vieţi[67] – au adus un nou val de închideri ale bisericilor. Iconoclastia era în floare în timpul revoluţiei culturale (1966-1976), care a dus şi la distrugerea multor temple budiste antice. Mao însuşi, „Mesia al poporului muncitor", a devenit obiectul unui cult al personalităţii şi mai dement decât cel al lui Hitler sau Stalin[68]. Soţia sa, Jiang Qing, afirma că în China creştinismul a fost limitat la muzee[69].

De aceea, pentru Max Weber şi pentru mulţi dintre experţii occidentali care studiază secolul XX, ideea unei Chine protestante şi, astfel, a unei Chine industriale părea neverosimilă – aşa cum a părut odată decreştinarea Europei. Pentru China, alegerea părea să fie simplă, între stagnarea confucianistă şi haos. Schimbările imense la care suntem astăzi martori sunt, din acest motiv, cu atât mai uluitoare.

---

* Chiang se convertise la creştinism în 1930. Soţia sa era una dintre fiicele milionarului metodist Charlie Soong. Folosesc sistemul simplificat (Wade-Giles) de ortografiere a numelui său, ca şi al lui Sun Yat-sen (în sistemul standard, pinyin, numele lor sunt Jiang Jeshi şi Sūn Yixiān).

Oraşul Wenzhou din provincia Zhejiang, la sud de Shanghai, este un oraş industrial tipic. Cu o populaţie de opt milioane şi încă în creştere, el este cunoscut drept cel mai întreprinzător oraş al Chinei – un loc unde domneşte piaţa liberă, iar rolul statului e minim. Peisajul plin de fabrici de textile şi munţi de cărbune i-ar fi părut familiar unui cetăţean al epocii victoriene; e un fel de Manchester asiatic. Etica muncii îi animă pe toţi, de la cei mai bogaţi antreprenori până la cei mai necalificaţi ucenici. Oamenii din Wenzhou nu doar lucrează mai multe ore pe an decât americanii; ei economisesc un procent mai mare din propriile venituri. Între 2001 şi 2007, într-o perioadă când economiile americanilor s-au prăbuşit, economiile chinezilor au crescut cu peste 40% din produsul intern brut. În medie, familiile chineze economisesc mai mult de 1/5 din banii pe care îi câştigă; corporaţiile economisesc chiar mai mult, sub forma reţinerilor din câştiguri.

Cu adevărat fascinant este că oamenii din Wenzhou nu au importat doar etica muncii din Occident. Ei au importat şi protestantismul. Seminţele pe care le-au sădit aici misionarii britanici în urmă cu 150 de ani au răsărit cu întârziere în cel mai neobişnuit mod. Dacă înainte de revoluţia culturală în acest oraş se găseau 480 de biserici, astăzi sunt 1.339 – şi astea doar cele aprobate de guvern. Biserica pe care a construit-o George Stott acum 100 de ani este plină duminică de duminică. O altă biserică, întemeiată de Misiunea Chinei Continentale în 1877 şi închisă în perioada revoluţiei culturale, apoi redeschisă în 1982, are acum o congregaţie de 1.200 de oameni. Există şi alte biserici, noi, cu cruci roşii şi luminoase, de neon, pe acoperiş. Nu e de mirare că oraşul este numit Ierusalimul chinez. Deja în anul 2002, în jur de 14% din populaţia oraşului Wenzhou se declara creştină; astăzi proporţia este, cu siguranţă, mai mare. Iar oraşul fusese declarat „liber de religie" de către Mao în 1958. Chiar şi în 1997, oficialii au lansat o campanie de „înlăturare a crucilor". Acum par să fi renunţat. În jurul oraşului Wenzhou, satele se întrec pe faţă – care are biserica mai înaltă.

În China de astăzi, creştinismul nu este nici pe departe opiul maselor[70]. Printre cei mai devotaţi credincioşi din Wenzhou sunt aşa-numiţii „şefi creştini", antreprenori ca Hanping Zhang, preşedintele Aihao (ideograma chineză care desemnează compania poate fi tradusă prin „dragoste", „bunătate" sau „hobby"), unul dintre primii trei fabricanţi de pixuri din lume. Zhang este un creştin devotat, întruchipând legătura dintre spiritul capitalismului şi etica protestantă, exact aşa cum o înţelegea Max Weber. Fost fermier, el a început o afacere cu mase plastice în 1979, iar opt ani mai târziu a deschis prima fabrică de pixuri. Astăzi are aproximativ 5.000 de angajaţi care produc până la 500 de milioane de pixuri pe an. În opinia lui, creştinismul înfloreşte în China deoarece le oferă un mod de viaţă etic oamenilor care se străduiesc să facă faţă tranziţiei sociale uimitor de rapide de la comunism la capitalism. Încrederea este o marfă de lux în China astăzi, mi-a spus el. Oficialii guvernamentali sunt adesea corupţi. Partenerii de afaceri te înşală. Muncitorii fură de la patroni. Tinerele se mărită şi apoi fug cu zestrea pe care le-ai oferit-o după ce ai strâns-o cu greu. Alimentele pentru copii se ştie că sunt produse din ingrediente toxice, iar şcolile se construiesc cu materiale defecte. Dar Zhang simte că poate avea încredere în fraţii săi creştini, pentru că ştie că sunt cinstiţi şi muncitori[71]. Ca şi în Europa şi America protestante din anii de început ai revoluţiei industriale, comunităţile religioase funcţionează şi ca reţele de credit şi grupuri de credincioşi în care poţi avea încredere.

În trecut, autorităţile chineze priveau cu suspiciune creştinismul – şi nu doar pentru că îşi aminteau haosul din timpul răscoalei Taiping. Studenţii seminarişti au jucat un rol important în mişcarea prodemocraţie din Piaţa Tiananmen; iar doi dintre cei mai căutaţi

lideri ai studenţilor din vara anului 1989 au devenit ulterior clerici creştini. După aceea a urmat un alt val de închideri ale bisericilor neoficiale[72]. În mod ironic, maoismul a generat, prin apetitul său pentru utopie, nişte aşteptări pe care astăzi, când conducerea Partidului nu mai este mesianică, ci doar tehnocratică, doar creştinismul le mai poate satisface[73]. Şi, ca şi pe vremea răscoalei Taiping, unii dintre chinezii de astăzi sunt inspiraţi de creştinism în opţiunea lor pentru unele culte ciudate. Astfel, membrii mişcării Fulgerului Răsăritean din provinciile Henan şi Heilongjiang cred că Iisus s-a întors pe pământ în chip de femeie. Ei poartă lupte sângeroase cu duşmanii lor juraţi, numiţi Servitorii de Trei Categorii[74]. O altă mişcare radicală cvasicreştină este Mişcarea Naşterii din Nou a lui Peter Xu, numită şi Biserica Scopului Total sau „Urlătorii", din cauza modului lor zgomotos de a se ruga, în care plânsul e obligatoriu. Aceste secte sunt considerate de autorităţi *xiejiao* sau culte (implicit nefaste), precum mişcarea interzisă Falun Gong, cu practicile sale de respiraţie[75]. Este clar că Partidul preferă să reîncălzească confucianismul, cu accentul pus de el pe respectul faţă de generaţiile vârstnice şi echilibrul tradiţional al unei „societăţi armonioase"[76]. Şi nu e de mirare că persecuţiile împotriva creştinilor s-au intensificat în perioada Olimpiadei din 2008, într-un moment de maximă expunere a capitalei ţării la influenţe străine[77].

Dar chiar şi în timpul lui Mao un protestantism oficial a fost tolerat, sub forma Mişcării Patriotice a Sinelui Întreit, bazată pe principiile autoguvernării, autoîntreţinerii şi autopropagării – cu alte cuvinte, fără nici o influenţă străină[78]. Astăzi, Biserica Sfântului Pavel din Nanjing este reprezentativă pentru tipul de biserică oficială a Sinelui Întreit; aici, congregaţia condusă de pastorul Kan Renping a crescut de la câteva sute de oameni la venirea lui, în 1994, la vreo 5.000 de credincioşi cu prezenţă frecventă. Este atât de cunoscută, încât nou-veniţii trebuie să urmărească slujba la televiziunea în circuit închis, din patru capele-satelit învecinate. De la emiterea Documentului nr. 19 al Partidului din 1982, au fost tolerate intermitent de oficiali „bisericile-de-casă", reprezentând congregaţii ce se întâlnesc, în secret sau nu, în casa câte unuia dintre ei şi acolo practică forme (uneori de inspiraţie americană) de serviciu religios[79]. În Beijing, credincioşii afluează în Biserica Sionului a pastorului Jin Mingri, o biserică neoficială cu 350 de membri, aproape toţi veniţi din clasa antreprenorială sau profesională şi aproape toţi sub 40 de ani. Creştinismul e la modă în China. Fostul portar de fotbal olimpic Gao Hong este creştin. La fel şi actriţa de televiziune Lu Liping şi cântăreţul de muzică pop Zheng Jun[80]. Universitari chinezi precum Tang Yi susţin deschis că „credinţa creştină ar putea ajunge să cucerească toată China şi să creştineze cultura chineză" – deşi crede că e mai probabil fie ca „creştinismul să fie absorbit de cultura chineză, după exemplul budismului [...], devenind o religie fără păcat, în maniera chineză", fie ca „creştinismul să-şi păstreze trăsăturile de bază occidentale şi să se rezume la a fi o religie subculturală, a unei minorităţi"[81].

După multe ezitări, unii lideri comunişti ai Chinei par acum să recunoască creştinismul drept una dintre cele mai importante izvoare ale puterii Occidentului[82]. Cum spunea un cercetător al Academiei Chineze de Ştiinţe Sociale:

> Ni s-a spus să cercetăm motivele [...] ascendentului Occidentului asupra lumii [...]. La început am crezut că motivul erau armele mai puternice decât ale noastre. Apoi ne-am gândit că era din cauză că voi aţi avut cele mai bune sisteme politice. Pe urmă v-am cercetat sistemul economic. Dar în ultimii 20 de ani am înţeles că în centrul culturii

voastre este religia voastră : creştinismul. De aceea a fost Vestul atât de puternic. Fundaţia morală creştină a vieţii sociale şi culturale a făcut posibile apariţia capitalismului şi apoi tranziţia plină de succes la politica democratică. Suntem siguri de acest lucru[83].

Un alt cercetător, Zhuo Xinping, consideră că „înţelegerea creştină a transcendenţei" a jucat „un rol decisiv în acceptarea de către oameni a pluralismului în societatea şi politica Occidentului de astăzi" :

Doar dacă acceptăm această înţelegere a transcendenţei drept criteriu vom putea pricepe înţelesul real al unor concepte precum cele de *libertate*, *drepturi ale omului*, *toleranţă*, *egalitate*, *dreptate*, *democraţie*, *domnie a legii*, *universalitate şi protecţie a mediului*[84].

Regizorul creştin Yuan Zhiming crede şi el la fel : „Cel mai important lucru, nucleul civilizaţiei Vestice [...], este creştinismul"[85]. După părerea profesorului Zhao Xiao, el însuşi convertit la creştinism, această religie oferă Chinei o „fundaţie morală comună" nouă, capabilă să diminueze corupţia, să micşoreze distanţa dintre bogaţi şi săraci, să promoveze filantropia şi chiar să oprească poluarea[86]. „Viabilitatea economică presupune un etos serios", crede alt cercetător, „altceva decât consumismul hedonist şi lucrăturile necinstite"[87]. Se spune chiar că, la puţin timp înainte ca Jiang Zemin să-şi termine mandatul de preşedinte al Chinei şi conducător al Partidului Comunist, el ar fi declarat unei adunări de înalţi oficiali de partid că, dacă ar şti că poate da un singur decret care să fie urmat de toată lumea în China, acesta ar fi „decretarea creştinismului religie oficială a Chinei"[88]. În 2007, succesorul său, Hu Jintao, a prezidat o „sesiune de studiu" fără precedent a Biroului Politic asupra religiei, unde le-a spus celor mai importanţi 25 de lideri ai Chinei că „puterea şi cunoaşterea oamenilor credincioşi trebuie adunate ca să construim o societate prosperă". La al XIV-lea Comitet Central al Partidului Comunist Chinez s-a prezentat un raport care preciza cele trei lucruri necesare pentru obţinerea unei creşteri economice sustenabile : drepturile de proprietate ca temelie, legea ca element de protecţie şi morala ca sprijin.

Tărâmuri ale necredinţei

Dacă lucrurile de mai sus vă sună cunoscut, e normal. Aşa cum am văzut în capitolele anterioare, ele fac parte dintre elementele-cheie de la baza civilizaţiei occidentale. Dar în ultimii ani, noi, occidentalii, părem să ne fi pierdut credinţa în ele. Nu doar pentru că bisericile din Europa sunt goale. Noi ne îndoim de valoarea a mare parte din ceea ce s-a dezvoltat în Europa după Reformă. Concurenţa capitalistă a fost degradată de criza financiară recentă şi de lăcomia tot mai mare a bancherilor. Prea puţini dintre copiii noştri mai studiază ştiinţele la şcoală şi în universităţi. Dreptul de proprietate privată este adesea încălcat de guverne cu un apetit insaţiabil pentru impozitarea veniturilor şi a averii noastre şi pentru risipirea a ceea ce obţin de pe urma noastră. *Imperiu* a devenit un cuvânt obscen, în ciuda avantajelor aduse în tot restul lumii de imperialiştii europeni. Riscăm să rămânem cu o societate de consum vidă şi cu o cultură a relativismului – o cultură care spune că orice teorie sau opinie, oricât de hazardată, este la fel de bună ca lucrurile în care am crezut până acum.

Contrar unei idei larg răspândite, Chesterton nu a spus: „Problema ateismului este că, atunci când oamenii încetează să mai creadă în Dumnezeu, ei nu încep să nu mai creadă în nimic. Ei cred în orice". De fapt, el îl pune pe părintele Brown să spună ceva asemănător în *Miracolul Semilunii*:

> Aţi jurat cu toţii că sunteţi materialişti serioşi; dar, de fapt, cu toţii vă aflaţi pe marginea credinţei - a credinţei în aproape orice. Mii de oameni stau în echilibru pe această margine astăzi; dar e o margine ascuţită şi inconfortabilă. Nu o să vă opriţi până când n-o să începeţi să credeţi în ceva[89].

Ca să înţelegem diferenţa dintre credinţă şi necredinţă, să analizăm conversaţia dintre Muktar Said Ibrahim, unul dintre islamiştii al căror plan de a detona bombe în sistemul de transport londonez a fost descoperit în 2005, şi fosta sa vecină din Stanmore, o suburbie de la periferia nordică a Londrei. Născut în Eritreea, Ibrahim se mutase în Marea Britanie la 14 ani şi primise de puţin timp cetăţenie britanică, în ciuda faptului că fusese condamnat şi făcuse închisoare pentru implicare într-un jaf armat. „M-a întrebat", a spus Sarah Scott, „dacă sunt catolică, pentru că familia mea e irlandeză. I-am spus că nu cred în nimic şi atunci el mi-a spus că ar trebui să cred. Mi-a spus că, dacă se roagă la Allah, când va ajunge în Rai, o să primească nu ştiu câte fecioare. Spunea că, dacă te rogi la Allah şi dacă eşti credincios lui, capeţi 80 de fecioare sau aşa ceva". E foarte uşor să ridiculizăm această idee, ce pare să fie un loc comun printre jihadişti, cum că aceasta este răsplata uciderii necredincioşilor. Dar nu este şi mai ciudat să nu crezi în nimic, ca Sarah Scott? Relatarea conversaţiei ei cu Ibrahim este fascinantă pentru că explică diferenţa care există acum în Europa de Vest între o minoritate de fanatici şi o majoritate de atei. „Spunea că oamenii se tem de religie şi că n-ar trebui să se teamă", îşi mai amintea Scott[90].

Chesterton se temea că, în cazul în care creştinismul ar intra în declin în Marea Britanie, „superstiţiile ar îneca vechiul raţionalism şi scepticismul". De la aromaterapie la zen şi la arta întreţinerii motocicletelor, Vestul este astăzi plin de culte postmoderne, dintre care nici unul nu are de oferit ceva la fel de revigorant din punct de vedere economic şi creator de coeziune socială precum vechea etică protestantă. Şi mai rău este că acest vid spiritual face societăţile vest-europene vulnerabile în faţa ambiţiilor sinistre ale unor minorităţi cu credinţă religioasă şi cu ambiţia politică de a extinde puterea şi influenţa credinţei lor în ţările de adopţie. Este elocvent faptul că lupta dintre islamul radical şi civilizaţia vestică poate fi caricaturizată prin formula „Jihad *vs* McWorld"[91]. De fapt, valorile nucleare ale civilizaţiei vestice se află sub ameninţarea directă a brandului Islamului, profesat de teroriști ca Muktar Said Ibrahim, scos aşa cum este el din învăţăturile wahhabitului de secol al XIX-lea Sayyid Jamal al-Din şi ale liderilor Frăţiei Musulmane Hassan al-Banna şi Sayyid Qutb[34]. Islamiştii repudiază separaţia dintre Stat şi Biserică, metodele ştiinţifice, domnia legii şi însăşi ideea de societate liberă - inclusiv principiile occidentale adoptate relativ recent, precum egalitatea sexelor şi legalitatea manifestărilor homosexuale.

Estimările statistice ale populaţiilor musulmane din ţările vest-europene variază mult. Conform uneia dintre ele, totalul lor a crescut de la aproximativ 10 milioane în 1990 la 17 milioane în 2010[93]. Ca procent din populaţia ţării, comunităţile musulmane au dimensiuni variabile, de la un maximum de 9,8% în Franţa la un minimum de la 0,2%

în Portugalia[94]. Aceste cifre par să infirme avertismentele unor cercetători cu privire la apariţia „Eurabiei" – islamizarea continentului până la sfârşitul secolului XXI. Dar, dacă populaţia musulmană din Regatul Unit ar continua să crească în ritmul actual, cu 6,7% pe an (aşa cum a făcut între 2004 şi 2008), ea ar reprezenta în timp un procent tot mai mare din totalul populaţiei, de la 4% în 2008 ajungând la 8% în 2020, 15% în 2030 şi 28% în 2040, depăşind, în cele din urmă, 50% în 2050[95].

Imigraţia în masă nu este neapărat un factor dizolvant al civilizaţiei, dacă imigranţii îmbrăţişează ori sunt încurajaţi să îmbrăţişeze valorile civilizaţiei în care locuiesc. Însă, atunci când comunităţile imigrante nu sunt bine asimilate şi devin prada ideologilor radicali, consecinţele pot fi puternic destabilizatoare[96]. Nu cifrele sunt lucrul cel mai important, ci măsura în care în unele comunităţi musulmane s-au infiltrat organizaţii extremiste precum Frăţia Musulmană Arabă, Jama'at-i Islami pakistaneză, Liga Mondială Musulmană finanţată de saudiţi şi Asociaţia Mondială a Tineretului Musulman. În Marea Britanie, ca să luăm poate cel mai sensibil exemplu, există o nouă ramură activă a Frăţiei Musulmane, numită Asociaţia Musulmană a Marii Britanii, două ramuri ale Jama'at-i Islami, Societatea Islamică a Marii Britanii şi ramura de tineret a acesteia, Tinerii Musulmani UK, precum şi o organizaţie intitulată Hizb ut-Tahrir („Partidul Eliberării"). Aceasta din urmă îşi proclamă deschis intenţia de a face din „Marea Britanie [...] un stat islamic până în anul 2020!"[97]. De asemenea, se ştie că au o activitate de recrutare a teroriştilor grupările al-Qaeda şi la fel de periculoasa Harakat ul-Mujahideen. Aceste infiltrări nu se limitează la Marea Britanie*.

Cazul lui Shehzad Tanweer arată cât de insidios este procesul radicalizării. Tanweer a fost unul dintre teroriştii sinucigaşi care au produs panică în Londra pe 7 iulie 2005, detonând o bombă într-un metrou Circle Line, între staţiile Aldgate şi Liverpool Street, care a ucis şase pasageri şi pe el însuşi. Născut în 1983 în Yorkshire, Tanweer nu era sărac; tatăl său, imigrant venit din Pakistan, avea o afacere de succes cu chioşcuri alimentare unde vindea *fish and chips* şi poseda un Mercedes. Nu era chiar needucat, deţinând o licenţă în sport de la Leeds Metropolitan University. Cazul său arată că toate oportunităţile economice, educaţionale şi recreaţionale nu-l pot împiedica pe fiul unui imigrant musulman să fie transformat într-un fanatic şi un terorist, dacă îl influenţează personaje nefaste. Din acest punct de vedere, un rol crucial îl joacă „centrele" islamice de pe lângă universităţi, şi nu numai, dintre care unele sunt un fel de agenţii de recrutare pentru jihad. Adesea, aceste centre sunt începutul drumului spre taberele de antrenament din ţări ca Pakistanul, unde ajung noii recruţi din *bilad al-kufr* (tărâmurile necredinţei) pentru a fi îndoctrinaţi într-o formă mai practică. Între 1999 şi 2009, un număr total de 119 indivizi au fost condamnaţi pentru infracţiuni teroriste legate de islamism în Marea Britanie, iar peste 2/3 dintre ei erau chiar britanici. Aproape o treime urmaseră cursurile unei instituţii de învăţământ superior şi cam la fel de mulţi fuseseră într-o tabără de antrenament teroristă[98]. Prin măsuri eficiente de antispionaj, dar în egală măsură şi datorită norocului, au fost dejucate şi alte atacuri plănuite de jihadişti din Marea Britanie – de exemplu, intenţia unui grup de tineri musulmani britanici de a detona, în august 2006,

* În Statele Unite sunt active organizaţii asemănătoare, printre care Societatea Islamică a Americii de Nord, Consiliul pentru Relaţii Americano-Islamice şi Societatea Americană a Musulmanilor. Există, de asemenea, filiale americane ale Ligii Mondiale Musulmane şi ale Asociaţiei Mondiale a Tineretului Musulman.

bombe artizanale la bordul mai multor avioane transatlantice, dar şi tentativa unui absolvent nigerian al University College din Londra de a detona explozibil ascuns în lenjeria intimă, în momentul în care avionul său, ce decolase din Amsterdam, se apropia de aeroportul Detroit, în ziua de Crăciun din 2009.

Sfârşitul lumii?

În *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*, Gibbon acoperea peste 1.400 de ani de istorie, din 180 până în 1590. Istoria era văzută pe termen foarte lung, iar cauzele declinului erau variate, de la disfuncţii psihice ale unor împăraţi şi până la puterea gărzilor pretoriene şi ascensiunea monoteismului. După moartea lui Marc Aureliu, în 180, războiul civil a devenit o problemă recurentă, deoarece tot mai mulţi doreau să devină împăraţi şi să pună mâna pe prada puterii supreme. În secolul al IV-lea, invaziile şi migraţiile barbarilor începuseră deja şi s-au intensificat atunci când hunii au năvălit în Apus. Totodată, ameninţarea reprezentată de Persia Sasanizilor la adresa Imperiului Roman de Răsărit creştea tot mai mult. Prima dată când civilizaţia occidentală s-a prăbuşit, ne spune Gibbon, a fost o cădere foarte lentă.

Dar dacă luptele politice, migraţia barbarilor şi rivalitatea imperială nu erau decât caracteristici fireşti ale Antichităţii târzii – semne de normalitate, şi nu simptome ale unui final îndepărtat? Dacă privim lucrurile astfel, căderea Romei a fost, de fapt, bruscă şi dramatică. Prăbuşirea Imperiului Roman de Apus a început în 406, când invadatorii germanici au trecut Rinul în Galia şi apoi în Italia. Roma însăşi a fost jefuită de goţi, în 410. Cooptaţi apoi la putere de un împărat slăbit, goţii s-au luptat cu vandalii pentru a controla Spania, fapt care a mutat problema spre sud. Între 42. şi 439, Genseric a obţinut, împreună cu vandalii săi, victorie după victorie în Africa de Nord, ocupând în cele din urmă Cartagina. Roma şi-a pierdut grânarul sud-mediteranean şi, odată cu el, o sursă imensă de venituri din impozite. Soldaţii romani au reuşit cu greu să-i înfrângă pe hunii lui Attila, atunci când aceştia au măturat vestul continentului, venind dinspre Balcani. În 452, Imperiul Roman de Apus pierduse toată Bretania, cea mai mare parte din Spania, bogatele provincii din Africa de Nord, precum şi sud-estul şi sud-vestul Galiei. În afară de Italia, nu îi mai rămânea mare lucru. Împăratul bizantin Basiliscus, cumnatul împăratului apusean Leon I, a încercat, fără succes, să recupereze Cartagina, în 468. Bizanţul a supravieţuit, dar Imperiul Roman de Apus era mort. În 476, Roma devenise feuda lui Odoacru, regele scirilor[99].

Impresionantă în această lectură istorică modernă este viteza cu care s-a prăbuşit Imperiul Roman. În doar cinci decenii, populaţia Romei a scăzut la un sfert. Datele arheologice de la sfârşitul secolului al V-lea – locuinţe de calitate inferioară, olărie mai primitivă, monede mai puţine, vite mai mici – arată că influenţa benignă a Romei s-a diminuat rapid în restul Europei de Vest. „Sfârşitul civilizaţiei", aşa cum a numit-o un istoric, a avut loc în decursul unei singure generaţii[100].

Ar putea versiunea noastră de civilizaţie occidentală să se prăbuşească la fel de repede? Este, într-adevăr, o spaimă veche, care a început să-i bântuie pe intelectualii britanici, de la Chesterton la Shaw, cu peste un secol în urmă[101]. Astăzi, această spaimă este ceva mai justificată. Un mare număr de oameni de ştiinţă sunt de acord că, acum,

când China şi alte mari ţări asiatice, ca şi cele din America de Sud, se apropie economic de Occident, omenirea riscă o catastrofală schimbare climatică. Fără îndoială, în atmosfera Pământului s-a acumulat o cantitate fără precedent de dioxid de carbon. Unele date indică o creştere a temperaturilor medii din cauza acestui lucru. Mai puţin clar este ce impact va avea asupra climei Pământului continuarea acestei tendinţe. Nu pare hazardat să ne imaginăm în viitor topirea calotei polare, care ar duce la schimbarea direcţiei curenţilor oceanici sau la inundarea regiunilor joase de coastă; sau, dimpotrivă, deşertificarea pronunţată a unor regiuni care nu vor mai putea, din acest motiv, să fie cultivate. Fără legătură cu schimbarea climei, unii ecologişti se tem că, pe măsură ce ţările populate ale Asiei urmează metoda occidentală şi ies din sărăcie, rezervele globale de energie, alimente şi apă dulce vor deveni insuficiente. Cei care sunt sceptici cu privire la riscurile schimbării climatice ar trebui să stea o vreme în China, unde are loc cea mai mare şi mai rapidă revoluţie industrială din istorie, producând pagube ecologice evidente şi măsurabile.

Cei mai mulţi oameni care intervin în această discuţie – şi eu printre ei – nu au calificarea ştiinţifică necesară pentru a evalua situaţia. Suntem atraşi de ideea unui dezastru ecologic nu din cauza cifrelor, ci pentru că această predicţie ne sună familiar. De la primele mituri şi legende reţinute de istorie, omenirea a fost fascinată de ideea unui final spectaculos al lumii, de la „amurgul zeilor" din saga Nibelungilor la textul-cheie al escatologiei creştine, Apocalipsa, scrisă de evanghelistul Ioan din Patmos. În această variantă de apocalipsă, Mesia sau Mielul lui Dumnezeu se va întoarce pe pământ şi îl va învinge pe Antihrist în bătălia Armaghedonului, după care Satan va fi închis într-o prăpastie fără fund pentru 1.000 de ani. Apogeul va avea loc atunci când Satan va ieşi din prăpastie şi va aduna popoarele lui Gog şi Magog. Acesta va fi semnul pentru „fulgere şi vuiete şi tunete; şi [...] un cutremur mare, aşa cum nu a fost, de când este omul pe pământ, un cutremur atât de puternic" (*Apoc.* 16.18). Martorii lui Iehova şi adventiştii de ziua a şaptea susţin interpretarea literală a acestei profeţii, dar nu sunt în nici un caz singurii. Un număr uimitor de mare de creştini evanghelici din Statele Unite spun că împărtăşesc credinţa că ne apropiem de sfârşitul lumii. Pentru mulţi dintre ei, singura întrebare este cine va fi lăsat în urmă după „Înălţarea la Cer". Unii spun că etapa frământărilor a început deja. Pe 14 decembrie 2008 ar fi sunat Prima Trâmbiţă, atunci când criza financiară şi-a atins apogeul. După ce vor fi sunat a Doua Trâmbiţă, a Treia şi a Patra, Statele Unite ca putere globală se vor prăbuşi. Când va fi sunat a Cincea Trâmbiţă, va izbucni al Treilea Război Mondial, ucigând miliarde de oameni. Apoi, în ultima zi a acestei mari frământări, Iisus Hristos se va întoarce pentru a-i mântui pe adevăraţii credincioşi, aşa cum se spune în Cartea Apocalipsei. Făcând odată o excursie pe dealul pleşuv Megiddo din Israel, socotit în general locul viitoarei bătălii a Armaghedonului, nu am fost surprins să întâlnesc un grup de americani atras acolo exact de acest tip de credinţă milenaristă. Ca şi marxiştii încăpăţânaţi care continuă să viseze la moartea capitalismului, interpretând fiecare nouă criză financiară ca începutul sfârşitului, ei au un fior de excitaţie la gândul că sfârşitul lumii ar putea veni în prezenţa lor.

Gândul că suntem condamnaţi – că declinul şi căderea sunt inevitabile, că lucrurile nu pot merge decât spre rău – este profund legat de sentimentul propriei mortalităţi. Pentru că suntem sortiţi să degenerăm ca indivizi, ne gândim că şi civilizaţiile în cadrul cărora trăim trebuie să degenereze. Carnea înseamnă ţărână. La fel, toate monumentele gloriei se transformă în ruine. Vântul bate printre relicvele melancolice ale fostelor noastre împliniri.

Încercăm totuşi să decidem cum anume se desfăşoară acest proces al declinului şi căderii în domeniul structurilor sociale şi politice complexe. Se prăbuşesc oare civilizaţiile cu zgomot mare, pe câmpul de bătălie al Armaghedonului? Sau expiră cu un oftat lung şi slab? Nu putem răspunde la această ultimă întrebare decât dacă ne întoarcem la principiile de bază ale explicaţiei istorice.

CONCLUZIE

Rivalii

Ei bine, Sir Anthony, dacă aşa vrei, nu vom anticipa trecutul! Iată, tinerilor – vom privi, în retrospectivă, viitorul.

Sheridan

Credea că în departamentul de flăcări electrice al regiunilor infernale ar trebui să existe un stâlp al infamiei rezervat anume pentru cel care a inventat aceste performanţe [teatrale], atât de opuse adevăratului spirit al civilizaţiei.

P.G. Wodehouse

Nu există o mai bună ilustrare a ciclului vital al civilizaţiilor decât seria de cinci tablouri ale lui Thomas Cole intitulată *Drumul Imperiului*, care se păstrează la galeria de artă a New York Istorical Society. Cole a fost întemeietorul Şcolii Hudson River şi unul dintre pionierii peisagisticii americane din secolul al XIX-lea. El a redat cu artă o teorie care îi încântă şi astăzi pe cei mai mulţi dintre noi: teoria ciclurilor civilizaţiei.

Fiecare dintre cele cinci tablouri înfăţişează gura unui fluviu, sub o stâncă. În prima imagine, *Statul sălbatic*, vegetaţia luxuriantă este străbătută de un grup de vânători-culegători care îşi încep existenţa primitivă în zorii unei zile furtunoase. Al doilea tablou, *Statul arcadian sau pastoral*, este o idilă agrară: locuitorii au tăiat copacii, au plantat grâne şi au construit un templu grecesc elegant. Al treilea şi cel mai mare dintre tablouri este *Înflorirea Imperiului*. Acum, peisajul este acoperit de un magnific antrepozit de marmură, în timp ce ţăranii filozofi fericiţi din tabloul anterior au fost înlocuiţi de o mulţime de negustori, proconsuli şi cetăţeni consumatori, îmbrăcaţi opulent. Este mijlocul ciclului vital. Apoi urmează *Distrugerea*. Oraşul este în flăcări, iar cetăţenii săi fug din calea unei hoarde invadatoare, care violează şi jefuieşte sub un cer de seară întunecat. În cele din urmă, răsare luna peste *Dezolare*. Nu se mai vede nici un om; doar câteva colonade în ruine, peste care au crescut iederă şi mărăcini.

Conceput la jumătatea anilor 1830, opera în cinci părţi a lui Cole are un mesaj limpede: toate civilizaţiile, oricât de măreţe, sunt condamnate la declin şi prăbuşire. Sugestia implicită era că tânăra republică americană din vremea lui Cole ar face bine să rămână la primele ei principii bucolice şi să reziste tentaţiei comerţului, cuceririlor şi colonizării.

Timp de secole, istoricii, politologii, antropologii şi, în general, publicul au tins să conceapă ascensiunea şi decăderea civilizaţiilor în astfel de termeni ciclici şi graduali. În

cartea a VI-a a *Istoriilor* lui Polibiu, în care este descrisă ascensiunea lumii, procesul politic de *anacyclosis* este următorul:

1. Monarhie;
2. Domnie a regelui;
3. Tiranie;
4. Aristocraţie;
5. Oligarhie;
6. Democraţie;
7. Ochlocraţie (domnia gloatei).

Ideea a reapărut în Renaştere, când a fost redescoperit Polibius şi a trecut din scrierile lui Machiavelli în cele ale lui Montesquieu[1]. Dar o viziune ciclică a apărut şi separat, în scrierile istoricului arab din secolul al XIV-lea Ibn Khaldun şi în neoconfucianismul din perioada dinastiei Ming[2]. În cartea sa *Scienza Nuova* (1725), filozoful italian Giambattista Vico afirmă că toate civilizaţiile trec printr-un *ricorso* în trei etape: divinul, eroicul şi omenescul sau raţionalul, care se întoarce apoi la divin prin ceea ce Vico numea „barbaria reflecţiei". „Guvernele cel mai bine articulate, ca şi cel mai bine constituite corpuri animale", scria în 1738 filozoful politic britanic Henry St. John, viconte de Bolingbroke, „poartă în ele germenele propriei distrugeri: şi, chiar dacă o vreme cresc şi se dezvoltă, ele se vor îndrepta curând şi vizibil către disoluţie. Fiecare oră care trece este o oră mai puţin din viaţa lor"[3]. Şi Adam Smith, în *Avuţia naţiunilor*, considera că creşterea economică – „opulenţa", cum îi spunea el – trebuia, în cele din urmă, să ajungă în „starea staţionară".

Şi idealiştii, şi materialiştii erau de acord asupra acestui lucru. Pentru Hegel, ca şi pentru Marx, dialectica genera ritmul de neconfundat al istoriei. Istoria avea anotimpuri pentru Oswald Spengler, istoricul german care, în cartea sa *Declinul Occidentului* (1918-1922), scria că secolul al XIX-lea fusese „iarna Occidentului, victoria materialismului şi a scepticismului, a socialismului, a parlamentarismului şi a banilor". Istoricul britanic Arnold Toynbee afirma în cartea sa în 12 volume, *Studiul istoriei* (1936-1954), că există un ciclu al provocării, al reacţiei din partea „minorităţilor creatoare", apoi unul al declinului – sinuciderea civilizaţiei –, când liderii nu mai reacţionează cu destulă creativitate în faţa noilor provocări. O altă mare teorie a fost cea a sociologului rus emigrat Pitirim Sorokin, care susţinea că toate civilizaţiile mari trec prin trei faze: cea „ideaţională" (în care realitatea este spirituală), cea „senzitivă" (în care realitatea este materială) şi cea „idealistă" (o sinteză a celorlalte două)[44]. Istoricul american Carol Quigley le preda studenţilor săi de la Georgetown School of Foreign Services (între care se afla viitorul preşedinte Bill Clinton) că civilizaţiile aveau, ca şi omul, şapte vârste: amestecul, gestaţia, expansiunea, conflictul, imperiul universal, decăderea şi invazia. Aşa cum arăta Quigley într-o expunere de tip clasic a teoriei ciclurilor vitale, era vorba despre:

> ...un proces de evoluţie [...]. Fiecare civilizaţie se naşte [...] şi [...] intră într-o perioadă de expansiune viguroasă, crescând ca mărime şi putere [...] până când apare, treptat, o criză a organizării. Când această criză trece şi civilizaţia se reorganizează [...], vigoarea şi moralul ei sunt scăzute. Ea devine stabilă şi chiar stagnează. După o Epocă de Aur

caracterizată prin pace şi prosperitate, apar din nou crizele interne. În acest moment se manifestă pentru prima dată o slăbiciune morală şi fizică ce generează [...] îndoieli cu privire la capacitatea civilizaţiei de a se apăra de inamicii externi [...]. Civilizaţia devine tot mai slabă, până când este depăşită de inamicii din afară şi, în cele din urmă, dispare[5].

Fiecare dintre aceste modele este diferit, dar toate împărtăşesc presupoziţia că istoria are un ritm.

Deşi, astăzi, aproape nimeni nu mai citeşte Spengler, Toynbee sau Sorokin – Quigley mai este frecventat de adepţii teoriilor conspiraţiei* –, urme ale acestor idei se regăsesc încă în operele multor autori moderni. Lucrarea lui Paul Kennedy, *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri* (1987), se foloseşte în teoria ciclicităţii istoriei, descriind felul în care marile puteri cresc şi descresc, în funcţie de ratele de creştere ale bazelor lor industriale şi de costul obligaţiilor lor imperiale în raport cu propria economie. Ca şi în *Drumul Imperiului* a lui Cole, expansiunea imperială poartă în ea germenii declinului ulterior. Cum scrie Kennedy: „Dacă un stat se supraextinde strategic, [...] apare riscul ca beneficiile potenţiale ale expansiunii sale externe să fie depăşite de costurile realizării acestui obiectiv"[6]. Acest fenomen de „supraextindere imperială", susţine el, este propriu tuturor marilor puteri. Când a apărut cartea lui Kennedy, mulţi oameni din Statele Unite se temeau şi ei că ţara lor ar putea pieri din această cauză.

Mai recent, antropologul Jared Diamond a captivat imaginaţia publicului cu o nouă mare teorie a ascensiunii şi decăderii. Cartea sa intitulată *Prăbuşirea. Cum ajung ţările să eşueze sau să reuşească* (2005) este o teorie ciclică a istoriei pentru Epoca Verde: relatări despre societăţi care, din Insula Paştelui secolului al XVII-lea până la China secolului XXI, au riscat sau riscă să se autodistrugă, abuzând de mediul lor natural. Diamond îl citează pe John Lloyd Stevens, exploratorul şi arheologul amator american care a descoperit ciudatele oraşe moarte ale civilizaţiei maya din Mexic: „Iată ruinele unui popor cultivat, rafinat şi deosebit, care trecuse prin toate stagiile ascensiunii şi decăderii popoarelor, atinsese epoca de aur şi apoi pierise"[7]. Din punctul de vedere al lui Diamond, maya căzuseră în capcana malthusiană clasică, pentru că populaţia lor crescuse mai mult decât a putut hrăni sistemul lor agricol fragil şi ineficient. Un număr mai mare de oameni însemna culturi mai extinse. Dar culturile mai extinse duceau la despăduriri, eroziuni, secetă şi scăderea fertilităţii solului. Au urmat un război civil pentru resursele tot mai puţine şi, în cele din urmă, prăbuşirea.

Teoria lui Diamond este că lumea de astăzi ar putea şi ea să dispară ca şi populaţia maya[8]. Problema este că sinuciderea ecologică este un proces lent şi îndelungat. Din nefericire,

---

* În cartea sa din 1966, *Tragedie şi speranţă*, Quigley atribuia mari puteri unei „societăţi secrete" misterioase, anglo-saxonă, care ar fi fost întemeiată de Cecil Rhodes, Alfred Milner şi jurnalistul William T. Stead, cu scopul de a „mări Imperiul Britanic" şi de a-l transforma într-o federaţie. Quigley susţinea că „grupul Rhodes-Milner" şi colegii lor de la Masa Rotundă erau de vină pentru Războiul burilor, slăbiciunea Tratatului de la Versailles şi menajarea Germaniei naziste. După moartea lui Milner, în 1925, grupul ar fi continuat să îşi exercite influenţa malignă prin Rhodes Trust, prin Royal Institute of International Affairs (Chatham House) şi prin Consiliul de Relaţii Externe din New York. Quigley exagera atât caracterul secret, cât şi succesul activităţii lui Milner.

liderii politici din aproape orice societate, fie ea primitivă, fie sofisticată, au rareori iniţiativa de a se ocupa de probleme ce urmează să se manifeste abia peste 100 şi ceva de ani. Aşa cum a arătat Conferinţa Naţiunilor Unite asupra schimbării climei din decembrie 2009 de la Copenhaga, rugăminţile retorice de a „salva planeta" pentru generaţiile viitoare nu pot face să înceteze conflictele arzătoare pentru distribuirea economică a avuţiei între ţările bogate şi cele sărace. Ne iubim nepoţii, dar e mai greu să ne simţim legaţi afectiv de stră-stră-stră-nepoţii noştri.

Dar poate că acest întreg cadru conceptual este, de fapt, greşit. Poate că reprezentarea artistică a lui Cole despre un superciclu al naşterii, evoluţiei şi morţii civilizaţiilor este o reprezentare eronată a procesului istoric. Dacă istoria nu este ciclică şi lentă, ci aritmică – uneori aproape staţionară, dar capabilă alteori de accelerări violente? Dacă timpul istoric seamănă nu atât cu schimbarea lentă şi predictibilă a anotimpurilor, cât mai ales cu timpul elastic din vise? Şi dacă prăbuşirea nu durează secole, ci se manifestă brusc într-o civilizaţie, apărând ca un hoţ, noaptea?

Aşa cum m-am străduit să arăt în această carte, civilizaţiile sunt sisteme foarte complexe, alcătuite dintr-un număr foarte mare de elemente interactive organizate asimetric, aşa încât construcţia lor seamănă mai degrabă cu un muşuroi de termite namibian decât cu o piramidă egipteană. Ele se află undeva între ordine şi dezordine – „la marginea haosului" –, cum spune informaticianul Christopher Langton. Aceste sisteme pot părea că operează foarte stabil mult timp, aparent menţinându-se în echilibru, dar în realitate adaptându-se constant. Apoi apare un moment când intră în „starea critică". Doar o mică perturbare poate declanşa o „fază de tranziţie" de la echilibrul benign la criză: un singur grăunte de nisip poate face ca un castel de nisip aparent trainic să se prăbuşească sub propria greutate.

Pentru a înţelege conceptul de *complexitate*, este util să vedem cum funcţionează el în ştiinţele naturale[9]. Gândiţi-vă la autoorganizarea spontană a jumătate de milion de termite, care le permite să construiască un muşuroi complex, sau la geometria fractală a fulgilor de zăpadă formaţi din molecule de apă, cu miliarde de variante de simetrie sextuplă. Inteligenţa umană este şi ea un sistem complex, un produs al interacţiunii miliardelor de neuroni din sistemul nervos central, numit de neurologul Charles Sherrington *războiul de ţesut vrăjit*. Sistemul nostru imunitar este şi el complex, deoarece anticorpii se mobilizează pentru a duce un război defensiv împotriva antigenilor străini. Toate sistemele complexe din lumea naturală împărtăşesc anumite caracteristici. O mică interpolare în acest sistem poate duce la schimbări imense, adesea neprevăzute – ceea ce oamenii de ştiinţă numesc „efect amplificator"[10]. Relaţiile cauzale sunt adesea neliniare, ceea ce înseamnă că metodele tradiţionale de a face generalizări pornind de la unele observaţii (precum analiza tendinţelor sau prelevarea unor mostre) nu mai sunt de folos. Unii teoreticieni merg chiar până acolo încât afirmă că anumite sisteme complexe sunt cu totul nondeterministe, ceea ce înseamnă că e aproape imposibil să faci predicţii asupra comportamentului lor viitor, pornind de la date din trecut. De exemplu, nu există vreun incendiu tipic de pădure. Pentru a folosi jargonul fizicii moderne, o pădure aflată înainte de incendiu se află într-o stare de „autoorganizare critică"; ea se află pe marginea dezastrului, a cărui dimensiune este necunoscută, deoarece distribuţia incendiilor de pădure după magnitudine nu urmează obişnuita curbă în formă de clopot, în care majoritatea incendiilor se menţin în jurul unei valori medii, aşa cum cei mai mulţi

bărbaţi adulţi au înălţimea în jur de 1,75 metri. De fapt, dacă faci o diagramă a dimensiunii incendiilor raportată la frecvenţa producerii lor, obţii o linie dreaptă. Următorul va fi mic sau imens, un foc de tabără sau o conflagraţie? Tot ce putem spune este că un incendiu de pădure de două ori mai mare decât cel de anul trecut are aproximativ de patru ori (de şase sau de opt ori, în funcţie de pădure) mai multe şanse să se producă anul acesta. Acest tipar – numit „legea distribuţiei puterii" – este uimitor de răspândit în lumea naturală. El poate fi întâlnit nu doar în cazul incendiilor forestiere, ci şi în cazul cutremurelor şi epidemiilor. Doar punctele minime şi maxime ale liniei variază[11].

Structurile politice şi economice construite de oameni au multe dintre trăsăturile sistemelor complexe. Economiştii heterodocşi precum W. Brian Arthur susţin acest lucru de decenii, depăşind cu mult conceptul de *mână invizibilă* al lui Adam Smith, care părea să conducă indivizii spre maximizarea profiturilor multiple, sau critica lui Friederich von Hayek la adresa planificării economice şi a managementului cererii[12]. După Arthur, o economie complexă se caracterizează prin interacţiunea agenţilor dispersaţi, lipsa controlului centralizat, nivelurile de organizare multiple, adaptarea continuă, crerea unor noi nişe de piaţă şi lipsa unui echilibru general. În contradicţie cu prezicerile esenţiale ale economiei clasice, conform cărora concurenţa micşorează profiturile, într-o economie complexă creşterea profitului este foarte posibilă. Privind lucrurile din acest punct de vedere, Silicon Valley este complexitatea economică însăşi; la fel este şi internetul. Şi criza financiară care a început în 2007 poate fi descrisă în aceiaşi termeni. Aşa cum a arătat Nassim Taleb, economia globală ajunsese să semene în primăvara anului 2007 cu o reţea de electricitate supraoptimizată. Pana de curent relativ mică reprezentată de neplata unor ipoteci fără acoperire din Statele Unite a fost suficientă pentru a da peste cap întreaga economie a lumii, ca un echivalent financiar al unei căderi a reţelei, care a ameninţat o vreme să ducă la prăbuşirea totală a comerţului internaţional[13]. Cercetătorii de la Santa Fe Institute investighează în acest moment cum pot fi aplicate aceste idei şi altor aspecte ale activităţii umane colective, precum „metaistoria"[14].

Lucrurile nu sunt aşa de ezoterice precum par, deoarece războaiele sunt şi mai aberant distribuite decât crizele financiare. Medicul şi meteorologul Lewis Fry Richardson* a grupat „diferendele letale", de la omucideri până la războaiele mondiale, în funcţie de magnitudinea lor, folosind logaritmi în baza – 10 ai numărului total de morţi. Astfel, un act terorist care ucide 100 de persoane are magnitudinea 2, în timp ce un război cu un milion de victime este un conflict de magnitidinea – 6. (De reţinut că un război cu magnitudinea 6 $\pm$ 0,5 ar putea avea undeva între 316.228 şi 3.162.278 de victime.) Luând în calcul doar perioada dintre 1815 şi 1945, Richardson a găsit peste 300 de conflicte de magnitudinea 2,5 sau mai mult (cu alte cuvinte, care produseseră mai mult de 300 de victime). Dintre acestea, două războaie de magnitudinea 7 (războaiele mondiale) duseseră la moartea a cel puţin 36 de milioane de persoane (60% din total), excluzând victimele

* Născut la Yorkshire în 1881, Richardson era quaker, s-a opus Primului Război Mondial (deşi a condus ambulanţe pe frontul de vest) şi a fost unul dintre susţinătorii limbii esperanto. Îl deprima faptul că nu putea găsi nici o dovadă a existenţei unei tendinţe de diminuare a războaielor şi nici un predictor statistic puternic al momentelor şi locurilor când puteau apărea războaiele, în afară de două relaţii relativ slabe: războaiele erau mai frecvente între statele învecinate şi mai probabile între state de religii diferite.

foametei şi bolilor provocate de război, iar milioanele de omucideri de magnitudinea – 0 (cu una, două sau trei victime) erau responsabile pentru pierderea a 9,7 milioane de vieţi (16%). La prima vedere, aceste cifre par cu totul aleatorii. Dar şi ele respectă o lege a distribuţiei puterii[15].

Dacă incidenţa războiului este la fel de impredictibilă ca şi incidenţa incendiilor de pădure, implicaţiile pentru orice teorie a ascensiunii şi decăderii civilizaţiilor sunt imense, dat fiind rolul cauzal evident pe care îl au războaiele, atât în creşterea, cât şi în descreşterea organizaţiilor sociale complexe. O civilizaţie este, prin definiţie, un sistem foarte complex. Deşi există un centru nominal de autoritate, ea constă, în practică, într-o reţea adaptativă de relaţii economice, sociale şi politice dinamice. Aşa că nu e de mirare că civilizaţiile de toate tipurile şi dimensiunile au multe dintre trăsăturile sistemelor complexe din lumea naturală – inclusiv tendinţa de a trece foarte brusc de la stabilitate la instabilitate.

Aşa cum am văzut în ultimul capitol, civilizaţia occidentală în prima ei încarnare – Imperiul Roman – nu a intrat în declin şi nu s-a prăbuşit lent. Ea s-a prăbuşit într-o singură generaţie, aruncată în haos de invadatorii barbari, la începutul secolului al V-lea. Prăbuşirile la fel de bruşte au fost analizate în această carte, ca un laitmotiv al ei. În 1530, incaşii erau stăpâni peste tot ceea ce se putea cuprinde cu vederea din elegantele lor oraşe din Anzi. În mai puţin de un deceniu, invadatorii străini, cu cai, praf de puşcă şi boli mortale, le-au distrus imperiul. Stăpânirea dinastiei Ming în China s-a destrămat şi ea cu o viteză extraordinară la jumătatea secolului al XVII-lea. Şi aici, tranziţia de la echilibru la anarhie a durat puţin mai mult de un deceniu. La fel, dinastia Burbonilor în Franţa a trecut, cu o uimitoare repeziciune, de la triumf la teroare. Intervenţia francezilor de partea rebelilor colonişti şi împotriva britanicilor din America de Nord în anii 1770 a părut iniţial o idee bună, dar ea a aruncat finanţele Franţei într-o stare critică. Convocarea Stărilor Generale, în mai 1789, a declanşat o reacţie politică în lanţ şi o prăbuşire a regalităţii legitime atât de bruşte, încât după patru ani regele a fost decapitat de ghilotină, mecanism inventat abia în 1791. Atunci când mişcarea Junilor Turci a venit la putere, în 1908, Imperiul Otoman încă părea că poate fi reformat. În 1922, când ultimul sultan al Imperiului Otoman a părăsit Istanbulul pe un vas de război britanic, imperiul dispăruse. Imperiul Japonez şi-a atins maxima întindere teritorială în 1942, după Pearl Harbor. În 1945, nici acesta nu mai exista.

Soarele a apus deasupra Imperiului Britanic la fel de brusc. În februarie 1945, prim-ministrul Winston Churchill păşea pe scena lumii ca unul dintre cei „Trei Mari" şi decidea soarta ţărilor, alături de preşedintele american Franklin Roosevelt şi liderul sovietic Iosif Stalin, la Yalta. Abia se terminase războiul, că el a fost înlăturat din funcţie. În doar 12 ani, Regatul Unit acordase independenţa Burmei, Egiptului, Ghanei, Indiei, Israelului, Iordaniei, Malaysiei, Pakistanului, Ceylonului şi Sudanului. Criza Suezului din 1956 a arătat că Regatul Unit nu putea acţiona în Orientul Mijlociu în dezacord cu Statele Unite, ceea ce pecetluia sfârşitul imperiului.

Deşi abia în anii '60 a bătut „vântul schimbării" lui Harold MacMillan prin Africa Subsahariană şi prin ultimele colonii de la est de Suez; epoca hegemoniei Regatului Unit era efectiv încheiată la mai puţin de 12 ani de la victoria sa asupra Germaniei şi Japoniei.

Cel mai recent şi mai cunoscut exemplu de prăbuşire bruscă este, desigur, căderea Uniunii Sovietice. Având avantajul de a privi lucrurile retrospectiv, istoricii au căutat urmele putreziciunii sistemului sovietic până în epoca lui Brejnev şi chiar mai înainte.

Conform unuia dintre studiile recente, doar creşterea preţului la petrol din anii '70 „a amânat Armaghedonul"[16]. Dar acest lucru nu s-a văzut atunci. În martie 1985, când Mihail Gorbaciov a devenit secretar general al Partidului Comunist Sovietic, CIA estima (în mod greşit) că economia sovietică reprezenta aproximativ 60% din cea a Statelor Unite. Arsenalul nuclear sovietic era însă, într-adevăr, mai mare decât cel american. Iar guvernele din ceea ce se numea pe atunci Lumea a Treia, din Vietnam până în Nicaragua, se înclinaseră în faţa sovieticilor, în cea mai mare parte a ultimilor 20 de ani. Dar la doar cinci ani de la ascensiunea lui Gorbaciov imperiul sovietic din Europa Centrală şi de Est se fragmentase, iar în 1991 Uniunea Sovietică însăşi se destrămase. Dacă se poate spune despre vreun imperiu că a căzut de sus – în loc să intre într-un declin îndelungat –, acest imperiu a fost cel întemeiat de Lenin.

Dacă civilizaţiile sunt sisteme complexe care, mai devreme sau mai târziu, sucombă din cauza unor defecţiuni bruşte şi catastrofale, în loc să defileze într-un ritm molcom din Arcadia la Apogeu şi până la Armaghedon, care sunt implicaţiile asupra civilizaţiei occidentale de astăzi? Mai întâi, trebuie să ne amintim cum a ajuns Vestul să domine Restul lumii, începând aproximativ cu 1500.

Cercetările recente au demolat imaginea la modă conform căreia China se afla, din punct de vedere economic, la paritate cu Occidentul, chiar şi la 1800. Produsul intern brut pe cap de locuitor a stagnat în perioada dinastiei Ming şi era cu mult mai mic decât în Marea Britanie din epoca preindustrială. Principalul motiv era faptul că China era încă, într-o măsură copleşitoare, o economie agricolă, în care 90% din PIB se realiza în agricultura slab productivă, procent mult mai mare decât cel din Marea Britanie în zorii modernităţii. Mai mult, timp de un secol după 1520, rata naţională a economiilor Chinei a fost negativă. Nu a existat nici o acumulare de capital spre sfârşitul dinastiei Ming; dimpotrivă[17]. De aceea, aşa-numita – de către Kenneth Pomeranz – „Mare Divergenţă" între Est şi Vest a început mult mai devreme decât considera el. Şi Angus Maddison era mult prea optimist atunci când a susţinut că, la 1700, chinezul de rând o ducea ceva mai bine decât locuitorul mediu al viitoarelor State Unite ale Americii. Maddison era mai aproape de adevăr atunci când estima că, la 1600, PIB-ul pe cap de locuitor în Marea Britanie era deja cu 60% mai mare decât cel din China[18].

După aceea, producţia şi populaţia Chinei au crescut într-un ritm inegal, ceea ce a dus la stagnarea veniturilor individuale, în timp ce lumea anglofonă, urmată îndeaproape de Europa de Nord-Vest, a avansat. În 1820, PIB-ul pe cap de locuitor al Statelor Unite era de două ori mai mare decât cel al Chinei; în 1870, era de aproape cinci ori mai mare; în 1913, raportul era de aproape 10:1. În ciuda întreruperii nefaste din timpul Marii Crize, Statele Unite nu au trecut prin nimic atât de devastator ca istoria nefericită a Chinei în secolul XX: o revoluţie, un război civil, o invazie japoneză, altă revoluţie, foametea provocată de autorităţi şi, din nou, o revoluţie („culturală"). În 1968, americanul mediu era de 33 de ori mai bogat decât chinezul mediu, dacă folosim cifre bazate pe paritatea puterii de cumpărare (raportată la costurile de viaţă din cele două ţări). Calculând în dolari la cursul actual, diferenţa maximă a perioadei este de 70:1.

Marea Divergenţă s-a manifestat, şi ea, în moduri diferite. În 1500, cele mai mari zece oraşe ale lumii erau aproape toate în Orient, iar Beijingul era de departe cel mai mare (de peste zece ori mare decât mica Londra). În 1900, cele mai mari oraşe erau aproape toate în Occident, iar Londra era de peste patru ori mai mare decât Tokyo, cea mai mare conurbaţie asiatică. Divergenţa avea şi o dimensiune geopolitică. Aşa cum am

văzut, în 1500 cele zece regate europene ce aveau să devină imperii globale în epoca modernă deţineau 1/10 din suprafaţa lumii, 16% din populaţia ei şi ceva mai mult de 2/5 din producţia acesteia. În 1913, aceleaşi state plus SUA controlau 58% din suprafaţa terestră a lumii, 57% din populaţie şi 79% din PIB-ul mondial – din care doar 18% provenea din posesiunile lor coloniale. Lumea era acum caracterizată de o mare distanţă între Vest şi Rest, care se manifesta prin presupoziţia unei superiorităţi a rasei albe şi prin numeroase impedimente, oficiale şi neoficiale, în calea ascensiunii non-albilor. Era dezechilibrul global suprem.

Am început această carte cu întrebarea lui Rasselas: „Din ce motive [...] sunt europenii atât de puternici? Şi, dacă ei pot vizita atât de uşor Asia şi Africa ca să facă comerţ sau cuceriri, de ce nu pot asiaticii şi africanii să le invadeze, la rândul lor, ţărmurile, să întemeieze colonii în porturile lor şi să le supună prin legi? Acelaşi vânt care le poartă pânzele spre casă ne-ar duce şi pe noi într-acolo". Răspunsul lui Imlac a fost că cunoaşterea înseamnă putere, dar el nu ştia de ce cunoaşterea europenilor era superioară celei a altora. Acum, putem să îi dăm lui Rasselas un răspuns mai bun. De ce a dominat Vestul asupra Restului, şi nu invers? Am argumentat că motivul a fost dezvoltarea în Vest a şase *killer applications* pe care Restul nu le avea. Acestea au fost:

1. concurenţa, deoarece Europa era fragmentată politic, iar în fiecare monarhie sau republică se aflau în concurenţă mai multe entităţi corporatiste;
2. revoluţia ştiinţifică, pentru că toate descoperirile majore din secolul al XVII-lea în matematică, astronomie, fizică, chimie şi biologie au apărut în Europa de Vest;
3. domnia legii şi guvernarea reprezentativă, deoarece în lumea anglofonă a apărut un sistem optim de ordine socială şi politică, bazat pe dreptul la proprietate privată şi pe reprezentarea proprietarilor în corpurile legislative alese;
4. medicina modernă, pentru că aproape toate descoperirile majore din secolele al XIX-lea şi XX în materie de sănătate, inclusiv vindecarea bolilor tropicale, au fost realizate de vest-europeni şi nord-americani;
5. societatea de consum, pentru că revoluţia industrială a avut loc acolo unde existau atât tehnologiile prin care putea fi crescută productivitatea, cât şi o cerere pentru bunuri mai multe, mai bune şi mai ieftine, începând cu hainele din bumbac;
6. etica muncii, pentru că occidentalii au fost primii oameni din lume care s-au folosit de munca mai extensivă şi mai intensivă şi de ratele mai mari ale economiilor, ceea ce a permis acumularea susţinută de capital.

Aceste şase *killer applications* au reprezentat cheia triumfului Occidentului. Povestea epocii noastre, care poate fi urmărită înapoi în timp până la domnia împăratului Meiji din Japonia (1867-1912), ne arată că Restul a început, în sfârşit, să le asimileze. Nu a fost deloc un proces lin. Japonezii nu ştiau ce elemente ale culturii şi instituţiilor occidentale erau esenţiale, aşa că au ajuns să le copieze pe toate, de la hainele şi coafurile vestice până la practica europeană de a coloniza popoare străine. Din nefericire, ei au început să îşi construiască un imperiu tocmai în momentul când costurile imperialismului nu mai erau acoperite de beneficii. Alte puteri asiatice – în special India – au pierdut decenii întregi pornind de la ideea greşită că instituţiile socialiste ale Uniunii Sovietice erau superioare instituţiilor bazate pe piaţă ale Statelor Unite. Dar începând din anii '50, un

număr tot mai mare de ţări est-asiatice s-au alăturat Japoniei în efortul de a imita modelul occidental industrial, începând cu textile şi oţel şi continuând apoi să urce piramida valorică. Descărcarea aplicaţiilor vestice se făcea, acum, mai selectiv. Concurenţa internă şi guvernarea reprezentativă au fost trăsături mai puţin importante în dezvoltarea Asiei ; ştiinţa, medicina, societatea de consum şi etica muncii (mai puţin protestantă decât crezuse Max Weber) erau mai importante. Astăzi, Singapore este clasat de Forumul Economic Mondial ca al treilea stat în cel mai recent tabel al celor mai competitive ţări (adică al cooncurenţei cu alte ţări). Hong Kongul este al 11-lea, urmat de Taiwan (al 13-lea), Coreea de Sud (a 22-a) şi China (a 27-a)[19]. Aceasta este şi ordinea în care ţările respective au adoptat modelul occidental în economiile lor.

Astăzi, PIB-ul pe cap de locuitor în China este de 19% din cel al Statelor Unite, dar e mai mare decât cel de doar 4% din momentul când au început reformele economice, cu doar 30 de ani în urmă. Hong Kong, Japonia şi Singapore se aflau în acest punct încă din 1950, Taiwanul l-a atins în 1970, iar Coreea de Sud în 1975. Conform datelor furnizate de Conference Board, PIB-ul pe cap de locuitor în Singapore este astăzi cu 21% mai mare decât în SUA, în Hong Kong este egal, în Japonia şi Taiwan e cu 25% mai mic, iar în Coreea de Sud cu 36% mai mic[20]. Ar fi o eroare să credem că China nu va urma acelaşi traseu în deceniile care urmează. Revoluţia industrială din China este cea mai amplă şi mai rapidă din câte au avut loc vreodată. În doar 26 de ani, produsul său intern brut a crescut de zece ori. În Marea Britanie, a fost nevoie de 70 de ani după 1830 ca el să crească de patru ori. După datele Fondului Monetar Internaţional, ponderea Chinei în

Patente acordate în funcţie de ţara de origine a solicitantului, 1995-2008

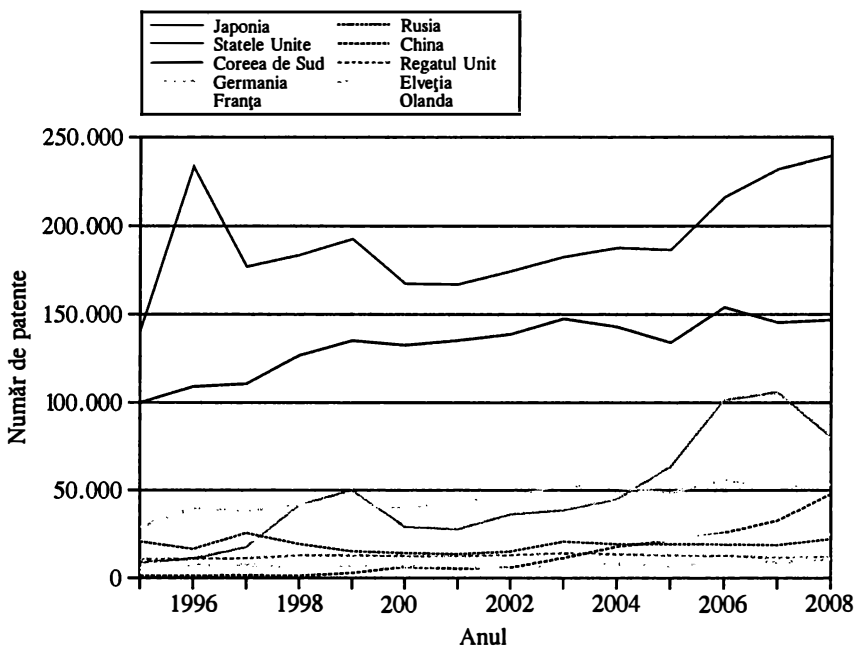

PIB-ul mondial (calculat în funcţie de preţurile curente) va depăşi 10% în 2013. Înainte de criza financiară, economiştii de la Goldman Sachs prevedeau că China va depăşi SUA, ca PIB, în 2027[21]. Dar criza financiară a diminuat creşterea Statelor Unite mai mult decât pe cea a Chinei. Dacă ratele actuale se menţin, economia Chinei ar putea-o depăşi pe a Americii în 2014 în termeni de putere de cumpărare, iar în 2020 în funcţie de cursul actual al dolarului[22]. În multe privinţe, secolul asiatic a început deja. China se află pe punctul de a depăşi procentul din producţia globală al Americii, după ce a depăşit, la începutul secolului, Germania şi Japonia. Cel mai mare oraş al Chinei, Shanghai, depăşeşte deja cu mult orice oraş american şi se află în fruntea unei noi serii de megaoraşe neoccidentale. În ce priveşte cifrele, Asia este de mult timp cea mai populată regiune a lumii. Dar creşterea rapidă a populaţiei Africii face ca declinul Occidentului să pară aproape o certitudine. În 1950, Occidentul, aşa cum l-a definit Samuel Huntington – Europa de Vest, America de Nord şi Australasia –, avea 20% din populaţia lumii. După calculele ONU, în 2010 ponderea va fi de doar 10%[23]. Şi datele lui Huntington indică un declin al Occidentului, din mai multe puncte de vedere: limba (utilizatorii limbilor occidentale au scăzut cu 3% între 1958 şi 1992); religia (a scăzut cu doar 1% între 1970 şi 2000); teritoriul controlat (a scăzut puţin între 1971 şi 1993); populaţia (a scăzut cu 3% după 1971); PIB-ul (a scăzut cu peste 4% între 1970 şi 1992)*; şi armata (a scăzut cu aproape 6% între 1970 şi 1991). În majoritatea cazurilor, declinul relativ este şi mai mare, dacă îl măsurăm începând cu 1913 sau 1938[24].

Criza financiară care a început în vara anului 2007 trebuie, de aceea, înţeleasă ca un accelerator al unei tendinţe deja bine fixate, de declin relativ al Vestului. Am fost foarte aproape de o Mare Criză. Sunt trei motive pentru care nu am avut totuşi decât o criză minoră. În primul rând, marea expansiune a creditelor bancare chineze, care a micşorat efectul exporturilor către Vest. Al doilea motiv este expansiunea masivă a bazei monetare a Statelor Unite, măsură implementată de Ben Bernanke, preşedinte al Federal Reserve. În al treilea rând, imensele deficite fiscale create în toate ţările dezvoltate – în primul rând, în Statele Unite, ale cărei deficite au fost mai mari de 9% din PIB în doi ani consecutivi. Aceste măsuri politice – simetric opuse celor luate la începutul anilor '30 – au scos economia mondială din spirala descendentă începând cu iunie 2009. Dar astăzi lumea dezvoltată se află într-o perioadă de „mahmureală", consecutivă tuturor formelor de stimulare excesivă. Din diferite motive, politicile fiscale a trei ţări din zona euro, Grecia, Irlanda şi Portugalia, şi-au pierdut credibilitatea în ochii investitorilor în obligaţiuni, fapt care a făcut să crească costurile împrumuturilor şi le-a adâncit dificultăţile fiscale. Înţelegem de ce s-a întâmplat acest lucru dacă analizăm tendinţa pe termen lung a datoriei publice din aceste ţări, aşa cum a făcut Banca pentru Acorduri Internaţionale la începutul anului 2010[25]. Criza financiară a venit în completarea unei probleme structurale deja grave de acumulare a datoriei publice. Însă acelaşi lucru este valabil şi pentru Regatul Unit sau SUA. Iar în momentul când scriu aceste rânduri, doar primul a luat măsuri pentru a soluţiona problema.

---

* De fapt, PIB-ul total exprimat în dolari la cursul curent, pentru toate ţările considerate de Huntington occidentale, a rămas remarcabil de constant, între 61 şi 69% din totalul mondial, din 1960 încoace.

E important să ne amintim că, în cele mai multe cazuri, prăbuşirea unei civilizaţii este legată de o criză fiscală şi de războaie. Toate exemplele de prăbuşiri discutate mai sus au fost precedate de dezechilibre acute între impozite şi cheltuieli, ca şi de dificultăţi în finanţarea datoriei publice. Gândiţi-vă la Spania secolului al XVI-lea: în 1543, aproape 2/3 din impozitele obişnuite erau cheltuite pe dobânzile la *juros*, adică la împrumuturile prin care se autofinanţa monarhia habsburgică. În 1559, totalul plăţilor dobânzilor pentru *juros* depăşeau impozitele ordinare ale Spaniei; iar situaţia arăta ceva mai bine în 1584, când doar 84% din impozitele ordinare erau cheltuite pe dobânzi. În 1598, proporţia revenise la 100%. Sau să ne gândim la Franţa secolului al XVIII-lea: între 1751 şi 1788, în ajunul Revoluţiei, cheltuielile pe dobânzi şi amortizări crescuseră de la un sfert din veniturile din impozite la 62%. Mai este şi cazul Turciei otomane din secolul al XIX-lea: datoriile au crescut de la 17% din impozite în 1868 la 32% în 1871 şi 50% în 1877, la doi ani după marea disfuncţie care a dus la dezintegrarea Imperiului Otoman în Balcani. Să urmărim, în cele din urmă, şi cazul Marii Britanii din secolul XX. La jumătatea anilor '20, sarcinile datoriei publice absorbeau 44% din totalul cheltuielilor guvernului, depăşind cheltuielile pentru apărare în fiecare an până în 1937, când a intervenit urgenţa reînarmării. Dar trebuie observat că adevăratele probleme ale Marii Britanii au apărut după 1945, când o proporţie covârşitoare din imensa sarcină a datoriei publice a ajuns în mâini străine. Dintre cele 21 de miliarde de lire sterline care constituiau datoria publică a ţării la încheierea războiului, în jur de 3,4 miliarde, echivalentul a o treime din PIB, reprezentau datorii către creditori străini[26].

Începând din 2001, în doar zece ani, datoria federală a Statelor Unite s-a dublat, ajungând de la 32% la 66% din PIB, cât s-a calculat că va atinge ea în 2011. După calculele din 2010 ale Biroului pentru Buget al Congresului (folosind „Scenariul Fiscal Alternativ" pe care Biroul îl consideră mai probabil politic decât „Scenariul de Bază Extins"), datoria publică ar putea să crească la peste 90% din PIB în 2011 şi să ajungă la 150% în 2031 şi la 300% în 2047[27]. Să observăm că aceste cifre nu iau în calcul şi suma estimată de 100 de trilioane de dolari sub formă de garanţii nefundamentate ale sistemelor medicale şi de asistenţă socială. Ele nu includ nici deficitele tot mai mari ale statelor, nici problemele ce încep să apară în schemele de pensii ale angajaţilor publici. Din acest punct de vedere, poziţia fiscală a Statelor Unite în 2009 poate fi considerată mai rea decât a Greciei. Cu o cifră de 312% al raportului datorie-impozite, Grecia s-a aflat, desigur, la ananghie. Dar, după calculele lui Morgan Stanley, raportul datorie-impozite în Statele Unite a fost de 358%[28].

Cifrele arată rău, dar în domeniul stabilităţii financiare rolul percepţiei este în multe privinţe şi mai important. Deocamdată, lumea încă se aşteaptă ca SUA să se descurce cumva, făcând până la urmă ceea ce trebuie atunci când, cum sună o vorbă atribuită lui Churchill, toate celelalte posibilităţi au fost epuizate. Alarmarea din trecut cu privire la deficitele anilor '80 a fost mult exagerată; la sfârşitul anilor '90, guvernul federal avea surplus. Aşa că de ce să ne îngrijorăm? Îngăduinţa poate rămâne activă pentru surprinzător de mult timp, chiar şi după ce indicatorii de avarie au intrat în funcţiune. Dar, într-o zi, o veste proastă, aparent oarecare – poate un raport negativ din partea unei agenţii de rating –, va ajunge la ştirile de seară într-o perioadă lipsită de evenimente. Dintr-odată, nu doar o mână de specialişti se vor alarma în ceea ce priveşte sustenabilitatea politicii fiscale a Statelor Unite, ci şi publicul larg, ca să nu mai vorbim de investitorii din străinătate. Această modificare va fi crucială, căci un sistem adaptativ complex e în

pericol atunci când o masă critică dintre constituenţii săi îşi pierde încrederea în viabilitatea lui. Începând din vara anului 2007, sistemul complex al economiei globale a trecut brusc de la extaz la agonie, deoarece aşteptările investitorilor cu privire la probabilitatea acoperirii ipotecilor s-au schimbat brusc, producând găuri mari în modelele de afaceri ale miilor de instituţii financiare interrelaţionate. Următoarea fază a crizei actuale poate începe atunci când aceiaşi investitori vor reevalua credibilitatea guvernului american însuşi. Nici ratele dobânzilor aflate la zero, nici stimulul fiscal nu poate realiza o recuperare sustenabilă dacă oamenii din Statele Unite şi din străinătate decid cu toţii că aceste măsuri vor duce la o creştere a ratei inflaţiei sau pur şi simplu la faliment. Aşa cum a demonstrat economistul Thomas Sargent cu două decenii în urmă, aceste impresii atrag după sine materializarea lor, deoarece nu rezerva de bani determină inflaţia, ci viteza circulaţiei lor, care, la rândul ei, depinde de aşteptările publicului[29]. În acelaşi fel, nu raportul datorie publică – PIB determină solvabilitatea guvernului, ci rata dobânzii pe care o cer investitorii. Beneficiile obligaţiunilor pot urca dacă se schimbă aşteptările cu privire la solvabilitatea guvernului în viitor sau stabilitatea monedei, intensificând o criză fiscală deja gravă prin creşterea costului plăţilor dobânzilor la noile datorii. Rezultatul este un fel de spirală a morţii, formată din scăderea încrederii, creşterea beneficiilor şi a deficitelor. Exact asta s-a întâmplat cu Grecia, Irlanda şi Portugalia în 2010.

Este adevărat că Japonia şi-a crescut datoria publică la niveluri şi mai mari faţă de PIB, fără să declanşeze o criză de încredere. Însă aproape toată datoria japoneză se află în mâinile unor investitori şi instituţii japoneze, în timp ce jumătate din datoria federală publică a Statelor Unite se află în mâna creditorilor străini, din care peste 1/5 e deţinută de autorităţile monetare ale Republicii Populare Chineze. Doar „privilegiul exorbitant" al americanilor de a tipări oricând valuta oficială mondială îi lasă se răsufle[30]. Dar acest privilegiu este puternic atacat de guvernul chinez. „Din cauză că emisiunea de dolari a Statelor Unite este necontrolată, iar preţurile internaţionale ale mărfurilor continuă să crească", declara Chen Deming, ministrul chinez al Comerţului, în octombrie 2010, „China este atacată de inflaţia importată"[31]. Şi potrivit lui Xia Bin, consilier economic la Banca Populară a Chinei, Statele Unite sunt angajate într-o acţiune „necontrolată" şi „iresponsabilă" de tipărire de bani: „Atât timp cât lumea nu va exercita un control asupra emiterii unei valute mondiale precum dolarul, [...] posibilitatea altei crize este inevitabilă"[32]. Su Jing Xiang, cercetător la Institutul chinez de Relaţii Internaţionale Contemporane, consideră că operaţia de relaxare cantitativă (prin cumpărarea unor titluri de stat ale Trezoreriei de către Federal Reserve) este o formă de „protecţionism financiar"[33]. În noiembrie 2010, agenţia de rating Dagong a coborât ratingul Statelor Unite de la AA la A+.

Neliniştea chinezilor este de înţeles. De la apogeul crizei, preţurile aproape tuturor mărfurilor au urcat*. Nu e de mirare că depozitele oficiale de titluri de trezorerie americane ale Chinei au scăzut cu aproximativ 10% între iulie 2009 şi iunie 2010[34]. Chiar dacă preţul unei uncii de aur a ajuns foarte mare, la 1.400 de dolari americani, chinezii au început să cumpere aur în 2010, ca metodă tradiţională de a limita inflaţia. Dar Statele Unite se tem nu de inflaţie, ci de deflaţie. Preţurile cresc cu procentul cel mai mic

* Singurele mărfuri din vasta bază de date a Fondului Monetar Internaţional al căror preţ nu a crescut din februarie 2009 sunt gazele naturale, lemnul, uleiul de măsline, creveţii şi carnea de pui – veşti bune pentru cei care plănuiesc o ieşire la iarbă verde.

înregistrat din anii '50, atunci când a fost creat indexul preţurilor bunurilor de consum. În ciuda eforturilor depuse de Federal Reserve, rezerva totală de bani se diminuează, iar creditul refuză cu încăpăţânare să crească. Deşi beneficiile nominale ale obligaţiunilor pe zece ani rămân scăzute, aceasta înseamnă că ratele reale ale dobânzilor pe termen lung tind să rămână pozitive în viitorul previzibil, adică nu va avea loc nici o ieşire uşoară prin inflaţie din situaţia datoriei publice colosale care împovărează în egală măsură familiile, băncile şi guvernul, aşa cum s-a întâmplat în multe ţări în anii '20 şi '70. Creşterea va rămâne în continuare slabă, ceea ce înseamnă că guvernul federal va continua să aibă deficite, deşi mai mici. Aşa că totalul dobânzilor va creşte. După scenariul fiscal alternativ al Biroului pentru Buget al Congresului, plăţile dobânzilor la datoria federală vor creşte, de la 9% din suma impozitelor federale la 20% în 2020, la 36% în 2030 şi la 58% în 2040[35].

Aceste cifre sugerează, printre altele, că va avea loc o reducere rapidă a intervenţiilor militare americane în străinătate. Biroul pentru Buget calculează deja economiile care s-ar putea face dacă numărul soldaţilor trimişi în misiuni în străinătate ar scădea la 30.000 în 2013[36]. Exact asta ne aşteptăm să se întâmple, deoarece, în curând, plăţile dobânzilor vor depăşi cheltuielile militare ca procent din venitul federal.

Implică oare schimbarea centrului de gravitaţie al lunii de la Vest la Est apariţia unui conflict în viitor? Într-un celebrul eseu, Samuel Huntington prezicea că secolul XXI va prilejui o „ciocnire a civilizaţiilor", în care Occidentul va fi contestat de Estul chinez, Orientul Mijlociu Extins musulman şi, poate, de civilizaţia ortodoxă a fostului Imperiu Rus[37]. „Principalele conflicte din politica globală", scria el, „vor avea loc între ţări sau grupuri aparţinând unor civilizaţii diferite. Ciocnirea civilizaţiilor va domina politica globală. Liniile de graniţă dintre civilizaţii vor fi linii ale frontului în viitor"[38]. Această prezicere a fost întâmpinată cu numeroase obiecţii[39]. Însă ea oferă totuşi o descriere mai bună a situaţiei mondiale de după Războiul Rece decât teoriile concurente pe care Huntington le respingea: că va exista o „lume unitară", postistorică (sau neoconservatoare) sub conducere americană, că va avea loc o confruntare generală între aproape 200 de state-naţiuni sau că va fi pur şi simplu „apolaritate" – altfel spus, haos.

Modelul lui Huntington are un defect major. Ca profeţie, el nu a fost adeverit de istorie până acum. Potrivit opiniei lui Huntington, „conflictele dintre grupuri aparţinând unor civilizaţii diferite vor fi mai frecvente, mai lungi şi mai violente decât conflictele dintre grupurile aparţinând aceleiaşi civilizaţii". Dar nu s-a întâmplat aşa. După încheierea Războiului Rece nu a crescut deloc numărul războaielor dintre civilizaţii. Iar războaiele dintre membrii unor civilizaţii diferite nu par să dureze mai mult decât alte conflicte[40]. Cele mai multe războaie din ultimele două decenii au fost războaie civile, însă doar câteva au respectat modelul huntingtonian. Cel mai adesea, războaiele din Noua Dezordine Mondială au avut loc între grupuri etnice din interiorul vreuneia dintre civilizaţii, aşa cum le-a definit Huntington. Mai exact, dintre 30 de conflicte armate majore care erau în desfăşurare sau abia se încheiaseră în 2005 – la 12 ani după publicarea eseului lui Huntington –, doar nouă pot fi văzute ca desfăşurându-se între două civilizaţii diferite, în sensul că o parte era preponderent musulmană, iar cealaltă nemusulmană. Nouăsprezece dintre ele erau, în esenţă, conflicte etnice, cele mai rele fiind cele care continuă să devasteze Africa Centrală, urmate îndeaproape de războaiele din Orientul Mijlociu Extins, unde majoritatea victimelor au fost musulmane, ucise tot de musulmani[41]. În plus, multe dintre

aceste conflicte care au o dimensiune religioasă sunt şi conflicte etnice; afilierea religioasă este adesea legată mai mult de succesul local al misionarilor în trecutul relativ recent şi mai puţin de apartenenţa istorică la o civilizaţie creştină sau musulmană. De aceea, pare mai probabil că viitorul va aduce mai multe conflicte locale – majoritatea fiind conflictele etnice din Africa, Asia de Sud şi Orientul Mijlociu – decât o ciocnire globală a civilizaţiilor. Aceste tendinţe centrifuge ar putea, în cele din urmă, să distrugă chiar civilizaţiile aşa cum le identifica Huntington. Pe scurt, „ciocnirea civilizaţiilor" ar putea deveni „dispariţia civilizaţiilor".

Într-un joc pe computer reuşit, numit *Civilization*, creat de Sid Meier în 1991 şi ajuns acum la a cincea versiune, jucătorii îşi pot alege una dintre cele 16 civilizaţii rivale, de la cea americană la cea zulusă. Sarcina care trebuie îndeplinită este „să construieşti un imperiu care să reziste la proba timpului", în concurenţă cu alte două-şase imperii. Jocul poate fi câştigat în trei feluri: fie ajungând la sfârşitul epocii moderne cu scorul cel mai mare, fie câştigând cursa spaţială prin atingerea constelaţiei Alfa Centauri, fie distrugând toate celelalte civilizaţii. Dar oare aşa funcţionează procesul istoric real? Aşa cum am văzut, civilizaţia occidentală, sub forma regatelor şi republicilor din vestul Europei, a subjugat sau a distrus, într-adevăr, majoritatea celorlalte civilizaţii din lume, începând aproximativ cu anul 1500. Dar a realizat aceasta printr-un minim de conflicte deschise, cel puţin în comparaţie cu numărul şi amploarea războaielor dintre puterile occidentale[42]. Stagnarea economică şi marginalizarea geopolitică a Chinei nu au fost consecinţe ale Războaielor Opiului, ci ale unei scleroze interne prelungite, inerentă sistemului extrem-oriental de cultivare a pământului şi sistemului de guvernământ imperial. Retragerea Imperiului Otoman de pe continentul european şi declinul său de la statutul de mare putere la cel de „bolnav al Europei" au fost cauzate doar în parte de înfrângerile militare; şi chiar înfrângerile au fost urmarea eşecului cronic de a lua parte la revoluţia ştiinţifică. Nu a avut loc nici un conflict pe scară largă între civilizaţiile nord- şi sud-americană. Pur şi simplu prima a fost superioară instituţional celei de-a doua şi a obţinut repede mijloacele prin care a putut interveni, după dorinţă, în afacerile sudului. De asemenea, războaiele purtate de imperiile europene în Africa au fost foarte reduse, în comparaţie cu războaiele pe care le-au dus între ele în Europa. Subjugarea Africii a fost realizată în egală măsură cu ajutorul şcolii misionare, al oficiului de telegraf şi al laboratorului, ca şi cu ajutorul mitralierei Maxim. Revoluţia industrială şi societatea de consum nu au trebuit impuse în ţările neoccidentale; ele le-au adoptat pe amândouă dacă au avut raţiune, aşa cum a făcut Japonia. Cât priveşte etica muncii, aceasta a fost răspândită în Orient nu cu sabia, ci cu cuvântul – şi, mai ales, prin îmbunătăţirea sistemului de educaţie publică şi a educaţiei, începând de la jumătatea secolului XX.

În această lumină trebuie să înţelegem ascensiunea Chinei în epoca noastră. În ciuda preferinţei des reiterate a chinezilor pentru o „ascensiune paşnică", unii comentatori au detectat deja primele semne ale unei ciocniri huntingtoniene între civilizaţii. La sfârşitul anului 2010, reluarea operaţiei de relaxare cantitativă a Federal Reserve a părut să dea naştere unui război al valutei între SUA şi China. În cazul în care „chinezii nu iau măsuri" pentru a pune capăt manipulării de valută pe care o practică, a declarat preşedintele Obama la New York în septembrie 2010, „avem şi alte mijloace de a proteja interesele americane"[43]. Premierul chinez Wen Jiabao nu a întârziat cu răspunsul: „Nu încercaţi să faceţi presiuni asupra noastră în legătură cu cursul renminbi-ului [...]. Multe dintre companiile noastre de export ar trebui să se închidă, muncitorii imigranţi ar trebui

să se întoarcă în satele lor. Dacă în China ar apărea turbulenţe sociale şi economice, lumea întreagă ar fi lovită de dezastru"[44]. Însă astfel de schimburi de replici nu sunt suficiente pentru a adeveri teza lui Huntington, cum nu sunt suficiente nici incidentele navale ocazionale sino-americane sau încruntările diplomatice în legătură cu Taiwanul ori Coreea de Nord. Ele nu sunt decât o formă de *pi ying xi*, teatrul de umbre tradiţional al chinezilor. Adevăratul război valutar a avut loc între Chimerica – economiile unite ale Chinei şi Americii – şi restul lumii. Dacă SUA au tipărit bani, iar China şi-a ataşat în mod eficient valuta de dolarul american, profitul a fost de partea amândurora. Cele care au pierdut au fost ţări precum Indonezia şi Brazilia, ale căror rate de schimb efective au crescut între ianuarie 2008 şi noiembrie 2010 cu 18%, respectiv 17%.

Fără îndoială, Chimerica nu mai este o realitate nouă; fiind un mariaj economic între un cheltuitor şi o strângătoare, ea dă deja semne de instabilitate[45]. Producţia Chinei la jumătatea anului 2010 era cu aproximativ 20% mai mare decât nivelul său de dinaintea crizei, iar cea a Americii cu doar 2% mai mică, ceea ce arată că simbioza a devenit mai avantajoasă pentru creditor decât pentru debitor. Politicienii americani murmură mantra: „Ei au nevoie de noi la fel de mult cât avem noi nevoie de ei" şi citează mereu celebra sintagmă a lui Lawrence Summers: „Distrugere financiară mutual asigurată". Dar, fără ştirea lor, liderii chinezi au deja un plan de a se distanţa de Chimerica şi de a-şi limita dependenţa de acumularea dolarilor în rezervă şi subvenţionarea exporturilor. Nu este atât un plan de dominaţie mondială după modelul imperialismului occidental, cât o strategie de readucere a Chinei în postura de Regat de Mijloc – statul tributar dominant din regiunea Asia-Pacific[46]. Dacă ar trebui să rezumăm noua mare strategie chineză, am putea-o face cel mai bine în manieră maoistă, numind-o „cei patru Mai Mult":

1. consumă mai mult;
2. importă mai mult;
3. investeşte în străinătate mai mult;
4. inovează mai mult.

În fiecare caz, schimbarea strategiei economice promite să aducă dividende geopolitice frumuşele.

Consumând mai mult, China poate să îşi reducă şi îşi va reduce excedentul comercial, devenind astfel îndrăgită de partenerii săi comerciali majori şi, în special, de celelalte pieţe emergente. China tocmai a depăşi SUA, devenind cea mai mare piaţă de automobile din lume (cu vânzări de 14 milioane de unităţi pe an; în America sunt doar de 11 milioane) şi se estimează că în această ţară cererea va creşte de zece ori în anii care urmează. După calculele Agenţiei Naţionale pentru Energie, în 2035 China va folosi 1/5 din toată energia globului, depăşind cu 75% nivelul din 2008[47]. Institutul Mondial al Cărbunelui estima că în 2009 ea acoperea 46% din consumul mondial de cărbune, totodată consumând cantităţi similare de aluminiu, cupru, nichel şi zinc. Aceste cifre reprezintă ocazia unor câştiguri mari pentru exportatorii acestor materii prime. China este deja cea mai mare piaţă de export a Australiei, primind 22% din exporturile australiene în 2009. Ea cumpără 12% din exporturile Braziliei şi 10% din cele ale Africii de Sud. Tot ea a devenit un mare cumpărător de produse de mare valoare din Japonia şi Germania. Pe vremuri, China era în principal un exportator de produse cu preţuri mici. Astăzi, ea realizează 1/5 din creşterea globală şi a devenit cea mai dinamică piaţă nouă pentru produsele altor popoare. Şi aşa se câştigă prietenii.

Totuşi, chinezii sunt în mod justificat sensibili la capriciile preţurilor pe piaţa mondială a materiilor prime – şi cum ar putea fi altfel după imensele modificări ale preţurilor din perioada 2004-2010? De aceea, ei investesc în străinătate, achiziţionând active producătoare de materii prime, de la câmpurile petrolifere din Angola la minele de cupru din Zambia. Într-o singură lună (ianuarie 2010), investitorii chinezi au făcut investiţii directe în valoare totală de 2,4 miliarde de dolari, în 420 de întreprinderi din străinătate din 75 de ţări şi regiuni. Majoritatea investiţiilor au fost făcute în Asia (45%) şi Africa (42%). Sectoarele cele mai căutate sunt mineritul, petrochimia şi infrastructura comunicaţiilor[48]. Modul de operare chinez este acum bine înrădăcinat în Africa. De obicei, se oferă autostrăzi şi alte opere de infrastructură în schimbul unor cesionări pe termen lung a minelor sau terenurilor agricole, fără a pune întrebări în legătură cu încălcarea drepturilor omului sau corupţia politică[49]. Când a fost întrebat cu privire la relaţiile economice ale Chinei cu Sudanul la apogeul genocidului din Darfur, ministrul adjunct al Relaţiilor Externe al Chinei a răspuns sec: „Afacerile sunt afaceri"[50]. În iulie 2008, trimisul special chinez Liu Guijin a reafirmat poziţia Chinei faţă de ajutoarele către Africa: „Noi nu punem condiţii politice. Trebuie să înţelegem că mediul politic şi economic [din Africa] nu este ideal. Dar nu trebuie să aşteptăm ca totul să fie în regulă sau ca drepturile omului să fie întru totul respectate"[51].

Prin creşterea investiţiilor în străinătate în domeniul resurselor naturale, China nu urmăreşte doar o strategie de diversificare pentru a-şi reduce vulnerabilitatea în faţa riscului de depreciere a dolarului. Acesta permite Chinei, de asemenea, să îşi crească puterea financiară, nu în ultimul rând prin vastul şi influentul său trust suveran, China Investment Corporation, care deţine bunuri în valoare de aproximativ 200 de miliarde de dolari. Iar investiţiile în străinătate stau în spatele unui plan ambiţios de expansiune navală a Chinei. Cum spunea contraamiralul Zhang Huachen, comandantul adjunct al Flotei Mării de Est: „Odată cu expansiunea intereselor economice ale ţării, marina noastră vrea să protejeze rutele de transport şi siguranţa liniilor maritime majore ale Chinei"[52]. Marea Chinei de Sud este tot mai mult considerată „un centru de interes naţional" şi se proiectează porturi adânci în Pakistan – în fosta enclavă Omani a Gwadarului –, ca şi în Burma şi Sri Lanka. Acest model de dezvoltare maritimă e foarte diferit de cel al amiralului Zheng He (vezi capitolul 1). El provine, de fapt, din regulamentul Marinei Regale victoriene.

În cele din urmă, contrazicând ideea că China e condamnată să rămână o linie de asamblare pentru produse „concepute în California", ea inovează tot mai mult, ţintind, printre altele, să devină cel mai mare producător mondial de turbine eoliene şi de panouri fotovoltaice. În 2007, China a depăşit Germania ca număr de cereri de noi brevete de invenţie. În curând o va depăşi şi la numărul de brevete acordate, după ce a depăşit deja Marea Britanie în 2004, Rusia în 2005 şi Franţa în 2006. Din 1995, numărul de brevete acordate inventatorilor chinezi a crescut de 29 de ori[53]. Totul ţine de povestea amplă a ascensiunii Orientului. China şi-a crescut cheltuielile din domeniul cercetării şi dezvoltării de şase ori în ultimul deceniu, şi-a dublat numărul de oameni de ştiinţă şi este acum depăşită doar de Statele Unite în producţia anuală de lucrări ştiinţifice şi în capacitatea de calcul. Există o diferenţă destul de mare în ceea ce priveşte numărul de citări internaţionale ale cercetărilor chineze, dar avem motive să credem că această diferenţă va dispărea în timp[54]. Poate cea mai convingătoare dovadă că schimbarea centrului de greutate dinspre Occident spre Orient este reală se găseşte în domeniul

PIB-ul Chinei Mari (Republica Populară Chineză împreună cu Hong Kong, Singapore şi Taiwan) ca procent din PIB-ul SUA, 1950-2009

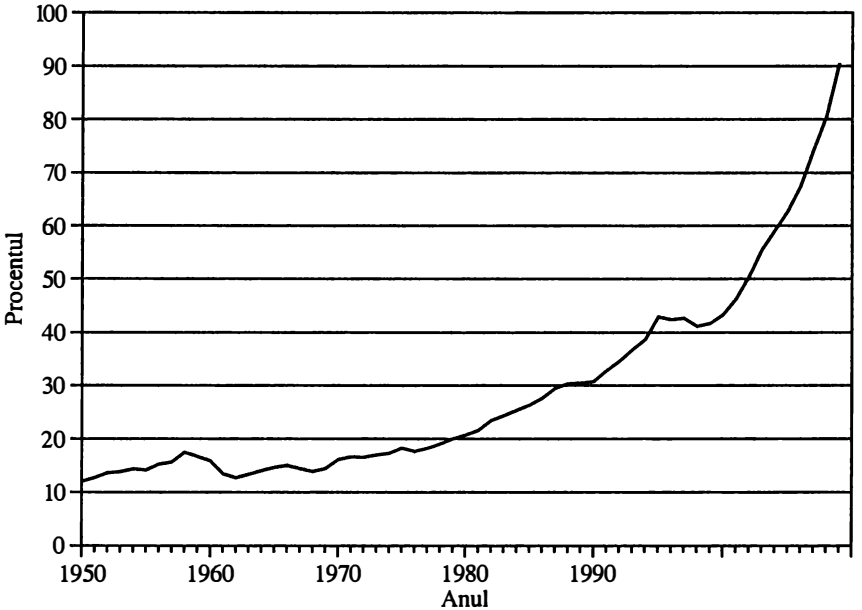

Rezultatele medii la examenele de matematică ale elevilor din clasa a VIII-a (aprox. 14 ani), 2007 (media internaţională este 500)

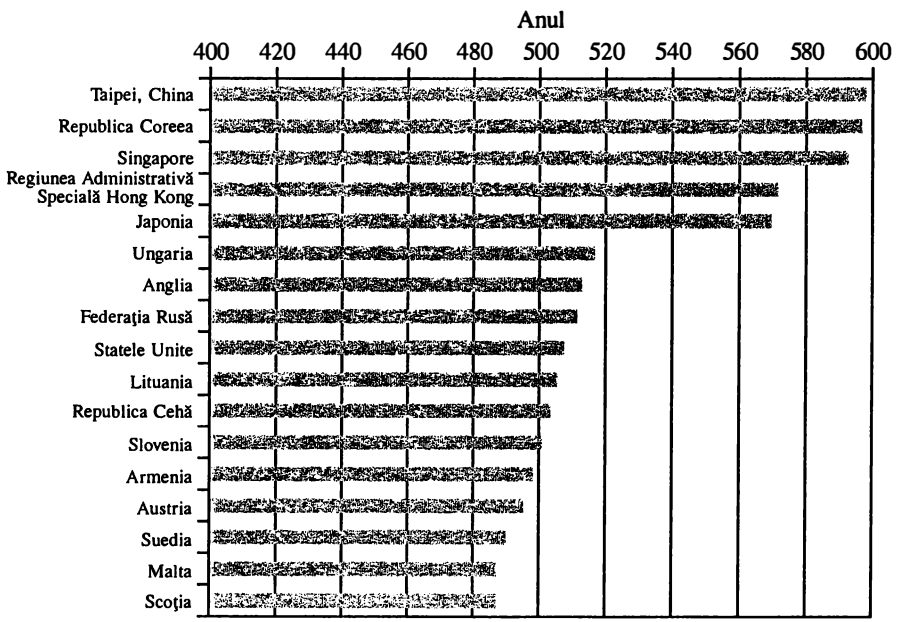

educaţiei. Într-un studiu din 2005 al performanţei academice a tinerilor de 24-25 de ani, Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Economică a descoperit o diferenţă uimitoare între ţările fruntaşe, Coreea de Sud şi Japonia, şi cele codaşe, Marea Britanie şi Italia[55]. Aceeaşi diferenţă se manifestă şi în testele standardizate de aptitudini matematice printre elevii de 14 ani, unde elevii din Singapore îi depăşesc cu mult pe cei din Scoţia. Primii depăşesc cu 19% media mondială; ceilalţi se află cu 3% mai jos[56].

Ce anume ar putea compromite ascensiunea dragonului chinezesc? Există cel puţin patru ipoteze propuse de cei care se aşteaptă la un astfel de deznodământ. Prima se leagă de faptul că şi despre Japonia s-a crezut la un moment dat că va avea o ascensiune ne neoprit. Se presupunea că ea va depăşi Statele Unite şi că va deveni prima superputere economică a lumii. De aceea, susţin unii, şi China ar putea la un moment dat să aibă soarta Japoniei de după 1989. Din cauza lipsei de competitivitate reală a sistemului economic şi politic, o bulă imobiliară sau un crah al bursei ar putea umple întreaga ţară de bănci zombi, provocând creştere nulă şi deflaţie – pacostea cu care se luptă Japonia de aproape două decenii. Contraargumentul în acest caz este că o putere continentală ca Statele Unite nu a putut fi niciodată concurată de un arhipelag situat la est de continentul eurasiatic. Chiar şi acum 100 de ani se putea prezice în mod credibil că Japonia va întrece Regatul Unit, egalul său occidental, aşa cum a şi făcut, dar că nu ar putea depăşi Statele Unite. În plus, înfrângerea Japoniei în 1945 a făcut ca, în toată perioada ei de ascensiune economică, ţara să depindă de SUA în ce priveşte securitatea, aşa că a trebuit să accepte aprecieri ale monedei mai mult sau mai puţin impuse, precum, de exemplu, cea din cadrul Acordului de la Plaza din 1985.

O a doua ipoteză este că China se va prăbuşi din cauza frământărilor sociale, aşa cum s-a mai întâmplat în trecut. La urma urmei, China este o ţară săracă, plasată pe locul al 86-lea în lume după venitul pe cap de locuitor, în care 150 de milioane de locuitori, aproape unul din zece, trăiesc cu echivalentul a 1,5 dolari pe zi sau mai puţin. Inegalitatea veniturilor a crescut mult după implementarea reformelor economice, aşa că distribuirea veniturilor seamănă acum mai mult cu cea din America, deşi încă nu cu cea din Brazilia. Aproximativ 0,4% dintre familiile chineze deţin astăzi în jur de 70% din avuţia ţării. Dacă mai adăugăm la aceste disparităţi economice şi problema cronică a poluării aerului, apei şi solului, nu ar fi o surpriză ca zonele mai sărace ale hinterlandului rural chinez să înceapă protestele. Însă doar o imaginaţie prea înflăcărată ar putea vedea ieşind din aceste premise şubrede un scenariu revoluţionar. Dacă creşterea economică a făcut din China o societate mai puţin egală, regimul actual, comunist-capitalist, se bucură de un nivel foarte mare de legitimitate în ochii propriului popor[57]. Rezultatele chestionarelor arată că, astăzi, chinezii ţin mai mult decât americanii la ideea de piaţă liberă. Adevărata ameninţare socială la adresa stabilităţii Chinei este demografia. Ca urmare a politicii „copilului unic", introdusă în 1979, China va avea în 2030 o populaţie mai îmbătrânită decât vecinul ei de dimensiuni asemănătoare, India. Ponderea populaţiei de peste de 65 de ani va fi de 16%, pe când în 1980 era de 5%. Dezechilibrul sexelor în provincii precum Anhui, Hainan, Guangdong şi Jiangxi nu se mai întâlneşte în nici o ţară modernă, bărbaţii fiind cu 30-38% mai mulţi decât femeile[58]. Următoarea revoluţie chineză, dacă va avea loc, va fi condusă de nişte burlaci frustraţi. Dar istoria arată că tinerii fără femei sunt la fel de predispuşi să îmbrăţişeze revoluţia ca şi naţionalismul radical.

Un al treilea scenariu plauzibil spune că o nouă clasă de mijloc ar putea pretinde, aşa cum s-a întâmplat adesea în istoria Occidentului, un drept de reprezentare politică mai

mare decât cea actuală. China a fost odată o țară rurală. În 1990, trei din patru chinezi trăiau la țară. Astăzi, 45% din populație sunt orășeni, iar în 2030 ponderea ar putea ajunge la 70%. Iar clasa de mijloc nu doar se dezvoltă rapid în China urbană; datorită răspândirii telefoniei mobile și a internetului, ei își pot forma propriile rețele orizontale spontane. Problema rezultată de aici nu o reprezintă disidentul întemnițat Liu Xiaobo, care a primit în 2010 Premiul Nobel pentru Pace, pentru că el aparține unei generații mai vechi de activiști, ci de masivul artist bărbos Ai Weiwei, care s-a folosit de celebritatea sa pentru a face agitație în beneficiul victimelor cutremurului din Sichuan din 2008. Aici, contraargumentul mi-a fost furnizat de o tânără producătoare de televiziune din Beijing, pe care am cunoscut-o în timpul cercetărilor pentru această carte. „Generația mea se simte norocoasă", mi-a spus ea într-o seară. „Bunicii noștri au avut Marele Salt Înainte, părinții noștri au avut revoluția culturală. Dar noi putem să studiem, să călătorim, să facem bani. Așa că nu ne prea gândim la chestia aceea din Piață." Inițial, nu am înțeles ce voia să spună. Apoi, mi-am dat seama. Se referea la „chestia" din Piața Tiananmen – protestul prodemocrație zdrobit de armată în 1989.

A patra și ultima ipoteză este că China ar putea să își supere atât de mult vecinii, încât aceștia să formeze o coaliție condusă de tot mai realistele State Unite. E adevărat că nu sunt puține resentimentele din întreaga Asie față de toate gesturile de putere ale Chinei de astăzi. Planurile chinezilor de a deturna rezervele de apă din Platoul Tibetan-Qinghai au implicații neliniștitoare pentru Bangladesh, India și Kazahstan. La Hanoi, vietnamezii sunt nemulțumiți de faptul că China își aduce propriii locuitori să lucreze în minele de bauxită din Vietnam. Și relațiile cu Japonia s-au înrăutățit în urma disputei cu privire la

Procentul estimat din PIB-ul global pentru Europa, America, China și India, în anii 1500-2008

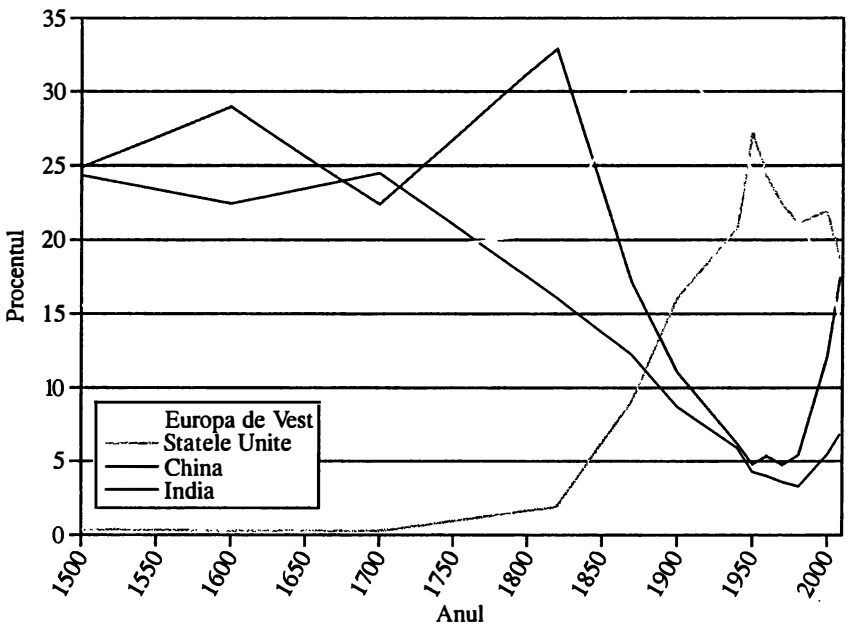

mica insulă Senkaku/Diaoyu, în urma căreia China a impus embargoul asupra exporturilor de metale rare, după ce japonezii arestaseră un pescar chinez rătăcit[59]. Dar aceste fricţiuni nu au cum să provoace o schimbare internaţională atât de mare, care ar anula mutaţia de politică externă a Statelor Unite din 1972, când Richard Nixon şi Henry Kissinger au redeschis comunicaţiile diplomatice cu China. Iar cel de-al 44-lea rezident al Casei Albe pare foarte îndepărtat de tradiţia realistă a politicii externe americane, în ciuda impresiilor lăsate în urma vizitelor lui în India şi Indonezia, la sfârşitul anului 2010.

Dilema pe care o putere în ascensiune o pune puterii în declin este întotdeauna chinuitoare. Pentru Marea Britanie, costul opoziţiei faţă de ascensiunea Germaniei a fost mare; mult mai uşor i-a fost să intre în rolul de partener inferior al Statelor Unite. Ar trebui America să încerce să limiteze ascensiunea Chinei? Sau, poate, să împace China? Sondajele de opinie arată că americanii de rând nu sunt mai hotărâţi decât preşedintele. Într-un sondaj recent realizat de Pew Research Center, 49% dintre respondenţi au afirmat că nu cred că China „va depăşi SUA ca principală superputere mondială", dar 46% au susţinut contrariul[60]. A fost dificilă înţelegerea noii ordini globale de după prăbuşirea Uniunii Sovietice, fapt care multor comentatori li s-a urcat la cap. Dar Războiul Rece a durat doar patru decenii şi ceva, iar Uniunea Sovietică nu a avut niciodată şanse să depăşească economia Statelor Unite. Se încheie acum 500 de ani de dominaţie a Occidentului. De astă dată, concurentul estic are şanse reale, atât economice, cât şi geopolitice. E prea devreme ca în China să se poată declara „Acum noi suntem stăpânii". Dar e clar că nu mai sunt ucenici. Cu toate acestea, conflictul dintre civilizaţii, în sensul lui Huntington, pare încă ceva îndepărtat. Aveam mari şanse să fim martori la o schimbare care în ultimii 500 de ani s-a petrecut aproape de fiecare dată în favoarea Vestului. Când o civilizaţie slăbeşte, alta se întăreşte. Întrebarea-cheie nu este dacă cele două se vor ciocni, ci dacă cea mai slabă nu va ajunge să se prăbuşească pur şi simplu.

Cei care s-au retras din Munţii Hindukush sau din câmpiile Mesopotamiei în ultimele sute de ani au suferit cu toţii, mai apoi, un declin sau o prăbuşire. Uniunea Sovietică s-a retras din Afghanistan în *annus mirabilis* 1989 şi a încetat să mai existe în 1991. Ceea ce s-a întâmplat atunci este, ca şi evenimentele din secolul al V-lea, o dovadă că civilizaţiile nu apar, se extind, predomină, intră în declin şi se prăbuşesc în funcţie de un ciclu de viaţă recurent şi predictibil. Doar istoricii descriu retrospectiv procesul de disoluţie ca fiind unul lent, cu mai multe cauze supradeterminante. Civilizaţiile se comportă mai degrabă ca toate sistemele adaptative complexe. Ele se află într-un echilibru aparent o perioadă imposibil de apreciat. Şi apoi, foarte abrupt, se prăbuşesc. Ca să folosim terminologia lui Thomas Cole, cel care a pictat *Drumul Imperiului*, trecerea de la împlinire la distrugere şi apoi la dezolare nu este ciclică. Este bruscă. O reprezentare vizuală mai potrivită a felului în care se prăbuşesc sistemele complexe poate fi cea de pe vechiul poster ce se găsea odată pe atâţia pereţi din campusurile studenţeşti, reprezentând un tren cu aburi care deraiase, lovise zidul unei staţii terminus victoriene şi apoi se oprise cu botul în pământ. O frână defectă sau un mecanic adormit sunt suficiente ca o civilizaţie să se transforme în haos.

Se poate face ceva pentru a salva civilizaţia occidentală de un asemenea deznodământ? Mai întâi, nu e cazul să fim prea fatalişti. E adevărat că lucrurile prin care Vestul se deosebea odată de Rest nu mai sunt monopolul nostru. Chinezii au capitalism. Iranienii au ştiinţă. Ruşii au democraţie. Africanii au (acces la) medicina modernă. Iar turcii au

societate de consum. Dar aceasta înseamnă că modul de operare occidental nu se află în declin, ci înfloreşte peste tot, cu doar câteva excepţii mai încăpăţânate. Un număr tot mai mare de neoccidentali dorm, fac duş, se îmbracă, muncesc, se joacă, mănâncă, beau şi călătoresc asemenea occidentalilor[61]. Şi, aşa cum am văzut, civilizaţia occidentală nu este un lucru, ci un pachet de lucruri. Ea înseamnă pluralism politic (mai multe state şi autorităţi multiple), dar şi capitalism; înseamnă libertate de gândire, dar şi metodă ştiinţifică; presupune domnia legii şi drepturi de proprietate, ca şi democraţie. Chiar şi astăzi, Occidentul are încă mai multe astfel de avantaje instituţionale decât Restul. Chinezii nu au concurenţă politică. Iranienii nu au libertate de conştiinţă. În Rusia există alegeri, dar domnia legii e o minciună. În nici una dintre aceste ţări nu există presă liberă. Aceste diferenţe explică de ce toate cele trei ţări se află în urma statelor occidentale în măsurătorile cu indici calitativi privind, de exemplu, „dezvoltarea inovativă naţională" şi „capacitatea inovativă naţională"[62].

Fireşte, nici civilizaţia occidentală nu este fără pată. Şi ea are păcatele sale istorice, de la brutalitatea imperialismului la banalitatea societăţii de consum. Materialismul ei accentuat a avut tot felul de consecinţe dubioase, printre care şi pulsiunile în care Freud ne-a recomandat cu căldură să ne complacem. Cu siguranţă, civilizaţia noastră a pierdut ascetismul cumpătat pe care Weber îl admira atât de mult în etica protestantă.

Dar pachetul occidental pare totuşi să ofere societăţilor umane cel mai bun set disponibil de instituţii economice, sociale şi politice – cele ce pot stimula creativitatea indivizilor pentru a rezolva problemele cu care se confruntă lumea secolului XXI. În ultima jumătate de mileniu, nici o civilizaţie nu a reuşit mai bine să găsească şi să educe geniile care aşteaptă în umbră, în orice societate umană. Marea întrebare este dacă suntem sau nu capabili să recunoaştem superioritatea acestui pachet. Până la urmă, o civilizaţie le pare solidă locuitorilor săi nu din cauza edificiilor splendide din centru şi nici din cauza corectitudinii cu care funcţionează instituţiile ei. În esenţă, o civilizaţie înseamnă textele care sunt predate în şcoli şi învăţate de elevi şi care ne revin în memorie în vremuri de restrişte. Civilizaţia Chinei a fost construită odinioară pe învăţăturile lui Confucius. Civilizaţia islamului – sau cultul supunerii – se bazează încă pe Coran. Dar care sunt textele fondatoare ale civilizaţiei occidentale, cele care ne pot spori încrederea în puterea aproape nelimitată a omului liber?* Şi cum ştim noi să le predăm, dat fiind că teoreticienii educaţiei de la noi au alergie la cunoaşterea formală şi la învăţarea pe de rost? Poate că adevărata ameninţare pentru noi nu este ascensiunea Chinei, a islamului sau creşterea emisiilor de dioxid de carbon, ci lipsa noastră de încredere în civilizaţia pe care am moştenit-o de la strămoşii noştri.

Civilizaţia noastră este mai mult decât (cum spunea în glumă P.G. Wodehouse) inversul teatrului de amatori (vezi epigraful capitolului). Churchill a spus ceva esenţial atunci când considera că „principiul central al civilizaţiei [occidentale]" este „subordonarea clasei conducătoare faţă de tradiţiile poporului şi faţă de voinţa lui exprimată în constituţie":

---

* După părerea mea, acestea sunt Biblia regelui James, *Principia* ale lui Isaac Newton, cele două *Tratate despre cârmuire* ale lui John Locke, *Sentimentele morale* şi *Avuţia naţiunilor* de Adam Smith, *Reflecţii asupra revoluţiei din Franţa* de Edmund Burke şi *Originea speciilor* de Charles Darwin – la care trebuie adăugate piesele de teatru ale lui William Shakespeare şi o selecţie din discursurile lui Abraham Lincoln şi Winston Churchill. Dacă ar trebui să optez pentru un singur volum, ca un fel de Coran personal, acesta ar fi *Operele complete* ale lui Shakespeare.

Oare de ce [se întreba Churchill] nu se adună ţările laolaltă într-un sistem mai amplu şi nu întemeiază un stat de drept în avantajul tuturor? Aceasta este speranţa supremă ce ar trebui să ne inspire [...].

Dar degeaba ne imaginăm că simpla [...] declaraţie a principiilor juste [...] va avea vreo valoare, dacă ele nu vor fi susţinute de calităţile virtuţii civice şi curajului bărbătesc – şi de instrumentele şi acţiunea forţei şi ştiinţei [–] care, în ultimă instanţă, pot apăra dreptatea şi raţiunea.

Civilizaţia nu va dura, libertatea nu va supravieţui, pacea nu va fi menţinută decât dacă o largă majoritate a omenirii se uneşte pentru a le apăra şi pentru a arăta că deţine puterea legală în faţa căreia forţele barbare şi atavice se opresc îngrozite[63].

În 1938, aceste forţe barbare şi atavice se aflau dincolo de graniţele ţării, mai ales în Germania. Dar, aşa cum am văzut, ele erau produsele civilizaţiei vestice, în aceeaşi măsură ca şi valorile libertăţii şi guvernării legitime susţinute de Churchill. Astăzi, ca şi atunci, cea mai mare ameninţare la adresa civilizaţiei occidentale nu sunt alte civilizaţii, ci slăbiciunea noastră de caracter şi ignoranţa istorică ce o alimentează.

Note

Introducere. Întrebarea lui Rasselas

1. Clark, *Civilisation*.
2. Braudel, *History of Civilizations*.
3. Vezi şi Bagby, *Culture and History*; Mumford, *City in History*.
4. Pentru obiceiuri, vezi Elias, *Civilizing Process*.
5. Vezi Coulborn, *Origins of Civilized Societies* şi, mai recent, Fernández-Armesto, *Civilizations*.
6. Quigley, *Evolution of Civilizations*.
7. Bozeman, *Politics and Culture*.
8. Melko, *Nature of Civilizations*.
9. Eisenstadt, *Comparative Civilizations*.
10. McNeill, *Rise of the West*.
11. Braudel, *History of Civilizations*, pp. 34 şi urm.
12. Vezi Fernández-Armesto, *Millennium*; Goody, *Capitalism and Modernity* şi *Eurasian Miracle*; Wong, *China Transformed*.
13. McNeill, *Rise of the West*. Vezi şi Darwin, *After Tamerlane*.
14. Date preluate din Maddison, *World Economy*. Cifrele privind producţia economică globală din trecut (produsul intern brut) trebuie tratate cu şi mai multă precauţie decât cele referitoare la populaţie, pentru că Maddison a trebuit să facă o serie de presupuneri hazardate ca să-şi poată calcula estimările şi pentru că s-a decis să calculeze produsul intern brut în termeni de paritate a puterii de cumpărare, pentru a integra şi preţurile mult prea mici ale bunurilor necomercializate din ţările relativ sărace.
15. Pentru mai multe detalii, vezi Fogel, *Escape from Hunger*, tabelele 1.2, 1.4.
16. Datele sunt preluate din Chandler, *Urban Growth*.
17. Calculate conform ratei actuale a dolarului şi preluate din baza de date online World Bank's World Development Indicators.
18. Pentru o discuţie lămuritoare, vezi Scruton, *The West and the Rest*.
19. Vezi, de exemplu, Laue, „World Revolution of Westernization".
20. Acemoglu *et al.*, „Reversal of Fortune"; Putterman şi Weil, „Post-1500 Population Flows".
21. Pomeranz, *Great Divergence*.
22. Elvin, *Pattern of the Chinese Past*.
23. Clark, *Farewell to Alms*.
24. Johnson, *Rasselas*, pp. 56 şi urm.
25. Murray, *Human Accomplishment*.
26. Landes, *Wealth and Poverty*.

27. Hibbs and Olsson, „Geography"; Bockstette *et al.*, „States and Markets".
28. Diamond, *Guns, Germs and Steel.*
29. Diamond, „How to Get Rich".
30. Vezi, de exemplu, Roberts, *Triumph of the West.*
31. Vezi North, *Understanding the Process of Economic Change*; North *et al.*, *Violence and Social Orders.*
32. Clark, *Farewell to Alms*, pp. 337-342.
33. Rajan şi Zingales, „Persistence of Underdevelopment"; Chaudhary *et al.*, „Big BRICs, Weak Foundations".
34. Huntington, *Clash of Civilizations.*
35. Wallerstein, *Modern World-System.*
36. Huntington, *Clash of Civilization.*
37. Vezi, de exemplu, Kagan, *Paradise and Power*, şi, mai recent, Schuker, „Sea Change".
38. Vezi, mai recent, Osborne, *Civilization.*
39. Morris, *Why the West Rules.*
40. Brownworth, *Lost to the West.*
41. Cahill, *How the Irish Saved Civilization.* În momentul când scriu această carte, rămâne de văzut dacă şi civilizaţia îi va salva pe irlandezi.
42. Dawson, *Making of Europe*; Woods, *How the Catholic Church Built Western Civilization.*
43. Matthews, „Strange Death"; Guyver, „England".
44. Amanda Kelly, „What Did Hitler Do in the War, Miss?", *Times Educational Supplement*, 19 ianuarie 2001.
45. MacGregor, *History of the World.*

Capitolul 1. Competiţia

1. Smith, *Wealth of Nations*, cartea I, capitolele 8, 11, cartea a IV-a, capitolul 9.
2. Montesquieu, *Spirit of the Laws*, cartea a VIII-a, capitolul 21. Vezi şi cartea a VII-a, capitolul 7, şi cartea a IX-a, capitolele 17-20.
3. Pentru date generale, vezi Bishop, *China's Imperial Way.*
4. Tsai, *Perpetual Happiness*, p. 123.
5. Brook, *Confusions of Pleasure.*
6. Pinker, *Better Angels.*
7. Castor, *Blood and Roses.*
8. Fogel, *Escape from Hunger*, tabelele 1.2, 1.4.
9. Clark, *Farewell to Alms.*
10. Dardess, „Ming Landscape", pp. 323 şi urm.
11. Needham (ed.), *Science and Civilization*, vol. V, pp. 52, 313.
12. *Ibid.*, vol. VI, pp. 558, 571, 581. *Cf.* Hobson, *Eastern Origins*, p. 201.
13. Mokyr, *Lever of Riches*, pp. 209 şi urm.
14. Needham (ed.), *Science and Civilization*, vol. IV, p. 184.
15. *Ibid.*, vol. V, pp. 61, 157, 354, 421. *Cf.* Hobson, *Eastern Origins*, pp. 207-212.
16. Levathes, *When China Ruled the Seas.*
17. Ray, „Analysis", p. 82.
18. *Ibid.*, pp. 82-84.
19. Duyvendak, „True Dates".
20. Cotterell, *Imperial Capitals*, p. 222. Vezi şi Fernández-Armesto, *Millennium*, capitolul 4; Fernández-Armesto, *Pathfinders*, capitolul 4.

21. Landes, *Wealth and Poverty*, pp. 95 şi urm.
22. Keay, *China : A History*, p. 385.
23. După Nicholas D. Kristof, „1492 : The Prequel", *The New York Times*, 6 iunie 1999.
24. Finlay, „Portuguese and Chinese Maritime Imperialism", pp. 240 şi urm.
25. Flynn şi Giraldez, „Born with a «Silver Spoon»", p. 204.
26. Chirot, „Rise of the West", pp. 181 şi urm.
27. Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 77-82.
28. Hoffman, „Why Was It that Europeans Conquered the World ?". Pentru deficienţele sistemului de impozitare din epoca dinastiei Ming, vezi Huang, *1587*, p. 64.
29. Jones, *European Miracle*, p. 67.
30. *Ibid.*, p. 120.
31. Birch, *Historical Charters*, pp. 3 şi urm.
32. *Ibid.*, pp. 19 şi urm.
33. *Ibid.*, pp. 61 şi urm.
34. Detalii din Inwood, *History of London.*
35. Burrage şi Corry, „At Sixes and Sevens".
36. Landes, *Revolution in Time*, pp. 34-42.
37. Barmé, *Forbidden City*.
38. Cotterell, *Imperial Capitals*, p. 222.
39. Cotterell, *China : A History*, p. 178.
40. Catto, „Written English".
41. Flynn şi Giraldez, „Arbitrage, China, and World Trade".
42. Ebrey, *Cambridge Illustrated History of China*, în special p. 215.
43. Pentru un rezumat complet, vezi Goody, *Capitalism and Modernity*, pp. 103-117.
44. Guan şi Li, „GDP and Economic Structure".
45. Vezi Mintz, *Sweetness and Powe*, p. 191 ; Higman, „Sugar Revolution".
46. Clark, *Farewell to Alms*, p. 57.
47. Pelzer şi Pelzer, „Coffee Houses of Augustan London".
48. Pentru o abordare revizionistă care minimizează problemele sociale cauzate de exportul de opiu din India Britanică, vezi Newman, „Opium Smoking in Late Imperial China".
49. Barrow, *Life of Macartney*, vol. I, pp. 348 şi urm.

Capitolul 2. Ştiinţa

1. Pentru date generale, vezi Bakar, *Tawhid and Science* ; Morgan, *Lost History* ; Lyons, *House of Wisdom*.
2. Freely, *Aladdin's Lamp*, p. 163.
3. Lyons, *House of Wisdom*, p. 5.
4. Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, pp. 16 şi urm.
5. Mansel, *Constantinople*, p. 62.
6. Hamdani, „Ottoman Response".
7. Forster şi Daniel (ed.), *Life and Letters*, p. 221.
8. Hess, „Ottoman Seaborne Empire".
9. Ýnalcik şi Quataert, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, p. xviii.
10. Stoye, *Siège of Vienna*, p. 32.
11. *Ibid.*, p. 119. *Cf.* Panaite, *Ottoman Law*.
12. Goodwin, *Lords of the Horizons*, p. 229.
13. Lewis, *What Went Wrong ?*, pp. 18 şi urm.

14. Özmucur şi Pamuk, „Real Wages"; Quataert, *Ottoman Manufacturing*. Ca şi în India, industria tradiţională a ţesăturilor a fost greu lovită de concurenţa europeană de la începutul secolului al XIX-lea, dar economia otomană şi-a revenit în perioada de după 1850.
15. Rafeq, „Making a Living"; Pamuk, „Institutional Change".
16. Grant, „Rethinking the Ottoman «Decline»".
17. Steinberg, *Five Hundred Years*, pp. 22-25.
18. Eisenstein, *Printing Revolution*, p. 168.
19. Luther, *Concerning Christian Liberty* (1520).
20. Crofts, „Printing, Reform and Catholic Reformation", p. 376.
21. Holborn, „Printing and the Growth of a Protestant Movement", pp. 134 şi urm.
22. Dittmar, „Ideas, Technology, and Economic Change".
23. Walsham, „Unclasping the Book?", p. 156.
24. Hall, „Intellectual Tendencies", pp. 390 şi urm.
25. Bohnstedt, „Infidel Scourge of God", p. 24.
26. Clark, „Publication of the Koran", p. 9.
27. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*; Levack, *Witch-Hunt*.
28. Kuhn, *Structure of Scientific Revolutions*.
29. Henry, *Scientific Revolution*, p. 74.
30. Shank, *Newton Wars*, p. 239.
31. Murray, *Human Accomplishment*, în special pp. 257f., 297f. Vezi şi Basalla, „Spread of Western Science".
32. Smith, „Science and Technology". *Cf.* Clark, „Aristotle and Averroes".
33. Deen, *Science under Islam*, pp. 122 şi urm.; Huff, *Rise of Early Modern Science*, p. 92.
34. Huff, *Rise of Early Modern Science*, p. 75.
35. Deen, *Science under Islam*, pp. 4 şi urm.; Faroqhi, *Subjects of the Sultan*.
36. Mansel, *Constantinople*, p. 45.
37. Lewis, *What Went Wrong ?*, p. 43.
38. Barkey, *Empire of Difference*, pp. 232 şi urm.; Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, p. 20. Vezi şi Mansel, *Constantinople*, p. 46; Vlahakis *et al.*, *Imperialism and Science*, p. 79.
39. Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, p. 4.
40. Barkey, *Empire of Difference*, p. 233.
41. Sprat, *History of the Royal Society*, pp. 63 şi urm.
42. Fernández-Armesto, *Pathfinders*, p. 281.
43. Gribbin, *Fellowship*, pp. 253 şi urm.
44. Hall, *Philosophers at War*.
45. Stewart, *Rise of Public Science*, p. 258.
46. Allen, *Steam Engine*; Allen, *1715 and Other Newcomen Engines*.
47. Goldstone, *Revolution and Rebellion*, p. 367. *Cf.* Gerber, „Monetary System"; Pamuk, „Prices".
48. Goffman, *Ottoman Empire and Early Modern Europe*, p. 119.
49. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, p. 207.
50. Lewis, *Middle East*, p. 126. Vezi şi Goldstone, *Revolution and Rebellion*, pp. 378 şi urm.
51. Lewis, *Modern Turkey*, p. 23.
52. Coles, *Ottoman Impact*, p. 163.
53. Mansel, *Constantinople*, pp. 86-96; Goodwin, *Lords of the Horizons*, p. 168.
54. Clark, *Iron Kingdom*, p. 240.
55. T.R. Ybarra, „Potsdam of Frederick the Great - After William II", *The New York Times*, 10 septembrie 1922.

56. Clark, *Iron Kingdom*, p. 189.
57. Chakrabongse, *Education of the Enlightened Despots*, pp. 52 şi urm.
58. Fraser, *Frederick the Great*, pp. 29 şi urm.
59. Clark, *Iron Kingdom*, p. 215.
60. Frederick, *Anti-Machiavel*, capitolul 26.
61. Clark, *Iron Kingdom*, p. 231.
62. *Ibid.*, pp. 241 şi urm.
63. Haffner, *Rise and Fall of Prussia*, pp. 37, 43 şi urm.
64. Gerber, „Jews and Money-Lending". Vezi şi Quataert, *Manufacturingand Technology Transfer*.
65. Clark, *Iron Kingdom*, p. 187.
66. Blanning, *Culture of Power*, pp. 108 şi urm.
67. Darnton, *Literary Underground*, p. 25.
68. Terrall, *Man Who Flattened the Earth*, pp. 181-185.
69. Aldington (ed.), *Letters of Voltaire and Frederick the Great*, p. 179.
70. Frederick, *Anti-Machiavel*, pp. 400-405.
71. Terrall, *Man Who Flattened the Earth*, p. 235.
72. Shank, *Newton War*, p. 475; Fraser, *Frederick the Great*, p. 259.
73. Kant, „What is Enlightenment?"
74. Clark, *Iron Kingdom*, p. 215.
75. *Ibid.*, p. 195.
76. Palmer, „Frederick the Great", p. 102.
77. Bailey, *Field Artillery*, pp. 165 şi urm.
78. Duffy, *Frederick the Great*, p. 264.
79. Kinard, *Weapons and Warfare*, pp. 157 şi urm.
80. Steele, „Muskets and Pendulums", pp. 363 şi urm.
81. *Ibid.*, pp. 368 şi urm.
82. Agoston, „Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology".
83. Coles, *Ottoman Impact*, p. 186.
84. Montesquieu, *Persian Letters*, Letter XIX.
85. Mansel, *Constantinopl*, pp. 185 şi urm.
86. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, pp. 236-238.
87. Lewis, *What Went Wrong ?*, p. 27.
88. Aksan, *Ottoman Statesman*.
89. Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, p. 56. Vezi şi Levy, „Military Reform".
90. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire*, pp. 59-64.
91. Mansel, *Constantinople*, pp. 237 şi urm.
92. Araci, „Donizetti", p. 51.
93. Ihsanoglu, *Science, Technology and Learning*, pp. 170 şi urm.
94. Clarke, „Ottoman Industrial Revolution", pp. 67 şi urm.
95. Findley, „Ottoman Occidentalist".
96. Weiker, „Ottoman Bureaucracy", în special pp. 454 şi urm.
97. Pamuk, „Bimetallism", p. 16; Davison, *Essays*, pp. 64-67. *Cf.* Farley, *Turkey*, pp. 121 şi urm.
98. Pamuk, *Ottoman Empire*, pp. 55-59.
99. Kinross, *Atatürk*, p. 386.
100. Mango, *Atatürk*, p. 396.
101. Kinross, *Atatürk*, pp. 442 şi urm.

102. Mango, *Atatürk*, p. 412.
103. World Intellectual Property Organization, *World Intellectual Property Indicators 2010* (Geneva, 2010): http://www.wipo.in t/ipstats/en/statistics/patents/.
104. Senor şi Singer, *Start-Up Nation.*
105. Ferguson, *High Financier*, pp. 317 şi urm.

Capitolul 3. Proprietatea

1. Fernández-Armesto, *The Americas*, p. 66.
2. Tratările clasice sunt Pomeranz, *Great Divergence*; Williams, *Capitalism and Slavery.* Pentru o altă versiune, vezi Acemoglu *et al.*, *Rise of Europe.*
3. Barrera-Osorio, *Experiencing Nature.*
4. Churchill, „Civilization", pp. 45 şi urm.
5. Hemming, *Conquest of the Incas*, p. 28.
6. Markham (ed.), *Reports*, pp. 113-127.
7. Wood, *Conquistadors*, p. 134.
8. Hemming, *Conquest of the Incas*, p. 121.
9. Bingham, *Lost City.*
10. Burkholder, *Colonial Latin America*, p. 46.
11. *Ibid.*, p. 126.
12. Findlay şi O'Rourke, *Power and Plenty*, figura 4.4.
13. Lanning, *Academic Culture.*
14. Barrera-Osorio, *Experiencing Nature.*
15. Fernández-Armesto, *The Americas*, p. 95.
16. South Carolina Department of Archives and History, Charleston.
17. Tomlins, „Indentured Servitude".
18. Engerman şi Sokoloff, „Once upon a Time in the Americas".
19. Pentru date generale, vezi Egnal, *New World Economies.*
20. Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 411.
21. Adamson, „England without Cromwell".
22. Clark, „British America".
23. Acemoglu *et al.*, „Reversal of Fortune".
24. Clark, *Farewell to Alms.*
25. Emmer, *Colonialism and Migration*, p. 35.
26. North *et al.*, *Violence and Social Orders*, capitolul 3.
27. Fernández-Armesto, *The Americas*, p. 159.
28. Sintagma apare în North şi Weingast, „Constitutions and Commitment". Pentru rolul puterii fiscale şi al expansiunii în colonii, vezi O'Brien, „Inseparable Connections".
29. Hobbes, *Leviathan*, partea I, capitolul 13.
30. *Ibid.*, capitolul 18.
31. *Ibid.*, partea a II-a, capitolele 17, 19.
32. Locke, *Two Treatises*, cartea a II-a, capitolul 3.
33. *Ibid.*, capitolul 11.
34. *Ibid.*, capitolul 6.
35. *Ibid.*, capitolul 9.
36. *Ibid.*, capitolul 13.
37. Textul complet se găseşte la http://avalon.law.yale.edu/17th_century/nc05.asp.
38. Engerman şi Sokoloff, „Once upon a Time in the Americas".

39. Arneil, *John Locke and America*, p. 98.
40. Locke, *Two Treatises*, cartea a II-a, capitolul 5.
41. Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 135.
42. *Ibid.*, p. 40. Vezi şi Sato, *Legal Aspects of Landownership*.
43. Engerman şi Sokoloff, „Once upon a Time in the Americas".
44. *Ibid.*
45. Vezi Clark, *Language of Liberty*.
46. Clark, „British America".
47. George Washington către William Crawford, 20 septembrie 1767, în Washington şi Crawford, *Washington-Crawford Letters*, pp. 3 şi urm.
48. Vezi Jasanoff, *Liberty's Exiles*.
49. Lynch, *Bolívar*, p. 63.
50. http : //faculty.chass.ncsu.edu/slatta/hi216/documents/bolivar/sbwar1813.htm.
51. Ortega, „Earthquakes".
52. Lynch, „Bolívar and the Caudillos", pp. 6 şi urm.
53. King, „Royalist View".
54. Lynch, „Bolívar and the Caudillos", pp. 16 şi urm.
55. Woodward, „Spanish Army".
56. Ulrick, „Morillo's Attempt", p. 553.
57. Hamnett, „Counter Revolution".
58. Lynch, *Bolívar*, p. 99.
59. Pentru date generale, vezi Langley, *Americas in the Age of Revolution*, în special pp. 243-284.
60. http : //web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/Îprofl ame/mirror/etext/bol5.html.
61. Williamson, *Penguin History*, p. 218.
62. http : //web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/Îprofl ame/mirror/etext/bol5.html.
63. Bolívar către Sir Henry Cullen, 6 septembrie 1815, în Bolívar (ed.), *Selected Writings*, vol. I, p. 114.
64. http : //web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/Îprofl ame/mirror/etext/bol2.html.
65. http : //web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/Îprofl ame/mirror/etext/bol5.html.
66. Lynch, *Bolívar*, p. 218.
67. Engerman şi Sokoloff, „Once upon a Time in the Americas".
68. Brown, *Adventuring*, figura 2.2.
69. Lynch, „Bolívar and the Caudillos", pp. 16 şi urm.
70. După Engerman şi Sokoloff, „Once upon a Time in the Americas".
71. Lynch, „Bolívar and the Caudillos", p. 34.
72. Lynch, *Bolívar*, p. 276.
73. Cordeiro, „Constitutions".
74. Engerman şi Sokoloff, „Once upon a Time in the Americas".
75. Fage, „Slavery and the Slave Trade", p. 395.
76. Curtin, *Plantation Complex*, pp. 4-26.
77. Thornton şi Heywood, *Central Africans*.
78. Curtin, *Plantation Complex*, p. 26; Klein şi Luna, *Slavery in Brazil*, p. 28. Vezi şi Prado, *Colonial Background*; Poppino, *Brazil*.

79. Schwartz, „Colonial Past", p. 185.
80. Schwartz, *Slaves, Peasants and Rebels*, p. 46.
81. Graham, *Patronage and Politics*, p. 26.
82. Elkins, *Slavery*, p. 76.
83. Davis, „Slavery", p. 72.
84. Thomas, *Slave Trade*, p. 633.
85. Davis, „Slavery", p. 78.
86. Schwartz, *Slaves, Peasants and Rebels*, p. 42.
87. Elkins, *Slavery*, p. 40.
88. *Ibid.*, p. 50.
89. Elliott, *Empires of the Atlantic World*, p. 283.
90. Davis, „Slavery", p. 125.
91. Walvin, *Black Ivory*, pp. 16 şi urm.
92. Vezi Rostworowski, *Doña Francisca Pizarro.*
93. Wang *et al.*, „Geographic Patterns".
94. Carvajal-Carmona *et al.*, „Strong Amerind/White Sex Bias" ; Bedoya *et al.*, „Admixture Dynamics".
95. Ferguson, *War of the World*, pp. 20-22.
96. Creel, *Peculiar People.*
97. Eltis, „Volume and Structure", tabelul 1.
98. Schaefer, *Genealogical Encyclopaedia* ; Thornton şi Heywood, *Central Africans.*
99. Langley, *Americas in the Age of Revolution*, p. 240. Sublinierea îmi aparţine.
100. Sam Roberts, „Projections Put Whites in Minority in U.S. by 2050", *New York Times*, 18 Decembrie 2009.
101. Haber, „Development Strategy".

Capitolul 4. Medicina

1. Pentru o abordare clasică, vezi discursul lui Jules Ferry din 28 iulie 1885, citat în Brunschwig, *French Colonialism*, pp. 76 şi urm.
2. Gandhi, *Hind Swaraj*, capitolul VI.
3. Twain, *Following the Equator*, p. 321.
4. Lenin, *Imperialism*, capitolul X.
5. Collier, *Bottom Billion.*
6. Moyo, *Dead Aid.* Vezi şi Easterly, *White Man's Burden.*
7. Gandhi, *Collected Works*, vol. LIV, pp. 233f. http://www.gandhiserve.org /cwmg/ VOL 054. PDF.
8. Riley, „Health Transitions", în special figura 2 şi tabelul 1.
9. *Ibid.*, pp. 750, 752.
10. Shaw, „Preface on Doctors", pp. lxvii-lxviii.
11. Burke, *Reflections*, p. 151.
12. Ferguson, *Ascent of Money*, p. 154.
13. http://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp.
14. Burke, *Reflections*, pp. 190 şi urm.
15. Rousseau, *Social Contract.*
16. Burke, *Reflections*, p. 291.
17. Schama, *Citizens*, rămâne cea mai cursivă prezentare în limba engleză.

18. Tocqueville, *Democracy in America*, pp. 148-151.
19. *Ibid.*, p. 153.
20. Carter *et al.*, (ed.), *Historical Statistics of the United States*, tabelul Ed1-5.
21. http : //users.erols.com/mwhite28/wars18c.htm.
22. Toate citatele sunt date după Clausewitz, *On War*, cartea I, capitolele 1-2, 7 ; cartea a III-a, capitolul 17 ; cartea a VII-a, capitolele 4-6, 22 ; cartea a VIII-a, capitolele 1-9.
23. Acemoglu *et al.*, „Consequences of Radical Reform".
24. McLynn, *Napoleon*, p. 664.
25. Lieven, *Russia against Napoleon.*
26. Ferguson, *Ascent of Money*, pp. 81 şi urm.
27. Taylor, „1848 Revolutions".
28. Blanton *et al.*, „Colonial Style".
29. Crowder, *Senegal*, pp. 6f., 14 şi urm. ; Cruise O'Brien, *White Society*, p. 39.
30. Klein, *Islam and Imperialism*, p. 118.
31. R.L. Buell, *The Native Problem in Africa* (1928), citată în Crowder, *Senegal*, p. 23.
32. Cruise O'Brien, *White Society*, p. 33.
33. Gifford şi Louis, *France and Britain*, p. 672.
34. Cohen, *Rulers of Empire*, capitolul 1.
35. Brunschwig, „French Exploration and Conquest".
36. Conklin, *Mission*, p. 13.
37. Fonge, *Modernization without Development*, p. 66.
38. *Ibid.*
39. Berenson, *Heroes of Empire*, pp. 197 şi urm.
40. Joireman, „Inherited Legal Systems".
41. Cohen, *Rulers of Empire*, pp. 79 şi urm.
42. Asiwaju, *West African Transformations*, p. 60.
43. Taithe, *Killer Trail.*
44. Echenberg, *Colonial Conscripts*, p. 18.
45. Cohen, *Rulers of Empire*, p. 38.
46. Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, p. 62.
47. Marr, *Vietnamese Anticolonialism.* Pentru o varintă completă a textului în engleză, vezi www.fsmitha.com /h2/y14viet.html.
48. Gardiner, „French Impact on Education", p. 341.
49. Sabatier, „«Elite» Education in French West Africa".
50. Pentru date generale, vezi Acemoglu *et al.*, „Disease and Development".
51. Iliffe, *Africans*, p. 70.
52. Cohen, *Rulers of Empire*, p. 23.
53. MacLeod şi Lewis (ed.), *Disease, Medicine and Empire*, p. 7.
54. *Punch*, 16 septembrie 1903.
55. MacLeod şi Lewis (ed.), *Disease, Medicine and Empire.*
56. Echenberg, „Medical Science" ; Marcovich, *French Colonial Medicine.*
57. Vezi, de exemplu, Beck, „Medicine and Society".
58. Conklin, *Mission*, pp. 56 şi urm.
59. *Ibid.*, pp. 51 şi urm.
60. *Ibid.*, pp. 48 şi urm.
61. Robiquet (ed.), *Discours et opinions*, pp. 199-201, 210-211.
62. Cohen, *Rulers of Empire*, p. 74.
63. *Ibid.*, p. 77.

64. Van Beusekom, *Negotiating Development*, p. 6.
65. Schneider, „Smallpox in Africa".
66. Ngalamulume, „Keeping the City Totally Clean", p. 199.
67. Wright, *Conflict on the Nile.* Vezi şi Daly, „Omdurman and Fashoda"; Chipman, *French Power*, p. 53.
68. Gide, *Travels in the Congo*, p. 35.
69. Crowder, *Senegal*, pp. 4 şi urm.
70. Yansané, „Impact of France", p. 350; Gifford and Louis, *France and Britain*, p. 697.
71. Betts, „Establishment of the Medina"; Cruise O'Brien, *White Society*, p. 54. *Cf.* Smith, *Vietnam*, pp. 88 şi urm.
72. Cohen, *Rulers of Empire*, p. 49. *Cf.* Betts, *Assimilation and Association*, pp. 64, 152.
73. Echenberg, *Black Death.*
74. Rohrbach, *Deutsche Kolonialwirtschaft*, vol. I, pp. 330-333. *Cf.* Steer, *Judgment*, p. 61.
75. Madley, „Patterns", p. 169.
76. Deutsch, *Emancipation without Abolition.*
77. Steer, *Judgment*, pp. 55 şi urm.
78. Seiner, *Bergtouren*, pp. 267-278.
79. Olusoga şi Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, p. 118.
80. Gewald, *Herero Heroes*, pp. 146 şi urm.
81. Rust, *Krieg und Frieden*, pp. 6-15; Anon., *Rheinische Mission*, pp. 10-16; Leutwein, *Elf Jahre Gouverneur*, pp. 466-467; Kuhlmann, *Auf Adlers Flügeln*, pp. 42 şi urm.
82. Olusoga şi Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, p. 139.
83. Pentru textul complet, vezi Gewald, „Great General", p. 68.
84. Zimmerer, „First Genocide", p. 37.
85. Gewald, *Herero Heroes*, p. 173. O lucrare germană actuală pe această temă este Bayer, *Mit dem Hauptquartier*, pp. 161-167.
86. Drechsler, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft*, pp. 251-279. *Cf.* Olusoga şi Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, p. 235.
87. *Ibid.*, p. 224.
88. Fischer, *Rehobother Bastards*, pp. 302 şi urm.
89. Eiermann, „The Good, the Bad, and the Ugly".
90. Rohrbach, *Aus Südwest-Afrikas schweren Tagen*, pp. 177 şi urm.
91. Pentru o privire de ansamblu asupra unei bibliografii acum foarte bogate, vezi Madley, „From Africa to Auschwitz".
92. Acest punct de vedere este bine argumentat în Mazower, *Dark Continent.*
93. Strachan, *First World War in Africa.*
94. Strachan, *To Arms*, p. 95.
95. Conklin, *Mission*, pp. 146-159.
96. Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, p. 78.
97. *Ibid.*, p. 69.
98. *Ibid.*, p. 71.
99. *Ibid.*, p. 139.
100. Eichacker, „Blacks Attack!"
101. Smith *et al.*, *France and the Great War*, p. 128.
102. Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, p. 140.
103. Winter, *Great War*, p. 75; Beckett şi Simpson (ed.), *Nation in Arms*, p. 11.
104. Kipling, „France at War", pp. 341 şi urm.
105. Pentru date generale, vezi McCullum, *Military Medicine.*

106. Olusoga şi Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, pp. 284 şi urm.
107. Evans, „Anthropology at War".
108. Madley, „From Africa to Auschwitz", pp. 453 şi urm. Pentru date generale, vezi Weindling, *Health, Race and German Politics.*
109. Mazower, *Hitler's Empire*, pp. 147, 584.
110. Levine, „Film and Colonial Memory".
111. Riley, „Health Transitions", tabelul 4.
112. Iliffe, *Africans*, pp. 251-253.
113. Singer şi Langdon, *Cultured Force*, p. 20.
114. Tai, „Politics of Compromise".
115. Saxe, „Changing Economic Structure".
116. Centre d'Informations Documentaires, *Work of France*, p. 17.
117. Hochschild, *Leopold's Ghost.*
118. Mazower, *Hitler's Empire*, p. 205.
119. *Ibid.*, pp. 152, 286.
120. *Ibid.*, p. 137.
121. *Ibid.*, p. 149.
122. *Ibid.*, p. 256.
123. *Ibid.*, p. 248.
124. Fieldhouse, *Black Africa.*

Capitolul 5. Consumul

1. Okuefuna, *Wonderful World of Albert Kahn.*
2. Galeano, *Open Veins*, p. 47.
3. Crafts, „British Economic Growth", tabelul 6.1.
4. Clark, *Farewell to Alms*, figura 9.2.
5. Gildea, *Barricades and Borders*, pp. 6, 145, 181.
6. Mokyr, *Industrial Revolution*, p. 109.
7. Esteban, „Factory Costs", figura 1.
8. Allen, *British Industrial Revolution*, p. 156.
9. Morris, *Why the West Rules*, p. 497.
10. Jones, „Living the Enlightenment".
11. Morris, *Why the West Rules*, p. 491.
12. Vezi în special McKendrick *et al.*, *Birth of a Consumer Society.*
13. Berg, „Pursuit of Luxury".
14. Vries, „Purchasing Power".
15. Berg, „Imitation to Invention".
16. Findlay şi O'Rourke, *Power and Plenty*, tabelele 6.2 şi 6.4.
17. La Porta *et al.*, „Law and Finance", „Investor Protection" şi „Economic Consequences".
18. O'Brien *et al.*, „Political Components". Vezi şi Leunig, „British Industrial Success", p. 93.
19. Guinnane *et al.*, „Putting the Corporation in its Place" ; Lamoreaux, „Scylla or Charybdis ? "
20. Allen, *British Industrial Revolution.*
21. Parthasarathi, „Rethinking Wages".
22. Pollard, *Peaceful Conquest.*
23. Vezi Fowler Mohanty, *Labor and Laborers of the Loom*, în special p. 76. Pentru ramificaţiile mai largi ale cultivării bumbacului, vezi Dattel, *Cotton and Race.*

24. Clark, *Farewell to Alms*, p. 267.
25. Farnie, „Role of Merchants", pp. 20 şi urm.
26. Darwin, *Origin*, capitolele 3-4 şi 14.
27. Ferguson, „Evolutionary Approach".
28. Carlyle, *Past and Present*, cartea I, capitolele 1-4, cartea a IV-a, capitolele 4, 8.
29. Kaelble, *Industrialization and Social Inequality.*
30. Evans, *Death in Hamburg.*
31. Grayling, *Light of Liberty*, pp. 189-193.
32. Wilde, *De Profundis*, pp. 21, 23, 33.
33. Berger and Spoerer, „Economic Crises".
34. Vezi, de exemplu, Fowler, *Lancashire Cotton Operatives.*
35. Allen, „Great Divergence in European Wages". Îi mulţumesc lui Robert Allen pentru că mi-a împărtăşit informaţii despre salariul său.
36. Allen *et al.*, „Wages, Prices, and Living Standards".
37. Mazzini, „To the Italians".
38. Bismarck, *Reminiscences*, vol. I, capitolul 13.
39. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna.*
40. H.C. Martin, „Singer Memories" : http : //www.singermemories.com /index.html.
41. Maddison, *World Economy*, tabelele B-10, B-21.
42. Kennedy, *Rise and Fall*, p. 190.
43. Bairoch, „International Industrialization Levels".
44. Broadberry, „Total Factor Productivity".
45. Fordham, „«Revisionism» Reconsidered".
46. Clark şi Feenstra, „Technology in the Great Divergence", tabelul 8.
47. Dyos şi Aldcroft, *British Transport*, tabelul 4.
48. Maurer şi Yu, *Big Ditch*, p. 145.
49. Clark şi Feenstra, „Technology in the Great Divergence".
50. Clark, *Farewell to Alms*, tabelul 15.3.
51. McKeown, „Global Migration", p. 156.
52. Carter *et al.* (ed.), *Historical Statistics of the United States*, tabelele Ad354-443.
53. Mitchell, *Abstract of British Historical Statistics*, pp. 333 şi urm.
54. Îi sunt recunoscător lui Simon Cundey de la Henry Poole pentru că mi-a permis accesul la arhiva contabilă a firmei sale şi la alte documente folositoare.
55. Beasley, *Japan Encounters the Barbarian.*
56. See Hirano, *State and Cultural Transformation*, p. 124.
57. Keene, *Emperor of Japan*, p. 12. Vezi fotografia din 1873 a împăratului, realizată de Uchida Kyuichi : http : //ocw.mit.edu/ans7870/21f/21f.027j/throwing_off_asia_01/emperor_02.html.
58. Malony, „Modernity, Gender and Empire".
59. Vezi *Illustration of the Ceremony Promulgating the Constitution*, artist necunoscut (1890).
60. Penn State University, *Making Japanese* online resource, http : //www.east-asian history.net/textbooks/MJ/ch3.htm.
61. Keene, *Emperor of Japan*, p. 295.
62. Gong, *Standard of „Civilization".*
63. Keene, *Emperor of Japan*, p. 194.
64. Japan Cotton Spinners' Association, *Cotton Statistics of Japan : 1903-1924*, tabelul 1.
65. Wall, *Japan's Century*, p. 17.
66. Kamisaka, *Cotton Mills and Workers.*
67. Moser, *Cotton Textile Industry*, p. 30.

68. *Ibid.*
69. Farnie, „Role of Cotton Textiles".
70. Clark şi Feenstra, „Technology in the Great Divergence". Pentru productivitatea americană, vezi Copeland, „Technical Development".
71. Vezi, de exemplu, Moser, *Cotton Textile Industry*, p. 102. Vezi şi Wolcott şi Clark, „Why Nations Fail".
72. Upadhyay, *Existence, Identity and Mobilization.*
73. Un bun exemplu este gravura imprimată a lui Mizono Toshikata, de la Museum of Fine Arts, Boston.
74. Meech-Pekarik, *World of the Meiji Print*, p. 145.
75. Din Lenin, *The State and Revolution* (1918).
76. Cole *et al.*, „Deflation and the International Great Depression".
77. Friedman şi Schwartz, *Monetary History of the United States.*
78. Keynes, *Tract on Monetary Reform* (1924).
79. Tooze, *Wages of Destruction.*
80. Pentru mai multe detalii, vezi Ferguson, *War of the World.*
81. Harrison, *Economics of World War II.*
82. Westad, *Global Cold War.*
83. Ferguson, *War of the World*, pp. 606-617.
84. Datele sunt preluate din Singer şi Small, *Correlates of War.*
85. Piketty şi Saez, „Income Inequality", în special figura 20.
86. Hyman, „Debtor Nation".
87. Îi sunt recunoscător colegului meu Diego Comin pentru aceste cifre.
88. Sullivan, *Jeans*, pp. 9, 77.
89. *Ibid.*, pp. 214 şi urm.
90. „Coca-Cola as Sold Throughout the World", *Red Barrel*, 8, 3 (martie 1929).
91. Vezi Allen, *Secret Formula*, p. 325.
92. Interviu cu autorul, 2009. Vezi şi Wolle, *Traum von der Revolte*, în special pp. 56-61.
93. Debray, „The Third World", http://www.digitalnpq.org/archive/1986-spring/kalashaikov.html
94. Suri, *Power and Protest.*
95. Kurlansky, *1968.*
96. Marshall, *Demanding the Impossible*, pp. 551 şi urm.
97. Aceste graffiti din 1968 pot fi văzute pe http://www.bopsecrets.org/CF/graffiti.htm.
98. Greer, *Female Eunuch*, p. 322.
99. Sullivan, *Jeans*, p. 131.
100. Interviu cu autorul, 2009.
101. Interviu cu autorul, 2009.
102. Ramet, „Rock Music in Czechoslovakia", pp. 59, 63.
103. Poiger, *Jazz, Rock and Rebels*, pp. 62 şi urm.
104. Safanov, „Revolution".
105. Siefert, „From Cold War to Wary Peace".
106. Interviu cu autorul, 2009.
107. Bergson, „How Big was the Soviet GDP?". Pentru date generale, vezi Cox (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse.*
108. Fukuyama, *End of History.*
109. Gaddis, *Cold War.*
110. Charlotte Sector, „Belarusians Wear Jeans in Silent Protest", ABC News, 13 ianuarie 2006.

111. Interviu cu autorul, 2009.
112. Ferdows, „Women and the Islamic Revolution" ; Nashat, „Women in the Islamic Republic".
113. Ebadi, *Iran Awakening*, pp. 41 şi urm.

Capitolul 6. Munca

1. Gibbon, *Decline and Fall*, capitolul 31, părţile a III-a şi a IV-a.
2. Scaff, „Remnants of Romanticism".
3. Weber, *Max Weber*, p. 292.
4. Weber, *Protestant Ethic*, pp. 112, 154.
5. *Ibid.*, p. 119.
6. *Ibid.*, p. 24. Pentru o abordare recentă, vezi Koch şi Smith, *Suicide of the West*, pp. 184 şi urm.
7. Weber, *Protestant Ethic*, p. 180.
8. *Ibid.*, pp. 70 şi urm.
9. *Ibid.*, p. 166. Vezi Chiswick, „Economic Progress".
10. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism.*
11. Cantoni, „Economic Effects".
12. Delacroix şi Nielsen, „Beloved Myth". Vezi şi Iannaccone, „Introduction".
13. Young, „Religion and Economic Growth".
14. Grier, „Effect of Religion on Economic Development".
15. Becker şi Wössmann, „Was Weber Wrong ? "
16. Trevor-Roper, „Religion, the Reformation and Social Change".
17. Woodberry, „Shadow of Empire".
18. Guiso *et al.*, „People's Opium ? "
19. Barro şi McCleary, „Religion and Economic Growth".
20. Banca Mondială, World Development Indicators online.
21. Ferguson, „Economics, Religion and the Decline of Europe".
22. Datele sunt preluate din Conference Board Total Economy Database, septembrie 2010, http : //www.conference-board.org/data/economydatabase/. Vezi şi OECD. Stat şi alte publicaţii OECD.
23. World Values Survey Association, *World Values Survey.*
24. Chesterton, *Short History*, p. 104.
25. Bruce, *God is Dead*, p. 67.
26. Datele sunt preluate de la http : //www.cofe.anglican.org/news/pr2009.html.
27. Vezi Brown, *Death of Christian Britain*, în special p. 191. Vezi şi eseurile din McLeod şi Ustorf (ed.), *Decline of Christendom.*
28. Bruce, *God is Dead*, p. 65.
29. Davie, *Religion in Britain*, pp. 119, 121.
30. Davie, *Europe : The Exceptional Case*, pp. 6 şi urm.
31. Celebrul interviu citat în primul epigraf este Maureen Cleave, „How Does a Beatle Live ? John Lennon Lives Like This", *Evening Standard*, 4 martie 1966.
32. Vezi Barro şi McCleary, „Religion and Political Economy".
33. Tolstoy, *Kingdom of God*, p. 301.
34. Freud, *Future of an Illusion*, p. 25.
35. *Ibid.*, p. 30.
36. *Ibid.*, p. 34.
37. *Ibid.*, p. 84.

38. Freud, *Civilization*, pp. 55, 59, 69.
39. Szasz, *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry.*
40. Participarea a scăzut de la 25-55% în anii '70 la 18-22% astăzi, dar religia este cu siguranţă un bun consumat în diverse moduri (prin intermediul evanghelişti lor internautici sau de la TV), de neimaginat în urmă cu 40 de ani: Putnam şi Campbell, *American Grace*, pp. 74, 105.
41. Sheehan, „Liberation and Redemption", p. 301.
42. Putnam şi Campbell, *American Grace*, p. 326.
43. Barro şi McCleary, „Which Countries Have State Religions?"
44. Iannaconne, „Introduction"; Davie, *Europe: The Exceptional Case*, pp. 43 şi urm. O descriere de largă circulaţie este Micklethwait and Wooldridge, *God is Back*, mai ales p. 175.
45. Smith, *Wealth of Nations*, cartea a V-a, capitolul 1.
46. Micklethwait şi Wooldridge, *God is Back*, p. 175.
47. Zakaria, *Future of Freedom*, pp. 199 şi urm.
48. Putnam şi Campbell, *American Grace*, p. 137.
49. Weber, *Protestant Ethic*, pp. 115, 117.
50. Pentru o prezentare diacronică şi documentată a crizelor financiare, vezi Ferguson, *Ascent of Money.*
51. Estimări diferite se găsesc în Aikman, *Beijing Factor*, pp. 7 şi urm.
52. Bays, „Chinese Protestant Christianity", p. 182.
53. Aikman, *Beijing Factor*, pp. 141 şi urm.
54. *Ibid.*, p. 285.
55. *Ibid.*, pp. 20-34.
56. Morrison, *Memoirs*, pp. 77f., 288 şi urm.
57. *Ibid.*, pp. 335 şi urm.
58. Cohen, *China and Christianity.*
59. Taylor, *Hudson Taylor*, pp. 144 şi urm.
60. Stott, *Twenty-six Years*, pp. 26-54.
61. Austin, *China's Millions*, pp. 4-10, 86-90, 167-169.
62. Ng, „Timothy Richard", p. 78.
63. Austin, *China's Millions*, p. 192. Vezi şi Steer, *J. Hudson Taylor.*
64. Pentru date generale, vezi Kuang-sheng, *Antiforeignism.*
65. Thompson, *Reluctant Exodus*, în special pp. 45-50.
66. Aikman, *Beijing Factor*, pp. 53 şi urm.
67. Dikötter, *Mao's Great Famine.*
68. Zuo, „Political Religion", p. 101.
69. Aikman, *Beijing Factor*, pp. 159, 162, 215.
70. Vezi Chen şi Huang, „Emergence", pp. 189, 196; Bays, „Chinese Protestant Christianity", pp. 194-196.
71. Interviu cu autorul, 2010. Vezi şi Fenggang, „Lost in the Market", p. 425.
72. Jianbo şi Fenggang, „The Cross Faces the Loudspeakers".
73. Jiwei, *Dialectic of the Chinese Revolution*, pp. 150 şi urm.
74. Simon Elegant, „The War for China's Soul", *Time*, 20 august 2006. Vezi şi Bays, „Chinese Protestant Christianity".
75. Aikman, *Beijing Factor*, pp. 73-89.
76. Fenggang, „Cultural Dynamics", p. 49. Vezi şi Sheila Melvin, „Modern Gloss on China's Golden Age", *New York Times*, 3 septembrie 2007; Timothy Garton Ash, „Confucius Can Speak to Us Still – And Not Just about China", *Guardian*, 9 aprilie 2009.

77. Christian Solidarity Worldwide, *China: Persecution of Protestant Christians in the Approach to the Beijing 2008 Olympic Games* (iunie 2008); Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *International Religious Freedom Report, 2007* (2007).
78. Hunter şi Chan, *Protestantism in Contemporary China*, p. 23. Vezi şi Yihua, „Patriotic Protestants".
79. Simon Elegant, „The War for China's Soul", *Time*, 20 august 2006. Vezi şi Potter, „Belief in Control".
80. Evan Osnos, „Jesus in China: Christianity's Rapid Rise", *Chicago Tribune*, 22 iunie 2008.
81. Hunter şi Chan, *Protestantism in Contemporary China*, p. 6.
82. Peng, „Unreconciled Differences", pp. 162 şi urm.; Zhao, „Recent Progress of Christian Studies".
83. Aikman, *Beijing Factor*, p. 5.
84. Zhuo, „Significance of Christianity", p. 258.
85. Aikman, *Beijing Factor*, pp. 245 şi urm.
86. Evan Osnos, „Jesus in China: Christianity's Rapid Rise", *Chicago Tribune*, 22 iunie 2008.
87. Bao, „Intellectual Influence of Christianity", p. 274.
88. Aikman, *Beijing Factor*, p. 17.
89. Chesterton, „Miracle of Moon Crescent", p. 116.
90. Craig Whitlock, „2 British Suspects Came from Africa", *The Washington Post*, 27 iulie 2005.
91. Barber, *Jihad vs. McWorld.*
92. Cox şi Marks, *The West, Islam and Islamism.*
93. Pew Forum, *Muslim Networks*, p. 6.
94. Tony Barber, „Tensions Unveiled", *Financial Times*, 16 noiembrie 2010, p. 9.
95. Calculele au fost făcute pe baza cifrelor din UK Labour Force Survey şi a proiecţiilor pe termen mediu ale United Nations Population Prospects. Vezi şi „Muslim Population «Rising 10 Times Faster than Rest of Society»" , *The Times*, 30 ianuarie 2009.
96. Caldwell, *Reflections.*
97. Pew Forum, *Muslim Networks*, pp. 20-56.
98. Simcox *et al.*, *Islamist Terrorism.*
99. Vezi Goldsworthy, *How Rome Fell*; Heather, *Fall of the Roman Empire.*
100. Ward-Perkins, *Fall of Rome.*
101. Chesterton, „Patriotic Idea", p. 618; Shaw, *Back to Methuselah*, pp. xv-xvi.

Concluzie. Rivalii

1. Hexter, „Seyssel, Machiavelli, and Polybius".
2. Goldstone, „Cultural Orthodoxy", pp. 129 şi urm.; Goldstone, *Revolution and Rebellion*, p. 354.
3. Bolingbroke, *Patriot King*, p. 273.
4. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics.*
5. Quigley, *Tragedy and Hope*, pp. 3f. Vezi şi Quigley, *Evolution of Civilizations.*
6. Kennedy, *Rise and Fall*, p. xvi [ed.rom. *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri*, traducere de Laurenţiu Ursu, Teodora Moldovanu, Lucia Dos, Ramona Lupu, Polirom, Iaşi, 2011, p. 16].
7. Diamond, *Collapse*, p. 158.

8. O interesantă luare de poziţie critică este recenzia lui Joseph A. Tainter, în *Current Anthropology*, 46 (decembrie 2005).
9. Pentru o introducere în subiect, vezi Mitchell, *Complexity*.
10. *Ibid.*, p. 5. Vezi şi Holland, *Emergence*.
11. Buchanan, *Ubiquity*.
12. Waldrop, *Complexity*.
13. Taleb, „Fourth Quadrant".
14. Krakauer *et al.* (ed.), *History, Big History and Metahistory*. *Cf.* Holland, *Hidden Order*.
15. Richardson, *Statistics of Deadly Quarrels*. Pentru o tratare modernă, vezi Hayes, „Statistics of Deadly Quarrels", şi Pinker, *Better Angels*.
16. Kotkin, *Armageddon Averted*.
17. Guan şi Li, „GDP and Economic Structure".
18. Maddison, *World Economy*.
19. http : //gcr.weforum.org/gcr2010/.
20. http : //www.conference-board.org/data/economydatabase/.
21. Îi sunt recunoscător lui Jim O'Neill de la Goldman Sachs pentru că mi-a furnizat seturile de date necesare.
22. Martin Wolf, „Will China's Rise Be Peaceful?", *Financial Times*, 16 noiembrie 2010.
23. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects : The 2008 Revision, http : //esa.un.org/unpp, 27 noiembrie 2010.
24. Huntington, *Clash of Civilizations*, tabelele 3.1, 3.2, 3.3, 4.3, 4.5, 4.6.
25. Cecchetti *et al.*, „Future of Public Debt".
26. O prezentare detaliată se găseşte în Ferguson, *Cash Nexus*.
27. Congressional Budget Office, „Supplemental Data for the Congressional Budget Office's Long-Term Budget Outlook' (iunie 2010).
28. Mares, „Sovercign Subjects", Exhibit 2.
29. Sargent, „Ends of Four Big Inflations".
30. Eichengreen, *Exorbitant Privilege*.
31. http : //english.peopledaily.com.cn/90001/90776/90883/7179010.html.
32. http : //www.reuters.com /article/idUSTOE6A301Q20101104.
33. http : //www.businessweek.com/news/2010-11-09/china-researcher-says-us-s-qe2-is-financial-protectionism.html.
34. http : //www.ustreas.gov/tic/mfh.txt.
35. Calculele sunt realizate de autor pe baza datelor CBO.
36. Congressional Budget Office, „The Budget and Economic Outlook : An Update" (august 2010), tabelul 1.7.
37. Huntington, *Clash of Civilizations*.
38. *Ibid.*, p. 22.
39. Sen, *Identity and Violence* ; Berman, *Terror and Liberalism*. Vezi şi Edward Said, „The Clash of Ignorance", *Nation*, 22 octombrie 2001.
40. Tusicisny, „Civilizational Conflicts".
41. Marshall şi Gurr, *Peace and Conflict*, anexa, tabelul 11.1.
42. Vezi, de exemplu, Luard, *War in International Society*.
43. David E. Sanger, „With Warning, Obama Presses China on Currency", *New York Times*, 23 septembrie 2010.
44. Alan Beattie, Joshua Chaffin şi Kevin Brown, „Wen Warns against Renminbi Pressure", *Financial Times*, 6 octombrie 2010.

45. Ferguson and Schularick, „End of Chimerica".
46. Jacques, *When China Rules the World.*
47. International Energy Agency, *World Energy Outlook 2010* (Londra, 2010).
48. http : //en.china.cn/content/d732706,cd7c6d,1912_6577.html.
49. Collier, *Plundered Planet.*
50. Raine, *China's African Challenges*, p. 97.
51. *Ibid.*, p. 164.
52. Economy, „Game Changer", p. 149.
53. World Intellectual Property Organization, *World Intellectual Property Indicators 2010* (Geneva, 2010) : http : //www.wipo.in t/ipstats/en/statistics/ patents/.
54. Mu Rongping, „China", în *UNESCO Science Report 2010*, pp. 379-398.
55. Organization for Economic Co-operation and Development, *EconomicSurvey of the UK* (octombrie 2005).
56. Institution of Education Sciences, *Trends in International Mathematics and Science Study* (2007).
57. Pew Global Attitudes Project, „The Chinese Celebrate their Roaring Economy, as They Struggle with its Costs", 22 iulie 2008 : http : //pewglobal.org/2008/07/22/.
58. Nicholas Eberstadt, „China's Family Planning Policy Goes Awry", American Enterprise Institute for Public Policy Research, 23 noiembrie 2010 : http : //www.aei.org /article/ 101389.
59. Economy, „Game Changer".
60. Pew Research Center for People and the Press, „Public Sees a Future Full of Promise and Peril", 22 iunie 2010 : http : //people-press.org/report/ ? pageid = 1740.
61. Zakaria, *Post-American World.*
62. Rongping, „China", p. 395.
63. Churchill, „Civilization", pp. 45 şi urm.

Bibliografie

Introducere. Întrebarea lui Rasselas

Acemoglu, Daron ; Johnson, Simon ; Robinson, James A., „Reversal of Fortune : Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *Quarterly Journal of Economics*, 117 (2002), pp. 1231-1294.

Bagby, Philip, *Culture and History : Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations* (Berkeley/Los Angeles, 1959).

Bayly, C.A., *The Birth of the Modern World, 1780-1914* (Blackwell, 2004).

Bockstette, Valerie ; Areendam, Chanda ; Louis, Putterman, „States and Markets : The Advantage of an Early Start", *Journal of Economic Growth* (2002), pp. 347-369.

Bozeman, Adda B., *Politics and Culture in International History : From the Ancient Near East to the Opening of the Modern Age* (New York, 1994 [1960]).

Braudel, Fernand, *A History of Civilizations*, trad. Richard Mayne (New York, 1993).

Brownworth, Lars, *Lost to the West : The Forgotten Byzantine Empire that Rescued Western Civilization* (New York, 2009).

Cahill, Thomas, *How the Irish Saved Civilization* (New York, 1995).

Chandler, T., *Four Thousand Years of Urban Growth : A Historical Census* (Lewiston/ Queenstown, 1987).

Chaudhary, Latika ; Aldo, Musacchio ; Steven Nafziger ; Se, Yan, „Big BRICs, Weak Foundations : The Beginning of Public Elementary Education in Brazil, Russia, India, and China, 1880-1930", schiţă de proiect (2010).

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms : A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007).

Clark, Kenneth, *Civilisation : A Personal View* (Londra, 2005 [1969]).

Coulborn, Rushton, *The Origin of Civilized Societies* (Princeton, 1959).

Darwin, John, *After Tamerlane : The Rise and Fall of Global Empires* (Londra, 2007).

Dawson, Christopher, *The Making of Europe : An Introduction to the History of European Unity* (Londra, 1932).

Diamond, Jared, *Guns, Germs and Steel : A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years* (Londra, 1998).

Diamond, Jared, „How to Get Rich : A Talk", *Edge*, 56, 7 iunie, 1999.

Eisenstadt, S.N., *Comparative Civilizations and Multiple Modernities* (Leiden, 2003).

Elias, Norbert, *The Civilizing Process*, 2 vol. (Oxford, 1969, 1982 [1939]).

Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past* (Londra, 1973).

Fernández-Armesto, Felipe, *Civilizations : Culture, Ambition and the Transformation of Nature* (New York/Londra/Toronto/Sydney/Singapore, 2001).

Fernández-Armesto, Felipe, *Millennium : A History of our Last Thousand Years* (Londra, 1997).

Findlay, Ronald ; Kevin H., O'Rourke, *Power and Plenty : Trade, War and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007).

Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700-2100 : Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003).

Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004).

Goody, Jack, *The Eurasian Miracle* (Cambridge/Malden, MA, 2009).

Guyver, Robert, „England and the Battle for the Centre Ground : The History Working Group and the First History War (1988-1991) as an Archetype for Subsequent Wars", în Tony Taylor şi Robert Guyver (eds.), *History Wars in the Classroom : Global Perspectives* (în curs de apariţie).

Hibbs, Douglas A. Jr. ; Ola, Olsson, „Geography, Biogeography, and Why Some Countries are Rich and Others are Poor", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States*, 101, 10 (2004), pp. 3715-3720.

Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York/ Londra/Toronto/Sydney, 1996).

Johnson, Samuel, *The History of Rasselas, Prince of Abissinia* (Boston, 1811[1759]).

Jones, Eric, *The European Miracle : Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003).

Kagan, Robert, *Of Paradise and Power : America and Europe in the New World Order* (New York, 2003).

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers : Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989).

Landes, David S., *The Wealth and Poverty of Nations : Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998).

Laue, Theodore H. von, „The World Revolution of Westernization", *History Teacher*, 20, 2 (1987), pp. 263-279.

MacGregor, Neil, *A History of the World in 100 Objects* (Londra, 2010).

McNeill, William H., *The Pursuit of Power : Technology, Armed Force and Society since AD 1000* (Chicago, 1982).

McNeill, William H., *The Rise of the West : A History of the Human Community* (Chicago, 1991 [1963]).

Maddison, Angus, *The World Economy : A Millennial Perspective* (Paris, 2001).

Melko, Matthew, *The Nature of Civilizations* (Boston, 1969).

Matthews, Derek, „The Strange Death of History Teaching (Fully Explained in Seven Easy-to-Follow Lessons", pamflet nepublicat (ianuarie 2009).

Morris, Ian, *Why the West Rules – For Now : The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (New York, 2010).

Mumford, Lewis, *The City in History* (New York, 1961).

Murray, Charles A., *Human Accomplishment : The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003).

North, Douglass C., *Understanding the Process of Economic Change* (Princeton, 2005).

North, Douglass C. ; John Joseph, Wallis ; Barry R., Weingast, *Violence and Social Orders : A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge, 2009).

Osborne, Roger, *Civilization : A New History of the Western World* (New York, 2008).

Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence : China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000).

Putterman, L. ; David N., Weil, „Post-1500 Population Flows and the Long Run Determinants of Economic Growth and Inequality", working paper (septembrie 2008).

Quigley, Carroll, *The Evolution of Civilizations* (New York, 1961).
Rajan, Raghuram G. ; Luigi, Zingales, „The Persistence of Underdevelopment : Institutions, Human Capital, or Constituencies ? ", NBER working paper no. 12093 (februarie 2006).
Roberts, John, *The Triumph of the West* (Londra, 1985).
Schuker, Stephen A., „A Sea Change in the Atlantic Economy ? How the West Pulled Ahead of the Rest and Why It May Cease to Do So", în William Anthony Hay şi Harvey Sicherman (eds.), *Is There Still a West ? The Future of the Atlantic Alliance* (Columbia, MO, 2007), pp. 89-124.
Scruton, Roger, *The West and the Rest : Globalization and the Terrorist Threat* (Londra/ New York, 2002).
Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System* (New York, 1974, 1980 şi 1989).
Wong, R. Bin, *China Transformed : Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/Londra, 2000).
Woods, Thomas E. Jr., *How the Catholic Church Built Western Civilization* (Washington, DC, 2001).

Capitolul 1. Competiţia

Barmé, G.R., *The Forbidden City* (Londra, 2008).
Barrow, Sir John, *Some Account of the Public Life, and a Selection from the Unpublished Writings of the Earl of Macartney*, 2 vol. (Londra, 1807).
Birch, W., *The Historical Charters and Constitutional Documents of the City of London* (Charleston, SC, 2009).
Bishop, K., *China's Imperial Way* (Hong Kong, 1997).
Brook, Timothy, *The Confusions of Pleasure : Commerce and Culture in Ming China* (Berkeley, 1999).
Burrage, M.C. ; Corry, D., „At Sixes and Sevens : Occupational Status in the City of London from the Fourteenth to the Seventeenth Century", *American Sociological Review*, 46, 1 (1981), pp. 375-393.
Castor, Helen, *Blood and Roses : The Paston Family and the War of the Roses* (Londra, 2004).
Catto, Jeremy, „Written English : The Making of the Language, 1370-1400", *Past & Present*, 179 (2003), pp. 24-59.
Chirot, Daniel, „The Rise of the West", *American Sociological Review*, 50, 2 (1985), pp. 181-195.
Clark, Gregory, *A Farewell to Alms : A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007).
Cipolla, Carlo M., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700* (Londra, 1965).
Cotterell, A., *The Imperial Capitals of China : An Inside View of the Celestial Empire* (Londra, 2008).
Dardess, J.W., „A Ming Landscape : Settlement, Land Use, Labor and Estheticism in T'ai-Ho County, Kiangsi", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 49, 2 (1989), pp. 295-364.
Dreyer, E.L., *Zheng-He : China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405-1433* (Londra, 2006).
Duyvendak, J.J.L., „The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century", *T'oung Pao*, 34, 5, seria II (1939), pp. 378-379.

Ebrey, Patricia Buckley, *The Cambridge Illustrated History of China* (Cambridge, 1996).

Fernández-Armesto, Felipe, *Millennium : A History of our Last Thousand Years* (Londra, 1997).

Fernández-Armesto, Felipe, *Pathfinders : A Global History of Exploration* (Oxford, 2007).

Finlay, Robert, „Portuguese and Chinese Maritime Imperialism : Camoes's Lusiads and Luo Maodeng's Voyage of the San Bao Eunuch", *Comparative Studies in Society and History*, 34, 2 (1992), pp. 232-241.

Flynn, Dennis O. ; Arturo, Giraldez, „Arbitrage, China, and World Trade in the Early Modern Period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 4 (1995), pp. 429-448.

Flynn, Dennis O., „Born with a «Silver Spoon» : The Origin of World Trade in 1571", *Journal of World History*, 6, 2 (1995), pp. 201-221.

Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700-2100 : Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003).

Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004).

Guan, Hanhui ; Li, Daokui, „The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty" (în curs de apariţie).

Higman, B.W., „The Sugar Revolution", *Economic History Review*, 53, 2 (2000), pp. 213-236.

Hobson, John, *The Eastern Origins of Western Civilisation* (Cambridge, 2004).

Hoffman, Philip T., „Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence", *Economic History Review* (în curs de apariţie).

Huang, Ray, *1587 : A Year of No Significance : The Ming Dynasty in Decline* (New Haven, 1977).

Inwood, S., *A History of London* (Londra, 1998).

Jones, Eric, *The European Miracle : Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003).

Keay, John, *China : A History* (Londra, 2009).

Landes, David S., *Revolution in Time : Clocks and the Making of the Modern World*, ediţia a II-a (New York, 2000).

Landes, David S., *The Wealth and Poverty of Nations : Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998).

Levathes, Louise, *When China Ruled the Seas : The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405-1433* (Oxford, 1994).

Menzies, Gavin, *1421 : The Year China Discovered the World* (Londra, 2002).

Mintz, Sidney W., *Sweetness and Power : The Place of Sugar in Modern History* (Londra, 1985).

Mokyr, Joel, *Lever of Riches* (Oxford, 1990).

Montesquieu, Charles de Secondat, baron de, *The Spirit of the Laws*, trad. de Thomas Nugent şi J.V. Prichard (Londra, 1914 [1748]).

Needham, Joseph (ed.), *Science and Civilization in China*, 7 vol. (Cambridge,1954-).

Newman, R., „Opium Smoking in Late Imperial China : A Reconsideration", *Modern Asian Studies*, 29 (1995), pp. 765-794.

Pelzer, John ; Pelzer, Linda, „The Coffee Houses of Augustan Londra", *History Today*, 32, (1982) pp. 40-44.

Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature : The Decline of Violence and its Psychological Roots* (în curs de apariţie).

Ray, Haraprasad, „An Analysis of the Chinese Maritime Voyages into the Indian Ocean during Early Ming Dynasty, and their Raison d'Etre", *China Report*, 23, 1 (1987), pp. 65-87.

Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Londra, 1904 [1776]).

Tsai, Shih-shan Henry, *Perpetual Happiness : The Ming Emperor Yongle* (Seattle/Londra, 2002).

Wong, R. Bin, *China Transformed : Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/Londra, 2000).

Capitolul 2. Ştiinţa

Agoston, G., „Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology", în E. Ihsanoglu, K. Chatzis şi E. Nicolaidis, *Multicultural Science in the Ottoman Empire* (Turnhout, 2003), pp. 13-27.

Aksan, V.H., *An Ottoman Statesman in War and Peace : Ahmed Resmî Efendi, 1700-1783* (New York, 1995).

Aldington, Richard (ed.), *Letters of Voltaire and Frederick the Great* (New York, 1927).

Allen, J.S., *The 1715 and Other Newcomen Engines at Whitehaven, Cumberland* (Londra, 1972).

Allen, J.S., *The Steam Engine of Thomas Newcomen* (New York, 1977).

Araci, Emre, „Giuseppe Donizetti at the Ottoman Court : A Levantine Life", *Musical Times*, 143, 1880 (toamna 2002), pp. 49-56.

Bailey, Jonathan, *Field Artillery and Firepower* (Oxford, 1989).

Bakar, O., *Tawhid and Science : Essays on the History and Philosophy of Islamic Science* (Kuala Lumpur, 1991).

Barkey, K., *Empire of Difference : The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, 2008).

Basalla, George, „The Spread of Western Science", *Science*, 156, 3775 (5 mai 1967), pp. 611-622.

Blanning, T.C.W., *The Culture of Power and the Power of Culture* (Oxford, 2002).

Bohnstedt, John W. „The Infidel Scourge of God : The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era", *Transactions of the American Philosophical Society*, serie nouă, 58, 9 (1968), pp. 1-58.

Chakrabongse, C. [Prince of Siam], *The Education of the Enlightened Despots* (Londra, 1948).

Cizacka, M., „Price History and the Bursa Silk Industry : A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *Journal of Economic History*, 40, 3 (1960), pp. 533-550.

Clark, Carol Lea, „Aristotle and Averroes : The Influences of Aristotle's Arabic. Commentator upon Western European and Arabic Rhetoric", *Review of Communication*, 7, 4 (octombrie 2007), pp. 369-387.

Clark, Christopher, *Iron Kingdom : The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947* (Londra, 2006).

Clark, Harry, „The Publication of the Koran in Latin : A Reformation Dilemma", *The Sixteenth Century Journal*, 15, 1 (primăvara 1984), pp. 3-12.

Clarke, E.C., „The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 5, 1 (1974), pp. 65-76.

Coles, Paul, *The Ottoman Impact on Europe* (Londra, 1968).

Crofts, Richard A., „Printing, Reform and Catholic Reformation in Germany (1521-1545)", *Sixteenth Century Journal*, 16, 3 (toamna 1985), pp. 369-381.

Darnton, Robert, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, MA/Londra, 1982).

Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923 : The Impact of the West* (Austin, TX, 2001).

Deen, S.M., *Science under Islam : Rise, Decline and Revival* (Keele, 2007).
Dittmar, Jeremiah, „Ideas, Technology, and Economic Change : The Impact of the Printing Press", American University working paper (septembrie 2009).
Duffy, C., *Frederick the Great : A Military Life* (Londra, 1988).
Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, ediţia a II-a (Cambridge, 2005).
Farley, James L., *Turkey* (Londra, 1866).
Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan : Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (Londra, 2005).
Ferguson, Niall, *High Financier : The Lives and Time of Siegmund Warburg* (Londra, 2010).
Fernández-Armesto, Felipe, *Pathfinders : A Global History of Exploration* (Oxford, 2007).
Findley, C.V., „An Ottoman Occidentalist in Europe : Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *American Historical Review*, 103, 1 (1998), pp. 15-49.
Forster, C.T. ; F.H.B., Daniel (eds.), *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (Londra, 1881).
Fraser, David, *Frederick the Great* (Londra, 2000).
Frederick the Great, *Anti-Machiavel*, ed. Werner Bahner şi Helga Bergmann, *Les Œuvres complètes de Voltaire*, vol. XIX (Oxford, 1996).
Freely, J., *Aladdin's Lamp : How Greek Science Came to Europe through the Islamic World* (New York, 2009).
Freely, J., *The Emergence of Modern Science, East and West* (Istanbul, 2004).
Gerber, H., „Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire", *Jewish Quarterly Review*, 72, 2 (1981), pp. 100-118.
Gerber, H., „The Monetary System of the Ottoman Empire", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 25, 3 (1982), pp. 308-324.
Goffman, D., *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge, 2002).
Goldstone, Jack A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991).
Goodwin, Jason, *Lords of the Horizons : A History of the Ottoman Empire* (Londra, 1999).
Grant, J., „Rethinking the Ottoman «Decline» : Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, 10, 1 (1999), pp. 179-201.
Gribbin, J., *The Fellowship : The Story of a Revolution* (Londra, 2005).
Haffner, Sebastian, *The Rise and Fall of Prussia* (Londra, 1998).
Hall, A.R., „Intellectual Tendencies : Science", în *The New Cambridge Modern History*, vol. II : *The Reformation, 1520-59* (Cambridge, 1962), pp. 422-452.
Hall, A.R., *Philosophers at War* (Cambridge 1980).
Hamdani, A., „The Ottoman Response to the Discovery of America and the New Route to India", *Journal of the American Oriental Society*, 101, 3 (1981), pp. 323-330.
Henry, John, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science* (Basingstoke, 1997).
Hess, A.C., „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, 75, 7 (1970), pp. 1892-1919.
Holborn, Louise W., „Printing and the Growth of a Protestant Movement in Germany from 1517 to 1524", *Church History*, 11, 2 (iunie 1942), pp. 122-137.
Huff, Toby E., *The Rise of Early Modern Science* (Cambridge, 1995).
Ihsanoglu, E., *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2004).
Inalcik, H. şi D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. II, *1600-1914* (Cambridge, 1994).

Kant, Immanuel, „Answer to the Question: «What is Enlightenment?»" (Königsberg, 1784): philosophy.eserver.org/kant/what-is-enlightenment.txt.

Kinard, J., *Weapons and Warfare: Artillery* (Santa Barbara, 2007).

Kinross, Patrick, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (Londra, 2001).

Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, ediţia a II-a (Chicago, 1970).

Levack, Brian, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, ediţia a II-a (Londra, 1995).

Levy, A., „Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Journal of Middle Eastern Studies*, 18, 3 (iulie, 1982), pp. 227-249.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (New York/Oxford, 2001).

Lewis, Bernard, *The Middle East: Two Thousand Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day* (Londra, 2001).

Lewis, Bernard, *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* (Londra, 2002).

Lyons, Jonathan, *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization* (Londra, 2010).

McCarthy, J., *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923* (Londra, 1997).

Mango, Andrew, *Atatürk* (Londra, 1999).

Mansel, Philip, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924* (Londra, 2006).

Montesquieu, *Persian Letters*, trad. de Margaret Mauldon (Oxford, 2008 [1721]).

Morgan, Michael Hamilton, *Lost History: The Enduring Legacy of Muslim Scientists, Thinkers and Artists* (New York, 2008).

Murray, Charles A., *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003).

Özmucur, S.; S., Pamuk, „Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *Journal of Economic History*, 62, 2 (2002), pp. 292-321.

Palmer, R.R., „Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War", in Peter Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* (Oxford, 1986), pp. 91-123.

Pamuk, S., „From Bimetallism to the «Limping Gold Standard» The Ottoman Monetary System in the Nineteenth Century", în Philip L. Cottrell (ed.), *East Meets West: Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2008), pp. 11-24.

Pamuk, S., „Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800", *Journal of Interdisciplinary History*, 35, 2 (2004), pp. 225-247.

Pamuk, S., *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge, 1987).

Pamuk, S., „Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), pp. 451-468.

Panaite, V., *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* (Boulder, CO/New York, 2000).

Quataert, D., *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914* (Istanbul, 1992).

Quataert, D., *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993).

Rafeq, Abdul-Karim, „Making a Living or Making a Fortune", în Nelly Hanna (ed.), *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean* (Londra şi New York, 2002), pp. 101-123.

Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839-1878* (Stuttgart, 2000).

Senor, Dan; Saul, Singer, *Start-Up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle* (New York, 2009).

Shank, J.B., *The Newton Wars and the Beginning of the French Enlightenment* (Chicago/ Londra, 2008).

Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1976).

Smith, W.G.C., „Science and Technology in Early Modern Islam, c. 1450-c. 1850", London School of Economics working paper (f.a.).

Sprat, T., *The History of the Royal Society of London, for the Improving of Natural Knowledge*, ediţia a II-a (Londra, 1702).

Steele, B.D., „Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution", *Technology and Culture Journal*, 35, 2 (1994), pp. 348-382.

Steinberg, S.H., *Five Hundred Years of Printing* (Londra, 1959).

Stewart, L., *The Rise of Public Science: Rhetoric, Technology and Natural Philosophy in Newtonian Britain, 1660-1750* (Cambridge, 1992).

Stoye, John, *The Siege of Vienna* (Edinburgh, 2006).

Sturdy, D.J., *Fractured Europe 1600-1721* (Oxford, 2002).

Terrall, M., *The Man Who Flattened the Earth: Maupertuis and the Sciences in the Enlightenment* (Chicago, 2002).

Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic* (Londra, 1971).

Vlahakis, George N. *et al.*, *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction* (Santa Barbara, 2006).

Walsham, Alexandra, „Unclasping the Book? Post-Reformation English Catholicism and the Vernacular Bible", *Journal of British Studies*, 42, 2 (2003), pp. 141-166.

Weiker, Walter F., „The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform", *Administrative Science Quarterly*, 13, 3 (1968), pp. 451-470.

Capitolul 3. Proprietatea

Acemoglu, Daron; Johnson, Simon; Robinson, James A., „Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *Quarterly Journal of Economics*, 117, 4 (2002), pp. 1231-1294.

Acemoglu, Daron; Johnson, Simon; Robinson, James A., „The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth", *American Economic Review*, 95, 3 (2005), pp. 546-579.

Adamson, J.A.A., „England without Cromwell: What if Charles I Had Avoided the Civil War?", în Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (Londra, 1993), pp. 91-125.

Arneil, Barbara, *John Locke and America: The Defence of English Colonialism* (Oxford, 1996).

Barrera-Osorio, A., *Experiencing Nature: The Spanish American Empire and the Early Scientific Revolution* (Austin, TX, 2006).

Bedoya, Gabriel *et al.*, „Admixture Dynamics in Hispanics: A Shift in the Nuclear Genetic Ancestry of a South American Population Isolate", *PNAS* , 103, 19 (9 mai 2006), pp. 7234-7239.

Bingham, H., *Lost City of the Incas* (Londra, 2003).

Bolívar, Simón, *Selected Writings of Bolívar*, ed. Harold A. Bierck Jr., trad. de Lewis Bertrand, antologie de Vicente Lecuna, 2 vol. (New York, 1951).

Brown, Matthew, *Adventuring through Spanish Colonies: Simón Bolívar, Foreign Mercenaries and the Birth of New Nations* (Liverpool, 2006).

Burkholder, M.A., *Colonial Latin America*, ediţia a II-a (Oxford, 1994).

Carvajal-Carmona, Luis G. *et al.*, „Strong Amerind/White Sex Bias and a Possible Sephardic Contribution among the Founders of a Population in Northwest Colombia", *American Journal of Human Genetics*, 67 (2000), pp. 1287-1295.

Churchill, Winston S., „Civilization", în Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears* (Whitefish, MT, 2007 [1940]), pp. 45-49.

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms : A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007).

Clark, J.C.D., „British America : What if There Had Been No American Revolution ? " în Niall Ferguson (ed.), *Virtual History : Alternatives and Counterfactuals* (Londra, 1993), pp. 125-175.

Clark, J.C.D., *The Language of Liberty, 1660-1832 : Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (Cambridge, 1993).

Cordeiro, Jose Luis, „Constitutions around the World : A View from Latin America", Institute of Developing Economies Discussion Paper, 164 (2008).

Creel, Margaret Washington, *A Peculiar People : Slave Religion and Community-Culture among the Gullahs* (New York, 1988).

Curtin, Philip, *The Rise and Fall of the Plantation Complex : Essays in Atlantic History* (Cambridge, 1998).

Davis, David Brion, „Slavery", în C. Van Woodward (ed.), *The Comparative Approach to American History : Slavery* (New Jersey, 1969), pp. 121-135.

Egnal, M., *New World Economies : The Growth of the Thirteen Colonies and Early Canada* (New York/Oxford, 1998).

Elkins, Stanley, *Slavery : A Problem in American Institutional and Intellectual Life* (Chicago, 1968).

Elliott, J.H., *Empires of the Atlantic World* (New Haven, 2006).

Eltis, David, „The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade : A Reassessment", *William and Mary Quarterly*, 58, 1 (ianuarie 2001), pp. 17-46.

Emmer, P.C. (ed.), *Colonialism and Migration : Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986).

Engerman, Stanley L. ; Sokoloff, Kenneth L., „Once upon a Time in the Americas : Land and Immigration Policies in the New World", working paper (2008).

Fage, J.D., „Slavery and the Slave Trade in the Context of West African History", *Journal of African History*, 10, 3 (1969), pp. 393-404.

Ferguson, Niall, *The War of the World : History's Age of Hatred* (Londra, 2006).

Fernández-Armesto, Felipe, *The Americas : A History of Two Continents* (Londra, 2003).

Findlay, Ronald ; O'Rourke, Kevin H., *Power and Plenty : Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007).

Gabai, Rafael Varón, *Francisco Pizarro and His Brothers : The Illusion of Power in Sixteenth-Century Peru* (Norman, 1997).

Graham, R., *Patronage and Politics in Nineteenth-Century Brazil* (Stanford, 1990).

Haber, Stephen, „Development Strategy or Endogenous Process ? The Industrialization of Latin America", Stanford University working paper (2005).

Hamnett, Brian R., „The Counter Revolution of Morillo and the Insurgent Clerics of New Granada, 1815-1820", *Americas*, 32, 4 (aprilie 1976), pp. 597-617.

Hemming, J., *The Conquest of the Incas* (Londra, 1993).

Hobbes, Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common Wealth, Ecclesiasticall and Civil* (Londra, 1651).

Jasanoff, Maya, *Liberty's Exiles : American Loyalists in the Revolutionary World* (în curs de apariţie).

King, James F., „A Royalist View of Colored Castes in the Venezuelan War of Independence", *Hispanic American Historical Review*, 33, 4 (1953), pp. 526-537.

Klein, Herbert F.; Luna, Francisco Vidal, *Slavery in Brazil* (Cambridge, 2010).
Langley, Lester D., *The Americas in the Age of Revolution, 1750-1850* (New Haven/Londra, 1998).
Lanning, John Tate, *Academic Culture in the Spanish Colonies* (Port Washington, NY/ Londra, 1969).
Locke, John, *Two Treatises of Government: In the Former, the False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, and His Followers, are Detected and Overthrown. The Latter is an Essay Concerning the True Original, Extent, and End of Civil Government* (Londra, 1690).
Lynch, J., „Bolívar and the Caudillos", *Hispanic American Historical Review*, 63, 1 (1983), pp. 3-35.
Lynch, J., *Simón Bolívar: A Life* (Londra, 2006).
Markham, Clements R. (ed.), *Reports on the Discovery of Peru* (Londra, 1872).
North, Douglass C.; Wallis, John Joseph,; Weingast, Barry R., *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge, 2009).
North, Douglass C.; Weingast, Barry R., „Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England", *Journal of Economic History*, 44, 4 (1989), pp. 803-832.
O'Brien, Patrick K., „Inseparable Connections: Trade, Economy, Fiscal State, and the Expansion of Empire, 1688-1815", în P.J. Marshall (ed.), *The Oxford History of the British Empire*, vol. 2: *The Eighteenth Century* (Oxford/New York, 1998), pp. 53-77.
Ortega, F.A., „Earthquakes during the Colonial Period", *ReVista: Harvard Review of Latin America* (2007): http://www.drclas.harvard.edu/revista/articles/view/907.
Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000).
Poppino, *Brazil: The Land and the People* (Oxford, 1968).
Prado, C., *The Colonial Background of Modern Brazil* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 1969).
Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839-1878* (Stuttgart, 2000).
Rostworowski, María, *Doña Francisca Pizarro* (Lima, 1989).
Sato, A., *Legal Aspects of Landownership in Colonial Spanish America* (Tokyo, 1976).
Schaefer, Christina, *Genealogical Encyclopaedia of the Colonial Americas* (Baltimore, 1998).
Schwartz, Stuart B., „The Colonial Past: Conceptualizing Post- *Dependentista* Brazil", în Jeremy Adelman (ed.), *Colonial Legacies: The Problem of Persistence in Latin American History* (New York/Londra, 1999), pp. 175-192.
Schwartz, Stuart B., *Slaves, Peasants, and Rebels: Reconsidering Brazilian Slavery* (Champaign, IL, 1995).
Thomas, Hugh, *The History of the Atlantic Slave Trade 1440-1870* (Londra, 1997).
Thornton, John; Heywood, Linda, *Central Africans, Atlantic Creoles, and the Foundation of the Americas, 1585* (Cambridge, 2007).
Tomlins, C., „Indentured Servitude in Perspective: European Migration into North America and the Composition of the Early American Labour Force, 1600-1775", în Cathy Matson (ed.), *The Economy of Early America: Historical Perspectives and New Directions* (Philadelphia, 2007), pp. 146-182.
Ullrick, Laura F., „Morillo's Attempt to Pacify Venezuela", *Hispanic American Historical Review*, 3, 4 (1920), pp. 535-565.
Walvin, J., *Black Ivory: Slavery in the British Empire* (Oxford/Malden, MA, 2001).
Wang, S.; Ray, N.; Rojas, W.; Parra, M.V.; Bedoya, G. *et al.*, „Geographic Patterns of Genome Admixture in Latin American Mestizos", *PLoS Genet*, 4, 3 (2008), pp. 1-9.
Washington, George; Crawford, William, *The Washington-Crawford Letters. Being the Correspondence between George Washington and William Crawford, from 1767 to 1781, Concerning Western Lands. With an Appendix, Containing Later Letters of Washington*

on the Same Subject ; and Letters from Valentine Crawford to Washington, written in 1774 and 1775, Chronologically Arranged and Carefully Annotated (Cincinnati, 1877).
Williams, Eric, *Capitalism and Slavery* (Londra, 1964).
Williamson, E., *The Penguin History of Latin America* (Londra, 1992).
Wood, Michael, *Conquistadors* (Londra, 2001).
Woodward, Margaret L., „The Spanish Army and the Loss of America, 1810-1824", *Hispanic American Historical Review*, 48, 4 (1968), pp. 586-607.

Capitolul 4. Medicina

Acemoglu, Daron ; Cantoni, Davide ; Johnson, Simon ; Robinson, James A., „The Consequences of Radical Reform : The French Revolution", National Bureau of Economic Research working paper 14831 (aprilie 2009).
Acemoglu, Daron ; Johnson, Simon ; Robinson, James, „Disease and Development in Historical Perspective", *Journal of the European Economic Association*, 1, 2-3 (2003), pp. 397-405.
Anon., *Die Rheinische Mission und Der Herero-Aufstand : Erelebnisse und Beobachtungen rheinischer Missionare* (Barmen, 1904).
Asiwaju, A.I., *West African Transformations : Comparative Impact of French and British Colonialism* (Niger, 1991).
Bayer, Hauptmann M., *Mit dem Hauptquartier in Südwestafrika* (Berlin, 1909).
Beck, Ann, „Medicine and Society in Tanganyika, 1890-1930 : A Historical Inquiry", *Transactions of the American Philosophical Society*, 67, 3 (1977), pp. 1-59.
Beckett, I., ; Simpson, K. (ed.), *A Nation in Arms : A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985).
Berenson, E., *Heroes of Empire : Five Charismatic Men and the Conquest of Africa* (Berkeley/ Los Angeles/Londra, 2011).
Betts, Raymond F., *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890-1914* (New York/Londra, 1961).
Betts, Raymond F., „The Establishment of the Medina in Dakar", *Africa : Journal of the International African Institute*, 41, 2 (aprilie 1971), pp. 143-152.
Blanton, Robert ; Mason, T. David ; Athow, Brian, „Colonial Style and Post-Colonial Ethnic Conflict in Africa", *Journal of Peace Research*, 38, 4 (2001), pp. 473-491.
Brunschwig, H., *French Colonialism 1871-1914 : Myths and Realities* (Londra, 1966).
Brunschwig, H., „French Exploration and Conquest in Tropical Africa from 1865 to 1898", în L.H. Gann şi P. Duignan (ed.), *Colonialism in Africa, 1870-1960*, vol. I (Cambridge, 1969), pp. 132-164.
Buell, R.L., *The Native Problem in Africa* (Londra, 1965).
Burke, Edmund, *Reflections on the Revolutions in France : A Critical Edition*, ed. J.C.D. Clark (Cambridge, 2001).
Carter, Susan B. ; Gartner, Scott Sigmund ; Haines, Michael R. ; Olmstead, Alan L. ; Sutch, Richard ; Wright, Gavin (eds.), *Historical Statistics of the United States : Millennial Edition Online* (Cambridge, 2006).
Centre d'Informations Documentaires, *The Work of France in the Cameroons* (Paris, 1939).
Clausewitz, Carl von, *On War*, ed. Michael Howard şi Peter Paret (Princeton, 1976).
Cohen, William, *Rulers of Empire : The French Colonial Service in Africa* (Stanford, 1971).
Collier, Paul, *The Bottom Billion : Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done about It* (Oxford, 2007).
Conklin, Alice L., *A Mission to Civilise : The Republican Idea of Empire in France and West Africa*, 1895-1930 (Stanford, 1998).

Crowder, Michael, *Senegal: A Study of French Assimilation Policy* (Oxford, 1962).
Cruise O'Brien, Rita, *White Society in Black Africa: The French of Senegal* (Londra, 1972).
Daly, M.W., „Omdurman and Fashoda, 1898: Edited and Annotated Letters of F.R. Wingate", *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, 10, 1 (1983), pp. 21-37.
Deutsch, Jan-Georg, *Emancipation without Abolition in German East Africa c. 1884-1914* (Oxford, 2006).
Drechsler, Horst, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft: Der Kampf der Herero und Nama gegen den deutschen Imperialismus (1884-1915)* (Berlin, 1966).
Easterly, William, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good* (Londra, 2007).
Echenberg, Myron, *Black Death, White Medicine: Bubonic Plague and the Politics of Public Health in Senegal, 1914-1945* (Portsmouth, NH/Oxford, 2002).
Echenberg, Myron, *Colonial Conscripts: The Tirailleurs Senegalais in French West Africa, 1857-1960* (Londra, 1990).
Echenberg, Myron, „Medical Science in Colonial Senegal: The Pasteur Institute of Dakar and the Quest for a Yellow Fever Vaccine, 1925-1925", McGill University paper (f.a.).
Eichacker, Captain Rheinhold, „The Blacks Attack!", *New York Times Current History*, 9 (aprilie-iunie 1917), pp. 110-112.
Eiermann, Martin, „The Good, the Bad, and the Ugly: Colonial Violence, Domestic Discourses, and the Production of Truths in Imperial Germany, 1904 to 1908" (Harvard University senior thesis, 2010).
Evans, Andrew D., „Anthropology at War: Racial Studies of Prisoners of War during World War I", în H. Penny şi M. Bunzl (eds.), *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire* (Ann Arbor, MI, 2003), pp. 198-230.
Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (Londra, 2008).
Fieldhouse, D.K., *Black Africa 1945-80: Economic Decolonization and Arrested Development* (Londra, 1986).
Fischer, Eugen, *Die Rehebother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen: Anthropologische und ethnographische Studien am Rehebother Bastardvolk in Deutsch-Südwestafrika* (Jena, 1913).
Fonge, Fuabeh P., *Modernization without Development in Africa: Patterns of Change and Continuity in Post-Industrial Cameroonian Public Service* (Trenton, NJ/Asmara, Eritreea, 1997).
Gandhi, Mahatma, *The Collected Works of Mahatma Gandhi* (ediţie electronică) (New Delhi, 1999).
Gandhi, Mahatma, *Hind Swaraj*, ed. Jitendra T. Desai (Ahmedabad, 1938).
Gardiner, David E., „The French Impact on Education in Africa, 1817-1960", în G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/Londra, 1985), pp. 333-344.
Gewald, Jan-Bart, „The Great General of the Kaiser", în *Botswana Notes and Records*, 26 (1994), pp. 67-76.
Gewald, Jan-Bart, *Herero Heroes: A Socio-Political History of the Herero of Namibia, 1890-1923* (Oxford/Cape Town/Atena, 1999).
Gide, André, *Travels in the Congo* (Berkeley/Los Angeles, 1929).
Gifford, P.; Roger, Louis William, *France and Britain in Africa: Imperial Rivalry and Colonial Rule* (New Haven/Londra, 1971).
Hochschild, A., *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (New York, 1999).
Iliffe, J., *Africans: The History of a Continent* (Cambridge, 2007 [1995]).
Joireman, Sandra F., „Inherited Legal Systems and Effective Rule of Law: Africa and the Colonial Legacy", *Journal of Modern African Studies*, 39, 4 (2001), pp. 571-596.

Kipling, Rudyard, „France at War: On the Frontier of Civilization", în *The Collected Works of Rudyard Kipling*, vol. 2 (BiblioBazaar, 2008).
Klein, Martin A., *Islam and Imperialism in Senegal: Sine-Saloum, 1847-1914* (Stanford, 1968).
Kuhlmann, A., *Auf Adlers Flügeln* (Barmen, 1911).
Labrousse, Ernest, „1789-1830-1848: How Revolutions are Born", în François Crouzet, William Henry Chaloner şi Fritz Stern (eds.), *Essays in European Economic History, 1789-1914* (Londra, 1969), pp. 1-14.
Lenin, Vladimir Ilici, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (Moscova, 1963 [1917]).
Leutwein, Theodor, *Elf Jahre Gouverneur in Deutsch-Südwestafrika* (Berlin, 1906).
Levine, Alison Murray, „Film and Colonial Memory: La Croisière noire, 1924-2004", în Alec G. Hargreaves (ed.) *Memory, Empire and Post-colonialism: Legacies of French Colonialism* (Lanham, MD/Oxford, 2005), pp. 81-97.
Lieven, Dominic, *Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace* (New York, 2010).
Lunn, Joe, *Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War* (Londra, 1999).
McCullum, Jack E., *Military Medicine: From Ancient Times to the 21st Century* (Santa Barbara, 2008).
MacLeod, Roy; Lewis, M. (eds.), *Disease, Medicine and Empire: Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion* (Londra/New York, 1988).
McLynn, Frank, *Napoleon: A Biography* (Londra, 2002).
Madley, Benjamin, „From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe", *European History Quarterly*, 35, 3 (2005), pp. 429-464.
Madley, Benjamin, „Patterns of Frontier Genocide 1803-1910: The Aboriginal Tasmanians, the Yuki of California, and the Herero of Namibia", *Journal of Genocide Research*, 6, 2 (2004), pp. 167-192.
Marcovich, A., *French Colonial Medicine and Colonial Rule: Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion* (Londra/New York, 1988).
Marr, D.G., *Vietnamese Anticolonialism, 1885-1925* (Berkeley/Los Angeles, 1971).
Mazower, Mark, *Dark Continent Europe's Twentieth Century* (Londra, 2008).
Mazower, Mark, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (Londra, 2008).
Moyo, Dambisa, *Dead Aid: Why Aid is Not Working and How There is Another Way for Africa* (Londra, 2010).
Ngalamulume, K., „Keeping the City Totally Clean: Yellow Fever and the Politics of Prevention in Colonial Saint-Louis-de-Sénégal", *Journal of African History*, 45 (2004), pp. 183-202.
Olusoga, David; Erichsen, Casper W., *The Kaiser's Holocaust: German Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazis* (Londra, 2010).
Riley, James C., „The Timing and Pace of Health Transitions around the World", *Population and Development Review*, 31, 4 (decembrie 2005), pp. 741-764.
Robiquet, Paul (ed.), *Discours et opinions de Jules Ferry* (Paris, 1897).
Rohrbach, Paul, *Aus Südwestafrikas schweren Tagen: Blätter von Arbeit und Abschied* (Berlin, 1909).
Rohrbach, Paul, *Deutsche Kolonialwirtschaft*, vol. 1: *Südwestafrika* (Berlin, 1907).
Rousseau, Jean-Jacques, *The Social Contract* (Londra, 1968).
Rust, Conrad, *Krieg und Frieden im Hereroland: Aufzeichnungen aus dem Kriegsjahre 1904* (Berlin, 1905).
Sabatier, Peggy R., „«Elite» Education in French West Africa: The Era of Limits, 1903-1945", *International Journal of African Historical Studies*, 11, 2 (1978), pp. 247-266.

Saxe, Jo W., „The Changing Economic Structure of French West Africa", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 298 (1955), pp. 52-61.
Schama, Simon, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (Londra, 1990).
Schneider, W.H., „Smallpox in Africa during Colonial Rule", *Medical History Journal*, 53, 2 (aprilie 2009), pp. 193-227.
Seiner, Franz, *Bergtouren und Steppenfahrten im Hereroland* (Berlin, 1904).
Shaw, George Bernard, „Preface on Doctors", în *The Doctor's Dilemma, Getting Married, and the Shewing-Up of Blanco Posnet* (Rockville, MD, 2003 [1911]).
Singer, B.; Langdon, J., *Cultured Force: Makers and Defenders of the French Colonial Empire* (Madison, WI, 2004).
Smith, Leonard V.; Audoin-Rouzeau, Stéphane; Becker, Annette, *France and the Great War, 1914-1918* (Cambridge, 2003).
Smith, R., *Vietnam and the West* (Londra, 1968).
Steer, G.L., *Judgment on German Africa* (Londra, 1939).
Strachan, Hew, *The First World War*, vol. 1: *To Arms* (Oxford, 2001).
Strachan, Hew, *The First World War in Africa* (Oxford, 2004).
Tai, Hue-Tam Ho, „The Politics of Compromise: The Constitutionalist Party and the Electoral Reforms of 1922 in French Cochinchina", *Modern Asian Studies Journal*, 18, 3 (1984), pp. 371-391.
Taithe, B., *The Killer Trail: A Colonial Scandal in the Heart of Africa* (Oxford, 2009).
Taylor, Miles, „The 1848 Revolutions and the British Empire', *Past & Present*, 166 (februarie 2000), pp. 146-180.
Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America*, ed. Bruce Frohnan (Londra, 2002).
Twain, Mark, *Following the Equator: A Journey around the World*, vol. 2 (New York, 1897).
Van Beusekom, Monica M., *Negotiating Development: African Farmers and Colonial Experts at the Offi ce du Niger, 1920-1960* (Londra, 2002).
Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870-1945* (Cambridge, 1989).
Winter, J.M., *The Great War and the British People* (Londra, 1985).
Wolpert, Stanley, *Gandhi's Passion: The Life and Legacy of Mahatma Gandhi* (Oxford, 2002).
Wright, P., *Conflict on the Nile: The Fashoda Incident of 1898* (Londra, 1972).
Yansané, A.Y., „The Impact of France on Education in West Africa", în G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/ Londra, 1985), pp. 345-362.
Zimmerer, „The First Genocide of the Twentieth Century: The German War of Destruction in South-West Africa (1904-1908) and the Global History of Genocide", în Doris L. Bergen (ed.), *Lessons and Legacies: From Generation to Generation* (Evanston, IL, 2008), pp. 34-51.

Capitolul 5. Consumul

Allen, Frederick, *Secret Formula: How Brilliant Marketing and Relentless Salesmanship Made Coca-Cola the Best-Known Product in the World* (New York, 1995).
Allen, Robert C., *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge, 2009).
Allen, Robert C., „The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War", *Explorations in Economic History*, 38 (2001), pp. 411-447.
Allen, Robert C.; Jean-Pascal, Bassino; Debin, Ma; Christine, Moll-Murata; Jan, Luiten van Zanden, „Wages, Prices, and Living Standards in China, Japan, and Europe, 1738-1925", working paper (2005).

Bairoch, Paul, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of Economic History*, 11 (1982), pp. 269-333.

Beasley, W.G., *Japan Encounters the Barbarian : Japanese Travellers in America and Europe* (New Haven, 1995).

Berg, Maxine, „From Imitation to Invention: Creating Commodities in Eighteenth-Century Britain", *Economic History Review*, New Series, 55, 1 (2002), pp. 1-30.

Berg, Maxine, „In Pursuit of Luxury: Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century", *Past & Present*, 182 (2004), pp. 85-142.

Berger, Helge; Mark, Spoerer, „Economic Crises and the European Revolutions of 1848", *Journal of Economic History*, 61, 2 (2001), pp. 293-326.

Bergson, Abram, „How Big was the Soviet GDP ?", *Comparative Economic Studies* (1997), pp. 1-14.

Bismarck, Count Otto von, *Reflections and Reminiscences* (Londra, 1899).

Broadberry, Stephen N., „How did the United States and Germany Overtake Britain? A Sectoral Analysis of Comparative Productivity Levels, 1870-1990", *Journal of Economic History*, 58, 2 (1998), pp. 375-407.

Buruma, Ian, *Inventing Japan : From Empire to Economic Miracle, 1853-1964* (Londra, 2003).

Carlyle, Thomas, *Past and Present* (Londra, 1843).

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms : A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007).

Clark, Gregory; Robert C., Feenstra, „Technology in the Great Divergence", în Michael D. Bordo, Alan M. Taylor şi Jeffrey G. Williamson (ed.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago/Londra, 2003), pp. 277-322.

Cole, Harold L.; Lee O., Ohanian; Ron, Leung, „Deflation and the International Great Depression: A Productivity Puzzle", Federal Reserve Bank of Minneapolis Research Department staff report, 356 (februarie 2005).

Copeland, Melvin T., „Technical Development in Cotton Manufacturing since. 1860", *Quarterly Journal of Economics*, 24, 1 (1909), pp. 109-159.

Cox, Mick (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse : Sovietology, the Death of Communism and the New Russia* (Londra, 1999).

Crafts, N.F.R., „British Economic Growth, 1700-1831 : A Review of the Evidence", *Economic History Review*, 36, 2 (1983), pp. 177-199.

Darwin, Charles, *On the Origin of Species* (Oxford, 2008 [1859]).

Dattel, Gene, *Cotton and Race in the Making of America : The Human Costs of Economic Power* (New York, 2009).

Debray, Jules Régis, „The Third World : From Kalashnikovs to God and Computers". Interviu cu Nathan Gardels, *New Perspectives Quarterly*, 3, 1 (1986), pp. 25-28.

Dyos, H.J.; D.H. Aldcroft, *British Transport : An Economic Survey from the 17th Century to the 20th* (Leicester, 1969).

Ebadi, S., *Iran Awakening* (Londra, 2006).

Esteban, Javier Cuenca, „Factory Costs, Market Prices, and Indian Calicos: Cotton Textile Prices Revisited, 1779-1831", *Economic History Review*, 52, 4 (1999), pp. 749-755.

Evans, Richard J., *Death in Hamburg : Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910* (Oxford, 1987).

Farnie, Douglas A., „The Role of Cotton Textiles in the Economic Development of India, 1600-1990", în Douglas A. Farnie şi David J. Jeremy (ed.), *The Fiber that Changed the World : The Cotton Industry in International Perspective, 1600-1990s* (Oxford, 2004), pp. 395-430.

Farnie, Douglas A., „The Role of Merchants as Prime Movers in the Expansion of the Cotton Industry, 1760-1990", în Douglas A. Farnie şi David J. Jeremy (ed.), *The Fiber that Changed the World : The Cotton Industry in International Perspective, 1600-1990s* (Oxford, 2004), pp. 15-55.

Ferdows, A.K., „Women and the Islamic Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 15, 2 (1983), pp. 283-298.

Ferguson, Niall, „An Evolutionary Approach to Financial History", *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology*, 74 (2009), pp. 449-454.

Ferguson, Niall, *The War of the World: History's Age of Hatred* (Londra, 2006).

Findlay, Ronald; Kevin H., O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007).

Fordham, Benjamin O., „«Revisionism» Reconsidered: Exports and American Intervention in the First World War", lucrare nepublicată, Department of Political Science, Binghamton University (SUNY) (2004).

Fowler, Alan, *Lancashire Cotton Operatives and Work, 1900-1950: A Social History of Lancashire Cotton Operatives in the Twentieth Century* (Ashgate 2003).

Fowler Mohanty, G., *Labor and Laborers of the Loom: Mechanization and Handloom Weavers, 1780-1840* (New York/Londra, 2006).

Friedman, Milton; Anna J., Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867-1960* (Princeton, 1963).

Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992).

Gaddis, John, *The Cold War: A New History* (Londra, 2006).

Galeano, Eduardo, *Open Veins of Latin America: Five Centuries of the Pillage of a Continent* (Londra, 2009).

Gildea, Robert, *Barricades and Borders: Europe, 1815-1914* (Oxford, 1996).

Gong, Gerrit W., *The Standard of «Civilization» in International Society* (Oxford, 1984).

Grayling, A.C., *Toward the Light of Liberty: The Struggles for Freedom and Rights that Made the Modern Western World* (New York, 2007).

Greer, Germaine, *The Female Eunuch* (New York, 1980 [1970]).

Guinnane, Timothy; Ron, Harris; Naomi R., Lamoreaux; Jean-Laurent, Rosenthal, „Putting the Corporation in its Place", NBER working paper 13109 (mai 2007).

Harrison, Mark (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998).

Hirano, Ken'ichiro (ed.), *The State and Cultural Transformation: Perspectives from East Asia* (Tokyo, 1993).

Howarth, S., *Henry Poole, Founders of Savile Row* (Honiton, 2003).

Hunt, Tristan, *The Frock-Coated Communist: The Revolutionary Life of Friedrich Engels* (Londra, 2009).

Hyman, Louis, „Debtor Nation: How Consumer Credit Built Postwar America", *Enterprise and Society*, 9, 4 (2008), pp. 614-618.

Jones, Peter M., „Living the Enlightenment and the French Revolution: James Watt, Matthew Boulton, and their Sons", *Historical Journal*, 42, 1 (1999), pp. 157-182.

Kaelble, Hartmut, *Industrialization and Social Inequality in 19th-Century Europe*, trad. Bruce Little (Leamington Spa/Heidelberg, 1986).

Kamisaka, S., *Cotton Mills and Workers in Modern Japan* (Osaka, 1919).

Keene, Donald, *Emperor of Japan: Meiji and his World, 1852-1912* (New York, 2005).

Kurlansky, Mark, *1968: The Year that Rocked the World* (New York, 2005).

Lamoreaux, Naomi, „Scylla or Charybdis? Some Historical Reflections on the Two Basic Problems of Corporate Governance", lucrare nepublicată (2009).

La Porta, Rafael; Florencio, Lopez-de-Silanes; Andrei, Shleifer, „The Economic Consequences of Legal Origins", *Journal of Economic Literature*, 46, 2 (2008), pp. 285-332.

La Porta, Rafael; Florencio, Lopez-de-Silanes; Andrei, Shleifer; Robert, Vishny, „Investor Protection and Corporate Governance", *Journal of Financial Economics*, 58, 1 (2000), pp. 1-25.

La Porta, Rafael, „Law and Finance", *Journal of Political Economy*, 106, 6 (1998), pp. 1113-155.
Leggewie, Claus, „1968: A Defining Year in World Politics: A Return from Cultural Nostalgia to Political Analysis", Goethe Institute Online: http://www.goethe.de/ges/pok/dos/dos/wdp/en3045262.htm.
Leunig, T., „A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Spinning Industries a Century Ago", *Economic History Review* 56, 1 (2003), pp. 90-117.
McKendrick, Neil; John, Brewer; J.H., Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Londra, 1982).
McKeown, Adam, „Global Migration, 1846-1940", *Journal of World History*, 15 (2004), pp. 185-189.
Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001).
Malony, B., „Modernity, Gender and the Empire: Gender, Citizenship and Dress in Modernizing Japan", *International Institute for Asian Studies Newsletter*, 46 (2008): www.iias.nl/nl/46/ IIAS NL 46_0809.pdf.
Marshall, Peter, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Oakland, 2010).
Maurer, Noel; Carlos, Yu, *The Big Ditch: How America Took, Built, Ran and Ultimately Gave Away the Panama Canal* (Princeton, 2011).
Mazzini, Giuseppe, „To the Italians", în *The Duties of Man and Other Essays*, trad. Thomas Jones (Charleston, 2010).
Meech-Pekarik, J., *The World of the Meiji Print: Impressions of a New Civilization* (New York, 1986).
Mitchell, B.R., *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1962).
Mokyr, Joel, *The Economics of the Industrial Revolution* (Londra, 1985).
Morris, Ian, *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History, and What They Reveal about the Future* (New York, 2010).
Moser, Charles K., *The Cotton Textile Industry of Far Eastern Countries* (Boston, MA, 1930).
Nashat, G., „Women in the Islamic Republic of Iran", *Iranian Studies Journal*, 13, 1-4 (1980), pp. 165-194.
O'Brien, P. K.; T., Griffiths; P., Hunt, „Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660-1774", *Economic History Review*, 44, 3 (1991), pp. 395-423.
Okuefuna, David, *The Wonderful World of Albert Kahn: Colour Photographs from a Lost Age* (Londra, 2008).
Parthasarathi, Prasannan, „Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India", *Past & Present*, 158 (1998), pp. 79-109.
Piketty, Thomas; Emmanuel, Saez, „Income Inequality in the United States, 1913-1998", NBER working paper no. 8467 (2001).
Poiger, Uta G., *Jazz, Rock and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany* (Berkeley/Los Angeles, 2000).
Pollard, Sidney, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1780-1914* (Oxford, 1981).
Ramet, Sabrina Petra, „Rock Music in Czechoslovakia", în Sabrina Petra Ramet (ed.), *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia* (Boulder/San Francisco/Oxford, 1994), pp. 55-72.
Safanov, Mikhail, „You Say You Want a Revolution", *History Today* (august 2003): http://www.historytoday.com.
Schorske, Carl E., *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York, 1979).
Siefert, Marsha, „From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia", în Alexander Stephan (ed.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945* (Oxford, 2006), pp. 185-217.

Singer, J. David; Melvin, Small, „Correlates of War Database", University of Michigan, www.umich.edu/Îcowproj.
Sullivan, James, *Jeans: A Cultural History of an American Icon* (New York, 2006).
Suri, Jeremi, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Détente* (Cambridge, MA, 2003).
Tooze, Adam J., *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (Londra, 2006).
Upadhyay, S.B., *Existence, Identity and Mobilization: The Cotton Millworkers of Bombay, 1890-1919* (New Delhi, 2004).
Vries, Jan De, „Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modem Europe", în J. Brewer şi R. Porter (ed.), *Consumption and the World of Goods* (Londra, 1993), pp. 85-132.
Wall, Rachel F., *Japan's Century: An Interpretation of Japan's History Since the Eighteen-Fifties* (Londra, 1964).
Westad, Odd Arne, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of our Times* (New York, 2005).
Wheen, Francis, *Karl Marx* (Londra, 2002).
Wilde, Oscar, *De Profundis and Other Writings*, ed. Hesketh Pearson (Londra, 1986 [1905]).
Wolcott, S.; Clark, G., „Why Nations Fail: Managerial Decisions and Performance in Indian Cotton Textiles, 1890-1938", *Journal of Economic History*, 59, 2 (1999), pp. 397-423.
Wolle, Stefan, *Der Traum von der Revolte: Die DDR 1968* (Berlin, 2008).

Capitolul 6. Munca

Aikman, D., *The Beijing Factor: How Christianity is Transforming China and Changing the Global Balance of Power* (Oxford/Grand Rapids, MI, 2003).
Austin, Alvyn, *China's Millions: The China Inland Mission and Late Qing Society, 1832-1905* (Grand Rapids, MI/Cambridge, 2007).
Bao, Limin, „The Intellectual Influence of Christianity in a Modern China Society", în H. Yang şi Daniel H.N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), pp. 265-279.
Barber, Benjamin R., *Jihad* vs *McWorld: Terrorism's Challenge to Democracy* (Londra, 2003).
Barro, Robert J.; Rachel M., McCleary, „Religion and Economic Growth across Countries", *American Sociological Review* (2003), pp. 760-781.
Barro, Robert J.; Rachel M., McCleary, „Religion and Political Economy in an International Panel", Harvard University working paper (noiembrie 2003).
Barro, Robert J.; Rachel M., McCleary, „Which Countries Have State Religions?", Harvard University working paper (februarie 2005).
Bays, D., „Chinese Protestant Christianity Today", în D.L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), pp. 182-199.
Becker, Sascha O.; Ludger, Wössmann, „Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History", *Quarterly Journal of Economics*, 124, 2 (2009), pp. 531-596.
Brown, Callum G., *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization, 1800-2000* (Londra, 2001).
Bruce, S., *God is Dead: Secularization in the West* (Malden, MA/Oxfo_d, 2002).
Caldwell, Christopher, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West* (New York, 2009).
Cantoni, David, „The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands", Harvard University working paper (septembrie 2009).

Chen, Cunfu; Huang, Tianhai, „The Emergence of a New Type of Christians in China Today", *Review of Religious Research*, 46, 2 (2004), pp. 183-200.

Chesterton, G.K., *A Short History of England* (BiblioBazaar, 2009 [1917]).

Chesterton, G.K., „The Miracle of Moon Crescent", în *The Collected Works of G.K. Chesterton*, vol. XIII (San Francisco, 2005), pp. 94-117.

Chesterton, G.K., „The Patriotic Idea: England – A Nation", în James V. Schall (ed.), *The Collected Works of G.K. Chesterton*, vol. XX (San Francisco, 2001), pp. 595-623.

Chiswick, Barry, „The Economic Progress of American Jewry: From 18th Century Merchants to 21st Century Professionals", University of Illinois working paper (noiembrie 2009).

Cohen, Paul A., *China and Christianity: The Missionary Movement and the Growth of Chinese Antiforeignism, 1860-1870* (Cambridge, MA, 1963).

Cox, Caroline; John, Marks, *The West, Islam and Islamism: Is Ideological Islam Compatible with Liberal Democracy ?*, ed. a II-a (Londra, 2006).

Davie, G., *Europe: The Exceptional Case: Parameters of Faith in the Modern World* (Londra, 2002).

Davie, G., *Religion in Britain since 1945* (Malden, MA/Oxford, 1994).

Delacroix, Jacques; François, Nielsen, „The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe", *Social Forces*, 80, 2 (2001), pp. 509-553.

Dickson, Tony; Hugh V., McLachlan, „In Search of «The Spirit of Capitalism»: Weber's Misinterpretation of Franklin", *Sociology*, 23, 1 (1989), pp. 81-89.

Dikötter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe* (Londra, 2010).

Fenggang, Yang, „Cultural Dynamics in China: Today and in 2020", *Asia Policy*, 4 (2007), pp. 41-52.

Fenggang, Yang, „Lost in the Market, Saved at McDonald's: Conversion to Christianity in Urban China", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44, 4 (2005), pp. 423-441.

Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (Londra, 2008).

Ferguson, Niall, „Economics, Religion and the Decline of Europe", *Economic Affairs* (2004), pp. 37-40.

Freud, Sigmund, *Civilization and its Discontents*, trad. de James Strachey (New York, 1961 [1929-1930]).

Freud, Sigmund, *The Future of an Illusion*, trad. de W.D. Robson-Scott (New York, 1928).

Gibbon, Edward, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (Londra, 1996).

Giddens, Anthony, *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim, and Max Weber* (Cambridge, 1971).

Goldsworthy, Adrian, *How Rome Fell: Death of a Superpower* (New Haven, 2009).

Green, Robert W., *Protestantism and Capitalism: The Weber Thesis and its Critics* (Boston, 1959).

Grier, Robin, „The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies", *Kyklos*, 50, 1 (1997), pp. 47-62.

Guiso, Luigi; Paola, Sapienza; Luigi, Zingales, „People's Opium? Religion and Economic Attitudes", *Journal of Monetary Economics*, 50 (2003), pp. 225-282.

Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire: A New History* (Londra, 2006).

Hunter, Alan; Chan, Kim-Kwong, *Protestantism in Contemporary China* (Cambridge, 1993).

Iannaccone, Laurence R., „Introduction to the Economics of Religion", *Journal of Economic Literature*, 36, 3 (1998), pp. 1465-1496.

Jianbo, Huang; Fenggang, Yang, „The Cross Faces the Loudspeakers: A Village Church Perseveres under State Power", în Fenggang Yang şi Joseph B. Tamney (eds.), *State, Market and Religions in Chinese Societies* (Leiden/Boston, 2005), pp. 41-62.

Jiwei, Ci, *Dialectic of the Chinese Revolution* (Stanford, 1994).
Kitch, M.J., *Capitalism and the Reformation* (Londra, 1967).
Koch, R.; C., Smith, *Suicide of the West* (Londra/New York, 2006).
Kuang-sheng, Liao, *Antiforeignism and Modernization in China, 1860-1980: Linkage between Domestic Politics and Foreign Policy* (Hong Kong, 1984).
Lehmann, Hartmut; Guenther, Roth, *Weber's Protestant Ethic* (Cambridge, 1993).
McLeod, Hugh; Werner, Ustorf (eds.), *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000* (Cambridge, 2003).
Marshall, Gordon, *In Search of the Spirit of Capitalism* (New York, 1982).
Micklethwait, John; Adrian, Wooldridge, *God is Back* (Londra, 2009).
Morrison, Eliza A.; Mrs Robert, *Memoirs of the Life and Labours of Robert Morrison*, vol. I (Londra, 1839).
Ng, Peter Tze Ming, „Timothy Richard: Christian Attitudes towards Other Religions and Cultures", *Studies in World Christianity*, 14, 1 (2008), pp. 73-92.
Peng, Liu, „Unreconciled Differences: The Staying Power of Religion", în Jason Kindopp şi Carol Lee Hamrin (eds.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church-State Tensions* (Washington, DC, 2004), pp. 149-164.
Pew Forum on Religion and Public Life, *Muslim Networks and Movements in Western Europe* (Washington, DC, 2010).
Potter, P.B., „Belief in Control: Regulation of Religion in China", în D.L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), pp. 11-32.
Putnam, Robert D.; David E., Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us* (New York/Londra, 2010).
Roth, Guenther; Wolfgang, Schluchter, *Max Weber's Vision of History* (Berkeley, 1979).
Scaff, Lawrence A., „Remnants of Romanticism: Max Weber in Oklahoma and Indian Territory", *Journal of Classical Sociology*, 5, 53 (2005), pp. 53-72.
Shaw, George Bernard, *Back to Methuselah: A Metabiological Pentateuch* (Charleston, 2009 [1921]).
Sheehan, Rebecca, „Liberation and Redemption in 1970s Rock Music", în Niall Ferguson, Charles S. Maier, Erez Manela şi Daniel Sargent (eds.), *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective* (Cambridge, MA/Londra), pp. 294-305.
Simcox, Robin; Hannah, Stuart; Houriya, Ahmed, *Islamist Terrorism: The British Connections* (Londra, 2010).
Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Londra, 1904 [1776]).
Sprenkel, Otto B. van der, „Max Weber on China", *History and Theory*, 3, 3 (1964), pp. 348-370.
Steer, R., *J. Hudson Taylor: A Man in Christ*, ed. a V-a (Londra, 2009).
Stott, Grace, *Twenty-six Years of Missionary Work in China* (Londra, 1904)
Szasz, Thomas Stephen, *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry* (Syracuse, 1990).
Tawney, R.H., *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study* (New York, 1926).
Taylor, James Hudson, *Hudson Taylor: The Autobiography of a Man Who Brought the Gospel to China* (Minneapolis, 1987).
Thompson, Phyllis, *China: The Reluctant Exodus* (Sevenoaks, 1979).
Tolstoy, Leo Nikolayevich, *The Kingdom of God is within You* (BiblioBazaar, 2008 [1894]).
Trevor-Roper, Hugh, „Religion, the Reformation and Social Change", în Hugh Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change* (Londra, 1967), pp. 1-46.
Viner, Jacob, *Religious Thought and Economic Society* (Durham, 1978).
Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford, 2005).
Weber, Marianne, *Max Weber: A Biography* (New Brunswick, 1988).

Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trad. de P. Baehr şi G.C. Wells (Londra 2002 [1905]).

Woodberry, Robert D., „The Shadow of Empire: Christian Missions, Colonial Policy, and Democracy in Postcolonial Societies", teză de doctorat nepublicată, University of North Carolina (2004).

World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org), *World Values Survey 1981-2008 Official Aggregate v.*20090901 (2009), Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid.

Yihua, Xi, „Patriotic Protestants: The Making of an Offi cial Church", în Jason Kindopp şi Carol Lee Hamrin (eds.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church-State Tensions* (Washington, DC, 2004), pp. 107-121.

Young, Cristobal, „Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500-2000", working paper (Princeton, 2009).

Zakaria, Fareed, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (New York, 2003).

Zhao Dunhua, „Recent Progress of Christian Studies Made by Chinese Academics in the Last Twenty Years", în H. Yang şi Daniel H.N. Yeung (ed.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), pp. 246-251.

Zhuo, Xinping, „The Significance of Christianity for the Modernization of Chinese Society", în H. Yang şi Daniel H.N. Yeung (eds.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), pp. 252-264.

Zuo, Jiping, „Political Religion: The Case of the Cultural Revolution in China", *Sociological Analysis*, 52, 1 (1991), pp. 99-110.

Concluzie. Rivalii

Berman, Paul, *Terror and Liberalism* (New York, 2004).

Bolingbroke, Viscount Henry St John, „The Idea of a Patriot King", în *The Works of Lord Bolingbroke, with a Life*, vol. II (Philadelphia, 1841), pp. 372-429.

Buchanan, Mark, *Ubiquity: The Science of History... Or Why the World is Simpler Than We Think* (Londra, 2005).

Cecchetti, Stephen G.; M.S., Mohanty; Fabrizio, Zampolli, „The Future of Public Debt: Prospects and Implications", BIS working papers no. 300 (martie 2010).

Churchill, Winston S., „Civilization", în Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears*, (Whitefish, MT, 2007 [1940]), pp. 45-49.

Collier, Paul, *The Plundered Planet: Why We Must – and How We Can – Manage Nature for Global Prosperity* (Oxford, 2010).

Diamond, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (New York, 2005).

Economy, Elizabeth, „The Game Changer: Coping with China's Foreign Policy Revolution", *Foreign Affairs* (noiembrie-decembrie 2010).

Eichengreen, Barry, *Exorbitant Privilege: The Decline of the Dollar and the Future of the International Monetary System* (Oxford, 2011).

Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World* (Londra, 2001).

Ferguson, Niall; Moritz, Schularick, „The End of Chimerica", *International Finance* (în curs de apariţie).

Goldstone, Jack A., „Cultural Orthodoxy, Risk and Innovation: The Divergence of East and West in the Early Modern World", *Sociological Theory*, 5, 2 (1987), pp. 119-135.

Goldstone, Jack A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991).

Guan, Hanhui; Li, Daokui, „The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty" (în curs de apariţie).

Hayes, Brian, „Statistics of Deadly Quarrels", *American Scientist* (ianuarie-februarie 2002).

Hexter, J.H., „Seyssel, Machiavelli, and Polybius VI : The Mystery of the Missing Translation", *Studies in the Renaissance*, 3 (1956), pp. 75-96.

Holland, John H., *Emergence : From Chaos to Order* (New York, 1998).

Holland, John H., *Hidden Order : How Adaptation Builds Complexity* (New York, 1995).

Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York/ Londra/Toronto/Sydney, 1996).

Huntington, Samuel, „The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs* (vara 1993), pp. 22-49.

Jacques, Martin, *When China Rules the World : The Rise of the Middle Kingdom and the End of the Western World* (Londra, 2009).

Kauffman, Stuart, *At Home in the Universe : The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity* (New York, 1995).

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers : Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989).

Kotkin, Stephen, *Armageddon Averted : The Soviet Collapse, 1970-2000* (Oxford, 2001).

Krakauer, David; John, Gaddis; Kenneth, Pomeranz (eds.), *History, Big History and Metahistory* (în curs de apariţie).

Luard, Evan, *War in International Society : A Study in International Sociology* (New Haven/ Londra, 1987).

Maddison, Angus, *The World Economy : A Millennial Perspective* (Paris, 2001).

Mares, Arnaud, „Sovereign Subjects: Ask Not *Whether* Governments Will Default, But *How*", Morgan Stanley Research (august 2010).

Marshall, Monty G.; Ted Robert, Gurr, *Peace and Conflict 2005 : A Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements, and Democracy* (College Park, MD, 2005).

Mitchell, Melanie, *Complexity : A Guided Tour* (New York, 2009).

Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature : The Decline of Violence and its Psychological Roots* (în curs de apariţie).

Quigley, Carroll, *Tragedy and Hope : A History of the World in our Time* (New York/Londra, 1966).

Raine, Sarah, *China's African Challenges* (Abingdon, 2009).

Richardson, Lewis F., *Statistics of Deadly Quarrels* (Pacific Grove, CA, 1960).

Sargent, Thomas J., „The Ends of Four Big Infl ations", în Thomas J. Sargent, *Rational Expectations and Inflation* (New York, 1993), pp. 43-116.

Sen, Amartya, *Identity and Violence : The Illusion of Destiny* (New York, 2006).

Sorokin, Pitrim, *Social and Cultural Dynamics : A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships* (Boston, 1970 [1957]).

Taleb, Nassim Nicholas, „The Fourth Quadrant: A Map of the Limits of Statistics", *Edge* (15 septembrie 2008).

Tusicisny, Andrej, „Civilizational Conflicts: More Frequent, Longer, and Bloodier?", *Journal of Peace Research*, 41, 4, (2004), pp. 485-498.

Waldrop, M. Mitchell, *Complexity : The Emerging Science at the Edge of Chaos* (New York, 1992).

Zakaria, Fareed, *The Post-American World* (New York, 2008).

Index

A

Abbasid, califatul 28, 34, 59, 60
Abdul Hamid al II-lea 86
Abu-Hamid al-Ghazali: *Incoerenţa filozofilor* 71
Academia Chineză de Ştiinţe Sociale 219, 247
Academia Prusacă de Ştiinţe şi Litere Frumoase 79-80
Academia Regală de Ştiinţe din Paris 73
Academia Woolwich de Inginerie şi Artilerie 83
Afganistan 12, 34, 41, 59, 274
Africa 25, 29, 46, 118, 126, 243
  ajutoarele străine pentru 134-135
  China şi 46, 48, 134
  Continentul Întunecat 134,134n
  perioada colonială a 25, 32, 128, 132, 134, 136, 137, 140, 146-147, 149-160; Primul Război Mondial şi 148, 160-175
  problemele de sănătate ale 134, 149-154; HIV/SIDA 136; sănătate publică 151-152; efectele medicinii occidentale în 134-136, 149-154
  speranţa de viaţă în 149, 153
  vezi şi ţările respective
Africa de Vest franceză 151, 153, 164
Agricola, Georgius 70
agricolă, inovaţie 42-43, 70
agricultură 175, 251
  occidentală 41, 186
  orientală 42, 54
  vezi şi rezervele alimentare ale
ajutoare străine pentru Africa 134-135
al Doilea Război Mondial (1939-1945) 164-165
  cauzele 202
  cifra victimelor 165-166; civile 202-203
  Germania în 163-166, 175, 201-203; *vezi şi* Hitler, Adolf
  Italia în 202-203
  Japonia în 202-204
al-Din al-Farisi, Kamal 60
alfabete. *Vezi* probleme ale limbilor
algebră 60
Algeria 164-165, 175, 194
al-Hasan ibn al-Hasan ibn al-Haythem, Abū Ali 60
alimentaţie. *Vezi* dietă
al-Khwārizmi, Muhammad ibn Mūsā 60
al-Qaeda 12, 250
al-Rashid, Harun 59
al-Waleed bin Abdel Malek 59
Amaru al II-lea, Túpac 112
Amaru, Túpac 102
America de Nord 25, 29, 32
  coloniile franceze din (Cumpărarea Louisianei) 144
America de Nord, coloniile britanice din 33, 34, 91-92, 101-102, 104, 108-109, 111-122
  comerţul transatlantic al 107, 109, 192
  „Constituţiile Fundamentale ale Statului Carolina" 108
  drepturile de proprietate în 107-111, 118; sistemul capitaţiei 109
  muncitorii fără leafă ca emigranţi în 103-108
  nativii indieni din 112, 118
  Proclamaţia din Barbados 108-109
  şi protestantismul 107
  vezi şi colonii americane; canadiene; Statele Unite
America de Sud 24-26, 29, 92, 122
  argintul din 102
  aurul din 92-93, 102
  civilizaţia maya din 25, 101
  emigraţia din... în Statele Unite 193
  Imperiul Incas din 91-102
  problemele rasiale în 115-116, 118, 123-125
  vezi şi ţările respective
America de Sud, coloniile spaniole ale 32-33, 91-92, 101-105
  catolicismul în 110, 123
  drepturile de proprietate în 101, 110, 117, 120
  indienii nativi din 109-110, 118, 120

problemele de sănătate ale 135
revoluţia în 126, 113-118, 119-122; sprijinul britanic pentru 124
sclavia în 121-126
sistemul politic din 117
America Latină. *Vezi* America de Sud
analfabetism. *Vezi* ratele alfabetizării
Anglia 25, 34, 49
China şi 56-57
expediţiile de explorare ale 50
Franţa şi 39-40, 50
Irlanda şi 40, 105
revoluţia industrială 21, 24, 29, 55, 73, 105, 132, 144, 178-183, 185, 263
sclavie (sclavia „şeptelului") în 122, 124
vezi şi Marea Britanie; Imperiul Britanic
Angola 126, 207, 270
Arafat, Yasser 211
Argentina 117-118
argint din America de Sud 48, 102-105, 110
Arhimede 68
Aristotel 59, 68
De anima 68
Arkwright, Richard 73, 180, 182
armata franceză în Primul Război Mondial 152-162
răzvrătiri în 16
armata germană în Primul Război Mondial 157-158, 160-163
trupele coloniale ale 158
armata otomană/fortificaţiile de apărare otomane 60-61, 63, 66
ieniceri 74, 85
modernizarea 85, 87
armata prusacă 76, 81, 189
armata rusă 165, 199, 210
armata Statelor Unite 203-204
arme atomice 89-90, 159, 204-205, 207, 209, 261
Armstrong, Louis 35
artă/pictură 66-67, 201-202
vezi şi artiştii individuali
Arthur, W. Brian 259
ascendenţa Occidentului
ameninţări la adresa 219-276; crize economice 220-224
competiţia şi 31-32, 37-57
consumismul şi 31-32
David Landes despre 31
etica muncii şi 30-31
Jared Diamond despre 30-31
Max Weber despre 30
motive pentru 91-92
problemele sănătăţii şi 31-32
Samuel Johnson despre 29-30
sistemele juridice şi 31-32; *vezi şi* drepturi de proprietate
ştiinţa/tehnologia şi 32, 57-90
vezi şi ţările respective
asediul Vienei (1683) 60-61, 63
invazia otomanilor 60, 62-63, 66
vezi şi Austria
Asia de Est 205
civilizaţiile din 24-26, 28, 37-38
creşterea/producţia economică a 206-207
ştiinţa/tehnologia în 24, 28
vezi şi ţările respective
astrologie 72
astronomie 25, 52, 69, 73, 262
islamică 30, 42, 72, 89
Atahualpa (conducător incas) 101-102
Atatürk, Kemal (Kemal Mustafa) 86-88, 199, 216
Augustin, Sfântul: *Cetatea lui Dumnezeu* 66
aurul Americii de Sud 101-103, 122
Austerlitz, bătălia de la (1805) 141, 141n
Austria 25n, 32, 61n, 63, 76, 81, 83-84, 86, 140, 188, 190, 214, 221
vezi şi Imperiul Habsburgic
austriece, colonii 132
avantaj comparat 181-182, 181n

B

Bach, Johann Sebastian 35, 80
Bacon, Roger 66
despre ştiinţa/tehnologia islamică 60
Bakunin, Mihail 145, 145n
balistică 82-83
Beethoven, Ludwig van 35, 143
Behring, Emil von 154
Belgia 25n, 183, 189, 223
Bentham, Jeremy 179n
Bergson, Henri 177n
Bernanke, Ben 264
Bernoulli, Daniel 71
Berry, Chuck 35
Best, Werner 166
Biblia 28, 68, 68n, 102, 111, 223, 228, 242-243, 275n
Cartea Apocalipsei 252
Bingham, Hiram 102
Birmingham Lunar Society 180
Black, Joseph 71
Boehn, Hans von (general) 160

boli - *vezi* probleme ale sănătăţii
Bolingbroke, Henry St John (viconte) 256
Bolívar, Simón 32, 113-121,
ca dictator 118
Decretul Războiului până la Moarte 115, 118
despre Constituţia Americană 120
despre sistemele politice 91
Manifestul de la Cartagena (1812) 117-118
sprijinul britanic pentru 115-117
Bolivia 117, 178
Bonaparte, Jérôme 143
Bonaparte, Napoleon. *Vezi* Napoleon Bonaparte
Bonneval, Claude Alexandre de (conte) 84
Boss, Hugo 202, 202n
Boswell, James 23, 180
Böttcher, Viktor 163
Boulton, Matthew 180-181, 184n
Boves, José Tomás 115
Boyacá, bătălia de la (1819) 116
Boyce, Sir Rupert William 150
Bozeman, Adda 24
Brabenec, Vratislav 213
Brahe, Tycho 70, 72
Brahms, Johannes 17
Braudel, Fernand despre civilizaţii 18, 24-25
Brazilia 34, 119, 124, 127-128, 192, 194, 207, 269, 272
sclavia în 122-123, 126
Brazzaville, Conferinţa de la (1944) 153, 164, 175,
britanică, armata 203
Bruckner, Anton 17
Bruegel, Pieter (cel Bătrân): *Triumful morţii* (tablou) 41
Brunelleschi, Filippo 66
bumbac, industria/comerţul cu 180, 182-183, 192
vezi şi industria textilă
Burke, Edmund
despre Revoluţia Americană 136-137
despre Revoluţia Franceză 137-138, 138n, 139, 141, 275n
Burnett, Leo 208
Burns, Robert 17
Busbecq, Ogier Ghiselin de 28, 61
Bush, George W. 12
Butterfield, Herbert 15
Byron, Lord George 76, 116

C

căi ferate 148, 151, 154, 158, 160, 164, 178, 183, 185, 190, 192-193, 196-197, 222
Cajamarca, bătălia de la (1532) 101
Callot, Jacques: *Neajunsurile războiului* (gravură) 30
Canada 112-113, 118-119, 132, 192, 219, 241
vezi şi America de Nord, coloniile britanice din
Canalul de Suez 193, 260
Cápac, Manco 102
capitalism 26, 31, 132-133, 178, 183, 185, 187, 200, 203, 211, 217, 228, 232, 248, 252, 275
dezvoltarea 113, 222, 223; în China 241-242, 246, 274
în timpul Marii Crize 200
Carabobo, bătălia de la (1821) 116-117
Caraibe 29, 33, 91, 113, 123
sclavia în 123
Carlyle, Thomas despre relaţia banilor 184, 185
Cartwright, Edmund 180
Castellani, Aldo 150
catolicism 16, 34, 67, 78, 221, 223-224, 228, 242
în coloniile americano-spaniole 110-111, 123, 124
Cavour, Camillo Benso de (conte) 189
Caxton, William 67
ceasuri/mecanisme de ceas 42, 52, 56, 86
cronometre marine 73
Celsus: *De re medica* 68
Chancellor, Richard 49
Chanoine, Julien 148
Charles I (rege al Angliei) 101, 106
Charmes, Gabriel 147
Chesterton, G.K.
despre religie 249, 251
Scurtă istorie a Angliei 227
Chiang Kai-shek 245, 245n
„Chimerica" 12, 20, 269
China 13, 25-26, 28, 30-31, 33, 37-39, 41
Adams Smith despre 37-38, 56, 80
Africa şi 46, 134
Anglia şi 56-57
Beijing 11, 19, 25-26, 37-38, 39, 53-54, 183, 188, 210, 214, 216, 242-243, 247, 261, 273
capitalismul în 241-242, 246, 274
călătorii de explorare în 42-52, 56
comerţul: intern 37-38; extern 46, 48, 52
creştinismul în: *vezi mai jos* protestantism
declinul 54-58, 63

educaţia în 53
filozofia confucianistă 33n, 38, 46, 53-54, 224, 243, 245
fluviul Yangtze 38-39, 49, 56, 243
François Quesnay despre 56, 78
geografia 49
India şi 46-47
industrializarea 246, 248
Japonia şi 197, 203-204
Leibniz despre 56
Marele Salt Înainte (1958-1962) 245
Marele Zid Chinezesc 52-53
Max Weber despre 224
Montesquieu despre 38. 78
Nanjing 38-40, 43, 46, 53, 57, 241, 243, 247
occidentalii în: contele Macartney 38, 56; Marco Polo 38-39, 42; Matteo Ricci 52, 242
Portugalia şi 48
probleme lingvistice în 53
protestantismul în 243-248; sectele radicale în 246
Răscoala Boxerilor 245
răscoala Taiping 188, 243
revoluţia culturală (1964-1976) 245, 251-252
sistemul politic al 53, 246-247
standardele de viaţă în 38-39, 42-47, 187-188
statistica populaţiei din 29, 37-38, 54
Voltaire despre 56
Wenzhou 57, 238, 246
Chinez, Imperiul 30, 37, 43, 51, 134
chineză, ştiinţa/tehnologia 30, 42
Churchill, Winston 92, 128, 208, 260, 265, 276
despre civilizaţie 275, 275n
Citroën 164
ciumă – *vezi* Moartea Neagră
civilizaţia maya 257
civilizaţie/civilizaţii 23-35
ca sistem complex 258-261
creşterea/numărul 26-29, 132
creştinismul şi 227, 247
definiţia 23-26, 132; prima utilizare a termenului de 24
est-asiatică 26-28, 30, 37-38
Fernand Braudel despre 18
Freud despre 229-230
Gandhi despre 131-132, 135, 175
Kenneth Clark despre 23
occidentală – *vezi* ascendenţa Occidentului
Samuel Huntington despre 33-34, 267
succesul/declinul 25-26, 28, 34, 54-57, 255-276
teoria ciclurilor vitale de 256-258
teoria Marii Divergenţe 261
Winston Churchill despre 92, 260
vezi şi imperialism
Clark, Gregory: *Farewell to Alms* 179n
Clark, Kenneth 179n
despre civilizaţii 23
Clausewitz, Carl von: *Despre război* 142-144
Cobbett, William 182
Coca-Cola 134n, 208-209, 219
Cohn-Bendit, Daniel 211
Cole, Thomas: *Drumul Imperiului* (tablou) 255, 257-258, 274
Collingwood, R.G. 14, 15, 15n, 17
colonialism – *vezi* imperialism
colonii belgiene 25n, 132, 154, 164
colonii italiene 132
Columb, Cristofor 43, 91n, 104
Columbia 40, 91n, 105, 112, 116, 125, 193
Angostura 116, 116n, 117, 119
comerţ/rute comerciale 39, 43-44
cargo oceanic 192-193
competiţia în 47-54
cu China 43-44, 53, 57
de mirodenii 47-54
de sclavi 91-92, 122-129; *vezi şi* sclavie
de textile – *vezi* industria textilă/comerţul cu textile
de zahăr 123-124
dezvoltarea 47-54
doctrina avantajului comparat 181
importanţa 37-38, 56-57
în timpul Marii Crize 200-201
pieţe libere 34
transatlantic 106, 111-112
comerţul cu mirodenii 47-54, 97
Compania Britanică a Indiilor de Est 55, 82, 145, 180, 242
Compania Indiilor de Est – *vezi* Compania Britanică a Indiilor de Est; Compania Olandeză a Indiilor de Est
Compania Moscovei 49
Compania Olandeză a Indiilor de Est 50
companiile/ghildele furnizorilor (Londra) 52
vezi şi companii comerciale
competiţie 30, 48-57
definiţia 31
în comerţ – *vezi* comerţ
în interiorul statului 40, 48-52
între state 48-52
comunicare/comunicaţii 191
în/cu coloniile de peste mări 151, 158

limbă – *vezi* probleme lingvistice
pe calea ferată 151-152, 182-183, 190, 192, 196
pe timp de război 62, 158
comunism 11, 26, 30, 127, 158, 184-185, 186-187, 201, 203, 205-206, 209, 212, 213-215, 236, 247, 248
consumism şi 209, 246, 261, 272
vezi şi Rusia/Uniunea Sovietică
conceptul de tranziţie spre sănătate 135-136
Conder, Josiah 195n
Condorcet, Nicolas de Caritat, marchiz de; *Reflecţii asupra sclaviei negrilor* 79
Congo: belgian 154, 164
francez 153
Conrad, Joseph: *Inima întunericului* 148, 158
Constituţia Americană 115, 118, 121, 125
Simón Bolívar despre 117
consumism 30, 32, 35, 166, 177-218
atitudinea comunismului faţă de 213-214
definiţia 31
dezvoltarea 177-192
jeanşii ca simbol al 207-215
marketing 208, 209, 211
modă – *vezi* modă/vestimentaţie
revoluţia industrială şi 180
Copernic, Nicolaus 70
Coranul 66, 68
vezi şi Islam
Coreea 38
Coreea de Sud 206-207, 209, 269, 272
Cortés, Hernán 101
credit de consum 206
creşterea/producţia economică 25-26, 32, 179, 180, 184, 192, 197, 199, 203, 220, 261-263
în Asia de Est 207
în timpul Marii Crize 200
creştinism 220
Biblia 67, 223-224, 241-242, 252
calvinism 68
catolicism 16, 34, 50, 67, 78, 221, 223, 224, 228, 242; în coloniile americano-spaniole 110-111, 123-124
civilizaţia şi 227, 247
declinul în Occident 226-227, 248
în SUA 228, 230
Max Weber despre 221-224
misionari 51, 132, 224
ortodoxie 32
protestantism – *vezi* protestantism
Reforma 11, 28, 50, 66-68, 70n, 221-222, 223, 232, 248
relaţia biserică-stat 66, 249
vezi şi probleme religioase; războaie religioase
crize economice 26, 34, 54
în Imperiul Otoman 73, 85-86
în Occident 12, 220, 221-224, 245, 247, 259, 263-267; în Franţa 136-137, 144
Crompton, Samuel 180
Cromwell, Oliver 35, 106
cronometre marine 73

D

da Gama, Vasco 47-51, 97
Daily Mail 15, 15n
Danemarca 135, 225
Danton, Georges Jacques 141
Darby, Abraham 180
Das Beste (revistă germană) 215n
David, Jacques-Louis 143
Davis, Jacob 208
de Albuquerque, Alfonso, Guvernator al Indiei Portugheze 48
de Aliaga, Jerónimo 20, 102-104, 110
de Camões, Luís 48
de Córdoba, Fray Pedro 110-111
de Freycinet, Charles 151
de Montfort, Simon 51
de Tocqueville, Alexis
Democraţia în America 139, 140
despre Revoluţia Franceză 139, 142
de Torres, Sebastián 110
de Tott, baron François 84
Debieuvre (lt.-col. în Armata franceză) 161
Debord, Guy 211
Debray, Régis 210
Delacroix, Eugène: *Libertatea conducând poporul* (tablou) 23, 145n
Delavignette, Robert 152
demografie – *vezi* statistica populaţiei
Deng Xiaoping 57
Deppe, Ludwig 158
Descartes, René 69, 70, 80, 131
descoperire – *vezi* explorări
di Lampedusa, Giuseppe Tomasi: *Ghepardul* 190
Diagne, Blaise 148, 159-161
Diamond, Jared
despre ascensiunea Occidentului 30
Prăbuşirea. Cum ajung ţările să eşueze... 257
Dias, Bartolomeu 47
Dickens, Charles 182
Diderot, Denis 79
Diebitsch, Karl 202

dietă 26, 188, 190
cu zahăr 29, 55; producţia de 122-123, 132
Djilas, Milovan 206
Donizetti, Giuseppe 85
Donne, Anne 16, 16n
Donne, John 15, 16n
Dostoievski, Feodor: *Crimă şi pedeapsă* 199
dreptul de vot al bărbaţilor 109-110, 115
în coloniile franceze 144, 146-147
Drepturi Civile, mişcarea pentru (SUA) 210
drepturi de proprietate
în coloniile britanice nord-americane 106-107, 109-111, 118-119; sistemul capitaţiei 109
în coloniile spaniole sud-americane110-111, 118
John Locke despre 109-110
sclavii ca proprietăţi 123-124, 126-127
drepturile omului 28
Dubček, Alexander 212
Duckworth, Sir John 83
Dutschke, Rudi 211

E

Ecuador 92, 119, 121
Edictul de la Worms (1521) 67
Edison, Thomas 222
educaţia islamică 59
educaţie 32, 190, 206, 222-223
în China 52-53
islamică 59-60
la nivel universitar 26, 34, 88, 210
predarea istoriei 13-14
rate de alfabetizare 78, 118, 223-224
pentru femei 89, 210
educaţie universitară 88, 216
Edward, prinţ de Wales (Edward al VIII-lea) 194
Ehrhardt, Hermann 163
Ehrlich, Paul 154
Eichacker, Reinhold (căpitan) 161
Eijkman, Christiaan 150
Einstein, Albert 26, 204
Eisenstadt, Shmuel 24
Elisabeth Christine de Brunswick (soţia lui Friedrich cel Mare) 75
Ellington, Duke 200
Elliott, J.H. 104
Elveţia 50, 88, 162, 183, 187
Encümen-i Daniş (Adunarea Cunoaşterii) din Imperiul Otoman 85
Engels, Friedrich 184-188, 199
Epp, Franz Xavier Ritter von 163
Erasmus, Desiderius 16
Erdely, Eugene 163
etica muncii 31, 219-225, 246, 262-263, 268
definiţie 31
etica muncii protestantă – *vezi* etica muncii
Eufrat, râul/valea 34
Eugen de Savoia (prinţ) 63
eugenie 154
în Germania 153-158, 163-164; în Namibia germană 153-158; genocid 156-157
Euler, Leonard 83
Europa
competiţia între state 49-54
geografia 50
SUA şi 34
trimişi islamici în 84
vezi şi ţările respective
Everett, Edward 127
evrei 24, 77
ca antreprenori 191-192, 191n
ca intelectuali 204, 204n
în Palestina 88-89
Max Weber despre 223
persecuţia 50; în Germania 88, 203-204
vezi şi Israel
explorare maritimă – *vezi* explorare, expediţii de
explorare, expediţii de 28, 39, 50
chineze 42-47
engleze 48-49
cronometre marine 73
cu sarcini misionare 50-51
portugheze 46-47, 50, 61, 122-123
spaniole 48-49

F

Faidherbe, Louis, guvernator al Senegalului 147-148
Fashoda, Sudan, incidentul de la (1898) 153
femei
misionare 245
educaţia femeilor 89
în Islam 217
în Japonia 195
măsurilor, studiul ştiinţific al 205-206
muncitoare 196
Feng Youlan: *Istoria filozofiei chineze* 42
Feraios, Rigas 189
Fermat, Pierre de 70
Ferrier, Thomas 116-117
Ferry, Jules, prim-ministru francez 152
Filipine 48, 132
Filmer, Sir Robert: *Patriarcha* 107

filozofia confucianistă 38-39, 42, 46, 53, 224, 247
filozofie naturală – *vezi* ştiinţă/tehnologie
Fischer, Eugen 157, 163
Ereditatea umană... 163
forţele armate japoneze 198, 204
Franţa 25, 33, 49-50, 81, 83
Anglia şi 39-40, 52
crize economice în 137, 145
drepturi de proprietate în 139
hughenoţi 50, 52, 77
Iluminismul şi 78
Italia şi 143
în Primul Război Mondial 152-162
Marea Britanie şi 129, 144-145, 153
Marseilleza 141, 141n
mişcările studenţeşti 210-211
Paris 26, 78, 190
rata de alfabetizare 78
Revoluţia Americană şi 113
Rusia şi 144
Spania şi 115
standarde de viaţă 40-41
sub Napoleon Bonaparte 115, 132, 141-145
Frauenfeld, Alfred 166
Freud, Sigmund 33
despre civilizaţie 229-230
despre religie 229
Friedrich cel Mare al Prusiei 75-76
Anti-Machiavelli 76, 79-80
ca intelectual 79-80
ca protector al ştiinţei 74, 79-80, 82
Testamentele Politice ale lui 75, 80
Frisch, Otto 204
fundamentalismul islamic 88-90, 88n, 217, 220, 249-250
structura instituţională a 249-250, 250n

G

Galilei, Galileo 69-70, 82
Galton, Francis 152
Nuştiuunde 155n
Gandhi, Mahatma 197
despre civilizaţia occidentală 131-132, 175, 192
despre medicina occidentală 135-136
Garibaldi, Giuseppe 195
genocid 156-157, 163, 166, 203
vezi şi eugenie
Germania 30, 33, 50, 143
centru de tipărituri 67
centru ştiinţific 154
dezvoltarea/producţia economică 202-204
eugenia în 155-158
împărţirea după 1945 a 209; Zidul Berlinului 213, 215
Reforma 50
regimul nazist 163-166, 175, 201-204; *vezi şi* Hitler, Adolf
Rusia şi 164, 166, 203
standardele de viaţă în 203-204
Gibbon, Edward 78
Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman 220-221, 251
Gide, André 153
Gilbert, William 70
Ginsberg, Allen 212
globalizare 207
golf 43
Goltz, Colmar Freiherr von de (Goltz Paşa) 87
Gorbaciov, Mihail 214, 261
Göring, Heinrich (tatăl lui Hermann Göring) 155
Göring, Hermann 155, 165
Graham, Billy 231
Grecia 32-33, 86, 187
Greer, Germaine 211
Grigore al VII-lea (papă) 66
Grijns, Gerrit 150
Grimm, Hans: *Popor fără spaţiu* 163
Grosseteste, Robert 66
Guettard, Jean-Étienne 71
Guizot, François 19
Gutenberg, Johann 67

H

Haiti 41, 102, 115, 121
Hamakari, bătălia de la (1904) 156
Hammond, Mac 232
Hardy, Georges 148
Hargreaves, James 180, 191
Harrison, John 73
Harvey, William 70
Haussmann, baron Georges 190
Havel, Václav 213
Hawaii 132
Hayek, Friedrich von 259
Drumul către servitute 205
Heck, Walter 320
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 143, 256
Helvétius, Adrien 78
Hempel, Carl 14
Hendel, Ann Katrin 214
Henric al VIII-lea (rege al Angliei) 34, 51, 68, 74
Henric al V-lea (rege al Angliei) 39-40, 51
Henrique Navigatorul (rege al Portugaliei) 50

Henry Poole & Co. (croitorie din Savile Row) 194
Himmler, Heinrich 164, 166
Hirohito, prinţul moştenitor al Japoniei 194, 197
Hitler, Adolf 163-164, 166, 175, 201
  Memorandumul Hossbach 202
  vezi şi Germania, regimul nazist
Ho Şi Min 149
Hobbes, Thomas 40, 75
  despre libertate 107-108
Hoffmann, Erich 154
Hogg, James 18-19
Holbach, Paul-Henri Thiry d' (baron) 79
holeră 24, 135-136, 150, 153, 186, 190
Hong Kong 57, 105, 150, 242
Hong Xiuquan 242-243
Hooke, Thomas 71, 73
How, Millicent (imigrantă engleză în Carolina de Sud) 103-104, 106, 109
Hruşciov, Nikita 209, 213-214
Hu Jintao 248
hughenoţi 50, 77
Hume, David 78
Huntington, Samuel despre civilizaţia occidentală 33, 264, 267-269
Hus, Jan 67
Hussein, Saddam 12
Hutton, James 71

I

Ibrahim, Muktar Said 249
Ierusalim 88, 88n
igienă 25, 40, 135-136, 155, 157, 163
  vezi şi probleme ale sănătăţii
Iluminism 11, 66, 77-80, 84, 194
imperialism 28-29, 31-33, 131-175, 260-261
  armate coloniale/soldaţi coloniali 147, 158-163
  beneficiile medicinei occidentale în coloniile de peste mări 135-136, 149-154, 165
  bolile europene răspândite prin 101-102
  cucerire 101-103
  ca termen insultător 133-134
  comunicaţii, dificultăţi 151, 158
  dezvoltarea/declinul 24-26, 31, 131, 133-134
  impactul 28, 54-55, 133-135, 153-154, 164, 165-166, 175
  în Africa 32, 129, 132, 134, 136, 146-154; *vezi şi ţările respective*
  în America – *vezi* America
  Lenin despre 132
  Mark Twain despre 132
  occidental 32-33, 91-129, 131-175
  structurile instituţionale ale 103-105
  vezi şi imperiile respective
imperii – *vezi* imperialism; *imperiile respective*
Imperiul Aztec 101
Imperiul Bizantin 23-25, 34, 60, 62, 251
Imperiul Britanic 131-132, 147, 224
  declinul 146, 260
  drepturile de proprietate în 116
  în Africa 136, 148, 153, 154
  în America – *vezi* America de Nord, coloniile britanice din
  în India 132, 162, 224
  în Jamaica 136
  întinderea 132
Imperiul Francez 136, 141-142, 175
  abolirea sclaviei în 146-147
  armatele coloniale ale 147; în Primul Război Mondial 159-162
  École Coloniale 148, 152, 172
  frământări în 146, 154
  în Africa 146-154, 162, 164; segregarea în 153-154
  în America de Nord (vânzarea Louisianei) 144
  mărimea 132
  sistemul legal al 148
  structura instituţională a 172
  sufragiul masculin în 146
Imperiul German 132
  în Africa 155-158, 163-164; problemele rasiale 155-158; răzvrătiri în 156; sistemele de legi 155
  Nazist, în Europa de Est 163-166, 175
Imperiul Habsburgic 28-29, 61, 132
Imperiul Incas, cucerirea de către spanioli 92, 101-103
Imperiul Mogul 28
Imperiul Mongol 25, 49
Imperiul Otoman 25, 28, 31, 50-51, 83
  crize economice 74, 86
  declinul 66, 74-75, 83, 85-86, 88
  haremul 75
  Imperiul Habsburgic, invazia (1683) 60, 62-63, 66
  mărimea 60-62
  Occidentul şi 60-61, 84-86
  sistemul politic 74-75, 86
  vezi şi Turcia
Imperiul Portughez 124
Imperiul Roman 34, 61, 66, 140, 251, 260, 321
  Gibbon despre 78, 220-221, 251
Imperiul Safavid 28
Imperiul Spaniol 112

din America – *vezi* America de Sud, coloniile spaniole
impozitare 74, 86, 106-107, 112-113, 145, 187, 248
în Germania 189-190, 199
în Grecia 189
în Italia 188-190, 199
în Rusia 159, 198-199
India 26, 28, 34, 49
colonie britanică 132, 224
stat independent 196-197
China şi 46
industria textilă în 196-197
Portugalia şi 47-48, 50
ştiinţa/tehnologia în 30
Indochina, colonie franceză 132, 164
Indonezia 206-207, 269, 274
industria cinematografică 200
industria construcţiei de nave 39, 57
industria fierului/oţelului 180-181
industria textilă/comerţul cu textile 179-180, 192-193
bumbac 180-183, 192
în India 196-197
în Japonia 196
industrializare 29, 32, 191-192
în China 197, 246-247
inegalitate – *vezi* standarde de viaţă
Inoue Kaoru 198
Insula Hispaniola 102-103
Insula Rechinilor, lagărul de concentrare din Africa de Sud-Vest Germană 154-160
integrare europeană 32-33
Ioan Paul al II-lea (papă) 215
Iran 89-90, 207, 217
Irlanda 34, 227n, 241
Anglia şi 105
Islam 24, 28-29, 33, 51
atitudinea faţă de tipar 68, 84
conflicte religioase 74
Coranul 68
importanţa caligrafiei în 72
în Turcia 216-218
Occidentul şi 59-66, 68, 83-88
probleme ale sănătăţii : facultăţi de medicină 61 ; spitale 59
statistica populaţiei 250
trimişi către Europa ai 84-85
veşmintele femeilor şi 216-218, 216n
vezi şi Imperiul Otoman, probleme religioase
Israel 88-91, 211
Ierusalim 88, 88n
ştiinţă/tehnologie în 88-89
vezi şi evrei
Istorie
limitări ale 15
predarea 13-14
Italia/oraşe-state italiene 25, 41, 43, 143, 159
centru de tipărituri 68
Franţa şi 143
în al Doilea Război Mondial 203
Napoli 41, 143
Roma 34 ; Marşul fasciştilor (1922) 199-200
sub Mussolini 199
Veneţia 50
vezi şi Imperiul Roman
Iwakura Tomomi 194

J

Jamaica 40, 115, 117
colonie britanică 136, 146
Jansen, Zacharias 70
Japonia 26, 29, 52
China şi 197-198, 203-204
femeile în 195
industria textilă 196-197
influenţa occidentală 26, 33, 194-197
modă/vestimentaţie 194-197
modernizarea 87, 192, 194-197, 207, 219 ; opoziţia internă la 195-196
Rusia şi 198
standarde de viaţă 54-55
SUA şi 194 ; în al Doilea Război Mondial 203-204
Java 43, 150
jeanşii, simbol al consumismului 213-215
Jefferson, Thomas 125
Jiang Zemin 248
Jiao Yu şi Liu Ji : *Huolongjing* 43
Jirous, Ivan 213
Johnson, Blind Willie 35
Johnson, Samuel 24, 29

K

Kahn, Albert 177
Kamen, Dean 134n
Kant, Immanuel 77, 79-80, 221
Critica raţiunii pure 77
Kara Mustafa Köprülü („cel negru") (mare vizir) 60, 62-63, 74, 84
Karaca, Nihal Bengisu 20, 217
Kaufman, Henry 11
Kemal, Mustafa – *vezi* Atatürk, Kemal
Kennedy, Paul : *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri* 257
Keynes, John Maynard 26, 201, 205,
Khan, dr. A.Q. 90

Khomeini (ayatollah) 217
King, Jonathan 230n
Kipling, Rudyard, despre Primul Război Mondial 162
Kirsch, Wilhelm 86
Kissinger, Henry 33, 274
Kitchener, Sir Horatio 153
Koch, Erich 150, 165
Koch, Robert 154
Kraus, Karl 230
Kuhlman, August 157

L

Labouret, Henri 148
Lafayette, Gilbert de (marchiz) 137
Laigret, Jean 150
Landes, David despre ascendenţa Occidentului 30
Langton, Christopher 258
Laplace, Pierre-Simon 143n
Larkin, Philip 228
Laud, William (arhiepiscop) 106
Lavoisier, Antoine 71
Le Gazetier Cuirassé 79
Le Ménestrel (ziar francez) 85
Leeuwenhoek, Antoni van 70
Legea lui Boyle 70, 82
Legea Québecului 112
Leibniz, Gottfried Wilhelm 69-70, 73, 78, 80
  despre China 56
Leipzig, bătălia de la (1813) 144
Lenin, Vladimir Ilici 198-199
  despre imperialism 132
Leopold I (împărat al Sfântului Imperiu Roman) 61-62
Leopold al II-lea (împărat al Sfântului Imperiu Roman) 140
Lettow-Vorbeck, Paul Emil von (general) 163
Leuthen, bătălia de la (1757) 81-82
Leutwein, Theodor 155
Levi, jeanşi 208-209, 212, 219
Lewis, C.S.: *Scrisorile lui Zgândărilă* 228
libertate 116, 140
  John Locke despre 107-108
  Thomas Hobbes despre 107
Lincoln, Abraham 17
Lindell, John 20, 231-232
Linnaeus, Carolus 71
Lippershey, Hans 70
literatură 23, 53, 77, 148, 182, 189, 199, 228
  vezi şi tipar
Locke, John 78
  „Constituţiile Fundamentale ale Carolinei" 108-109, 126
  despre drepturile de proprietate 109-110
  despre libertate 107-108
  Tratatele despre cârmuire 66, 107-108
Londra 26, 39-40, 146
  autonomia Corporaţiei Oraşului Londra 51
  companiile/ghildele furnizorilor 52
  statistica populaţiei 40
  Tamisa 39
Lucretius: *De natura rerum* 68
Ludovic al XVI-lea (rege al Franţei) 137, 139-140
Luther, Martin 67-68, 221, 223
  Cele 95 de teze 67
  tipăriturile lui 67
  vezi şi Reforma

M

Macartney, George, prim conte, în China 38, 56
Machiavelli, Niccolò
  Friedrich cel Mare despre (*Anti-Machiavelli*) 76, 79
  Principele 76, 256
Maharero, Samuel 156
malarie 48, 136, 150-151
Malaysia 206-207
Malche, Albert 88
Mali 149, 151
Malthus, Thomas 182n
Mangin, Charles (general) 160-161
Mann, Thomas 33
Marchand, Jean-Baptiste (maior) 153
Marea Britanie 23, 25n, 30, 144, 178-179
  declinul creştinismului în 227-228
  Franţa şi 129, 144-145, 150
  în al Doilea Război Mondial 203
  Londra *vezi* Londra
  revoluţia industrială în 21, 24, 29, 55, 73, 105, 132, 144, 178-183, 185, 263
  sistemul financiar al 144-145, 193
  sistemul juridic în 181
  sistemul politic în 182
  sprijinirea lui Simón Bolívar de către 115-117
  standardele de viaţă în 187
  vezi şi Anglia; Scoţia
Marea Criză 200-201
marketing/publicitate 208-209, 211
Marlowe, Christopher: *Doctor Faust* 68
Marschalk, Nicolaus 68
Marx, Karl/marxism 26, 139, 178, 184-188, 191, 199, 212, 256
  Capitalul 185
  Contribuţie la critica filozofiei hegeliene a dreptului 188
Maupertuis, Pierre-Louis Moreau de 71, 79-80

Discurs asupra diferitelor chipuri ale planetelor 71
Mazzini, Giuseppe 188-189
Mbaye, Ndematy (soldat francez-african) 160
Mboup, Demba (soldat francez-african) 160-161
Mehmed al III-lea (sultan otoman) 75
Mehmed al IV-lea (sultan otoman) 60
Mehmed, Kadizâde 74
Mehmed, Yermisekiz Çelebi 83
Melko, Matthew 24
Mendel, Gregor 157
Mendelssohn, Moses 77
Mengele, Joseph 163
metodă ştiinţifică 30, 249, 275
metodă ştiinţifică colaborativă 73
Mexic 33, 101, 103-105, 118, 123-124, 128, 257
drepturile de proprietate 118
Micrographia 69
Midhat, Ahmed (Midhat Paşa) 86
migraţia islamică 250, 250n
militară 85, 225, 225n
Milne, William 242-243
Milner, Alfred 257n
Mirabeau, Honoré de (conte) 79, 137
Mirabeau, Victor de (marchiz) 24
Miranda, Francisco 115
misionari/societăţi misionare 132, 224
femei 242
în China 241-243, 245-246
Moartea Neagră/ciumă 25, 40-41, 62, 136, 150, 154, 156, 199
modă/vestimentaţie 178, 193-194, 197, 205, 211, 217-218
atitudinea comunismului faţă de 213-214
fabricată mecanic 191-192, 205
în Japonia 194-197
jeanşi 207-209, 211-214
pentru bărbaţi 191, 194
pentru femei 191, 194, 211 ; în Islam 216-218, 216n
uniforme militare 190-191, 199-200, 202, 204
vezi şi consumism
modă/vestimentaţie feminină 193-194, 233
modificări climatice – *vezi* probleme ecologice
Monk, Thelonious 19
monopoluri comerciale 50, 200
Montaigne, Michel de 16
Montecorvino, Giovanni da 242
Montecuccoli, Raimondo 83
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (baron) 79, 256
Scrisori persane 83
Moody, Dwight Lyman 243
Morande, Charles Théveneau de 79
Morrison, Robert 242
mortalitate infantilă – *vezi* speranţă de viaţă
Morus, Thomas 68
motoare cu aburi 32, 131, 180, 182-183, 197
Moutet, Marius 242
Mozart, Wolfgang Amadeus 16, 35, 78
Mugabe, Robert 134
Murat, Joachim 143
Murray, Charles 20, 79n
Mussolini, Benito 199
Mustafa al III-lea (sultan otoman) 84
musulmani – *vezi* Islam
Müteferrika, Ibrahim 29n
Bazele raţionale ale politicii naţiunilor 83-84
muzică 67, 78, 184-185
populară/rock 200, 209, 211, 213-214, 230-231

N

Napier, John 70
Napoleon al III-lea (împărat al Franţei) 146
Napoleon Bonaparte 115, 132, 141-145
Clausewitz despre 142-143
politica/obiectivele lui 143
războaiele navale ale lui 144-145
Rusia şi 145
naţionalism 188-192, 198
naţionalism german 189-190
naţionalism grec 189, 199
Needham, Joseph : *Science and Civilization in China* 42
Neilson, James 180
Nelson, Horatio 34, 144
Newcastle Daily Chronicle 195
Newcomen, Thomas 73, 180
Newton, Isaac 26, 69-71, 73, 79-80
Principia 66, 82
Nil, bătălia (1798) 144
Nil, fluviul/valea 34
Nivelle, Robert (general) 160-161
niveluri ale venitului – *vezi* standarde de viaţă ; salarii
Nixon, Richard 208-209, 274
Nobel (premii) 154, 204n, 219

O

O'Donnell, J.P. 215n
Obama, Barack 128, 268
Observatorul Regal de la Greenwich 73
Occident
definiţie 32-34 ; definiţia lui Samuel Huntington 33-34
Imperiul Otoman şi 59-61, 83-86

Imperiul Roman şi 33-34
Islamul şi 51, 59-66, 83-86
pierderea încrederii în sine în 34-35
Oceanul Indian 46-47, 50, 61
Ōkubo Toshimichi 195-196
Ōmura Masujirō 195
opiu 55-56
Oporinus, Johannes 68
oraşe, dezvoltarea/creşterea 24, 26, 183, 190, 261
ore de lucru 180, 197, 225
Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei (OEP) 211
Osman al III-lea (sultan otoman) 74
Owen, Robert 186

P

Pacioli, Luca: *Summa de arithmetica...* 68
Pakistan 90, 250, 260, 270
Palach, Jan 212
Pamuk, Orhan 177, 216n
Panama, Canalul 193
Paracelsus 70
Pascal, Blaise 70
Pasteur, Institutele 150, 153
Pasteur, Louis 150, 154
Paston, familia (din Norfolk) 40
patronaj
politic 79, 106-107
regal 73, 79
Peel, Sir Robert 187
Pemberton, John 209
Pernot, Maurice 87
Perry, Matthew C. (comandor) 194
Peru 92, 101-105, 110, 117-118, 178
vezi şi Imperiul Incas
Piar, Manuel Carlos 115, 119
piaţa forţei de muncă 182, 202, 225
femeile 196
muncitorii emigranţi 193
orele de lucru 225, 241
sindicatele 186-187, 206
şomajul 200-202, 225, 225n
Picasso, Pablo 17
pieţe/economie de piaţă 183-184
piaţa imobiliară 232, 241
vezi şi consumism; sisteme financiare
Pizarro, Francisco 101-103, 110, 124
Pizarro, Hernando (fratele lui Francisco Pizarro) 101
Polibiu: *Istorii* 256
Polo, Marco, în China 38, 42
Polonia 49, 62, 76, 164, 199, 214
Poma, Waman 102
Pomeranz, Kenneth 261
Ponty, William (guvernator general al Africii de Vest Franceze) 149, 152
pornografie 230
Portugalia 25, 32, 59, 181n, 221, 224, 225n, 241, 250, 264
China şi 48
expediţiile de explorare 47-48
India şi 47-48
Pottier, Eugène: *Internaţionala* 185
Priestley, Joseph 180
Primul Război Mondial (1914-1918) 33, 88, 136, 158-159, 198
Dardanele 83
Gallipoli 87, 159
numărul victimelor 158-159, 161-162
Rudyard Kipling despre 162
trupele coloniale africane în 158-162; franceze 159-162; germane 159
Pritchard, Jack 126
probleme de sănătate 26, 31-32, 54, 154
antibiotice 136
avantajele medicinei occidentale 135-136, 149-154, 165
bolile tropicale 136, 149-151, 153; cercetarea în domeniul 150-151, 154; rata mortalităţii din cauza 150
definiţia 31
eugenia – *vezi* eugenie
igiena 40, 135, 157
medicamentele naturiste/vracii 151-152
moartea 41
Moartea Neagră (ciuma) 25, 40-41, 62, 150, 154
răspândirea bolilor europene 101-102
regimul alimentar şi 150
sănătatea publică 135-136, 151-152, 155, 183-184
spitalele islamice 59
şcolile de medicină 61
vaccinarea 32, 136, 151, 153-154
vracii 151-152
probleme ecologice 34, 252
probleme lingvistice 25, 32, 190
în China 53
în Turcia 87-88
probleme rasiale
în Africa de Vest Franceză 153-154
în America de Sud 115-116, 118-119
în coloniile germane 154-156
în SUA 121, 124-127; mişcarea pentru Drepturi Civile 210-211; segregarea 127-128
metisajul 124-127; în coloniile franceze 146, 147

probleme religioase 226-227
Adam Smith despre 241
ateism 28
creştinism *vezi* creştinătate
Freud despre 228-229
în Islam – *vezi* Islam
ştiinţa/tehnologia şi 71-72
Proiectul Manhattan 204
proprietatea asupra pământului – *vezi* drepturi de proprietate
protestantism 106-107, 111, 221, 224
coloniile britanice nord-americane ca zone protestante 106, 111
evanghelic, în SUA 223-224
în China 241-243; sectele radicale 246-247
Max Weber despre 221-224
misionarii 223-224; în China 241-243
vezi şi creştinism
Provinciile Unite 50, 104
Prusia
ambasadorii islamici în 84
Berlin 84
Iluminismul 77-80, 84
Potsdam 74-75, 81; palatul Sanssouci 75, 79
Silezia; invazia prusacă în 76
sistemele politice în 75, 80
sub Friedrich cel Mare 74-81, 87
toleranţa religioasă 77
publicitate – *vezi* marketing/publicitate
Puerto Rico 115-116, 132
Punch 150

Q

Quesnay, François, despre China 56, 78
Quigley, Carroll 24, 256-257
teoria despre „grupul Rhodes-Milner" 257
Tragedie şi speranţă 257n

R

Răscoala Boxerilor, China (1900) 245
Răscoala Taiping, China 188, 239, 243
rata mortalităţii – *vezi* speranţă de viaţă
rate ale alfabetizării 78, 87, 105, 224
rate ale criminalităţii 40-41, 105
Războaiele Civile engleze 103-104, 106, 110, 137, 140
război de asediu 29, 59-66, 74, 84, 90, 98, 159
război/arme
armele atomice 204-205
Clausewitz despre 142-143
comunicaţiile în 61-62, 158-159
definiţia 142-143
imperialismul ca formă de cucerire 101-103
finanţarea 144-145
Lewis Fry Richardson despre 301-302
naval 49
numărul victimelor 301-302
praful de puşcă 43
războiul de asediu 58-62
religios 28-29, 50-51
strategia/tactica 82-83; incasă 101-102
tehnologia militară 49; balistica 82-83
uniformele militare 190-191, 232-233
vezi şi bătăliile/conflictele respective
Războiul Civil american 127
Războiul Civil spaniol (1936-1939)
Războiul de Şapte Ani (1756-1763) 112
Războiul de Treizeci de Ani (1618-1648) 49, 158
Războiul din Coreea 204-205, 207
Războiul din Vietnam (1965-1973) 205, 207, 209-210
Războiul Rece 204-207, 214
Reagan, Ronald 215
Reche, Otto 163
Redhouse, James 86
Reforma 28, 50, 66-68, 70n, 221-223, 232, 248
vezi şi Luther, Martin
Regatul Unit – *vezi* Marea Britanie
Republica Dominicană 102, 121, 207
Resmî Effendi, Ahmed 84, 99
resurse naturale 29, 57, 91-92
Revolta Comunero (1781) 112
revolte ale sclavilor 123
Revoluţia Americană (1775-1781) 110, 111-113, 118, 121,
Alexis de Tocqueville despre 139-140
Articolele Confederaţiei 113
Declaraţia de Independenţă a (1776)
Edmund Burke despre 136-137
Franţa şi 113
numărul de victime din 140-141
Revoluţia Anzilor (1780-1783) 110
Revoluţia Cehă (1967-1968)/Primăvara de la Praga 211-214
Revoluţia Chineză (1949) 245
Revoluţia Franceză 115, 132, 136-142, 145
Alexis de Tocqueville despre 139-140
conflictul religios 137-140
cauzele 136-137, 139
Declaraţia Drepturilor Omului 137-138
Edmund Burke despre 137-139, 138n, 141, 142

execuţii în timpul 139
Rousseau şi 138
sistemul politic în timpul 139-140
Teroarea 139, 141
vezi şi Franţa
revoluţia industrială 31, 38, 73, 179, 183
creşterea consumului datorită 181-182
definiţia 179
în Marea Britanie 29, 31, 38, 73, 179-180, 182-183
răspândirea 183, 197, 224
Revoluţia Mexicană (1822-1824) 118
Revoluţia Rusă 199-200
revoluţia sexuală 211
revoluţie
făcută de studenţi/tineri 210-212, 246-247
vezi şi revoluţiile respective
rezervă monetară 43
de argint 45, 50, 102-104
de aur 101, 103-105
rezerve alimentare 38, 180
foametea 54, 56
vezi şi agricultură
rezerve de apă 53, 147, 273
rezerve de cărbune 182
Rhodes, Cecil 257
Ricardo, David, doctrina avantajului comparativ 181-182
Ricci, Matteo, în China 52, 242
Richard al II-lea (rege al Angliei) 25, 40, 51
Richard of Wallingford 52
Richard, Timothy 243
Richardson, Lewis Fry 259
Rivera, Diego: *Arsenalul* (tablou) 145
Roberts, Richard 180
Robespierre, Maximilien 131, 141, 199
Robins, Benjamin 82-83
despre armele cu rezervor ghintuit 82
New Principles of Gunnery 82-83, 100
rock and roll/muzică populară 213, 219, 231
Rohrbach, Paul von 155, 158
Economia colonială germană 155
România 33, 189, 215
romano-catolicism – *vezi* catolicism
Roosevelt, Franklin Delano (preşedinte) 17, 201, 204, 260
Rosa, Salvator: *L'umana fragilità* (tablou) 41
Rosenberg, Alfred 166
Ross, Ronald 150
Rotschild, Nathan 145
Roume, Ernest (guvernator al Africii de Vest Franceze) 151-152
Rousseau, Jean-Jacques 138, 140-141
Contractul social 79
Ruiz-Linares, Andrés 124
Rusia/Uniunea Sovietică 82
civilizaţia occidentală 32-33
creşterea economică a 201-202
expansiunea 132
explorarea 49
Franţa şi 144
Germania şi 164-165, 201-202; în al Doilea Război Mondial 202-203
Japonia şi 197-198
Napoleon Bonaparte şi 144
naţionalismul în 198-199
sistemul juridic al 210
SUA şi 205; Războiul Rece 205-506
sub Gorbaciov 214

S

Saint-Domingue, Insula 144
Saint-Exupéry, Antoine de: *Micul Prinţ* 87
salarii 24, 41, 105, 122, 124, 141, 178, 182, 184-188, 199, 210, 213
sănătate publică 135-136, 151, 155, 183
în Africa de Vest Franceză 152
vezi şi probleme de sănătate
Sandys, George
Schacht, Hjalmar 201
Schaudinn, Fritz 154
Schiller, Friedrich 78-79
Schubert, Franz 16
Schubert, Helmut 175
Schularick, Moritz 12
Schumpeter, Joseph 183
sclavie/comerţ cu sclavi 92, 115
abolirea 122-126; în coloniile britanice 156; în coloniile franceze 156
în Africa 155-156
în coloniile spaniole din Africa de Sud 122-126
în SUA 122-126
sclavii ca proprietate 124-126
scopuri culturale 30, 77, 87
artă/pictură 66, 202; *vezi şi artiştii respectivi*
film 200, 208
literatură 66, 77, 158, 182, 199
muzică – *vezi* muzică
Scoţia 25, 43, 105-106, 192, 221, 224, 227-228, 232, 272
Anglia şi 25, 68, 189
revoluţia industrială în 179, 186
vezi şi Marea Britanie
Scott, Sarah 249
Semilună Fertilă, conceptul de 34

Serviciul Medical Indian 150
Shakespeare, William 40, 68n, 275n
Shaw, George Bernard, despre medicina occidentală 136
Shays, Daniel 113
Sherrington, Charles 258
Sibutus, George 68
Siegert, Johann Gottlieb Benjamin 116n
Sierra Leone 150
sifilis 72, 78, 154
Singapore 46, 132, 206-207, 225, 263, 271-272
Singer, maşini de cusut 191-194
sistem bancar 198-199
sisteme complexe/complexitate 258-261
sisteme economice – *vezi* sisteme financiare
sisteme financiare 26, 32, 128
  bancare 200-201
  capitalism – *vezi* capitalism
  conceptul relaţiei banilor 184-185
  creditul de consum 206
  impozitele 50, 54, 106-107, 113, 187, 248
  în Asia 26, 215-216, 241-242
  în Europa 106, 144-145
  monopolurile 50
  pieţele/economia de piaţă 183-184, 231-232
  rezerva de bani 50
  vezi şi Marea Criză
sisteme juridice 28, 31, 118
  definiţia 31
  drepturile de proprietate – *vezi* drepturi de proprietate
  în coloniile franceze 147-148
  în coloniile germane 155
  în Marea Britanie 181-182
  în Rusia 210
  napoleonian 143-144
  legile rasiale 125-127
sisteme politice
  competiţia între state 49-52
  comunismul şi 26, 30
  democraţia – *vezi* guvernare reprezentativă
  dictatura 118, 121
  fragmentarea 30, 49-50
  guvernarea reprezentativă 31, 78-79, 91-92, 101
  în Anglia 107-108; în coloniile nord-americane 108-110
  în China 53
  în coloniile spaniole americane 117-118
  în Franţa 143-144; în timpul Revoluţiei 139-140
  în Germania; în timpul regimului nazist 165-166
  în Prusia 75, 80
  libertatea 107-108, 116
  John Locke despre 66, 107-108
  marxismul 185-186; *vezi şi* Marx, Karl
  naţionalismul/statele-naţiuni 188-191
  otoman 74-75, 86-87
  relaţia biserică/stat 66-67
  Simón Bolívar despre 117-118
  socialismul 186-187
  Thomas Hobbes despre 107
Sivasi Efendi 74
Smith, Abraham (emigrant englez în Carolina de Sud) 103, 106, 109-110, 168
Smith, Adam 26, 37, 46, 57, 256, 259
  Avuţia naţiunilor 79, 232, 256, 275n
  despre China 37-38, 56, 78-79
  despre religie 232
  Sentimentele morale 78, 275n
Sobieski, Jan al III-lea (rege al Poloniei) 62-63, 98
socialism 81, 185-186, 188, 199, 201-202, 213, 256
societate civilă, conceptul de 78
Societatea Regală din Londra 72-73, 79-80, 82
  Medalia Copley 82
Soliman Magnificul 28, 60-61, 63, 74-75
şomaj 200-202, 225
Sorokin, Pitrim 256-257
Spania
  expediţiile de explorare 48-49
  Franţa şi 113-114
Spengler, Oswald: *Declinul Occidentului* 256-257
speranţă de viaţă 25-26, 29, 40, 135, 184, 186
  în Africa 149-150, 164-165
  vezi şi statistica/densitatea populaţiei
Spinoza, Benedict (Baruch) 69, 221
Spurgeon, Charles Haddon 243
St. Alban, abaţie 42, 52
standarde de viaţă 25-26, 41, 203, 206
  inegalitatea socială 186
  în Anglia 40-41, 187-188
  în China 38-39, 42-43, 53-54, 187-188
  în Franţa 40-41
  în Japonia 54-55
  vezi şi salarii
Statele Unite (SUA)
  putere mondială 91-92, 192-193
  comerţul cu 192-193
  creşterea/producţia economică 192-193
  creştinismul în 227, 230-232, 241
  drepturile de proprietate în 118
  emigranţii către 193; emigranţii sud-americani 128-129

expansiunea colonială 134
Expoziţia Mondială de la St. Louis (1904) 221-222
în al Doilea Război Mondial 204-205
în Primul Război Mondial 158-159
Japonia şi 194; în al Doilea Război Mondial 202-204
Marea Criză 200-201
Max Weber în 261-262
problemele rasiale în 122, 125-129; mişcarea pentru drepturi civile; segregarea 128
protestele studenţeşti din 210
Regiunea gullahilor 126-127
Rusia şi 204-205; Războiul Rece 204-206
sclavia în 122-129
statistica populaţiei în 192-193
vezi şi America de Nord, coloniile britanice din; colonii americane
statistica/densitatea populaţiei 110
depopularea 30
musulmanii 249
speranţa de viaţă 16, 24-25, 31, 40-41, 123, 135, 149, 151, 164-165, 229; în Africa 151
tinerii 209-210
Stead, William T. 257n
Stendhal (Henry Marie Beyle): *Roşu şi negru* 145
Stevens, John Lloyd 257
Stevenson, Robert Louis 18-19
stil de viaţă 28-29, 74-76
vezi şi consumism
Stott, George 243, 246
Strauss, Levi 191n, 208-209
structuri instituţionale 30-32
culturale 78
financiare/economice – *vezi* sisteme financiare
imperialismul şi 103-105, 109, 152-153, 284
islamice 249-250, 250n
în fundamentalismul islamic 249-250, 250n
Sun Yat-sen 245

Ş

ştiinţă/inginerie nucleară 89-90
ştiinţă/tehnologie 29-31, 59-90
astronomia 69-70; islamică 72-73
balistica 82-83
chineză 29
definiţia 31
islamică – *vezi* ştiinţă/tehnologie islamică
în Asia de Est 29-30
în Israel 89
legea gravitaţiei 73
militară 52, 60
nucleară 89-90
optică 59-60, 69
patronajul regal al 73; de către Friedrich cel Mare 74, 79-80
problemele religioase în 71-72
progresele/răspândirea 52-53, 56, 60, 66-74; ca fiind eurocentrică 71; cronologia 70
revoluţia industrială – *vezi* revoluţia industrială
ştiinţă/tehnologie islamică 59-66, 224
astronomia 72
atitudinile faţă de 71-72
modernizarea 85-90
optica 60
Roger Bacon despre 60
ştiinţă/tehnologie militară 49, 52, 66, 70n, 202, 204
balistica 82-83
vezi şi ştiinţă/tehnologie; război

T

Takiyüddîn al-Rāsid (Taqi al-Din) 72
Taleb, Nassim 259
Tamani, Hüseyin Rifki 72
Tang Yi 247
Tanweer, Shehzad 250
tarife comerciale 113, 181, 200
Tawney, R.H. 223
Taylor, James Hudson 243, 245
tehnologie – *vezi* revoluţia industrială; ştiinţă/tehnologie
Teller, Edward 204
Tennyson, Alfred, Lord 17
teorie politică 66, 106, 141
teorii rasiale – *vezi* eugenie
terorism – *vezi* violenţă/terorism
Thatcher, Margaret 215
Thuillier, Louis 150
Tigru, fluviul/valea 34
tineri
consumatori – *vezi* consumism
organizaţiile islamice pentru 250
tipar 42, 242
atitudinea Islamului faţă de 72, 84
impactul/răspândirea 66-68, 71, 223-224
Todd, John L. 150
toleranţă religioasă 77, 111
Tolstoi, Lev 228
Toqué, Emile 148
Touška, Ivan 212
Toussaint „Louverture" François-Dominique 144
Townsend, Pete 231n

Toynbee, Arnold: *Studiul istoriei* 256-257
Trafalgar, bătălia de la (1805) 144
Trevithick, Richard 180, 196n
Trotha, Adrian Dietrich Lothar von (general) 156, 158
Troup, Bobby 231
Tull, Jethro 42
Turcia
  stat islamist 216-218
  stat secular 88, 216
  întemeierea 87
  palatul Dolmabahçe 85-86
  problemele lingvistice în 86-88
  sub Kemal Atatürk 86-88, 216
  vezi şi Imperiul Otoman
Turgheniev, Ivan: *Părinţi şi copii* 199
Turgot, Anne Robert Jacques, despre civilizaţie 24
tutun 55, 75-76, 104, 122-123
Twain, Mark, despre imperialism 132
Tyndale, Matthew 67

Ţ

Ţara Galilor 51
  Anglia şi 227
  vezi şi Marea Britanie
Ţările de Jos 28, 179
  vezi şi Provinciile Unite

U

Uganda 136, 150
Ulugh Beg 72
Ungaria 214
unificarea Italiei 188-190, 199
Uniunea Sovietică – *vezi* Rusia/Uniunea Sovietică
uniuni comerciale 139
Universitatea Ankara, Turcia 88
urbanizare – *vezi* oraşe

V

Vauquette de Gribeauval (general) 83
Veblen, Thorstein 183
Venezuela 105, 113, 127-128
  Caracas 116
  drepturile de proprietate în 116, 118, 121
  revoluţia din 115
  sub Chávez 121
Verdun, bătălia de la (1916) 159
Vermeer, Jan 17
Vesalius, Andreas 70
Vespucci, Amerigo 91
  vezi şi Indochina; piaţa forţei de muncă; Ţările de Jos
Vico, Giambattista: *Scienza Nuova* 256
Viena, asediul (1683)
Vietnam 46, 211, 261, 273
violenţă/terorism 40, 48, 88, 92, 105, 121
Voltaire (François Marie Arouet) 56, 71, 73-74, 78-79
  despre China 56
  Diatribe du Docteur Akakia... 80, 100
von Berenhorst, Georg Heinrich 81
von Bismarck, Otto Eduard Leopold 189-190
Vorderman, Adolphe 150
Voulet, Paul 148-149, 165
vraci 151-152, 219
vrăjitoare/vrăjitorie 68-69, 111, 151, 164

W

Wagner, Richard 145, 184
Waldseemüller, Martin: *Universalis cosmographia* 91
Wallace, George 127
Wang Zhen: *Tratat de agricultură* 43
Wappers, Egide: *Un episod din Revoluţia Belgiană* 145
Warburg, Siegmund 89
Washington, George 112-113, 141
Waterloo, bătălia de la (1815) 34, 116, 132, 144
Watt, James 73, 180-182
Waugh, Evelyn, despre catolicism 228
Weber, Max
  despre ascendenţa Occidentului 30
  despre China 42, 242
  despre evrei 223
  despre protestantism 223-224, 231-232, 242, 246
  în SUA 222
Weizmann, Institutul de Ştiinţă din Israel 89
Wenzel von Lichtenstein, Joseph (prinţ) 83
Whittington, Richard (Dick) 39-40, 51
Wilde, Oscar 186
Wilhelm al II-lea (kaizer) 140, 156, 163
Wilhelm de Orania (rege al Angliei) 105
Willoughby, Hugh 49
Wilson, Paul 213
Wilson, Woodrow 198, 200
Wittfogel, Karl, despre despotismul oriental 53
Wolle, Stefan 210
Woodruff, Robert W. 209
World Values Survey 226-227
Wren, Christopher 73
Wu, Y.T. 245

Y

Yersin, Alexandre 150
Young, Brigham 208
Yuan Zhiming 248

Z

zahăr/producţie de zahăr 29, 42, 54, 122-123, 132, 144
Zhang, Hanping 246
Zhao Xiao 248
Zheng He (amiral, explorator chinez) 43-47, 50, 57, 270
Zhou Enlai 245
Zhou Shixiu 42
Zhuo Xinping 248
Zidul Berlinului, 88n, 209-210, 213-215, 215n
Zong (corabie cu sclavi) 124

La începutul secolului al XV-lea, civilizaţiile şi calitatea vieţii din Orient erau impresionante. Oraşul Interzis se afla în construcţie în perioada Ming, iar otomanii asediau Constantinopolul, pe care aveau să-l cucerească în 1453. În schimb, Europa Occidentală era mai degrabă o provincie pauperă care încerca să-şi revină în urma ravagiilor făcute de ciumă şi de războaiele nesfârşite. Părea de neimaginat că Vestul va ajunge curând să domine restul lumii şi-şi va menţine această dominaţie timp de peste jumătate de mileniu. Căutând factorii care au făcut-o posibilă şi care ne pot spune ceva despre viitorul Occidentului, *Civilizaţia* lui Niall Ferguson îşi poartă cititorii într-o călătorie fascinantă în jurul lumii – de pe Canal Grande la Nanjing şi palatul Topkapî din Istanbul, de pe Machu Picchu până pe Insula Rechinilor, din turnurile semeţe ale Pragăi până în bisericile secrete din Wenzhou.

Competiţia • Două râuri • Eunucul şi unicornul • Cursa mirodeniilor • Regatul de Mijloc • Ştiinţa • Asediul • Micrografia • Osman şi Fritz • Cu *Tanzimat*-ul prin Europa • De la Istanbul la Ierusalim • Proprietatea • Lumi noi • Ţara celor liberi • Revoluţiile americane • Soarta gullahilor • Medicina • Profeţia lui Burke • Molohul războiului • Médecins sans Frontières • Craniile din Insula Rechinilor • Ruşinea neagră • Consumul • Naşterea societăţii de consum • Să ne occidentalizăm! • De la epoca jazzului la epoca bogăţiei • Spiritul jeanşilor • Pijamale şi eşarfe • Munca • Etica muncii şi etica cuvântului • Distraţi-vă! • Ierusalimul chinez • Tărâmuri ale necredinţei • Sfârşitul lumii?

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-2015-9

9 789734 620159

www.polirom.ro

Pe copertă: Edgar Degas, *Bursa de bumbac din New Orleans*